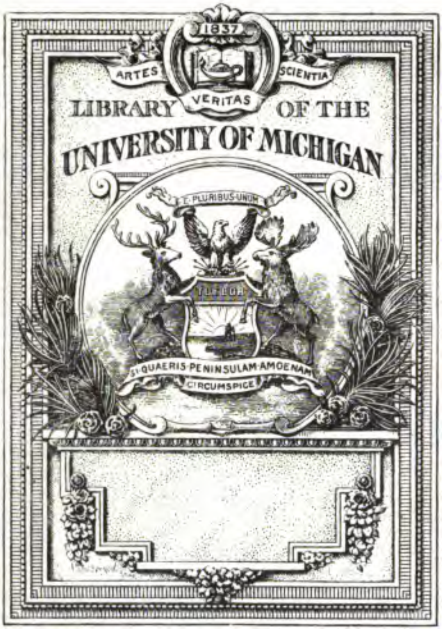

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

# M. TULLII CICERONIS

# OPERA

## QUAE SUPERSUNT OMNIA

EDIDERUNT

J. G. BAITER C. L. KAYSER.

VOL. VII.

*EDITIO STEREOTYPA.*

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLXIV.

# M. TULLII CICERONIS

# OPERA

## PHILOSOPHA ET POLITICA

RECOGNOVIT

J. G. BAITER.

VOL. II.

*EDITIO STEREOTYPA.*

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLXIV.

# PRAEFATIO.

In relegendis libris de deorum natura, a quibus hoc volumen incipit, ad eos codices, qui ad Lucullum adhibiti sunt, Leidenses Vossianos n. 84. (A) et n. 86. (B) ac Vindobonensem n. 189. (V), accessit cod. Heinsianus item Leidensis n. 118. saec. XII (H), haud minoris quam superiores pretii, quos quattuor codices communi nota C designavimus. Praesto erant etiam cod. Erlangensis n. 38. (E) et lectiones codicis Palatini n. 1519 (P) perantiqui, sed mutili, quippe qui haec tantum contineat: I, 27—75. II, 111—156. II, 16—68. II, 162—168. III, 6—95. Glogaviensis quoque codicis (G), de quo in his de deorum natura libris idem valet, quod ad libros de finibus bonorum et malorum praefati sumus, ratio habenda erat, qui multas virorum doctorum coniecturas sua, quaecumque est, auctoritate confirmat.

Ad libros de divinatione recognoscendos in editione Turicensi eosdem, quos supra enumeravimus, codices ABHV (= C) adhibuerat Guilelmus Christ, in usum vocatis etiam codice Erlangensi et excerptis e codice Pithoeano (exc. Pith.), quae margini exempli Graeviani in bibliotheca Heidelbergensi adservati adscripta sunt. Isdem nos subsidiis usi aliquoties tamen ab editione Turicensi (T) discedendum putavimus. Aliquanto emendatiores hos libros et eum, qui proxime sequitur, exhibere potuissemus receptis egregiis aliquot coniecturis, quas per litteras medio mense Ianuario huius anni ad nos scriptas nobiscum communicavit vir et doctissimus et humanissimus C. F. W. Müller, nisi illi libri iam superiore anno typis expressi essent. Partem tamen Mülleri emendationum, quae mox in Iahnii Annalibus philologicis integrae legentur, Adnotationi nostrae criticae inseruimus.

Librum de fato mutilum et valde corruptum ex tribus codicibus ABV (= C), quantum fieri potuit, idem emendavit Guilelmus Christ, cuius vestigia nos paucis tantummodo locis relinquenda duximus.

Paulo aliter res se habet in Catone maiore, ad quem emendandum cum Halmius meus usus esset sex codicibus (C), Benedictoburano (B), nunc Monacensi n. 4611, saec. XII., Erfurtensi (E), Indersdorfiensi (I), nunc Monacensi n. 7809., saec. XIII., Parisino (P) n. 6332. saec. X, qui desinit in verbis *dubitasse quin* (§. 78.), Rhenaugiensi n. 127. (R), quem ego quinto decimo potius quam duodecimo saeculo adscripserim., Salisburgensi (S), nunc Monacensi n. 15964. saec. XI., e quibus primae partes tribuendae erant Parisino illi, quem eundem in Tusculanis disputationibus recognoscendis primarium ducem secuti sumus, nuper Theodorus Mommsen, vir de omni antiquitate meritissimus, e bibliotheca Leidensi eruit alium codicem, qui fuerat Petri Danielis, Parisino auctoritate parem, cuius praecipuas lectiones una cum accurata codicis descriptione edidit in 'Monatsbericht der K. Preuss. Akad. d. Wissensch. zu Berlin. Ianuar 1863.' p. 10—21. Atque mihi quoque contigit ut libri de senectute codicem nondum excussum in lucem protraherem, alterum scilicet Rhenaugiensem n. 126. saec.

XII., qui praeter multos errores emendationes non nullas exhibet, de quarum veritate vix quisquam dubitabit, e quibus palmam mereri videtur ea, quae §. 28. a nobis primis recepta est. His igitur duobus codicibus, Leidensi (L) et altero Rhenaugiensi (Q), effectum est ut multo saepius quam in prioribus libris ab editione Turicensi recederemus, quam deserere nos non debuisse §. 61., ubi pro lectione Madvigiana *hunc unum* restituimus Orellianam *unum hunc*, his ipsis diebus nos edocuit A. Fleckeisen 'Kritische Miscellen' p. 56.

Multo etiam plures mutationes expertus est Laelius. Nam cum Halmius ad librum de amicitia recognoscendum hos sex codices (C) adhibuisset, Benedictoburanum iam supra commemoratum (B), Vindobonensem n. LIII. apud Endlicherum (D), Erfurtensem (E), Gudianum n. 335. saec. X. (G), Salisburgensem (S) eundem, quem ad Catonem maiorem indicavimus, Vindobonensem n. CDI. apud Endlicherum (V), cui deest folium §§. 71—81. continens, principatum, ut par erat, codici Gudiano tribuit eumque potissimum in verbis Ciceronis constituendis ducem secutus est. Sed vix absoluta Turicensi editione ipse Halmius incidit in codicem Monacensem (M) n. 15514. saec. X. adhuc neglectum, in quo Laelius scriptus est inde a capite duodecimo, eumque sedulo in meos usus excussit. Omnibus vero et aetate et bonitate praestare codicem Parisiensem Didotianum (P), scriptum saeculo decimo vel fortasse exeunte nono, demonstravit Th. Mommsen, qui accurate eum et descripsit et cum editione Turicensi contulit in Musei Rhenani volumine XVIII. p. 594—601., in quo codice id unum dolendum est, quod duo folia, quorum alterum §§. 75—78., alterum §§. 90—96. continebat, excisa sunt. Ita factum est ut in tam parvo libello haec nostra editio, utpote quae alio fundamento nitatur, sexaginta fere locis ab Halmiana discrepet.

Haec ad alterum volumen praefatus ut ad prius revertar, cogit res ingratissima. Errores enim aliquot ab operis nostris Turicensibus commissi in hanc quoque Lipsiensem editionem irrepserunt a nobis non animadversi, quorum corrigendorum opportunitatem hic praetermittere noluimus. Excidit scilicet in Tusculanarum disputationum libro I, 60. pronomen *me* ante verbum *pudet*; exciderunt IV, 37. verba *aut in studiis humanis* post verba *nam quid*, IV, 46. *qui ignominiam* post *paupertatem*, 76. *alium pudor* ante verba *alium cogitatio*, V, 36. *hic sapiens* post illa *hic fortis*, 37. *et vites* post verba *et arbores*, 59. *et perscrutaretur* post verbum *specularetur*, 102. *quam paucis* ante verba *quam parvis*; quarum omnium omissionum indicium debeo Gustavi Sorof, viri doctissimi, accuratae diligentiae, qui in retractanda editione Tusculanarum disputationum Weidmanniana egregiam posuit operam, neque his et aliis nostris erroribus deterreri se passus est, quin de nostro illos Ciceronis libros emendandi studio aequissimum ferret iudicium, pro quo ei hoc loco gratias ago sincerissimas.

Scr. Turici, Nonis Aprilibus a. MDCCCLXIIII.

# ADNOTATIO CRITICA.

## M. TULLII CICERONIS DE DEORUM NATURA

### LIBER PRIMUS.

§. 1. *qua cum tam* nos: *qua tam* CT. Cf. §. 5. — *sint* AB[1]: *sunt* cum ceteris T. — *magno* AB[1]HE: *ut magno* B[2], *ut id magno* cum Ernestio T. — *debent* cod. Monacensis Moseri: *debeat* BH[2]ET. (*esse deb. - - dinumerare sententias* (§. 2.) om. AH[1].) — *principium* nos: *causa principium* B[1]E, *causa et principium* B[2], *causam id est principium* H[2], *causam* cum Astio T. — *inscientiam* cod. Eliensis Davisii: *scientiam* C. ‖ 2. *Cyrenaeus* Bouhier et G: *Cyrenaicus* CT. Cf. Tusc. disp. I, 102. Plut. de plac. philos. I, 7. et var. lect. ad Acad. II, 76. — *putaverunt* Bakio auctore seclusi. — *in primis* Manutius: *in primis quae* AB, *in primisque* HE. ‖ 11. *philosophos* Bakio auctore seclusi. ‖ 12. *ex quo - - regeretur* del. Heindorf. — *exstitit* Heindorf: *existit et* B, *existit* ceteri. ‖ 13. *ille* Ursinus: om. C. — *omnium, omnium* Manutius: *omnium* C. — *nevolt* F. A. Wolf: *non uult* C. ‖ 16. *M. etiam Piso* Heindorf: *M. enim* (*M. N.* vel *m. n.*) *piso* ABE, *GN. piso* H, *M. Piso* alii. — *philosophiae* Bakio auctore seclusi. ‖ 19. *oculis* Marsus: *oculis animi* C. — *afficiendum* Schoemann: *efficiendum* C. ‖ 20. *palmaria* Davisius: *palmaris* C. — *vero vestra, Lucili, si est eadem, eadem requiro* nos: *uero si uestra est lucili eadem requiro* C. ‖ 21. *intellegi potest* C. ‖ 24. *admiror* Kayser. — *sic incitetur* Lachmann: *significetur* C, † *significetur* T. ‖ 25. *sine sensu - - aquam adiunxit, si* nos: *sine sensu et mente cur aquae adiunxit si* C. (*sine sensu, cur mentem aquae, cur aquam menti adiunxit, si* Lambinus, *sine sensu et mente, cur aquae mentem, menti autem cur aquam adiunxit, si* Schoemann.) ‖ 26. *et motum* Rigaltius: *et modum* C. — *et incontinentem* C. ‖ 27. *qua* Augustinus (epist. 118.): *quae* C. — *censuit deum animum esse* Bake. — *detractione* Ruhnkenius: *distractione* CT. ‖ 28. *quidem conventicium* C. — *continente ardore* Davisius: *continentem ardorem* C. — *cingat* Ernestius: *cingit* C. — *modi* Heindorf: om. C. — *revocet* Orellius: *reuocat* C. ‖ 29. *eorumque* C. — *tum sententiam* C. ‖ 30. *ut Gr. d. ἀσώματον* del. Heindorf. ‖ 31. *diximus* cod. Monacensis: *dicimus* C. ‖ 33. *suo* cod. Rehdigeranus: *uno* C. — *non dissentiens* Manutius: *dissentiens* C. — *moveri* Heindorf: *mundus moueri* C. ‖ 34. *et tum* Manutius: *et tum modo* E, *et tamen modo* ceteri. ‖ 36. *omnem* G: *omnium* C. — *vi* Manutius et G: *ut* C. — *Theogoniam* Manutius: *theogoniam id est originem deorum* C. — *appelletur* ABEP: *appellatur* HT ‖ 37. *ipsum deum mundum dicit* C. ‖ 38. *dicit* om. C. ‖ 39. *universitatemque* Heindorf: *uniuersam atque* C. — *normam* Madvig: *umbram* C, † *umbram* T. ‖ 41. *dixerat* Ernestius: *dixerit* CT. — *sunt* Ernestius: *sint* C. ‖ 44. *esse* ante v. *igitur* excidit e T. ‖ 45. *vitae actionem mentisque agitationem*

Beierus: *vitam et actionem mentis atque agitationem* C. ‖ 48. *pulcherrima est* Madvig: *pulcherrima sit* C. ‖ 49. *doceat* C. — *cumque* Walkerus: *cum* C. — *a deo* Manutius: *ad eos* B[1], *ad deos* ceteri. ‖ 53. *negetis* C. ‖ 54. *ultimam* Davisius: *ultimi* CT. ‖ 58. *anteferret paucos* C. ‖ 60. *mihi spes uidetur* C. — *ceteroque* C. ‖ 61. *et consessu* Manutius: *et in consensu* C. ‖ 63. *Neptuni* Ios. Scaliger: *aut neptuni* C. ‖ 65. *doces me* C. — Lacunam esse post verba *nihil est enim* primus vidit Lambinus, quam Schoemannus (coll. Acad. I, 27.) sic fere explendam putat: *nihil est enim in rerum natura minimum, quod dividi nequeat; deinde ut sint, moveri per inane non possunt, siquidem id dicis inane, quod vacet corpore.* ‖ 68. *quod enim* Lallemand: *quia enim* C. — *aliquando est* Lambinus: *aliquando sit* C. ‖ 70. *utrum esset uerum* C. — *alterutrum fieri necessarium* C. — *nimis callide* Schoemann: *nisi callide* HE, *nisi ualde* ABP, *nisi calide* Davisius, *nisi valide* Creuzer. ‖ 71. *mirabilius quam uos* C. ‖ 72. *ei* Klotz: *et* C. — *equidem* Lambinus: *quidem* C. ‖ 73. *inanes imagines* C. ‖ 74. *liqueat* C. ‖ 76. *informatum* nos: *informatum anticipatum* C, *informatum anticipatumque* alii. — *deinde quod* Walkerus: *deinde ut* C. ‖ 77. *omnino* Davisius: *omnium* C. — *videtur* Schoemann: *uideatur* C. (*videbatur* altera Schoemanni coniectura.) — *et quam sui* C. — *eam esse - - putaremus* del. Madvig. ‖ 79. *visu'st* Ursinus: *uisus* C. ‖ 81. *absurda defendens* C. — *a parvis enim* Klotz et Madvig: *apparuisse* C. ‖ 82. *Argiva* Manutius: *argia* CT. Cf. Wesenberg ad Tusc. disp. I, 113. — *alia nobis* Ursinus: om. C. ‖ 83. *laudamus esse athenis* C, *laudamus visentes Athenis* Klotz coll. Valer. Max. VIII, 11. ext. 3. ‖ 85. *humano* **, *quod* Klotz: *humano quod* C, *humano visu quod* alii. — *venerantes* Manutius: *numerantes* C, *munerantes* Ianus Gulielmius. ‖ 86. *beatum esse* codd. Eliensis Davisii et Oxon. e: *beatum iste* C. — *si quod sit* (scil. *id nec habere nec exhibere cuiquam negotium*) Orellius: *si quod sit id esse mortale* C. ‖ 87. *in deorum numero ponere* Walkerus. — *hanc inlustrationem* C. ‖ 88. *dicerentur* C. ‖ 89. *quem funditus* Manutius: *que* (s. *quae*) *funditus* C. — *argumenta sententiae* Schoemann: *argumenti sententiam* C. — *sumpsisses tuo iure. quid autem est istuc gradatim* Facciolatus: *quod autem est istuc gradatim? sumpsisses tuo iure* C. ‖ 90. *homines, eaque* Bake: *homines ea, qua* CT. ‖ 93. *a quo non nihil* cod. Rehdigeranus: *a quo nihil* C. ‖ 96. *hunc numquamne* C. — *deorum* C. F. W. Müller: *deo* C, *dei* Lambinus. ‖ 98. *simillimis* post v. *moribus* om. C. ‖ 99. *nec specie nec usu* Bouhier: *nec speciem nec usum* C. ‖ 100. *coniectura* Walker: *a coniectura* C. ‖ 103. *et* ante v. *fruatur* om. C. — *superior aetheri* Davisius: *superi aether* A, *superi aetheri* B, *superi etheris* H, *superior ether* E. — *quae in igne* Davisius: *quae igne* C. ‖ 104. *porro* Heindorf: *postremo* C. — *ac rationis* C. — *attigerit* C. ‖ 106. *ut Ti. Gracchum* Madvig: *ut igitur titum gracchum* C. — *tum autem* AB, *cum autem* H, *tñ* (*tamen*) *autem* E. — *pervenerim* Madvig: *peruenerint* C. ‖ 107. *nunc etiam* C. — *quam* om. C. — *ea forma* Lambinus: *ex forma* C. — *Cercopis* Victorius: *cerconis* AHE, *cerdonis* B. ‖ 108. *fuerant* C. ‖ 109. *facient* AHE, *faciunt* B. ‖ 110. *ex diuinis* C. — *quae nulla sunt* om. AH, nos seclusimus. — *ipsae et* B, *ipse et* AHE. ‖ 111. *te uelle similem* C. — *quos non pudeat* Lambinus: *quos pudeat* C, *quos non pudet* Kayser. ‖ 112. *ac* Ernestius: *ut* C. — *nectar ambrosiam* C, *nectar ambrosiamque* Ascensius; glossema nos seclusimus. ‖ 113. *etiam Philo* G: *enim philo* C. ‖ 114. *pereat - - beatus*

nos: *uereatur - - beatus* A, *moueatur - - beatus* HE, *uereatur - - beatus, ne intereat* B. ‖ 115. *Ti.* Heindorf: om. C. ‖ 116. *sua uoluntate* C. ‖ 117. *videamus* Madvig: *videmus* CT. ‖ 118. *Prodicus Cius* Victorius: *prodigus chius* C. ‖ 120. *quae sint* Heindorf: *quae sunt* C. ‖ 121. *cum in dis* Halm: *cum dis* C. — *gratiam et tollit* Kayser. ‖ 122. *cum in imbecillitate* Lambinus: *cum inbecillitatem* C. ‖ 123. *homunculis* C.

## M. TULLII CICERONIS DE DEORUM NATURA

### LIBER SECUNDUS.

§. 4. *sublimen* Appuleii (de mundo c. 33. p. 363. Oud.) cod. Benedictinus: *sublimem* Festi glossa (p. 306. M.), *sublime* C. — *omnia motu regentem* C. ‖ 5. *qui enim* Lambinus: *quid enim* C. — *inveterari* G: *inueterare* C. ‖ 6. *uatienus* C. — *senatuique nuntiavisset* G: *senatui nuntiauisset* C, *senatui nuntiavit et* cum aliis T. — *non aut* Davisius: *aut non* C. ‖ 7. *ea ostendi* cod. Monacensis: *ea quae sint ostendi* C. ‖ 9. *nulla cum viri* Schoemann: *nulli uiri* C. ‖ 11. *hortos Scipionis* del. Davisius. ‖ 12. *haec et inn.* G: *haec inn.* C. — *medicinae* G: *medicina* C. ‖ 14. *labibus* Gulielmius: *lapidibus* C. ‖ 15. *motus in conversione* Davisius: *motus conuersionem* C, *motus † conversionem* T. — *varietatem* Manutius: *utilitatem* C. ‖ 16. *id a quo* G: *id quo* C. ‖ 18. *quem spiritum dicimus* C. — *plurimi* G: *plurimum* C. ‖ 20. *convitia* Davisius: *uitia* C. ‖ 22. *item* nos: *idem* CT. ‖ 23. *physicis id est naturalibus confirmari* C. — *aluntur - crescunt* G: *alantur - crescant* C. — *atque* nos: *et quae* ABCPV, *et* E. ‖ 25. *fumare recalentem* C. — *continetur* G: *contineatur* C. — *fit* Marsus: *sit* C. — *continet* Heindorf: *contineat* C. ‖ 26. *declarat* H² et Davisius: *declarat effusio* APV, *dederat effusio* H¹, *declarat effusae* B, *declarat effusioque* E, *declarat et effusio* G. ‖ 27. *subitis ignibus* C. ‖ 30. *mobiliorque est multo* Lambinus: *mobiliorque multo* C. ‖ 32. *minoris* Ursinus: *minor* C. ‖ 33. *gignuntur* Manutius: *gignantur* C. ‖ 38. *quid igitur* C. ‖ 39. *est admixta* nos: *sunt admixta* C. ‖ 40. *solis et candor* Klotz: *solis calor et candor* C, *solis candor* alii. — *qui inmenso* C. ‖ 41. *atqui* cod. Rehdigeranus: *atque* C. — *atque item* Orellius: *et quidem* C. — *oriuntur* Kayser. ‖ 44. *sublime* Heindorf: *in sublime* C. ‖ 46. *resipiens* Ursinus: *respiciens* C. ‖ 47. *tantundem* Madvig: *tantum* C. ‖ 48. *aequabilitatem* cod. Rehdig.: *aequalitatem* C. — *quinque et sexaginta et trecenti* Iac. Cuiacius: *quinque et sexaginta et trecentorum* ABV, *quinque defectibus et sexaginta et trecentorum* ceteri. ‖ 50. *aquilonia* G: *aquilenta* C, *aquilonaris* alii. — *inde* nos: *ita* Schoemann, om. C. ‖ 51. *adeunt* Ursinus: *abeunt* C. ‖ 56. *caelestium* G: *caelestem* C. ‖ 62. *etiam romulum* C. ‖ 63. *inducti specie* C. — *nam cum vetus - - opplevisset* Bake: *nam uetus - - opplevisset* C, *nam uetus - - opplevit* V²T. ‖ 65. *sublime candens* C. Cf. §. 4. — *breviter* cum Davisio secl. T. Cf. de divinat. II, 107. ‖ 66. *ei similitudo* Probus: *et similitudo* C. — *nuptam dicunt* cod. Regius Davisii: om. C. ‖ 67. *iam Vestae* Ed. Woelfflin: *nam Vestae* CT. — *Graecis est* Lambinus: *graecis* C. ‖ 70. *accepimus* Augustinus (de civ. dei IV, 30.): *accipimus* C. ‖ 71. *hoc eos* Th. Keil: *quos deos* C, *hos deos* V². ‖ 72. *elegantes ex eligendo* del. Klotz. ‖ 73. *id est providentiam* del. Ursinus. ‖ 74. *in te uno - - limato* C. Lacunam significavimus Madvigio auctore, qui haec supplevit: *vel potius in te unum non convenit.* ‖ 75. *pars* del. Ernestius. — *ea esse generata* Bouhier: *eam esse generatam* C. ‖ 78. *si modo sunt* G: *si mo-*

*do sint* C. ‖ 83. *vi continetur* Davisius: *ui continetur arte naturae* C, *vi continetur et arte naturae* alii. ‖ 87. *vel discriptum vel ex* nos: *uel descriptum aut ex* C, *aut descriptum aut ex* alii. ‖ 89. *spiritu* Priscianus: *strepitu* C. — *reflat* Priscianus: *profluit* C. — *undanti in freto* Priscianus: *undantes ueniant freto* C. — *erigit* Lachmann et Bake: *eruit* CT. — *sic aut inciti* Ribbeck: *sicut inciti* C. ‖ 91. *animali* Probus: *animabili* C. — *istoc* Bothe: *isto* C. ‖ 94. *faciliora* del. Madvig. ‖ 95. *cursus cum* Madvig: *cursus: quae cum* CT. ‖ 97. *vertique videmus* Madvig (et duo codd. Moseri): *uertique uideamus* C. ‖ 98. *amplitudines* Heindorf: *altitudines* CT. ‖ 100. *cludit* Victorius: *eludit* C. ‖ 104. *Arateis* Walker: *arati eis* C. ‖ 106. *superaque* Priscianus (XIV, 6, 52.): *supraque* C. ‖ 107. *totius sit* Schoemann: *totius est* C. — *at tereti* Madvig: *a tereti* C, *et tereti* et *ac tereti* alii. ‖ 108. *subito aequore condit* Grotius: *subitoque recondit* C. — *partem adm. in unam* Lambinus: *partim adm. in una* C. — *engonasiam* C. ‖ 109. *temoni* Madvig et H²: *temone* C. ‖ 110. *media est* C. — *Helicae* Grotius: *helice* s. *elice* C. — *connixus* Lambinus: *conexus* C. ‖ 111. *a pluendo - - est pluere* ego seclusi. — *a tergo* Davisius: *terga* C. — *ipse* Davisius: *ipsum* C. ‖ 112. *summa a regione* nos: *summa regione* AB¹HPV, *summa ab regione* B²E. — *leviter posita et* Aratea (v. 42.): *posita leuiter et* C. — *proxima est* Klotz: *proximat* C, *proxima* alii. ‖ 113. *ut* om. C. ‖ 117. *sublime* nos: *sublimi* AHEPV, *sublimis* B. Cf. §. 101. — *conglobata* Probus (ad Vergil. Bucol. p. 17.): *globata* C. ‖ 118. *paulum* Probus: *paululum* C. — *consumit* Lamb.: *consumat* ABHPV, *consumant* E et Probus. ‖ 120. *caulibus* Davisius: *caulibus brassicis* C. ‖ 122. Verba *alia vorant* exciderunt in T. ‖ 123. *admonita a squilla* nos: *admonita squilla pina* C, *admonita a squilla* [*pina*] T. ‖ 124. *natura ipsa* Walker: *natura ipsae* A, *naturae ipsae* ceteri. — *excusi* nos: *exclusi* CT. Cf. §. 129. — *in quod* Walker: *id quod* C, *idque* Madvig. ‖ 125. *ab iis* Kaysero auctore seclusi. — *quem* G: *quam* C. — *ipsa dux* et *ipsa quoque* Kayser. ‖ 126. *at quam* cod. Vaticanus: *atque* C. — *purgantes - - curantur* Madvig: *purgante - - curant* ABHV, *purgantur - - curant* E, *purgatione - - curant* P. — *dicunt* del. Bake. ‖ 130. *accedit* Ernestius: *accedit etiam* C. ‖ 131. *et tamen multa dicuntur* del. C. F. W. Müller. ‖ 132. *multum* ego seclusi; *motu lunae* Kayser coll. Cic. de divinat. II, 34. — *res* Moserus: *artes* C, † *artes* T. ‖ 133. *Hic quaerat* cod. Regius Walkeri: *sin quaeret* C. — *intellegitur* C. ‖ 134. *atque* nos: *atque ab iis* (s. *his*) C, *ab his atque* Schoemann. ‖ 135. *sunt ore; is* Manutius: *sunt . oris* C. — *atque* [*is*] *agitatione* Kayser. ‖ 136. *ducta est* Klotz: *ducta sit* C. — *terendo* Madvig: *terendo cibo* C. — *intrante* Madvig: *in re* C. ‖ 137. *autem* Davisius et G: *autem aluo* C. — *aliae alio pertinentes* Heindorf: *aliae pertinentes* C, *aliae* ** *pertinentes* T. ‖ 138. *quam uentriculum* C. ‖ 139. *tracti et profecti* Ascensius: *tractae et profectae* C. ‖ 140. *a dis* del. Schoemann. — *quae* (providentia) Victorius: *qui* C. ‖ 141. *sublime* Davisius: *in sublime* C. Cf. §§. 44. 101. 115. — *genera deberet* C. ‖ 142. *primum* del. Lambinus. ‖ 143. *ut qui* om. Isidorus Origg. XI, 1, 39., del. Ernestius et O. Heine Quaestt. Tull. p. 12. — *leniterque* Walker: *leuiterque* C. ‖ 144. *soni* Lambinus: om. C. ‖ 145. *tum* del. Lambinus. — *cognoscunt* ego seclusi. ‖ 146. *arte* (adv.) V (post litteram erasam): *parte* ABEP, *pariter* alii. (*et arte tangendi* om. H.) ‖ 147. *vellem* Lambinus: *uelim* C. — *ex qua videlicet* Kayser. — *idque ratione* Schoe-

manno suspecta ego seclusi. — *qualis sit* del. Schuetz. ‖ 149. *si diligenter* Madvig: *nisi diligenter* C, *ubi diligenter* alii. — *terminat atque* Davisius: *terminat quae* C. ‖ 151. *operis* Lambinus: *operibus* CT. ‖ 153. *praedicataeque* C. — *accedit* Davisius: *accipit* C. ‖ 154. *quaeque -- inventa sunt* del. Heindorf. ‖ 157. *murum* Charisius (p. 137, 4. K.): *murium* C. ‖ 161. *eliciamus* cod. Rehdigeranus: *eligamus* C. ‖ 162. *in* ante *publicis* om. C. ‖ 163. *ex* Lambinus et G: om. C. ‖ 165. *his* om. C. — *diligunt* altero loco ego seclusi. ‖ 166. *multa in extis* C. ‖ 167. *id* Heindorf: om. C

## M. TULLII CICERONIS DE DEORUM NATURA

### LIBER TERTIUS.

§. 3. *sic* Lambinus: *si* ABEV, *sine* H. ‖ 5. *ducet* Heindorf: *ducit* C. — *Ti.* Manutius: *t.* A$^2$B, *tunc* E, om. A$^1$HV. — *potuissent* C. — 6. *ego* Lactantius (Inst. II, 6.): *ergo* C. ‖ 7. *eximi* Anonymus apud Davisium: *exuri* C, *erui* Walker, *exui* alii. ‖ 8. *quod perspicuum in istam partem ne* C: *quod in ista partitione ne* cum Heindorfio T. (*perspicuum in istam partem* del. Davisius.) — *possis* C. — *autem quod quaeris* C. — *coniveam* Madvig: *contuear* C. ‖ 9. *coniveres* Madvig: *contueres* ABHPV$^1$, *contuereris* EV$^2$, *contuerere* alii. — *velles* Ernestius: *uelis* C. ‖ 10. *sublime* C. Cf. II, 4. ‖ 11. *concederent* Kayser. — *Vatinius -- Vatinio -- Vatinio* Heindorf: *uatienus -- uatieno -- uatieno* C. ‖ 13. *ab* om. C. — *rationes* AHEV$^1$: *rationes requiro* BV$^2$. Non nulla deesse manifestum est, quamvis in codicibus desit lacunae signum. ‖ 14. *diuinis isti mentiuntur* C. ‖ 21. *quo difficile* B$^1$: *quod difficile* cum ceteris B$^2$T. ‖ 23. *atque idem* Orellius: *et quidem* C. — *philosophus* C: *philosophus erit mundus* alii, *philosophus* [*erit mundus*] T. — *ne cur* Lambinus: *nec cur* C. ‖ 24. *tertianas quoque* Lambinus: *tertianas quidem* C, *tertianas item* Muretus. ‖ 25. *confugistis* C. ‖ 26. *distinguit* Kayser. — *nihil homine esse melius* del. Davisius. ‖ 28. *cognationem continuatam* Lambinus: *cognatione continuatam* ABHPV, *cognatione continuata* E. — *continerentur* Ascensius: *contineretur* CT. Cf. II, 19. — *cohaerent et permanent* cod. Rehdigeranus: *cohaeret et permanet* CT. ‖ 29. *animal sempiternum* Madvig: *corpus sempiternum* CT. — *tale* Heindorf: *mortale* C. — *ergo* seclusit Orellius. ‖ 30. *si ea, e quibus cuncta constant* nos: *si omnia, quae sunt, e quibus cuncta constant* CT, *si ea, ex quibus omnia constant* Kayser. ‖ 31. *intereat, e quibus constet* C. ‖ 34. *concreta* G: *concretum* CT. — *feratur* Lambinus: *efferatur* C. ‖ 35. *non omnes interpretantur uno modo* ego seclusi. — *quoniam* C: *qui, quoniam* cum aliis T. — *quid diceret quod intellegi* C. — *igneam* Heindorf: *ignem* C. ‖ 36. *animale* Lambinus: *animal* C. — *intrinsecus* Bouhier: *extrinsecus* C. — *animal dicitur* Lescaloperius: *anima dicitur* C. ‖ 38. *tribuit* E: *distribuit* cum ceteris T. Cf. Cic. de offic. I, 15. ‖ 39. *Alabandis* (*Ἀλαβανδεῖς*) Bouhier: *alabandi* C. — *Tenedii* Marsus: *tenedi* C. — *romulum nostrum* C. ‖ 40. *sublime* C. Cf. II, 4. — *Nepam* Ursinus: *lupam* C. ‖ 41. *domum aetheriam* Fritzsche ad Aristoph. Ran. p. 62. Errore haec lectio codici A tribuitur in T. ‖ 42. *Lysithoë est* Creuzer (coll. Io. Lydo de mensib. p. 224. ed. Roeth.): *lysitho* (vel *lysito*) *est* C. — *Coi* Iac. Gronovius: *cui* C, om. T. — *Iovis est et Asteriae* Heindorf: *iouis est asteriae* C, *Iovis et Asteriae* alii. ‖ 44. *morbus* cod. Buslid.: *modus* C, *metus* alii. ‖ 45. *neptuni* cod. Med. Davisii: *qui neptuni* C. — *enim in iure* C. ‖ 46. *Eumenides, quarum* Madvig: *eumenides*.

*quae si deae sunt . quarum* C. — *Furinae* Madvig: *furinae . furiae* C. ‖ 47. *nobismet ipsis* C. — *accipimus* C. ‖ 48. *Pasiphaë et Aeeta e Perseide* nos: *pasiphae et eae e perside* AHV, *pasiphe et eae persidae* B, *pasiphe et ee e perside* E, *pasiphe et etae eperside* P, *Pasiphaë et Aeetes e Perseide* Ernestius, *Pasiphaë e Perseide* alii. — *filiae* C (*fillae* A). — *nati* Schoemann: *natae* C. — *absyrtio* vel *absirtio* C. ‖ 50. *leonaticum* C: *Leo natarum* Lambinus, *Leoidum* Wyttenbach, *Leo anticum* Kayser. ‖ 51. *ob eam speciem quia causam* C. — *habet* Ernestius: *habeat* C. — *Iris* Ant. Augustinus: om. C. — *coloratis* Davisius: *coloratus* C. ‖ 52. *Maso* Ant. Augustinus: *marso* C. — *Almonem* Ursinus: *anemonem* C, *Anienem* Heindorf. ‖ 53. *eos* nos: *hos* C. — *Dionysus* Davisius: *dionysius* C. — *et Tmolus* Davisius: *ouiolus* A, *oiuolos* B, *euiolus* HPV, *emolus* E. ‖ 54. *Iove altero natae* nos: *natae ioue altero natae* C, *natae Iove altero* Heindorf, *natae Iove altero et Neda* Creuzer. — *tertiae Piero* Iac. Gronovius et G: *tertiae ioue tertio piero* C. — *dicitur*, *** *Ialysi* nos: *dicitur ialysi* C, *dicitur, pater Ialysi* Davisius, *dicitur*, *avum Ialysi* Marsus. — *Camiri, Lindi, Rhodi, quintus* nos: *cameri tinderhodi quintus* C, *Camiri et Lindi*, *quintus* alii. ‖ 55. *Nilo* G: *in nilo* C. — *Phthas* Galeus (ad Iambl. de myst. VIII, 3.): *opas* C. — *memalio* C: C: *Menalio* alii. ‖ 56. *Coronidis* Davisius: *foronidis* C. — *causam in Aegyptum* Lactantius (Inst. I, 6.): *causam aegyptum* C. — *Theuth* Plato (in Philebo et in Phaedro): *theyn* C, *Thoyth* Lactantius, *Thoth* alii. ‖ 57. *Νόμιον* Huetius: *nomionem* C. ‖ 58. *Cabiro* Iac. Gronovius: *caprio* C. — *cui Sabazia* Manutius: *cuius abazea* C. ‖ 59. *eli* C: *Elide* T. Cf. Epp. ad famil. XIII, 26, 2. — *Cyproque* Creuzer (ex Ampelio et Io. Lydo): *cyroque* C, *Tyroque* alii. ‖ 60. *qui idem* Davisius: *quidem* C. — *aliaque* Davisius: *atque* V, om. ceteri. Cf. §. 62. ‖ 63. *modo* om. C. — *Orbonae ad* om. C; suppleta sunt ex Plinii N. H. II. §. 16. ‖ 64. *philosophia aspellatur* Kayser. — *dicamus indigna naturis* Madvig: *dicaliusu ignais* AHPV, *dicamus digna dis* B, *dicamus dignais de dys* E. Fort. *dicamus indigna animis*. — *quod - - quod* Ernestius: *quid - - quid* C. — *est et ut esse* C. — Lacunam indicavimus cum Madvigio, qui supplet *non esse scio*. Vulgo addunt *quam* ante *qualis*. ‖ 65. *sed nequaquam* lacuna non indicata C. Desunt multa et de deorum providentia et de cura divina rerum humanarum. ‖ 66. *parumne* G: *niobem parumne* AE, *ni orbem parumne* V, *niobe parumne* B, *in iouem parumne* H, *an iobem parumne* P. — *dat se ei res* Kayser. — *mi* Osann: *mihi* C. ‖ 67. *posquam* A: *postquam* cum ceteris T. Cf. Ritschl in Mus. Rhen. VII. p. 571 sq. ‖ 68. *ao misceri* Ribbeck: *admisceri* C. ‖ 69. *saepe* Manutius: *semper* C. — *pestifera est* Schoemann: *pestifera sint* ABEPV, *pestifera sit* H. ‖ 72. *saepe* Madvig: *semper* C. ‖ 73. *neque unde auferam* AEHP, *ne quid inde auferam* B, *neque tinde auferam* V. ‖ 74. *sessum ite praecor* (vel *precor*) C. — *id se* Davisius: *ad se* AEV, *at se* BHP. — *ueneni* cod. Regius Davisii: *uenenu* C. — *lege laetoria* C. ‖ 75. *caesa accidisset abiegna* Varro (L. L. VII, 33.) et Priscianus (VII, 8, 41.): *caesae accidissent abigne* C. ‖ 77. *ut*, *si* Davisius: *et si* C. — *esset* Madvig: *est* C. — *si, qui - - interpretarentur* del. Madvig. — *philosophos* Lambinus: *philosophis* C. ‖ 82. *etiam* Heindorf: *et* C. ‖ 83. *idque* Lambinus: *atque* et *atqui* C. — *esset . etiam* Gulielmius: *esset . iam* C. ‖ 84. *cum* cod. Rehdig. et Madvig: *quod* C. — *in tyrannidis rogum* B: *in typanidis rogum* AEPV,

*in timpanidis rogum* H, *et impunitus rogo* Schoemann, † *in typanidis rogum* T. (*tyrannidis* glossema videtur ad v. *potestatem.*) ‖ 85. *in homines* del. Bouhier. ‖ 89. *amicus* om A[1], ego seclusi. ‖ 91. *deus* Lambinus et cod. Regius Davisii: *deum* C. ‖ 93. *nec civitates* C.

## LIBRORUM DE DEORUM NATURA

### FRAGMENTA.

Fr. 1. Cf. III, 60. Lactant. Inst. div. I, 17. de ira dei c. 11. ‖ 3. Cf. II, 95. ‖ 4. Hoc fragmentum non ex libro tertio de deorum natura sumptum est, sed legitur in tertio libro de oratore §. 99. ‖ 6. 'Ex tertio de deorum natura libro quae citantur in lacuna capitis 25. posita fuisse videntur: nisi potius in libris Diomedis exciderunt haec cap. 10, 25. *qui potuit igitur, is praestat homini. homini autem praestare quis possit nisi deus?* ea autem quae restant ad Cic. de offic. I, 30, 105, *quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedat*, pertinent.' Keil. ‖ 7. Cf. II, 51 sq. ‖ 8. *spirabile*, non *spiritabile*, legitur II, 18 et 91. Cf. tamen var. lect. ad Tusc. disp. I, 40. ‖ 9. Cf. II, 144.

## M. TULLII CICERONIS DE DIVINATIONE

### LIBER PRIMUS.

§. 1. *quaque proxime* Turnebus: *quaeque proxima* C.— *mortali* C. ‖ 2. *ut certissimis* Lambinus: *certissimis* C. ‖ 3. *Aeoliam* Turnebus: *aetoliam* C. — *inpetriendis* Manutius (coll. §. 28. II, 35.): *inpetrandis* C. — *et monstris* Davisius: *et in monstris* C. ‖ 4. *furentes, alt. somniantes* Schütz: *furente, alt. somniante* CT. ‖ 5. *veteri Academiae* Davisius: *uetere academia et* CT. ‖ 6. *princeps* cod. Pithoeanus: *principes* C. ‖ 8. *inquit* H: *ille inquit* ABV, *inquit ille* cum Lambino T. ‖ 9. *quod respondeam* Ernestius: *quid respondeam* CT. ‖ 12. *extispicum* Mercerus (ad Nonium p. 16.): *extis pecudum* C. Cf. II, 26 et 42. — *et in significatione euentus* C: *et significatio eventu* Hottinger, *et significatio eventis* Madvig, *et in significationem eventus* de Orellii coniectura T. — 14. *fulix itidem* margo Cratandri: *fluxit idem* C. — *acredula* Isidorus (Origg. XII, 7.): *acredulis* AV, *accredulis* BH. — *instant* (priore loco) C. ‖ 15. *mentientia* Hottinger: *ementientia* C. — *in rubetis* nos (coll. Plin. N. H. XXXII, 50 sq.): *in re uis* H[1]V[1], *in riuis* B, *in ranis* (sed *ranis* in ras.) A, *mire uis* H[2]V[2], † *in reuis* T. (*sed inest mira vis in ranunculis et natura q.* Riglerus.) ‖ 16. *ne hic* Christ: *nec hoc* C, *ne hoc* cum Davisio T. — *cur* (ex *quor*) *quidque* Christ: *quo quidque* C et (obelo praefixo) T, *quo modo quidque* codd. Oxonn. — *video* Marsus: *posse uideo* C. ‖ 17. *consulatus* Gulielmius et codd. aliquot dett.: *consulatu* C, *de consulatu* cum Manutio T. Cf. Lactant. Inst. div. III. c. 17. Non. Marc. p. 202. et 204.— *petesset* B[1]H, *petisset* AB[2]V, *petissit* exc. Pith. — *retentant* C. ‖ 18. *cecidere* cod. Eliensis Davisii et margo Cratandri: *cecinere* C. — *petessens* Hottinger: *petisset* C. ‖ 19. *venerataque* Gulielmius: *generataque* C. — *uetusto* V[2]: *uetustae* vel *vetuste* C. ‖ 20. Versus *vel legum -- ferebant* ante priorem *vitare -- monebant* legitur in C. — *Uire* (corr. *Uitare*) *ingentem* (litterae *e in* in rasura) B, *Uir ingentem* AV, *Uiri ingentem* H. — *Uel legum* V[2]: *Uoltum legum* ABV[1] (*Uoltum* in ras. A), *Uultum legum* H. — *urbemque* cod. Balliolensis Davisii: *urbisque* C. — *ni prius* Gulielmius: *Nepos* AV[1], *Ne post* BV[2], *Ni post* H. — *excelsum* Lambinus: *excesum* AB[1]V, *excessum*

H, *excisum* B². ‖ 21. *et clades* Hottinger: *at* (*ad* A) *clades* C. — *populusque* AB¹V¹, *populisque* B²HV². ‖ 22. *relaxans, quod patriae vacat, id* Madvig: *relaxas quod patriae uocatis* C. — *disputantur et de* C. ‖ 23. *talos eieceris* C. — *cohe* H, *quoque* A, *coeque* B, *coaeque* V. ‖ 24. *capere possit* C. ‖ 27. *tetrarchia et regno* Davisius (coll. II, 79. et or. Philipp. II, 94.): *tetrarchiae regno* C. ‖ 28. *avi tripudium* Turnebus: *aut tripudium* C. — *in solum ceciderit* codd. aliquot dett. ‖ 29. *inter se* C: *illi inter se* Stieglitz, *inter sese* cum Davisio T. — *maximam accepisse* Lambinus. — *falsa fuissent* C. — *nullam tamen adferre* Christ. — *dirae* Turnebus: *dira* C. — *sicut et cetera* ABH, *sicutei cetera* cum Klotzio T, *sicuti cetera* Kayser. ‖ 30. *id est incurvum - - nomen invenit* Lipsio et Lambino auctoribus seclusi. ‖ 31. *Atto* Orellius (in Onomastico): *atio* AB²V, *accio* H, *Attio* B¹T. Cf. §. 32. II, 80. de re publica II, 20, 36. Liv. I, 36, 3. — *discriptio* Halm: *descriptio* C. — *in quarta* Kayser. — *regiones* (ex uno codice) Lambinus: *regione* CT. ‖ 32. *attum* (non *altum*) B¹: *actium* H, *Attium* cum ceteris T. — *Atto* Orellius: *actio* H, *Attio* cum ceteris T. ‖ 34. *divinitatem* Hottinger: *divinationem* CT. ‖ 36. *maturum* Davisius (coll. Plutarchi v. Ti. Gracchi c. 1.): *maturam* CT. — *contemnamus* semel habent C. — *Babylonem et* Christio auctore seclusi. Cf. II, 97. — *et motibus* ab interpolatore additum esse (ex II, 17.) vidit Christ. — *impudentiae* Lambinus: *inprudentiae* C. ‖ 37. *Tegeatis* Turnebus: *taygetis* V, *thaygetis* A, *tagreatis* B, *targetis* H. ‖ 38. *in minore* Davisius: *minore* C. — *evanuisse et* in multis codd. et edd. omissa ego seclusi. ‖ 39. *galeatae* H, *galleatae* ABV. ‖ 40. *excita* HV²: *et cita* ABV¹, *eccita* cum Klotzio T. ‖ 41. *o gnata* exc. Pith.: *cognata* AB, *cognita* HV. — *ferendae* Davisius. — Versus *aerumnae - - resistet* et *haec - - recessit* inverso ordine leguntur in C. ‖ 42. *quia* extra versum posuit Ribbeck. — *mentem* Lambinus: *mentis* CT. — *vocem divinam* cod. Eliensis Davisii. ‖ 43. *in nostri* Hertz: *in numerum* C, *in Numerii* Sigonius, *nimirum in* A. Dederich. — *propriora* ABV, *propria* H. Cf. II, 22. — *Accii* Camerarius: *accius* ABV, *actius* H, *Attii* T. ‖ 44. *Quoniam quieti* C. — *uisus est* H, *uisum est* ABV. — Versus *pecus - - pulchritudine* et *duos - - eligi* inverso ordine leguntur in C; verum ordinem restituit Muretus. — *conitier cornibus* Kayser. — *terrae* Pareus, *in terra* Kayser. — *liquier* cod. Balliolensis Davisii: *linquier* C. ‖ 45. *minus mirum est, sed di rem tantam* Neukirch: *minus mirandum est sed in re tanta* C, *minus mirandum est: di rem tantam* T. — *perpropinquam* Turnebus: *perpropinqua* ABV, *propinqua* A. — *ueruncent* C. ‖ 46. *ipsa domi* Marsus: *ipsa phalaris domi* C. — *Persicis* Gulielmius: *persicis libris* C. — *sol* et *quod genus - - in Persis* cum Hottingero seclusi. — *et Magos* Foertsch: *ei magos* CT. ‖ 47. *discedo - - revertar* aut eicienda aut verbis *est profecto quiddam* praeponenda censuit Frenzel. ‖ 48. *Laciniae* Marsus (coll. Liv. XXIV, 3.): *lucine* (*ne* ex corr.) B, *luciae* AHV. — *homine cauto* Alanus. ‖ 49. *item* Lambinus: *idem* C. — *tesca* Orellius: *tecta* CT. — *praecepissetque* C. ‖ 52. *ut* om. C. ‖ 53. *Eudemum* Kaysero auctore seclusi. — *ista quidem* Davisius (et A ex corr.), *illa quidem* Halm. ‖ 54. *in arium pagum* BV. ‖ 55. *esse cum senatui* A, *esse* [*eum*] *senatui* Ernestius. — *idem uisum et* C. ‖ 56. *petere dubitanti* Halm: *petenti* C. — *illum* Christ (coll. Valer. Max. I, 7, 6.): om. C. ‖ 57. *traditur* Hottinger, *traditumst* Kayser. ‖ 59. *arte te et* F. A. Wolf. — *se tamen* F. A. Wolf et Dobree:

*te tamen* C, *tamen se* C. F. W. Müller. — *fasces laureatos* ex hoc loco adfert Priscianus Partitt. XII. vers. Aen. p. 498, 5. ed. Keil. — *tu te patria* Moser: *te tu patria* ABV, *tu patria te* H. ‖ 60. *cum* ante *sit* delendum videtur Christio. — *extumefacta* Christ: *extupefacta* B¹, *obstupefacta* AB²HV, *tumefacta* cod. Eliensis. ‖ 61. *afluenti* AV¹ et T. — *effluit* C, *diffluit* Marsus, *afuit* T. ‖ 62. *modo ait hoc modo illud at ille quod sentit* C: *modo hoc, modo illud ait; ille quod sentit* Madvig, *modo ait hoc, modo illud ait; ille quod sentit* T, *modo ait hoc, modo illud. at ille quid sentit?* alii. — *Pythagoriis* nos: *pythagoricis* CT, *Pythagoreis* Gellius IV, 11. Conf. infra II, 119. ‖ 64. *deindc* del. multi, ego seclusi. ‖ 65. *sagire enim - - ante sentire* ab Hottingero in suspitionem vocata ego seclusi. Cf. Festum s. v. *Praesagitio.* ‖ 66. *rabere* Muretus: *rapere* C. — *visa es* Lambinus: *uisa est* C. — *ubi paulo ante sapiens illa* Auratus: *ubi illa paulo ante sapiens* C, *aut ubi illa paulo ante sapiens* Lachmann ad Lucret. p. 29. — *virginali'* Bothe: *uirginali* C. — *optumarum* M. Haupt: *optumatum* B, *optuma tum* AV, *optima* H. (*optima optimarum mater matrum, mulier mulierum* Dobree.) — *namque* Ribbeck: *neque me* C, *namque me* Hottinger, *meque* Grotius. — *vereor* Ribbeck: *uero* C. — *peperisti* cod. Eliensis Davisii: *repperisti* C. ‖ 67. *complebit* Herelius: *compleuit* C. ‖ 68. *Dyrrachium* Creverius: *dyrrachio* C. — *sanguinem* C. ‖ 71. *si sine divinatione non potest et officium et munus* C. ‖ 72. *fortissima* Valerius Max. (I, 6, 4.): *florentissuma* CT. ‖ 73. *dimisisset* C. ‖ 74. *Lebadiam* margo Cratandri: *thebaidam* C. Cf. II, 56. ‖ 75. *quas dixi, Delphis sunt positae* Kayser; sed vide ne tota parenthesis alienum emblema sit. ‖ 76. *vas* Ernestius: om. C. ‖ 77. *censerent* C. — *astati* AHV et T. Cf. II, 67. ‖ 78. *certae* Marsus: *certe* CT ‖ 79. *Solonio* Gruterus: *Selonio* CT. Cf. II, 66. ad Att. II, 3, 3. — *qui est c. agri Lanuvini* pro additamento glossatoris habet Frenzelius in Seebodii 'Archiv f. Philol.' I, 1. p. 140. — *Pasiteles* Winckelmann: *praxiteles* C. — *quae vidimus* Pearce: *quae uidemus* C. ‖ 80. *aut* Auratus: *ut* C. — *Bacchi* Varro (L. L. VII, 87.): *baccha* C. — *in Aesopo familiari tuo* adfert Charisius p. 130, 16. ed. Keil. ‖ 81. *ut uiderentur* H: *et uiderentur* B¹, *ut et uid.* cum ceteris T. — *corporis* inclusit Christ. ‖ 82. *quae uentura sunt* H, *quae euentura sint* ABV et T. ‖ 83. *et non si* Lambinus: *et si non* C. ‖ 84. *si denique hoc semper ita putatum est* huc transposui cum Hottingero: ante verba *si summi philosophi* leguntur in CT. ‖ 85. *causae est* P. Victorius: *causae sit* C. ‖ 86. *attrahat* exc. Pith.: *trahat at* V, *trahat* ABHT. ‖ 87. *qui vero hoc* Davisius (in ed. prima): *quid vero hoc* CT, *quid vero? hoc* Davisius in ed. altera. (*quid vero - - esse virtutem* del. Kayser.) — *testata* passiva significatione ex hoc loco adfert A. Gellius XV, 13, 7. — *ad Ilium* Gulielmius: *ad illum* B¹H, *at illum* AB²V. ‖ 88. *qui* ante *avibus* del. Madvig. ‖ 89. *Polyidum* Marsus: *polybum* C. — *ducebant*: *testis* Hottinger: *tenebant ut testis* A (quae aberratio ad prius verbum satis docet, unde orta sit vocula *ut*), *ducebant ut testis* BHV, *ducebatur . testis* cum Aurato T. ‖ 90. *dryadae* AV¹, *driadae* B, *triadae* H. ‖ 91. *familias die certas* AHV. — *Clutidarum* Lambinus: *glutidarum* C. — *antecellunt* ex hoc libro adfert Diomedes p. 374, 19. ed. Keil. ‖ 92. *florebat imperio* Christ. — *filiis X singulis* Davisius: *filiis sex singulis* C, *filiis X ex singulis* de Christii coniectura T. Cf. Valer. Max. I, 1, 1. ‖ 93. *etenim* Manutius: *ut enim* C. Cf. §. 130. — *et Babylonii* idem: *ut baby-*

*lonii* C. — *possit* C. — *inuisitata* B¹ (altera *i* non in rasura, sed erasa): *inusitata* cum ceteris T. — *praedicunt* C: *prodicunt* cum Lambino T; sed cf. Cic. de deor. nat. II, 7. ‖ 95. *domi habent* Christ: *domi habent auspicia* B, *dum habent auspicia* AHV; *domi habent auspicia* del. Davisius. ‖ 96. *incubabant* Manutius. ‖ 97. *quantis - - paruit* huc transposuit Davisius: infra post verba iterata *quotiens - - iussit* ante v. *Caeciliae* (§. 99.) leguntur in C. Cf. §. 98. extr. — *visum esset* Rathius (non Moserus): *uisum est* C. — *labe* Ernestius: *labes* C. — *denuntiabantur: in his omnibus* idem. ‖ 98. *cum fl.* Herelius: *quod fl.* C. — *imber effluxit* C. — *praed. sunt . quotiens senatus decem uiros ad libros ire iussit . quantis in rebus quamque saepe responsis haruspicum paruit . caeciliae* C. Cf. supra §. 97. ‖ 99. *filiae e somnio* nos: *filiae somnio* CT. Cf. §. 4. — *tamen insolenter* Ursinus. — *sanguine* cod. Rehdigeranus: *sanguinem* CT. ‖ 100. *illa admirabilis* codd. Moseri: *illa mirabilis* CT. ‖ 101. *duo sint* Madvig: *duo sunt* C. — *expiatum* Davisius (coll. Liv. V, 50.): *explicatum* C. ‖ 103. *scio* Cobet: *scis* CT. ‖ 104. *id* om. B¹HV. Cf. II, 119. ‖ 105. *Ap.* Manutius: *P.* C. ‖ 106. *subrigit* Lachmann: *Subiit* A, *Subigit* ceteri. — *Semanimum* A¹B²: *Sed animum* B¹H, *Semianimum* A²T. ‖ 107. *curatum cupientes* C. — *hinc* ed. Iuntina: *in monte* C. — *alteuolantum* C. — *quom mittere* Vahlen: *committere* AB², *cum mittere* B¹HV. ‖ 108. *qua mox* C. — Versum *interea - - noctis* post illum superiorem (§. 107.) *regni - - augurioque* transponit Bergk. ‖ 110. *referta sunt* C. — *contagione* Davisius: *cognitione* C, *cognatione* alii. ‖ 111. *et in natura* Christ. — *eluviones* Turnebus: *fluxiones* C. ‖ 112. *fore . atque idem primus* C. F. W. Müller. — *et e monte* V: *et monte* A¹B¹HT, *et in monte* A²B², *et ex monte* alii. (*monte* del. Hottinger.) ‖ 113. *vaticinationes cum somniis* Davisio auctore seclusi. ‖ 114. *iudicabit* M. Haupt: *iudicauit* C. ‖ 115. *quo de - - prolata sunt* huc transposui cum I. F. Meyero: ante verba *credo etiam* leguntur in CT. — *liber ab sensibus omnique* Christ: *liberque sensibus ab omni* C. ‖ 116. *Antiphontis* (*antiphonis* C) ego seclusi; non enim de singulis interpretibus, sed de ipsa interpretatione agitur. — *modo ut oraclorum* Kayser. — *sunt enim - - poëtarum* cum Kaysero seclusi, *ut grammatici poëtarum* iam Christ circumscripserat in T. — *sunt enim expl.* C: *sunt expl.* cum Ernestio T. — *quidquam iuvaret* Madvig. ‖ 118. *interpretata* passiva significatione ex hoc loco adfert A. Gellius N. A. XV, 13. ‖ 119. Lacunae signum post v. *proficisci* Christ addidit. ‖ 121. *armis* del. Orellius, *proelio* cum Davisio incl. T. — *tradit q.* Christ: *tradet ita q.* C, *tradidit q.* optime C. F. W. Müller. — *et ad avium et ad extorum reliquorumque signorum* Hottinger: *et ad astrorum et ad avium reliquorumque signorum et ad extorum* CT. ‖ 122. *Cyrum* margo Cratandri: *epicurum* C. ‖ 123. *praesagatione* C; at cf. §. 66. — *apud duellium* C. — *conlecta* P. Victorius: *coniecta* C. ‖ 126. *sequentur* Davisius: *sequuntur* CT. — *simile est* Manutius: *similes* C. ‖ 127. *extorum, avium, fulgorum* Christ; at cf. §. 109. ‖ 128. *nusquam* P. Victorius: *numquam* C. — *intellegant* C. ‖ 129. *seiuncti* Davisius et Madvig. — *incitati* Christio auctore seclusi. — *animi* del. Manutius. ‖ 130. *etenim* Manutius: *ut enim* C. Cf. §. 93. — *et* ante *quasi* om. C. ‖ 131. *aeque* Scaliger: *atque* C. — *possint* Lambinus: *possunt* C. ‖ 132. *nec psychomantia q.* C. — *non ab eodem sanci marsum* C. — *sed* (ante *superstitiosi*) Ciceronis esse posse monuit Ribbeck: Ennio tribuit T.

## M. TULLII CICERONIS DE DIVINATIONE

### LIBER SECUNDUS.

§. 3. *rebus* del. Ernestius. ‖ 18. *inventum iri* Lambinus: *inuenturum* C. ‖ 20. *L. Iunio et P. Clodio consulibus* Mosero auctore seclusi. ‖ 21. *certe potuit* del. Davisius. Cf. §. 94. — *eventurum fuit* Madvig. ‖ 22. *propriora* C. Cf. I, 43. — *utile futurum fuisse* Kayser. ‖ 24. *qui, cum* nos: *cum* CT. (*quod, cum* Madvig.) — *dixerunt, addunt - - procuratis? si* Madvig: *dixerunt? Addunt - - procuratis. Si* T. ‖ 26. *aut acceptos* Rathio auctore seclusi. (*aut decerptos* Maur. Seyffert in 'Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XV. p. 65.) Cf. I, 110. — *artificiosa* AB. ‖ 27. *somnum* Marsus: *somnium* C. ‖ 28. *conlatum* Lambinus: *conlata* CT. — *inimica* ex cod. Med. (i. e. Meadiano, ni fallor, non Mediceo) Davisius: *inimici* C. ‖ 29. *pulmo quid* nos: *pulmo? quid* T. ‖ 30. *tantum* Ernestius: *tantis* CT. ‖ 31. *factus est* Rath et Madvig: *factus esset* CT. ‖ 35. *inpetrire* Lambinus: *impertire* C. Cf. I, 3. ‖ 36. *inventum iri* Davisius: *inuenturum* CT. Cf. §. 18. — *tristissuma* cum Hottingero seclusi. Glossema ortum videtur non ex proximis verbis, sed e §. 32. extr. — *esse durius* C. ‖ 38. *hostiarum causam* Christ: *hostiarum casum* CT. ‖ 42. *enim* del. Kayser. — *homines* Lambinus: *hominum* CT. ‖ 45. *fulmen iacit* Lambinus. ‖ 46. *cum enim intellegeres* Rath, *qui enim intellegeres* Kayser. ‖ 47. *excogitavit* Markland: *cogitavit* CT. ‖ 48. *iactis, sed* Davisius: *iactis et* C. ‖ 49. *admirationem* Bake (*ammirationem* unus cod. Moseri): *mirationem* CT. Cf. §. 42 et 60. ‖ 50. *quid habet auct.* C. ‖ 51. *abdidit* Davisius (cum cod. Med.): *abdiderit* CT, *abdiderat* Lambinus. ‖ 52. *a Spurinna haruspice* Davisius. ‖ 54. *in Leuctricis* Marsus. Vide ne *in Leuctris* glossema sit. — *di inm. primum ea* Lambinus (in marg. ed. a. 1584.): *ea di inm. primum* C, [*ea*] *di inm. primum* (cum Lambino a. 1566.) T. ‖ 55. *diducitur* Manutius: *deducitur* C. — *ratio* Hottinger: *oratio* C. — *adfert, in quibus nonnumquam* Lambinus. — *rerum* auctore viro docto in marg. ed. Lamb. 1584. seclusi. ‖ 56. *credis thebaide* C; cf. I, 74. ‖ 58. *sanguinem pl.* C. — *fl. sanguinem* AB. — *umor* $A^1$: *humor* cum ceteris T. ‖ 60. *terrorem* Lambinus: *errorem* C. ‖ 61. *quarum omnium* C. ‖ 62. *dicitur ei, qui ad eum retulisset* Davisius, *dicitur, cum quidam ad eum retulisset* Halmius, *dicitur, qui, cum ad eum retulisset quis* Kayser. Fort. *dicitur, qui, cum ad eum rettulissent.* — *tito graccho* C. ‖ 63. *classibus aules* C. ‖ 64. *sera animis* C. ‖ 65. *mensum* Christ: *mensuum* AV, *mensium* B. — *exercitum* nos (coll. I, 71.): om. CT. ‖ 66. *nondinari* A, *nidulari* amicus quidam Ursini, *meridiari* Davisius. — *responderint* C. ‖ 68. *subito* Lambinus (in marg. ed. a. 1584.): *subita* CT. Cf. I, 75. ‖ 69. Lacunam a Lambino significatam sic explevit Christ: *Veios: omni ex parte rata exstiterunt? num minus Roma a Gallis capta est? ita aqua* cet. — *cum* A (in rasura): *quom* BT, *quo* $V^1$, *quoniam* $V^2$, *quando* alii. — *ex eo* C: *et ex eo* T; verba *ex eo nomen invenit* ego seclusi. ‖ 70. *augurii locus* C. — *ius augurium* C: *ius augurum* T. Adiectivum *augurius* omni suspitione vacat apud A. Gellium N. A. praef. §. 13. I, 12, 17 (qui locus ex M. Catonis oratione desumptus est). VII, 6, 12. Cf. de senect. §. 12. 38. ‖ 71. *clodius* CT; sed cf. praeter fastos Cic. de deor. nat. II, 7. de divinat. I, 29. ‖ 72. *adhibentur* C. — *si pascentur* Car. Ph. Kayser: *si pascuntur* CT. ‖ *liberum se ostendisse* iunxerunt Klotz et Christ; sed vide Madvigium Opusc. Acad. II. p. 122. — *invasit* Davisius: *inuadit* CT. ‖ 74. *seruari*

C. — *habemus* Marsus: *quod habemus* C. ‖ 75. *ius augurium* malebat Orellius coll. §. 70. ‖ 77. Verba *nam ex acuminibus -- augur optumus* post illa *a bellicis esse sublata* transponenda esse censet Madvig. — *consul dudum omisit* Herelius. — *ab urbanis*] *in rebus urbanis* Madvig, *ad urbanas res* C. F. W. Müller. — *sublata . atque idem ille* idem. — *iuges* B: *iuge* • A, *iyges* V, *ingens* alii, *iuge* T. Cf. Paulum Diac. p. 77. ed. Lindem. ‖ 78. *equidem* Madvig: *id quidem* C. ‖ 79. *spectare* Marsus: *exspectare* C. — *vero si prosperos* Marsus: *uero prosperos* C. — *Trocmorum* Brodaeus: *trochamorum* C, *Trogmorum* cum Davisio T. — *qui dedisset* AB, *quid dedisset* V. ‖ 80. *potius* AB: om. V (qui §§. 71—83. recentiore manu scriptas habet) T. Causa, cur *potius* excidere potuerit, manifesta est; cur quisquam addiderit, video nullam. — *attumne* BV: *attium* (om. *ne*) in ras. m. sec. A, *Attiumne* T. ‖ 83. *se sororis* Christ: *se soris* B¹, *sessoris* B²V, *sororis* A. ‖ 84. *aduectans* C. ‖ 85. *lactens* cum Ernestio et Hottingero seclusi. — *sedens et mammam* Kayser. ‖ 86. *nunc est* Klotz et Madvig: *nunc sit* C. ‖ 88. *chaldaicum* A (sed *aic* in rasura): *chaldei cum* BV, *Chaldaeicum* T. Cf. §. 98. ‖ 89. *vocantur* Marsus: *vocentur* CT. — *nominant* Marsus: *nominent* C. — *tempore anni tempestatum atque caeli* Madvig: *tempore anni tempestatumque caeli* C, *temporum anni tempestatumque caeli* cum Hottingero T. ‖ 90. *qualis* BV: *quali* AT. ‖ 91. *cum* Lambinus: *cur* C. ‖ 93. *vis esse in nascentis* Davisius. — *trogoditas* C. — *gignantur* Christ: *gignuntur* CT. — *nascantur* Ernestius: *nascuntur* CT. ‖ 94. *saepe sunt* A: *saepe sint* BV et T, in qua parenthesin a verbis *quod qui navigant* incipit Christ. — *quod non certe pertinet* del. Hottinger. Cf. §. 21. ‖ 95. *declarat* Davisius: *declarant* C. ‖ 96. *eae* Manutius: *hae* C. — *persas et aethiopas syros* C. ‖ 97. *dixit* nos: *dixerit* CT. — *nascuntur* CT. ‖ 98 *chaldaicis* A: *chaldeicis* BV¹, *Chaldaeicis* T. Cf. §. 88. ‖ 99. *qua* Davisius: *ex qua* CT. ‖ 101. *hominum* Davisius (coll. I, 82.): *hominem* C. ‖ 102. *futura sunt* A¹V: *futura sint* A²B. Malim *eventura sunt* et paulo post *significationis scientiam*, coll. I, 82 sq. et II, 105 sq. ‖ 103. *esse* post v. *omne* del. Madvig. — *id finitum esse* C. — *inquit, id habet* Herelius: *inquit, habet* CT. ‖ 104. *non dubiis* Hottinger: om. CT. — *contraversumque* CT. ‖ 105. *eventura sint* CT. ‖ 106. *non dant vias* Davisius (ex marg. ed. Lamb.): *non dare vias* C. — *extr. est: est igitur* Davisius (e codd.): *extr. est igitur* C. ‖ 108. *cum* Madvig: om. C. — *viderunt* Madvig: *uiderint* C. — *adsumptio* Pearce: *praesensio* C. — *πρόσληψιν* Ernestius: *prolemsin* A, *prolemsim* BV. ‖ 109. *esse* ante v. *docet* om. multi, ego seclusi. — *praedictum est* Halmius: *praedictum sit* CT. ‖ 110. *falsa quaedam* C. ‖ 111. *ex primis versuum litteris* Davisius: *ex primi uersus litteris* AB, *ex primis uersus litteris* V, *ex primis cuiusque versus litteris* de Christii coniectura T. — *Q. Ennius* Auratus: *quae ennius* C. ‖ 113. *delectationes* C. ‖ 114. *adeoque a se ipso* Moserus. ‖ 115. *uenio o sancte* C. — *deferenda* Davisius (e codd.): *deferendae* C. ‖ 116. *quam sapientiloquentes* Aug. Nauck. ‖ 118. *diceret; ex quo* margo ed. Lamb.: *diceret; quo* CT. — *Delphicis* cum Madvigio secl. T. ‖ 119. *et id ipsum* Schütz: *et ipsum* CT. Cf. I, 104. ‖ 120. *moveri si* Christ: *moveri* C, *si moveri* cum aliis T. — *moveri* altero loco del. C. F. W. Müller. ‖ 121. Lacunae signum Christ addidit, quam sic explet: *quid igitur mirum est, si quae somniantibus vera videantur?* — *tot n.* Schütz: *totas n.* CT. Cf. §. 141. — *dormimus -- somniemus* Muretus:

*somniamus - - dormiamus* C. || 122. *gubernem* ante Wesenbergium Car. Phil. Kayser: *gubernarem* C, *gubernarim* C. F. W. Müller. || 123. *et sine* Walker et cod. Balliol. Davisii: *et si sine* C. || 124. *haec quoque* C: *haec † quoque* T, *haec quidem* Christ. Dittographian esse ex proxime superioribus *haec quoque, quae dixi* vidit C. F. W. Müller. — *ex somniis* del. Davisius. — *quietem est* Halmius. || 125. *et horum* C: *at horum* Ascensius, *sed horum* cum Victorio T. || 126. *eadem causa cur daret vigilantibus* Kayser. — *cum Chrysippus* Victorius: *ut chrysippus* C. — *per somnum* Halm: *per somnium* T. || 127. *noenum necessest* Christ: *non nunc necesse est* B, *non nunc haec esset* AV. (*noenu necessest* Ilberg.) — *quod, quoniam illud negatis, necessario conf. est* Ernestius. — 129. *circumcursare* Ioach. Camerarius. — *somno* A[1]: *somnio* cum ceteris T. Cf. I, 40. || 131. *significat* CT. — *quorum nescientiam* C. || 132. *poeta nemone physicus* C. — *illi vero: nimis* Lambinus. || 133. *dicere* cum Lambino seclusi; *diceret* coni. Wopkens. — *attice* Bothe, *astici* (Thebani) Orellius, *rustici* Bergk, *Bacchici* Welcker. Vide ne *Attici* pravum glossema sit. || 134. *nosceretur* Hottinger (coll. §. 142.): *nasceretur* CT. || 135. *qui ** cum* A, *quid cum* V[1], *quod cum* V[2], *quippe cum* Herelius. — *Alexander* ante v. *adsidens* del. Kayser. — *emissi sunt* nos: *et mississet* A, *et misisset* B, *ex misisset* V[1], *emisisse* V[2]T. (*emisit* Halmius, *emissos esse* Klotz.) || 136. *C.* Christ: *g.* AB, om. V. Cf. I, 56. || 137. Verba *plena sunt imaginum omnia* Christio auctore huc transposui: post vv. *quod fuerat* leguntur in CT. || 139. *ullae* Davisius: *ille* C. — *et corpore* cum Davisio et Hottingero uncinis inclusi. Cf. §. 128. — *est* om. CT. || 141. *utrum est* Madvig: *utrum sit* C. — *non esse mirabile* C. — *certum tum, nec* Christ. || 142. *enectine* Lambinus: *enectiue* C. — *qua* Marsus: *quae* C. || 144. *avi* Lambinus: *auis* C. — *huic eidem* Lambinus: *huic equidem* C. || 145. *ista* om. CT. || 146. *derogent - - confirment* Lambinus: *derogant - - confirmant* C. || 147. *naturae est societas* Hottinger: *naturae societas* CT. || 148. *igitur* margo ed. Lamb.: om. C. || 149. *eligendae* Gruterus (coll. III, 83. 84.) et Madvig (Emendatt. Liv. p. 155. n.): *eiciendae* CT, *elidendae* Manutius. || 150. *non quo* nos: *non quod* (contra Ciceronis usum) CT.

## M. TULLII CICERONIS DE FATO LIBER.

§. 1. *morabilem* C. — *logice* V, *loice* AB, *logicae* P. Ramus, *λογικῆς* Kayser. — *iis libris* Davisius: *aliis libris* C, *illis libris* cum Ernestio T. || 2. *die: eo cum* Kayser. || 4. *vestra* Manutius: *nostra* C, del. Kayser. — *aliquid,* [*ad*] *quod* Kayser. — *at mihi* C. — *futurum est* Madvig. — *considamus hic ****] 'Codicum fidem secuti post illa verba plures paginas, in quibus cum de aliis rebus, tum de adsensionibus, disputatum fuisse §§. 40. et 42. docemur, intercidisse ita iudicamus, ut genuina verba *proinde ordire. cum consedissemus* postea interpolata esse dicamus.' Christ. || 5. *magnum* [*aut*], *naufragum* Christ: *magnum aut naufragum* C, *magnum, et naufragum* Lambinus, *magnum est, naufragum* F. A. Wolf. || 8. *diiungo* cod. Balliol. Davisii. — *alii a talibus* Lambinus: *alii talibus* CT. || 11. *tollentur* C. F. W. Müller. — *utuntur* Kayser. || 13. *in iis habemus* C. — *ut si dicatur Afr. K. potiturum* Christio auctore seclusi, qui haec verba ad alteram divisionis partem *si vere dicatur de futuro* exempli gratia ab interpolatore quodam addita esse iudicat. —

*si vere dicetur de futuro idque ita futurum erit, dices* Kayser. ‖ 14. *natus est oriente* C. ‖ 15. *ita dicent* C. — *non et ei* Sturmius: *non ei* C, *non cui* cum Hottingero T. ‖ 17. *quae facta sint* C. F. W. Müller. — *quia non apparet* Davisius: *quia non appareret* C, *quia non appareat* Bremius. — *nihilo minus futurum est* Halmius. ‖ 18. *nec magis necesse* P. Ramus: *nec minus necesse* C. ‖ 19. *e* nos: om. CT. — *manantibus* C: *emanantibus* de Christii coniectura T. (*a nat. nec. man.* alii.) — *quod ita cecidit* Bremius. — *sicut cecidit, verum fuit* Kayser. ‖ 20. *atque introducunt* C. ‖ 21. *primum si mihi* C: *primum mihi* cum Hottingero T. — *necessarium* $A^1V$: *etiam necessarium* $A^2BT$. ‖ 22. *sequitur enim ut alia - - depellatur, si ne* Madvig: *sequitur enim ut, si alia - - depellatur, ne* C et obelo praefixo T. — *etiam si sit* cod. Regius Davisii: *ut iam si sit* C. ‖ 23. *cum docerent* I. F. Meyer: *cum doceret* C. — *non possent* $V^2$: *non possem* $V^1$, *non possunt* ABT. ‖ 24. *esse dicimus* margo Lambini: *esse dicamus* CT. ‖ 25. *ne omnes physici inrideant* Bremius (sed addito pronomine *nos* post v. *omnes*): *ne omnes physici inrideamur* C, *ne omnibus a physicis inrideamur* cum editionis Bremianae censore Ienensi T, *ne* [*omnes*] *a physicis inrideamur* Kayser. ‖ 26. *quae vera futura sunt* Christ. ‖ 27. *quidem eversa vera est* Turnebus: *quidem uer..a esset* (*t* m. sec. add.) *uera est* A, *quidem uera esset. Uera est* (*est* add. m. sec.) B, *quidem euersa uera esset* V. — *cepit* P. Ramus: *capiet* C. — *vera fuerit* ed. Veneta a. 1471: *uera fuerunt* C. — *erit* eadem: *erunt* AB, *fuerunt* V. ‖ 28. *casurum est* Halmius. — *hoc enuntiatum* P. Ramus: *haec enuntiatio* C (sed *tio* in ras. m. sec. A). ‖ 29. *quod ea ratione* Kayser. ‖ 30. *si ita fatum est* Madvig: *si ita fatum sit* C. ‖ 32. *sine causa naturali ex aeternitate* Christ, *sine causa ex aeternitate naturali* Kayser. ‖ 33. *a divinatione* B et Madvig: *ad diuinationem* AV, *ad divinationem pertinere* alii. ‖ 34. *clytemestram* B, neque dubito quin AV quoque idem vel *clytaemestram* exhibeant, quamvis nihil ex iis adnotaverit Christ. — *diceretur* V: *dice..tur* A, *dicetur* BT. ‖ 35. *caesae accidisset abiegna* Varro (L. L. VII, 33.) et Priscianus (VII, 8, 41.): *caesae accedissent* (*cecaedissent* $A^1$, *cecidissent* $A^2B$) *abiegnae* CT. — Ante verba *non, ut eae* excidisse quaedam censuit Lambinus. ‖ 36. *efficit in cuius* C. ‖ 37. *invito Epicuro* del. Bremius. ‖ 38. *igitur* Christ: om. C, *ergo* alii. ‖ 39. *nec. motus animorum liberatos* Davisius: *nec. motus animos liberatos* C. ‖ 41. *antecedentibus* del. Davisius. — *non sunt* Christ: *non sint* CT. — *ne ille - - potestate* om. $ABV^1$. ‖ 44. *fateantur tamen eas sine viso* Lambinus, *non fateantur eas nonnisi viso* Bremius, *infitiantur tamen eas non sine viso* O. Heine, *non fateantur* [*tamen*] *eas non sine viso* (et mox *alia ratio sit*) Kayser. ‖ 45. *illae eveniant* Davisius: *illa eueniant* C. ‖ 46. *qua declinet atomus* Davisius: *quae declinet atomum* CT. ‖ 48. *probare* C.

## FRAGMENTA LIBRI DE FATO.

Fr. 1. *in ea ait his verbis* Christ: *in ea his verbis* codd., *in ea his verbis scripsit* Hertz. — *quonam hoc modo explicet - - intricatur* Hertz: *quonam explicet - - intricatur hoc modo* codd., *quonam pacto explicet - - intricatur hoc modo* de Christii coniectura T. ‖ Fr. 2. cum duobus sequentibus primus addidit Christ. — *ita tamen* uncinis inclusit Christ. ‖ 4. Cf. Cic. de fato §. 5: *ut in simul aegrotantibus fratribus.* ‖ Fr. 6. ego addidi.

## M. TULLII CICERONIS CATO MAIOR DE SENECTUTE.

§. 1. *adiuero* Lambinus: *adiuuero* LP et corr. E, *adiuto* BIQRS, *adiuro* alii. — *ecquid erat praemi* operarum errore T. ‖ 2. *certo scio* $LP^2R$ et Charisius: *certe scio* $BEIP^1QST$. ‖ 4. *adepti* $EL^1$: *adeptam* cum ceteris T. — *quam si octog.* $LP^2$: *quam octog.* cum ceteris T. — *consolatio* BLPRS: *consolatione* EIQ (in quo litterae *ne*

erasae sunt) T. || 5. *discriptae* L[1], cod. Memmianus, e codice Matalii Metelli (praeoccupata iam ante ducentos quinquaginta annos Fr. Buecheleri horum verborum distinctione) Ianus Gulielmius: *descriptae* cum ceteris T. || 7. *usu euenirent* CQ. || 8. *istud* LQ et Charisius (p. 218, 17. K.): *istuc* cum ceteris T. — *in isto sunt omnia* EL: *in isto omnia* cum ceteris T. — *essem* L[1] et Car. Langius: *essem ignobilis* ceteri codd. — *si atheniensis* EL[1]: *si Atheniensis esses* cum ceteris T. || 10. *eum qui Tarentum recepit* cum Cobeto et Rinkesio seclusi. Cf. §. 11. — *condita uirtus grauis nec senectus* L, *condita grauis uirtus nec senectus* E, *condita virtus nec gravis senectus* Th. Mommsen. Mihi vox *uirtus* in EL ab interpolatore addita videtur ad mendum *gravis* sarciendum. — *deinde - - factus sum* om. L[1], quod ita probat Mommsen, ut pro *quaestor quem magistratum* scribat *quaestorque magistratum* mediis omissis. Ego librarium codicis L ab altera syllaba substantivi *quaestor* ad alteram verbi *praetor* oculis aberrasse censeo. — *quadriennio post factus sum* Pighius: *aedilis quadriennio post factus sum praetor* CL[2]Q. — *noenum* Lachmann: *non enim* CLQ. — *ergo plusque* Bernays, *ergo magisque* Muretus, *ergo priusque* Bergk. || 11. *fugerat in arce* CL[2]Q, *fuerat in arce* L[1]. || 12. *nihil* EL[1]: *nihil est* cum ceteris T. — *mortem filii* Q et Car. Langius: *mortem m.* (*s. marci*) *filii* CL. || 13. *qualem socratis* CQ. — *quarto et nonagesimo* EL: *nonagesimo quarto* Q, *quarto nonagesimo* cum ceteris T. — *se dicit* LP[2]: *se dicitur* P[1], *dicitur* ceteri. || 16. *viai* Lambinus, *uia* C, *ruina* Q. — *etiam* Halm et Gust. Wagner ('Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XV. p. 148.): *et tamen* CQT. — *septimo decimo anno* Q et corr. S: *septem decem annos* C, *septemdecim annis* de Halmii coniectura T. — *fuisse: etiam sic* Halm. || 17. *similesque sunt* om. BIS, ego seclusi. — *maiora* PQ: *multa maiora* L, *multo maiora* cum ceteris T. — *uelocitate* EL: *velocitatibus* cum ceteris T. || 18. *male* EQRS[2]: *cui male* BIPS[1], *quidem male* Kayser. || 19. *sextus* Manutius: *tertius* CQT. || 20. *cedo rem p. qui vestram tantam amistis* Koechly, *cedo vestram rem p. tantam qui amistis* Kayser. — *naeuii poetae ludo* BILRS: *neuii posteriore* (*posteriori* P) *libro* EPQ, *Naevii Ludo* alii. || 22. *quid* ante *augures* del. Maur. Seyffert 'Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XV. p. 68. — *senex* del. Kays. || 23. *hunc* (*nunc* corr.) *homerum num hesiodum* L, *hunc, num Hesiodum* cum ceteris T. — *gorgian* L: *gorgian . num homerum* CQ. — *num* ante *Xenocraten* del. Maur. Seyffert l. l. p. 67. — *obmutiscere* P: *obmutescere* cum ceteris T. — *his* om. LP. || 24. *in his* (annuis operibus) Q: *in aliis* cum ceteris T. — *mirum est* L[1] et Madvig: *mirum sit* CL[2]Q. — *saeclo* codd. Tuscul. I, 31: *saeculo* CQ. || 25. *dubitat* CLQ: *dubitet* alii rectius. || 25. *ipsum esse odiosum* Bothe: *eum ipsum esse odiosum* Nonius (p. 1, 20.), *eum se esse odiosum* L[1], *esse odiosum* BPQS, *se esse odiosum* EL[2], *esse odiosum se* R, *esse se odiosum* IT. || 26. *et ego* Madvig: *ut ego* CQ. || 27. *sextus aelius* L[1]: *sextus aemilius* CL[2]Q. || 28. *conposita* Q: *compta* CT, *temperata* Maur. Seyffert l. l. p. 699. Cf. Quintil. VI, 2, 9: *affectus mites atque compositos.* || 29. *an ne has* E[2]IR, *an et has* Q, *annales* BE[1]LP, *an tales* S, *an ne illas* Halm. — *relinquemus* L. — *uero et* CLQ: *vero* T. — *et* ante *P.* om. L[1]P. — *ipsa ista* LP[1]: *ista* Q, *ista ipsa* cum ceteris T. || 30. *XX. duos* Q: *viginti et duos* CT. || 31. *tertiam enim iam* Q: *tertiam iam enim* PR, *iam enim tertiam* BEILS. — *hom. uidebat* L[1]. — *sed ut* Madvig: *sed sex* (vel *VI.*) BEIPS, *sed septem* Q, *at ut* R. || 33. *bovem: utrum igitur* Manutius: *bouem uirum igitur* L[1], *bouem uiuum . Igitur* L[2]PQST, *bouem uiuum . utrum igitur* BER, *bouem uiuum igitur utrum* I. — *paululum* ELQ. — *parti aetatis* Q et Nonius: *particitatis* I, *parciaetatis* L[1], *parcitatis* L[2]P, *parti* (om. *aetatis*) BER, *par* ...... S. || 36. *comicos* Q: *comicus* ceteri. Cf. Lael. §. 99. || 38. *nunc cum maxime* L[1]: *nunc quam maxime* CL[2]Q. — *augurium* R: *augurum*

cum ceteris T. Vide ad Cic. de divinat. II, 70. ‖ 39. *voluptatis* ego seclusi. ‖ 40. *inpingeret* (superscr. *inpelleret*) Q. ‖ 41. *tamque pestiferum* om. P, eadem m. superscr. Q. (*tam detestabile tamquam uoluptatem* L.) ‖ 42. *flaminini* L: *flaminii* C, *flamminii* Q. ‖ 43. *ex maioribus* nos: *ea maioribus* L¹, *ea a maioribus* BIPQS, *e maioribus* ER, *a maioribus* T. Vide var. lect. ad Cic. de finib. IV, 39. et 52. — *thessalonicae esse* L¹, *thessalo ciue esse* E²IL²PQS, *thessalo ciui esse* R, *thessalo cui esse* E¹. — *m. curius* CQ. ‖ 46. *a summo magistro adhibetur* CLQ. ‖ 47. *desideratur* L¹: *desideratio* CQT. Sed Ciceronis est *desiderium*, non *desideratio*. ‖ 49. *C.* Q (sed om. *Galum*): om. C. — *galum* P¹: *Gallum* cum ceteris T. *Galus*, non *Gallus*, scriptum est etiam in codice Mediceo Epistol. ad famil. IV, 6, 1. Cf. Lael. §. 9. ‖ 50. *quidem sunt studia* Kayser. ‖ 51. *nec cuiquam* Mommsen: *necuiquam* L¹, *nec umquam* CQT. ‖ 52. *oblectamentumque non noscatis* Maur. Seyffert 'Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XV. p. 68 sq. — *sarmenta . uites . radices* CQ. — *efficiunt* L¹: *ea efficiunt* CQT. ‖ 55. *m. curius* CQ. ‖ 56. *id est senes* del. Kayser. — *scio an nulla* Ernestius: *scio nulla* L¹, *scio an ulla* C, *scio ac nulla* Q. — *qua dixi* CLQ. ‖ 57. *breui succidam* Q. ‖ 58. *sibi igitur habeant* Q: *sibi habeant igitur* BIRS, *habeant igitur sibi* EPT. ‖ 59. *comen* L¹, *communem* CQ. — *derectos* Nonius (p. 400.): *directos* CQT. — *ex floribus* Halm: *et floribus* P, *e floribus* BEIRS, *ab floribus* Q. ‖ 60. *coruinum* CLQ: *Corvum* T. Vide Kempfium ad Valer. Max. III, 2, 6. — *maiores* LP: *maiores nostri* cum ceteris T. Cf. §. 45. ‖ 61. *A.* nos: om. CQT. — *unum hunc* Orellius: *unicum* CQ, *hunc unum* cum Madvigio T. — *notum est itiotum carmen* L¹, *notum est totum carmen* EP, *notum totum est carmen* BRS, *notum totum carmen est* I, *notum extimo carmen* Q, *notum est id totum carmen* Mommsen. Fort. *notum existimo totum carmen*. ‖ 63. *magno in consessu* Kayser. ‖ 65. *omnis aetas matura* Bezzenberger: *omnis aetas naturae* EL²P, *omnis natura* BIL¹QRST, *omnis aetas* alii (non R). ‖ 66. *potest esse longe* LP: *potest abesse longe* Q, *potest longe abesse* cum ceteris T. ‖ 67. *est istud* Wesenberg: *est istius* BI¹LPS, *est illud* EI²QR. ‖ 68. *filio, tu in* Madvig: *filio tum* LP¹, *filio tum in* BEIP²QRS. ‖ 69. *quid in hominis natura?* L¹, *quid in hominis natura diu?* L², *quid est in hominis natura diu?* P. Fort. *quid diu in hominis natura?* (*quid est in hominis vita diu?* cum ceteris codd. etiam Q.) ‖ 70. *tamquam adulescentia* Kayser. ‖ 72. *mortemque contemnere* P: *tamen mortem contempnere* L, *et tamen mortem non timere* E, *et tamen mortem non contemnere* BIQRS. Emblema sustulit Ursinus. ‖ 73. *sapientis est el.* Halm: *sapientis el.* LP¹, *sapientis el. est* cum ceteris T. — *elegium* Matth. Gesnerus: *eulogium* BI, *elogium* cum ceteris T. — *dacrumis* Bergk et Fleckeisen. — *cur -- virum* om. CT; suppleta sunt ex Tuscul. I, 34. Cf. Fleckeisen in Iahnii Annal. vol. 87. p. 192. ‖ 74. *et incertum* LP: *et id incertum* cum ceteris T. ‖ 75. *morte eluit* Bake (Mnemos. VIII. p. 213.): *morte luit* CQT. — *in eum locum saepe profectas* QR: *in eum locum se prophectas* L¹, *in eum locum profectas saepe* E, *in eum locum esse profectas* IL²P, *in eum locum saepe esse profectas* BST. Cf. Tuscul. I, 101. ‖ 77. *patres tu scipio tuque laeli* LP: *patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli* cum ceteris T. Cato Scipionem et Laelium numquam praenomine addito appellat. Exspectabas tamen *tuum, Scipio, tuumque, Laeli*. ‖ 78. *tantae scientiae, tot artes* Kayser. Ego *tantae scientiae* seclusi. ‖ 80. *nec cum discessit* L, *nec cum discesserit* BS; sed Xenophon οὐτ' ἀπιοῦσα. ‖ 83. *repuerascam* Nonius (p. 165.): *repuerescam* L, *repueriscam* CQ. ‖ 84. *deuorsorium* L: *diuersorium* CQT. — *cum in illum* R et Nonius (p. 524.), *cum illud* L, *cum ad illud* cum ceteris T.

## M. TULLII CICERONIS LAELIUS DE AMICITIA.

§. 2. *cum et ego* BEPSV: *cum ego* DGT. ‖ 4. *maiore qui* (ex silentio Th.

Mommsenii) P: *maiore feci qui* C. ‖ 7. *in reliqua Graecia* DP: *in graecia* E, *in Graecia reliqua* cum ceteris T. — *quidem* om. GT. ‖ 8. *multum* P, *multam* G. ‖ 9. *Galum* Mommsen (coll. fastis Capitolinis ad annos 510. et 587.): *gaium* CP, *Gallum* T. Cf. Cat. mai. §. 49. — *sed hi in pueris, Cato in* cod. Iac. Susii (teste Car. Langio): *sed hi inivueris cato in* P, *sed hi nec comparantur cato in* G, *sed nec comparantur catoni* DE, *sed hi quidem nec catoni comparantur* BSV. ‖ 10. *utroque* DP: *utroque vestrum* cum ceteris T. ‖ 11. *factus consul est* BGPSV: *factus est consul* DE; *consul* del. Beierus. Cf. Cic. pro Murena §. 18. — *iudicatum est* CP. ‖ 12. *reductus ad uesperum* DEP: *ad vesperum reductus* cum ceteris T. ‖ 13. *haec nuper* DEP: *nuper haec* cum ceteris T. — *cui* Gulielmius et Putsche: *qui* CPT. — *uti* Halm: *ut in* CPT. — *sed idem semper videbatur* Kayser. ‖ 14. *adesset* EP. ‖ 16. *quaeritur* P: *quaeruntur* cum ceteris T. — *mihi vero* Beier: *mihi uero gratum* (add. *erit* post *gratum* sup. lin.) G, *mihi uero erit gratum* BPSV, *mihi erit gratum* E, *mihi pergratum uero erit* D. ‖ 19. *aequalitas* CP. — *sitque magna* CP. ‖ 20. *nihil melius* EP: *quicquam melius* BDGSV et obelo praefixo T. — *homini sit* DEP: *sit hominibus* cum ceteris T. ‖ 21. *vitae* DP: *vitae nostrae* cum ceteris T. — *Galos* Mommsen: *gaios* CP, *Gallos* T. Cf. §. 9. ‖ 22. *qui esset* EPV: *quis esset* cum ceteris T. — *locis pluribus* DEP: *pluribus locis* cum ceteris T. ‖ 23. *etiam* C: *enim* P (ex Mommsenii silentio) T. — *perspici* Madvig: *percipi* CP. ‖ 24. *vaticinatum esse ferunt* GT. — *uter Orestes esset, Pylades Orestem* Halm: *uter orestes* P, *uter orestem* BE (sed hic sine *uter*) GSV, *quis esset orestes . pilades se orestem* D, *uter esset Orestes, Pylades Orestem* alii. ‖ 25. *nos vero* E: *nos autem* cum ceteris T. ‖ 26. *quo quisque* C, *quo quis* P. — *fictum est* BEPSV: *est fictum* D, *factum uel fictum* (om. *est*) G, *fictum* T. ‖ 28. *qui p. cassium* CP. ‖ 30. *sibi plurimum* DEP: *plurimum sibi* cum ceteris T. ‖ 32. *ab his* CP: *at ii* cum aliis T. — *se* DEP: *sese* cum ceteris T. — *suntque* Beier: *sintque* CP. — *est honesta* Halm: *sit honesta* CP, *fit honesta* alii. — *certatio* DEP: *concertatio* BGSV, sed in G *con* sup. lin. — *amic. congl.* DEP: *congl. amic.* cum ceteris T. ‖ 33. *vitae diem* DEP: *diem vitae* cum ceteris T. — *ponerentur* DEP: *deponerentur* cum ceteris T. ‖ 34. *vel uxoriae* Turnebus: *uel luxoriae* P, *uel luxuriae* BDEGV, *uel luxuria* S. ‖ 35. *ad iniuriam, quod qui -- deserere arguerentur* Maur. Seyffert: *ad iniuriam. Quod qui -- deserere † arguerentur* T. — *odia etiam* DEP: *etiam odia* cum ceteris T. ‖ 36. *num becillinum* BDEPSV, *num inbecillinum* G, *num Vecellinum* Mommsen. — *Maelium* Lahmeier et Mommsen: *Amelium* G[1], *amellium* BG[2]SV, *ammelium* P, *amilium* E, *C. Maelium* D, *Sp. Maelium* T. ‖ 37. *Blossius* Valerius Maximus (IV, 7, 1. 2.): *bissius* CP. — *laenate* CP. — *numquam inquid* P: *numquid* G, *numquam* (om. *inquit*) cum ceteris T. — *hac amentia cum esset, quaestione* Kayser. ‖ 38. *si simus* Canterus: *simus si* EP, *sumus si* BDGSV. ‖ 39. *aemilium* P: *A. aemilium* G, *p. aemilium* BSV, *paulum aemilium* DE, *Papum Aemilium* cum Manutio T. — *luscino* CP: *C. Luscino* T. ‖ 41. *in p. scipione* P: *in p. scipionem* DE, *in p. nasicam scipionem* BGSV. — *quocumque modo* Klotz: *quoque modo* P, *quoque quem modo* C, *quoquo modo* alii. — *potuimus* P: *posuimus* C. — *de C. Gr. autem* CP: *de Gai autem Gracchi* T. — *procliuis* BDPSV. ‖ 42. *in magna aliqua re peccantibus* Ernestius: *in magna aliqua rep̄. peccantibus* P, *in magnā aliquā rē p. peccantibus* C, sed deest *p.* (ante *pecc.*) in V. ‖ 43. *futura* EP: *futura sit* cum ceteris T. ‖ 44. *consilium uerum dare gaudeamus* CP. ‖ 47. *videntur* DEMP: *uidentur hi* BGSV, *videntur ii* T. ‖ 48. *diffundantur et inc. contrahantur* CMP. — *contigit* BGMPSV: *contingit* DET. ‖ 49. *inanimis rebus* Victorius teste Spengelio 'Gel. Anz. d. bayer. Akad.' 1846. p. 924 sq. — *animante* DMP: *animo autem* cum ceteris T. ‖

50. *et attrahat* Halm: *et tam trahat* CMP, *et tam attrahat* alii. — *benevolentiam* CMP: *benevolentiam esse* alii. ‖ 51. *indigent* M: *indigeant* cum ceteris T. — *secuta* DEMP: *consecuta* cum ceteris T. ‖ 52. *nimirum* CMP: om. T. ‖ 53. *ferunt, tum se* Hottinger: *ferunt tum* (*cum* P) *exulantem se* CMPT, *ferunt exulantem, tum se* Madvig. ‖ 54. *atque hic quidem* GT. — *sperni -- novis* om. P, ego seclusi. Cf. §. 33. ‖ 55. *suppellectilem* CMPT. — *cum parant, cui parent* MP: *cum parantur, cui parentur* CT. — *laborant* CMP. ‖ 56. *autem sunt* DMP: *autem sint* E, *sunt aut* G, *sunt autem* cum ceteris T. — *deligendi* PS[1]: *delegendi* GV, *diliendi* B, *dirigendi* M, *diligendi* DES[2]T. — *faciat* Halm: *facit* CMPT. Cf. §. 59. ‖ 57. *quisque sic in* M: *quisque sit in* P, *quisque sit, sic in* CT. — *nostra* MP: *nostri* CT. — *causa* post v. *facimus* Beiero auctore seclusi. ‖ 58. *vera amicitia* DEMP: *amicitia vera* cum ceteris T. — *observare stricte* GT. ‖ 59. *inducatque spem* CMP. — *dixero* MP: *edixero* CT. — *ei* P: *eius* CMT. — *necesse erit* altero loco cum Gernhardo seclusi. ‖ 60. *in deligendo* P: *in diligendo* CMT. ‖ 62. *deligendis* M: *eligendis* DEP, *diligendis* cum ceteris T. — *ad amicitias* DMP. ‖ 63. *temptatis*] *tempestatis* GMP, *temperatis* BDESV. — *sic* ante *amic.* delendum censet Kays. — *amicitia* EV et corr. S: *amicitias* BGMPS[1], *amicitiis*(D)T. — *consecuti sint* MPV[2] et Madv.: *consecuti sunt* cum ceteris T. ‖ 65. *semper aliquid -- esse violatum* cum Ruhnkenio et Beiero incl. T. ‖ 67. *esse debet* Beier et (ex silentio Mommsenii) P: *esse debent* CM. ‖ 68. *quin ipso* Pithoeus: *qui in ipso* P, *quae in ipso* M, *quin et in ipso* BEGSV, *atqui in ipso* D, *quin etiam in ipso* cum Klotzio T. — *quin eo* DEMP: *qui non equo* G, *qui non eo* cum ceteris T. ‖ 69. *per se posse esse* CMP. ‖ 70. *consecuti sint* BPS: *consecuti sunt* cum ceteris T. — *fuerunt* Madvig et (ex Mommsenii silentio) P: *fuerint* CM. ‖ 72. *inferiores extollere* CMP: *inferiores se extollere* de Halmii coniectura T; sed *inferiores* accusativus est, non nominativus. ‖ 74. *modo aestimandi* Mommsen: *modo est* CMP, *modo* ** T, *modo colendi* ed. Veneta a. 1470. ‖ 77. *auctoritate et* uncinis inclusit Madvig; Halmio sufficere videtur v. *auctoritate* obelo notare. (*graviter ac temperate et off.* Lahmeier.) ‖ 78. *oppressae* M et Nonius (p. 440, 26.): *oppressae esse* CT. ‖ 80. *et qualis* Halm: *est et qualis* M, *est qualis* BGPS, *qualis* DE. — *a se ipse* BDEMPS: *a se ipso* GT. ‖ 81. *se ipsae diligant* MP: *ipsae diligant se* E, *se diligant ipsae* D, *se diligant* BGST. — *diligit* BDEMPSV: *diligat* GT. — *anquirit* EPSV: *aquirit* B, *inquirit* DM, *anquirat* GT. ‖ 82. *habere talem amicum* MP: *talem habere amicum* E, *talem amicum habere* cum ceteris T. ‖ 85. *iudicaris* DMP: *iudicaveris* cum ceteris T. ‖ 86. *consentiunt . a multis* Madvig: *consentiunt: quamquam a multis* CMPT. ‖ 88. *subeunda* Facciolatus: *subleuanda* DEG[2]MP, *tollenda* V[2] in rasura, *in subleuandā* G[1], *in subleuando* BS. — *amici saepe sunt* DEMP: *sunt saepe amici* BSV, *amici sunt saepe* GT. ‖ 95. *et seuerum* BSV: *seuerum* DEGM, *id est severum* Klotz, *id est verum* Lahmeier. ‖ 96. *coaptatio* CMP. Cf. legem Iuliam municipalem v. 86. (Corp. Inscr. Lat. I. p. 121.) Similiter infra §. 99. codices exhibent *coamicos* pro *comicos*. ‖ 99. *Tu me hodie* Halm. — *inlusseris* nos: *iusseris* G, *ut iusseris* BDEMPSV, *inluseris* Pal. sec. teste Grutero, *emunxeris* Rich. Bentley, *luseris* alii, *elusseris* de Halmii coniectura T. De duplici *s* vid. Quintil. I, 7, 20. ‖ 100. *Virtus, virtus* BEPV: *uirtus* DGMST. — *ductum* DEP: *dictum* cum ceteris T. ‖ 101. *Galum* nos: *gallium* E, *Galum* cum ceteris T. Cf. §. 9. — *ut alia ex alia aetas oriatur* Orellius: *ut alia aetas oriatur* CMPT, *e nostra ut alia aetas oriatur* Lahmeier.

# M. TULLII CICERONIS
# DE DEORUM NATURA
# AD M. BRUTUM
# LIBRI TRES.

## LIBER PRIMUS.

### ARGUMENTUM.

In his libris, in quibus Cicero sibi omnem fere veterum philosophorum de natura deorum doctrinam explicandam sumpsit, hanc auctor rationem secutus est, ut, quae Epicurei de natura deorum docuissent, ea C. Velleio senatori exponenda traderet, cum ipse Phaedrum Atheniensem, qui librum περὶ θεῶν scripserat, in hac parte conscribenda, ut videtur, sequeretur, ea autem, quae Stoici de natura deorum praecepissent, ut Q. Lucilio Balbo explicanda daret, ipse, ut videtur, in hac parte componenda Posidonii libros περὶ θεῶν secutus. Contra hos ita disputantem fecit C. Aurelium Cottam, oratorem non ignobilem, ut is, quae Academici de natura deorum docuissent, enarraret: in quorum praeceptis tradendis Cicero ipse, ut videtur, Clitomachi Karthaginiensis libros secutus est. Hos tres homines apud C. Cottam feriis Latinis inter annum u. c. 676. et annum 679. inter se de natura deorum colloquentes facit, ipso audiente, qui paulo ante in Graecia studio philosophiae operam dederat. Scribebat autem hos libros, ut colligi potest ex epist. ad Atticum lib. XIII. ep. 39. §. 2., ubi petit ut ille sibi mittat libros Phaedri περὶ θεῶν, aestate anni u. c. 709., absolvit certe ante Idus Martias anni u. c. 710., ut intellegitur ex lib. I. cap. 4. §. 7. Huius autem libri primi in ipso prooemio ad M. Brutum scripto M. Tullius de summa difficultate et obscuritate gravissimae huius quaestionis de natura deorum disserit, de qua tam variae tamque discrepantes philosophorum sint sententiae, quas deinceps paucis enarrat (cap. 1 et 2). Tum Cicero, quoniam et amici benevole eum admonuerant et invidi inimice vituperaverant, quod philosophiam Graecam Latinis litteris traderet, et universum philosophiae studium defendit et breviter rationem reddit, quam ob rem ipse Academicorum disciplinam potissimum secutus sit, quorum de gravissimis rebus dubitanter loquendi ratio ad hanc ipsam quaestionem maximo opere pertinere videatur, de qua cum difficillimum per se sit iudicium, tum tantae doctissimorum hominum dissensiones (cap. 3—6). Dein de disputatione inter C. Aurelium Cottam et C. Velleium et Q. Lu-

cilium Balbum se audiente instituta refert, in qua quae a principibus illis trium disciplinarum disputata sint se dicit his libris exponere constituisse (cap. 6 et 7). Et in hoc quidem primo libro initium disputandi facit C. Velleius et a reprehensione quidem Platonicae et Stoicae rationis, quarum illa mundum a deo tamquam opifice atque aedificatore profectum contendebat, altera *πρόνοιαν*, id est providentiam, inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat (cap. 8—10). Reliquorum deinde omnium philosophorum inde a Thalete de deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis (cap. 10—15), ad ipsam Epicuream de dis rationem explicandam accedit, quam unam veram esse existimat. Solum enim Epicurum vidisse, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset natura et sine doctrina anticipationem quandam deorum, quam ipse appellat *πρόληψιν*, sine qua non intellegi quicquam nec quaeri nec disputari posse: id ex eo intellegi, quod omnium hominum in eo sit mira consensio, ut deos esse statuant, eamque anticipationem sive praenotionem deorum habeant, ut eos beatos et immortales putent: ex quo consequi, ut nihil negotii nec ipsi habeant nec aliis exhibeant neque ira neque gratia teneantur, quia, quae talia sint, imbecilla sint omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos propter praestantem naturam, nullo autem modo timendos, quo uno dicit omnem superstitionem everti (cap. 16 et 17). Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirere animum et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo, et figuram quidem nullam posse aliam esse nisi humanam, primum quod natura speciem aliam deorum non habeamus, deinde quod humana forma sit pulcherrima, tertio quod in alia nulla figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus, eamque non sensu, sed mente cerni, nec soliditate nec ad numerum, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam et omnibus bonis adfluentem: nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudere et habere exploratum fore se semper in maximis voluptatibus (cap. 18—20). His expositis contra disputat Cotta, non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat, neque quod neget esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, cum leve per se tum etiam falsum esse (cap. 21—23). Sed deos esse concedi posse: illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint, ad quae omnia atomis abuti Epicureos, quas negat primo ullas esse, quod nullus sit corporibus vacuus locus, deinde, si sint, effici ut aeterni di non sint et interire possint, quo constituto beatitudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem vitandam quasi corpus et quasi sanguinem excogitata esse, quae quid sint neminem posse intellegere (cap. 24—26). Quibus autem rationibus humana forma dis adsumatur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines, praeter Aegyptios et paucas forte alias gentes, eam formam dis cogitatione adfingant, id

non a natura esse profectum, sed aut consilio humano aut superstitioni a pictoribus, poëtis, artificibus confirmatae deberi; neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulchrius esse videatur, consequi re vera nihil esse homine pulchrius: non enim dubium esse quin etiam bovi nihil bove, cani nihil cane pulchrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam nisi in figura humana ratio atque etiam beatitudo locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem viderimus, propterea in nulla esse posse. Quod sensus non doceat, rationem docere. Nam si nullum dis negotium, quod membra corporis humani requirat, nihil membris opus esse (cap. 27—37). Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita, de beatitudine deorum laborare Epicuream rationem: nullam in dis soliditatem esse nec ad numerum permanere illos dicere, sed imaginum similitudine et transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse utrum de deo an de hippocentauro disputetur, meritoque deos ad eas conformationes referri, qui motus inanes appellentur. Quod si imaginibus deorum pulsentur animi, quamquam tota res nugatoria sit, tamen species dumtaxat obici animis, non vero cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam *ἰσονομίαν*, id est aequilibritatem, Epicuri, qua, qui natura mortalis sit, ut is etiam immortalis sit effici putet, perabsurdam esse, quod ea sumpta eodem modo colligi possit, quia homines in terra nascantur, etiam in aqua nasci et huius modi absurda plura. Beatus vero cum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus, ne deos quidem illos otiosos beatos esse posse, quos neque voluptate corporis uti posse, in qua summum bonum Epicurus ponat, neque una doloris vacuitate aut adsidua felicitatis suae cogitatione beatos effici posse, et cum semper pulsentur incursione atomorum et imagines ex ipsis semper effluant, non posse non interitum timere, id quod beatitudini prorsus contrarium esse videatur (cap. 37—41). Quoniam vero otiosos deos introducant Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil iuvantes homines, omnem sanctitatem deorum et hominum adversus eos pietatem, quamquam verbis illi ponant, re tamen tollere (cap. 41—44).

---

Cum multae res in philosophia nequaquam satis ad- 1
huc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, quod tu mi- 1
nime ignoras, et perobscura quaestio est de natura deorum, quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria; de qua *cum* tam variae sint doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, magno argumento esse debent, principium philosophiae esse inscientiam prudenterque Academicos a rebus incertis adsensionem cohibuisse. quid est enim

temeritate turpius aut quid tam temerarium tamque in-
dignum sapientis gravitate atque constantia quam aut
falsum sentire aut quod non satis explorate perceptum
2 sit et cognitum sine ulla dubitatione defendere? velut in
hac quaestione plerique, quod maxime veri simile est et
quo omnes duce natura venimus, deos esse dixerunt,
dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras
Melius et Theodorus Cyrenaeus [putaverunt]. qui vero
deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate et dissensione,
ut eorum molestum sit dinumerare sententias: nam et de
figuris deorum et de locis atque sedibus et actione vitae
multa dicuntur, deque iis summa philosophorum dissen-
sione certatur; quod vero maxime rem causamque con-
tinet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione
et administratione rerum vacent, an contra ab iis et a
principio omnia facta et constituta sint et ad infinitum
tempus regantur atque moveantur, in primis magna dis-
sensio est, eaque nisi diiudicatur, in summo errore ne-
cesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione
2 versari. sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino
3 nullam habere censerent rerum humanarum procuratio-
nem deos: quorum si vera sententia est, quae potest esse
pietas, quae sanctitas, quae religio? haec enim omnia
pure atque caste tribuenda deorum numini ita sunt, si
animadvertuntur ab iis et si est aliquid a deis inmortali-
bus hominum generi tributum; sin autem dei neque pos-
sunt nos iuvare nec volunt nec omnino curant nec quid
agamus animadvertunt nec est, quod ab iis ad hominum
vitam permanare possit, quid est quod ullos deis inmor-
talibus cultus, honores, preces adhibeamus? in specie
autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, item
pietas inesse non potest, cum qua simul sanctitatem et
religionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio
4 vitae sequitur et magna confusio; atque haud scio an
pietate adversus deos sublata fides etiam et societas ge-
neris humani et una excellentissima virtus, iustitia, tol-
latur. sunt autem alii philosophi, et ii quidem magni
atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem
mundum administrari et regi censeant, neque vero id
solum, sed etiam ab isdem hominum vitae consuli et

provideri; nam et fruges et reliqua, quae terra pariat, et
tempestates ac temporum varietates caelique mutationes,
quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a
dis inmortalibus tribui generi humano putant, multaque,
quae dicentur in his libris, conligunt, quae talia sunt, ut
ea ipsa dei inmortales ad usum hominum fabricati paene
videantur: contra quos Carneades ita multa disseruit, ut
excitaret homines non socordes ad veri investigandi cu-
piditatem. res enim nulla est, de qua tanto opere non 5
solum indocti, sed etiam docti dissentiant, quorum opi-
niones cum tam variae sint tamque inter se dissidentes,
alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum
certe non potest, ut plus una vera sit. qua quidem in 3
causa et benevolos obiurgatores placare et invidos vitu-
peratores confutare possumus, ut alteros reprehendisse
paeniteat, alteri didicisse se gaudeant; nam qui admonent
amice, docendi sunt, qui inimice insectantur, repellendi.
multum autem fluxisse video de libris nostris, quos con- 6
pluris brevi tempore edidimus, variumque sermonem
partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito
studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi ha-
beremus, scire cupientium; multis etiam sensi mirabile
videri eam nobis potissimum probatam esse philosophiam,
quae lucem eriperet et quasi noctem quandam rebus
offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictae
patrocinium necopinatum a nobis esse susceptum: nos
autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem
a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque
consumpsimus et, cum minime videbamur, tum maxime
philosophabamur, quod et orationes declarant refertae
philosophorum sententiis et doctissimorum hominum fa-
miliaritates, quibus semper domus nostra floruit, et prin-
cipes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a qui-
bus instituti sumus; et, si omnia philosophiae praecepta 7
referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et priva-
tis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina prae-
scripserit. sin autem quis requirit, quae causa nos in- 4
pulerit ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est
quod expedire tam facile possimus: nam cum otio lan-
gueremus et is esset rei publicae status, ut eam unius

consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius
rei publicae causa philosophiam nostris hominibus expli-
candam putavi, magni existimans interesse ad decus et
ad laudem civitatis, res tam gravis tamque praeclaras
8 Latinis etiam litteris contineri; eoque me minus instituti
mei paenitet, quod facile sentio, quam multorum non
modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim;
conplures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae
didicerant, cum civibus suis communicare non poterant,
quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse
diffiderent: quo in genere tantum profecisse videmur, ut
9 a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. hor-
tata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo,
fortunae magna et gravi commota iniuria, cuius si maio-
rem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc
potissimum confugissem; ea vero ipsa nulla ratione me-
lius frui potui quam si me non modo ad legendos libros,
sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem.
omnes autem eius partes atque omnia membra tum facil-
lume noscuntur, cum totae quaestiones scribendo expli-
cantur; est enim admirabilis quaedam continuatio series-
que rerum, ut alia ex alia nexa et omnes inter se aptae
5 10 conligataeque videantur. qui autem requirunt, quid
quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam
necesse est; non enim tam auctores in disputando quam
rationis momenta quaerenda sunt: quin etiam obest ple-
rumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se
docere profitentur; desinunt enim suum iudicium adhibere,
id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum
vident. nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis
accepimus, quos ferunt, si quid adfirmarent in disputando,
cum ex eis quaereretur, qua re ita esset, respondere so-
litos 'ipse dixit'; ipse autem erat Pythagoras: tantum
opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret
11 auctoritas. qui autem admirantur nos hanc potissimum
disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis
responsum videtur. nec vero desertarum relictarumque
rerum patrocinium suscepimus; non enim hominum in-
teritu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris
fortasse desiderant, ut haec in philosophia ratio contra

omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc prope modum orbam esse in ipsa Graecia intellego. quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse; nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnis? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnis
[philosophos] et pro omnibus dicere; cuius rei tantae 12
tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor, secutum esse prae me fero. nec tamen fieri potest ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant quod sequantur. dictum est omnino de hac re alio loco diligentius, sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius; non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et adsentiendi nota. [ex quo exstitit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum quendam haberent insignem et inlustrem, iis sapientis vita regeretur.]

Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio 6
sententias philosophorum de natura deorum: quo quidem 13
loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. itaque mihi libet exclamare, ut *ille* in Synephebis:

pro deum, popularium omnium, *omnium* adulescentium
clamo, postulo, obsecro, oro, ploro atque inploro fidem,

non levissuma de re, ut queritur ille, 'in civitate fieri facinora capitalia,

ab amico amante argentum accipere meretrix nevolt,'

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de reli- 14
gione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iure iurando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit; haec enim omnia ad hanc de dis inmortalibus quae-

stionem referenda sunt: profecto eos ipsos, qui se ali-
quid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissi-
15 morum hominum de maxuma re tanta dissensio. quod
cum saepe alias, tum maxime animadverti, cum apud C.
Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de
dis inmortalibus disputatum est: nam cum feriis Latinis
ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum
sedentem in exhedra et cum C. Velleio senatore dispu-
tantem, ad quem tum Epicurii primas ex nostris homini-
bus deferebant; aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui
tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellenti-
bus in eo genere Graecis conpararetur. tum, ut me
Cotta vidit, 'peropportune' inquit 'venis; oritur enim
mihi magna de re altercatio cum Velleio, cui pro tuo
7 studio non est alienum te interesse.' 'atqui mihi quoque
16 videor' inquam 'venisse, ut dicis, opportune; tres enim
trium disciplinarum principes convenistis. M. etiam Piso
si adesset, nullius [philosophiae], earum quidem, quae
in honore sunt, vacaret locus.' tum Cotta 'si' inquit
'liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum
missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem, fami-
liarem tuum, desideres; Antiocho enim Stoici cum Peri-
pateticis re concinere videntur, verbis discrepare; quo
de libro, Balbe, velim scire quid sentias.' 'egone?' in-
quit ille 'miror Antiochum, hominem in primis acutum,
non vidisse interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta
a commodis non nomine, sed genere toto diiungerent, et
Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis,
ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere
differrent; haec enim est non verborum parva, sed rerum
17 permagna dissensio. verum hoc alias: nunc quod coepi-
mus, si videtur.' 'mihi vero' inquit Cotta 'videtur; sed
ut hic, qui intervenit,' me intuens 'ne ignoret, quae res
agatur, de natura agebamus deorum, quae cum mihi
videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex
Velleio sciscitabar sententiam. quam ob rem,' inquit
'Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas.' 'repe-
tam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor;
ambo enim' inquit adridens 'ab eodem Philone nihil
scire didicistis.' tum ego: 'quid didicerimus, Cotta vi-

derit, tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eius modi adstrictum necessitate, ut mihi velim nolim sit certa quaedam tuenda sententia.'

Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam 8
verens quam ne dubitare aliqua de re videretur, tam- 18
quam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset, 'audite' inquit 'non futtilis commenticiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum, nec anum fatidicam, Stoicorum πρόνοιαν, quam Latine licet providentiam dicere, neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium.
quibus enim oculis intueri potuit vester Plato fabricam 19
illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? quae molitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? quem ad modum autem oboedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? unde vero ortae illae quinque formae, e quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum adficiendum pariendosque sensus? longum est ad omnia, quae talia sunt, ut optata magis
quam inventa videantur. sed illa palmaria, quod, qui 20
non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est naturae rationem, qui quicquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? πρόνοια vero vestra, Lucili, si est *eadem*, eadem requiro, quae paulo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque adparatum, sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quem ad modum Platonicus deus, sempiternum.
ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores re- 9
pente exstiterint, innumerabilia saecla dormierint; non 21
enim, si mundus nullus erat, saecla non erant. saecla nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur; nam fateor ea sine mundi

conversione effici non potuisse: sed fuit quaedam ab in-
finito tempore aeternitas, quam nulla circumscriptio tem-
porum metiebatur; spatio tamen qualis ea fuerit, intellegi
*non* potest, quod ne in cogitationem quidem cadit, ut
22 fuerit tempus aliquod, nullum cum tempus esset. isto
igitur tam inmenso spatio, quaero, Balbe, cur πρόνοια
vestra cessaverit. laboremne fugiebat? at iste nec attin-
git deum nec erat ullus, cum omnes naturae numini
divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. quid au-
tem erat quod concupisceret deus mundum signis et
luminibus tamquam aedilis ornare? si, ut deus ipse me-
lius habitaret, antea videlicet tempore infinito in tenebris
tamquam in gurgustio habitaverat; post autem varieta-
tene eum delectari putamus, qua caelum et terras exor-
natas videmus? quae ista potest esse oblectatio deo?
23 quae si esset, non ea tam diu carere potuisset. an haec,
ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt?
sapientiumne? propter paucos igitur tanta est rerum facta
molitio. an stultorum? at primum causa non fuit, cur
de inprobis bene mereretur; deinde quid est adsecutus,
cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi, maxime
quod stulti sunt, — miserius enim stultitia quid possumus
dicere? — deinde quod ita multa sunt incommoda in
vita, ut ea sapientes commodorum conpensatione leniant,
stulti nec vitare venientia possint nec ferre praesentia.
10 qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse
dixerunt, nullo modo viderunt, animi natura intellegentis
in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem
24 paulo post; nunc autem hactenus: admirabor eorum tar-
ditatem, qui animantem inmortalem et eundem beatum
rotundum esse velint, quod ea forma neget ullam esse
pulchriorem Plato. at mihi vel cylindri vel quadrati vel
coni vel pyramidis videtur esse formosior. quae vero
vita tribuitur isti rotundo deo? nempe ut ea celeritate
contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit,
in qua non video ubinam mens constans et vita beata
possit insistere. quodque in nostro corpore, si minima
ex parte sic incitetur, molestum sit, cur hoc idem non
habeatur molestum in deo? terra enim profecto, quoniam
mundi pars est, pars est etiam dei. atqui terrae maxu-

mas regiones inhabitabilis atque incultas videmus, quod
pars earum adpulsu solis exarserit, pars obriguerit nive
pruinaque longinquo solis abscessu; quae, si mundus est
deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim
ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

Atque haec quidem vestra, Lucili; qualia vero alia 25
sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Mile-
sius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit
esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex
aqua cuncta fingeret. si di possunt esse sine sensu et
mente, *mentem* cur aquae adiunxit? *menti autem cur*
*aquam adiunxit,* si ipsa mens constare potest vacans cor-
pore? Anaximandri autem opinio est nativos esse deos,
longis intervallis orientis occidentisque, eosque innume-
rabilis esse mundos. sed nos deum nisi sempiternum
intellegere qui possumus? post Anaximenes aëra deum 26
statuit eumque gigni esseque inmensum et infinitum et
semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse
possit, cum praesertim deum non modo aliqua, sed pul-
cherrima specie deceat esse, aut non omne, quod ortum
sit, mortalitas consequatur. inde Anaxagoras, qui acce- 11
pit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum
discriptionem et motum mentis infinitae vi ac ratione de-
signari et confici voluit; in quo non vidit neque motum
sensui iunctum et continentem in infinito ullum esse
posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa
sentiret. deinde, si mentem istam quasi animal aliquod
voluit esse, erit aliquid interius, ex quo illud animal no-
minetur: quid autem interius mente? cingatur igitur cor-
pore externo: quod quoniam non placet, aperta simplex- 27
que mens nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere
intellegentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotonia-
tes autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideri-
bus animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit
sese mortalibus rebus inmortalitatem dare. nam Pytha-
goras, qui censuit animum esse per naturam rerum om-
nem intentum et commeantem, ex quo nostri animi car-
perentur, non vidit detractione humanorum animorum
discerpi et lacerari deum et, cum miseri animi essent,
quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram:

28 quod fieri non potest. cur autem quicquam ignoraret animus hominis, si esset deus? quo modo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri, de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. nam Parmenides quidem commenticium quiddam coronae simile efficit; στεφάνην appellat, continente ardore lucis orbem, qui cingat caelum, quem appellat deum: in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest; multaque eiusdem *modi* monstra: quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocet, quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate delentur, eademque de sideribus, quae reprehensa in alio
12 29 iam in hoc omittantur. Empedocles autem multa alia peccans in deorum opinione turpissume labitur; quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare censet, divinas esse volt, quas et nasci et exstingui perspicuum est et sensu omni carere. nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de deis habere quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari. quid? Democritus, qui tum imagines earumque circumitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intellegentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? cum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quicquam sempiternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum
30 habere potest aut quam formam dei? iam de Platonis inconstantia longum est dicere, qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse, in Legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. quod vero sine corpore ullo deum volt esse, [ut Graeci dicunt, ἀσώματον,] id quale esse possit, intellegi non potest; careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate, quae omnia una cum deorum notione conprehendimus. idem et in Timaeo dicit

et in Legibus et mundum deum esse et caelum et astra
et terram et animos et eos, quos maiorum institutis ac-
cepimus, quae et per se sunt falsa perspicue et inter se
vehementer repugnantia. atque etiam Xenophon pau- 31
cioribus verbis eadem fere peccat; facit enim in iis, quae
a Socrate dicta rettulit, Socratem disputantem, formam
dei quaeri non oportere, eundemque et solem et animum
deum dicere, et modo unum, tum autem pluris deos:
quae sunt isdem in erratis fere, quibus ea, quae de Pla-
tone diximus. atque etiam Antisthenes in eo libro, qui 13
Physicus inscribitur, popularis deos multos, naturalem 32
unum esse dicens tollit vim et naturam deorum; nec
multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens
et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque
animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deo-
rum; Aristotelesque in tertio de philosophia libro multa 33
turbat, a magistro suo Platone *non* dissentiens: modo
enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum
ipsum deum dicit esse, modo alium quendam praeficit
mundo eique eas partis tribuit, ut replicatione quadam
mundi motum regat atque tueatur, tum caeli ardorem
deum dicit esse, non intellegens caelum mundi esse par-
tem, quem alio loco ipse designarit deum. quo modo
autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta con-
servari potest? ubi deinde illi tot di, si numeramus etiam
caelum deum? cum autem sine corpore idem volt esse
deum, omni illum sensu privat, etiam prudentia. quo
porro modo moveri carens corpore aut quo modo semper
se movens esse quietus et beatus potest? nec vero eius 34
condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior est,
cuius in libris, qui sunt de natura deorum, nulla species
divina describitur: deos enim octo esse dicit; quinque
eos, qui in stellis vagis nominantur, unum, qui ex omni-
bus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi
membris simplex sit putandus deus; septimum Solem
adiungit octavamque Lunam, qui quo sensu beati esse
possint, intellegi non potest. ex eadem Platonis schola
Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros, et
tum mundum, tum mentem divinam esse putat, erranti-
bus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum pri-

vat et eius formam mutabilem esse volt, eodemque in
35 libro rursus terram et caelum refert in deos. nec vero
Theophrasti inconstantia ferenda est: modo enim menti
divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem
signis sideribusque caelestibus. nec audiendus eius au-
ditor Strato, is qui physicus appellatur, qui omnem vim
divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi,
augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et
14 figura. Zeno autem, ut iam ad vestros, Balbe, veniam,
36 naturalem legem divinam esse censet eamque vim ob-
tinere recta imperantem prohibentemque contraria: quam
legem quo modo efficiat animantem, intellegere non pos-
sumus; deum autem animantem certe volumus esse.
atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intellegi
potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit
neque in precibus neque in optatis neque in votis; aliis
autem libris rationem quandam per omnem naturam re-
rum pertinentem vi divina esse adfectam putat. idem
astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus annorumque
mutationibus. cum vero Hesiodi Theogoniam interpre-
tatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones
deorum; neque enim Iovem neque Iunonem neque Ve-
stam neque quemquam, qui ita appelletur, in deorum
habet numero, sed rebus inanimis atque mutis per quan-
37 dam significationem haec docet tributa nomina. cuius
discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia
est, qui neque formam dei intellegi posse censeat neque
in deis sensum esse dicat dubitetque omnino, deus ani-
mans necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit
una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mun-
dum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque
animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum
atque undique circumfusum et extremum omnia cingen-
tem atque conplexum ardorem, qui aether nominetur,
certissimum deum iudicat; idemque quasi delirans in iis
libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam
quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem
tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. ita
fit ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi
notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam

prorsus adpareat. at Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, 15
eos *dicit* esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad 38
vitae cultum esset inventa, ipsasque res utilis et salutaris
deorum esse vocabulis nuncupatas; ut ne hoc quidem
diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina: quo
quid absurdius quam aut res sordidas atque deformis
deorum honore adficere aut homines iam morte deletos
reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in
luctu? iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum 39
vaferrumus habetur interpres, magnam turbam congre-
gat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne
coniectura quidem informare possimus, cum mens nostra
quidvis videatur cogitatione posse depingere: ait enim
vim divinam in ratione esse positam et in universae na-
turae animo atque mente, ipsumque mundum deum dicit
esse et eius animi fusionem universam, tum eius ipsius
principatum, qui in mente et ratione versetur, commu-
nemque rerum naturam universitatemque omnia conti-
nentem, tum fatalem normam et necessitatem rerum fu-
turarum, ignem praeterea et eum, quem ante dixi, aethera,
tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam
et terram et aëra, solem, lunam, sidera universitatemque
rerum, qua omnia continerentur, atque etiam homines
eos, qui inmortalitatem essent consecuti. idemque dis- 40
putat aethera esse eum, quem homines Iovem appella-
rent, quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum,
terramque eam esse, quae Ceres diceretur, similique
ratione persequitur vocabula reliquorum deorum; idem-
que etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi
dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse
eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam
rerum futurarum veritatem, quorum nihil tale est, ut in
eo vis divina inesse videatur. et haec quidem in primo 41
libro de natura deorum; in secundo autem volt Orphei,
Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea,
quae ipse primo libro de deis inmortalibus dixerat, ut etiam
veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sunt, Stoici
fuisse videantur. quem Diogenes Babylonius consequens
in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortum-
que virginis ad physiologiam traducens deiungit a fabula.

16 Exposui fere non philosophorum iudicia sed deliran-
42 tium somnia; nec enim multo absurdiora sunt ea, quae
poëtarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et
ira inflammatos et libidine furentis induxerunt deos fece-
runtque ut eorum bella, proelia, pugnas, volnera videre-
mus, odia praeterea, discidia, discordias, ortus, interitus,
querellas, lamentationes, effusas in omni intemperantia
libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concu-
43 bitus mortalisque ex inmortali procreatos. cum poëtarum
autem errore coniungere licet portenta Magorum Aegy-
ptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam volgi
opiniones, quae in maxima inconstantia veritatis ignora-
tione versantur. ea qui consideret quam inconsulte ac
temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum
numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat;
solus enim vidit primum esse deos, quod in omnium ani-
mis eorum notionem inpressisset ipsa natura. quae est
enim gens aut quod genus hominum, quod non habeat
sine doctrina anticipationem quandam deorum? quam
appellat *πρόληψιν* Epicurus, id est anteceptam animo
rei quandam informationem, sine qua nec intellegi quic-
quam nec quaeri nec disputari potest; cuius rationis vim
atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iu-
17 dicio volumine accepimus. quod igitur fundamentum
44 huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. cum
enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio
constituta maneatque ad unum omnium firma consensio,
intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum
vel potius innatas cognitiones habemus. de quo autem
omnium natura consentit, id verum esse necesse est:
esse igitur deos confitendum est. quod quoniam fere
constat inter omnis non philosophos solum, sed etiam in-
doctos, fateamur constare illud etiam, hanc nos habere
sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deo-
rum — sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut
Epicurus ipse *πρόληψιν* appellavit, quam antea nemo eo
verbo nominarat —: hanc igitur habemus, ut deos bea-
45 tos et inmortalis putemus. quae enim nobis natura in-
formationem ipsorum deorum dedit, eadem insculpsit in
mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. quod

si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quicquam nec exhibere alteri, itaque neque ira neque gratia teneri, quod quae talia essent inbecilla essent omnia. si nihil aliud quaereremus nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset et beatissima — habet enim venerationem iustam quicquid excellit —, et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intellegitur enim a beata inmortalique natura et iram et gratiam segregari, quibus remotis nullos a superis inpendere metus. sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et formam et vitae actionem mentisque agitationem in deo.

Ac de forma quidem partim natura nos admonet, 18 46
partim ratio docet: nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum; quae enim forma alia occurrit umquam aut vigilanti cuiquam aut dormienti? sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat: nam cum 47
praestantissumam naturam, vel quia beata est vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrimam, quae conpositio membrorum, quae conformatio liniamentorum, quae figura, quae species humana potest esse pulchrior? vos quidem, Lucili, soletis — nam Cotta meus modo hoc, modo illud —, cum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere: quod si omnium animantium formam vincit 48
hominis figura, deus autem animans est, ea figura profecto est, quae pulcherrima est omnium, quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura, hominis esse specie deos confitendum est. nec tamen ea species cor- 49
pus est, sed quasi corpus, nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. haec quamquam et inventa sunt acu- 19
tius et dicta subtilius ab Epicuro quam ut quivis ea possit agnoscere, tamen fretus intellegentia vestra dissero brevius quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res

occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur, nec soliditate quadam nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem *στερέμνια* appellat, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis; cum*que* infinita simillumarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat et a deo adfluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intellegentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna.
50 summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione dignissima est, in qua intellegi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant; hanc *ἰσονομίαν* appellat Epicurus, id est aequabilem tributionem: ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse inmortalium non minorem, et, si quae interimant innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit quaeque ab
51 iis degatur aetas: ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis adfluentius cogitari potest; nihil enim agit, nullis occupationibus est inplicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet, habet exploratum fore se semper cum in maximis, tum in aeternis voluptatibus.
20 52 hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum: sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celeritate? nisi quietum autem nihil beatum est; sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur, ne ille est inplicatus
53 molestis negotiis et operosis! nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus; docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum; nihil opus fuisse fabrica tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse sollertia, ut innumerabilis natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. quod quia quem ad modum natura

efficere sine aliqua mente possit non videtis, ut tragici
poëtae, cum explicare argumenti exitum non potestis,
confugitis ad deum, cuius operam profecto non deside- 54
raretis, si inmensam et interminatam in omnis partis
magnitudinem regionum videretis, in quam se iniciens
animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut
nullam tamen oram ultimam videat, in qua possit insi-
stere. in hac igitur inmensitate latitudinum, longitudi-
num, altitudinum infinita vis innumerabilium volitat
atomorum, quae interiecto inani cohaerescunt tamen inter
se et aliae alias adprehendentes continuantur; ex quo
efficiuntur eae rerum formae et figurae, quas vos effici
posse sine follibus et incudibus non putatis. itaque in-
posuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum,
quem dies et noctis timeremus; quis enim non timeat
omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et
omnia ad se pertinere putantem curiosum et plenum ne-
gotii deum? hinc vobis exstitit primum illa fatalis neces- 55
sitas, quam εἱμαρμένην dicitis, ut, quicquid accidat, id
ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse
dicatis. quanti autem haec philosophia aestimanda est,
cui tamquam aniculis et iis quidem indoctis fato fieri
videantur omnia? sequitur μαντικὴ vestra, quae Latine
divinatio dicitur, qua tanta inbueremur superstitione, si
vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, va-
tes, coniectores nobis essent colendi. his terroribus ab 56
Epicuro soluti et in libertatem vindicati nec metuimus
eos, quos intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam
nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus natu-
ram excellentem atque praestantem. sed elatus studio
vereor ne longior fuerim; erat autem difficile rem tan-
tam tamque praeclaram inchoatam relinquere: quam-
quam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit quam
audiendi.'

Tum Cotta comiter, ut solebat, 'atqui,' inquit 'Vellei, 21
nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire 57
potuisses; mihi enim non tam facile in mentem venire
solet, qua re verum sit aliquid, quam qua re falsum, id-
que cum saepe, tum, cum te audirem, paulo ante contigit.
roges me, qualem naturam deorum esse ducam, nihil

fortasse respondeam; quaeras, putemne talem esse, qualis
modo a te sit exposita, nihil dicam mihi videri minus.
sed ante quam adgrediar ad ea, quae a te disputata sunt,
58 de te ipso dicam quid sentiam. saepe enim de familiare
illo tuo videor audisse, cum te togatis omnibus sine du-
bio anteferret et paucos tecum Epicureos e Graecia con-
pararet, sed, quod ab eo te mirifice diligi intellegebam,
arbitrabar illum propter benevolentiam uberius id dicere;
ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen
de re obscura atque difficili a te dictum esse dilucide,
neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius
59 quam solent vestri. Zenonem, quem Philo noster cory-
phaeum appellare Epicureorum solebat, cum Athenis
essem, audiebam frequenter et quidem ipso auctore Phi-
lone, credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refel-
lerentur, cum a principe Epicureorum accepissem quem
ad modum dicerentur. non igitur ille, ut plerique, sed
isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. sed quod
in illo mihi usu saepe venit, idem modo, cum te audirem,
accidebat, ut moleste ferrem tantum ingenium — bona
venia me audies — in tam levis, ne dicam in tam ineptas
60 sententias incidisse. nec ego nunc ipse aliquid adferam
melius; ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, sed
maxime in physicis, quid non sit citius quam quid sit
22 dixerim. roges me, quid aut quale sit deus, auctore
utar Simonide, de quo cum quaesivisset hoc idem tyran-
nus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit; cum
idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit; cum sae-
pius duplicaret numerum dierum admiransque Hiero re-
quireret, cur ita faceret, 'quia, quanto diutius considero,'
inquit 'tanto mihi res videtur obscurior.' sed Simoniden
arbitror — non enim poëta solum suavis, verum etiam
ceteroqui doctus sapiensque traditur —, quia multa ve-
nirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid
eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem.
61 Epicurus vero tuus — nam cum illo malo disserere quam
tecum — quid dicit, quod non modo philosophia dignum
esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de na-
tura deorum, sintne di necne sint. 'difficile est negare.'

credo, si in contione quaeratur, sed in huius modi sermone et consessu facillimum. itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim; multa enim occurrunt, quae conturbent, ut
interdum nulli esse videantur. sed vide, quam tecum 62
agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum; placet enim omnibus fere mihique ipsi in primis deos esse, itaque non pugno; rationem tamen eam, quae a te adfertur,
non satis firmam puto: quod enim omnium gentium ge- 23
nerumque hominibus ita videretur, id satis magnum argumentum esse dixisti, cur esse deos confiteremur; quod cum leve per se, tum etiam falsum est. primum enim unde tibi notae sunt opiniones nationum? equidem arbitror multas esse gentis sic inmanitate efferatas, ut apud
eas nulla suspitio deorum sit. quid? Diagoras, ἄθεος 63
qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset, 'de divis neque ut sint neque ut non sint habeo dicere,' Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in contione conbusti; ex quo equidem existimo tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. quid de sacrilegis, quid de inpiis periurisque dicemus?

> Tubulus si Lucius umquam,
> si Lupus aut Carbo, Neptuni filius,

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam
inpurus fuisset? non est igitur tam explorata ista ratio 64
ad id, quod voltis, confirmandum, quam videtur. sed quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

Concedo esse deos; doce me igitur, unde sint, ubi 65
sint, quales sint corpore, animo, vita; haec enim scire

desidero. abuteris ad omnia atomorum regno et licentia;
hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis
atque efficis. quae primum nullae sunt; nihil est enim
** quod vacet corpore; corporibus autem omnis obside-
tur locus; ita nullum inane, nihil esse individuum potest.
24 haec ego nunc physicorum oracula fundo, vera an falsa
66 nescio, sed veri tamen similiora quam vestra. ista enim
flagitia Democriti sive etiam ante Leucippi, esse corpus-
cula quaedam levia, alia aspera, rutunda alia, partim
autem angulata, hamata quaedam et quasi adunca, ex
his effectum esse caelum atque terram nulla cogente
natura, sed concursu quodam fortuito, hanc tu opinio-
nem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, prius-
que te quis de omni vitae statu quam de ista auctoritate
deiecerit. ante enim iudicasti Epicureum te esse opor-
tere quam ista cognovisti: ita necesse fuit aut haec
flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae no-
67 men amittere. quid enim mereas, ut Epicureus esse
desinas? 'nihil equidem,' inquis 'ut rationem vitae beatae
veritatemque deseram.' ista igitur est veritas? nam de
vita beata nihil repugno, quam tu ne in deo quidem esse
censes, nisi plane otio langueat. sed ubi est veritas? in
mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis tem-
porum punctis aliis nascentibus, aliis cadentibus. an in
individuis corpusculis tam praeclara opera nulla mode-
rante natura, nulla ratione, fingentibus? sed oblitus
liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam,
plura conplector. concedam igitur ex individuis constare
omnia. quid ad rem? deorum enim natura quaeritur.
68 sint sane ex atomis: non igitur aeterni; quod enim ex
atomis, id natum aliquando est: si natum, nulli dei ante
quam nati, et si ortus est deorum, interitus sit necesse
est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. ubi
igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus
verbis significatis deum? quod cum efficere voltis, in du-
meta conrepitis; ita enim dicebas, non corpus esse in deo,
sed quasi corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.
25 hoc persaepe facitis, ut, cum aliquid non veri simile dicatis
69 et effugere reprehensionem velitis, adferatis aliquid, quod
omnino ne fieri quidem possit, ut satius fuerit illud ipsum,

de quo ambigebatur, concedere quam tam inpudenter
resistere: velut Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur
in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra
potestate, quod esset earum motus certus et necessarius,
invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet
Democritum fugerat: ait atomum, cum pondere et gra-
vitate directo deorsus feratur, declinare paululum. hoc 70
dicere turpius est quam illud, quod volt, non posse de-
fendere. idem facit contra dialecticos: a quibus cum
traditum sit in omnibus diiunctionibus, in quibus 'aut
etiam aut non' poneretur, alterum utrum esse verum,
pertimuit ne, si concessum esset huius modi aliquid, 'aut
vivet cras aut non vivet Epicurus,' alterutrum fieret ne-
cessarium, totum hoc 'aut etiam aut non' negavit esse
necessarium; quo quid dici potuit obtusius? urguebat
Arcesilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae
sensibus viderentur, Zenon autem non nulla visa esse
falsa, non omnia: timuit Epicurus ne, si unum visum
esset falsum, nullum esset verum: omnis sensus veri
nuntios dixit esse. nihil horum nimis callide; graviorem
enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. idem 71
facit in natura deorum: dum individuorum corporum
concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur,
negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec
sanguinem, sed tamquam sanguinem. mirabile videtur, 26
quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit: hoc
mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. 'non
est corpus, sed quasi corpus.' hoc intellegerem quale
esset, si in ceris fingeretur aut fictilibus figuris: in deo
quid sit quasi corpus aut quasi sanguis, intellegere non
possum. ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. ista 72
enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus
oscitans halucinatus est, cum quidem gloriaretur, ut vi-
demus in scriptis, se magistrum habuisse nullum; quod
ei non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut
mali aedificii domino glorianti se architectum non ha-
buisse: nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lycio, nihil
ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocraten audire
potuit, quem virum, di inmortales! et sunt qui putent
audisse; ipse non volt. credo plus nemini. Pamphilum

quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum;
ibi enim adulescens habitabat cum patre et fratribus,
quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat, sed,
cum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magi-
73 ster fuit. sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epi-
curus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur.
in Nausiphane Democriteo tenetur, quem cum a se non
neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. atqui
si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid est
in physicis Epicuri non a Democrito? nam etsi quaedam
commutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomo-
rum dixi, tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane,
imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mun-
dorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae
ratio continetur. nunc istuc quasi corpus et quasi san-
74 guinem quid intellegis? ego enim te scire ista melius
quam me non fateor solum, sed etiam facile patior: cum
quidem semel dicta sunt, quid est quod Velleius intelle-
gere possit, Cotta non possit? itaque corpus quid sit,
sanguis quid sit, intellego: quasi corpus et quasi sanguis
quid sit, nullo prorsus modo intellego; neque tu me celas,
ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte,
tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu
27 quidem intellegis. illud video pugnare te, species ut
75 quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil
solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis,
perlucida. dicemus igitur idem, quod in Venere Coa:
corpus illud non est, sed simile corporis, nec ille fusus
et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam san-
guinis similitudo: sic in Epicureo deo non rem, sed si-
militudines esse rerum. Fac id, quod ne intellegi
quidem potest, mihi esse persuasum, cedo mihi istorum
76 adumbratorum deorum liniamenta atque formas. non
deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis hu-
manas esse formas deorum: primum quod ita sit infor-
matum mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet,
forma occurrat humana; deinde quod, quoniam rebus
omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pul-
cherrima debeat, nec esse humana ullam pulchriorem;
tertiam rationem adfertis, quod nulla alia figura domici-

lium mentis esse possit. primum igitur quidque consi- 77
dera quale sit; adripere enim mihi videmini quasi vestro
iure rem nullo modo probabilem. omnino quis tam
caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non vi-
deret species istas hominum conlatas in deos aut consilio
quodam sapientium, quo facilius animos inperitorum ad
deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut super-
stitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos
se adire crederent? auxerunt autem haec eadem poëtae,
pictores, opifices; erat enim non facile agentis aliquid et
molientis deos in aliarum formarum imitatione servare.
accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine
pulchrius nihil videtur. sed tu hoc, physice, non vides,
quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? an
putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui
generis belua maxime delectetur? quod ni ita esset, cur
non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae?
an tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre
censes figuram suae? quid igitur mirum, si hoc eodem
modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius
quam hominem putaret [eam esse causam, cur deos
hominum similis putaremus]? quid censes, si ratio 78
esset in beluis? non suo quasque generi plurimum
tributuras fuisse? at me hercule ego — dicam enim, ut 28
sentio —, quamvis amem ipse me, tamen non audeo di-
cere pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui
vexit Europam; non enim hoc loco de ingeniis aut de
orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur.
quod si fingere nobis et iungere formas velimus, qualis
ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens be-
luis adiunctis humano corpori, nolis esse. difficili in
loco versor; est enim vis tanta naturae, ut homo nemo
velit nisi hominis similis esse. et quidem formica for-
micae. sed tamen cuius hominis? quotus enim quisque 79
formosus est? Athenis cum essem, e gregibus epheborum
vix singuli reperiebantur. video quid adriseris, sed ita
tamen se res habet. deinde nobis, qui concedentibus
philosophis antiquis adulescentulis delectamur, etiam
vitia saepe iucunda sunt. naevus in articulo pueri de-
lectat Alcaeum. at est corporis macula naevus. illi

tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

> constiteram exorientem Auroram forte salutans,
> cum subito a laeva Roscius exoritur.
> pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
> mortalis visu'st pulchrior esse deo.

huic deo pulchrior: at erat, sicuti hodie est, perversissi-
mis oculis. quid refert, si hoc ipsum salsum illi et ve-
29 nustum videbatur? redeo ad deos. ecquos si non tam
80 strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum
habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae
sunt in nobis? an omnia emendata in illis? detur id vo-
bis: num etiam una est omnium facies? nam si plures,
aliam esse alia pulchriorem necesse est: igitur aliquis
non pulcherrimus deus. si una omnium facies est, flo-
rere in caelo Academiam necesse est; si enim nihil inter
deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla
81 perceptio. quid? si etiam, Vellei, falsum illud omnino
est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi
hominis occurrere, tamenne ista tam absurda defendes?
nobis fortasse sic occurrit, ut dicis; a parvis enim Iovem,
Iunonem, Minervam, Neptunum, Volcanum, Apollinem
reliquosque deos ea facie novimus, qua pictores fictores-
que voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, ae-
tate, vestitu: at non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta
barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse
de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis
82 templis et simulacris deorum. etenim fana multa spo-
liata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata
videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est
crocodilum aut ibim aut faelem violatum ab Aegyptio.
quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum
bovem, nonne deum videri Aegyptiis? tam hercle, quam
tibi illam vestram Sospitam, quam tu numquam ne in
somnis quidem vides nisi cum pelle caprina, cum hasta,
cum scutulo, cum calceolis repandis. at non est talis
Argiva nec Romana Iuno. ergo alia species Iunonis
Argivis, alia Lanuvinis, *alia nobis*. et quidem alia nobis

Capitolini, alia Afris Hammonis Iovis. non pudet igitur 30 83
physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab
animis consuetudine inbutis petere testimonium veritatis?
isto enim modo dicere licebit Iovem semper barbatum,
Apollinem semper inberbem, caesios oculos Minervae,
caeruleos esse Neptuni. et quidem laudamus Athenis
Volcanum eum, quem fecit Alcamenes, in quo stante
atque vestito leviter adparet claudicatio non deformis;
claudum igitur habebimus deum, quoniam de Volcano
sic accepimus. age, et his vocabulis esse deos facimus,
quibus a nobis nominantur? at primum, quot hominum 84
linguae, tot nomina deorum; non enim, ut tu Velleius,
quocumque veneris, sic idem in Italia Volcanus, idem in
Africa, idem in Hispania. deinde nominum non magnus
numerus ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem
innumerabilis. an sine nominibus sunt? istud quidem ita
vobis dicere necesse est; quid enim attinet, cum una
facies sit, plura esse nomina? quam bellum erat, Vellei,
confiteri potius nescire quod nescires quam ista effutien-
tem nauseare atque ipsum sibi displicere! an tu mei si-
milem putas esse aut tui deum? profecto non putas. quid
ergo? solem dicam aut lunam aut caelum deum? ergo
etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? et sapien-
tem? qui potest esse in eius modi trunco sapientia? haec
vestra sunt. si igitur nec humano * *, quod docui, nec 85
tali aliquo, quod tibi ita persuasum est, quid dubitas ne-
gare deos esse? non audes. sapienter id quidem, etsi
hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. novi ego
Epicureos omnia sigilla venerantes, quamquam video non
nullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium
caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. itaque in
illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis
*κυρίας δόξας*, haec, ut opinor, prima sententia est: 'quod
beatum et inmortale est, id nec habet nec exhibet cui-
quam negotium.' in hac ita exposita sententia sunt qui 31
existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerat, fe-
cisse consulto: de homine minime vafro male existimant;
dubium est enim, utrum dicat aliquid beatum esse et in- 86
mortale, an, si quod sit. non animadvertunt hic eum
ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et

Metrodorum tam aperte quam paulo ante te. ille vero
deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis ea, quae
timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos: qui-
bus mediocres homines non ita valde moventur, his ille
clamat omnium mortalium mentis esse perterritas. tot
milia latrocinantur morte proposita; alii omnia quae pos-
sunt fana conpilant: credo, aut illos mortis timor terret
87 aut hos religionis. Sed, quoniam non audes — iam
enim cum ipso Epicuro loquar — negare esse deos, quid
est quod te inpediat aut solem aut mundum aut mentem
aliquam sempiternam in deorum natura ponere? 'num-
quam vidi' inquit 'animam rationis consiliique participem
in ulla alia nisi humana figura.' quid? solis num quid-
nam aut lunae aut quinque errantium siderum simile
vidisti? sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens
motum cursus annuos conficit; huius hanc lustrationem
eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna conplet;
quinque autem stellae eundem orbem tenentes aliae pro-
pius a terris, aliae remotius ab isdem principiis dispari-
bus temporibus eadem spatia conficiunt. num quid tale,
88 Epicure, vidisti? ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae,
quoniam nihil esse potest nisi quod attigimus aut vidi-
mus. quid? deum ipsum numne vidisti? cur igitur cre-
dis esse? omnia tollamus ergo, quae aut historia nobis
aut ratio nova adfert. ita fit ut mediterranei mare esse
non credant. quae sunt tantae animi angustiae? ut, si
Seriphi natus esses nec umquam egressus ex insula, in
qua lepusculos volpeculasque saepe vidisses, non cre-
deres leones et pantheras esse, cum tibi quales essent
diceretur, si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri
89 te putares. et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed
dialecticorum, quem funditus gens vestra non novit, ar-
gumenta sententiae conclusisti; beatos esse deos sum-
psisti: concedimus. beatum autem esse sine virtute ne-
32 minem posse: id quoque damus, et libenter quidem.
virtutem autem sine ratione constare non posse: conve-
niat id quoque necesse est. adiungis, nec rationem esse
nisi in hominis figura: quem tibi hoc daturum putas? si
enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc perve-
nire? sumpsisses tuo iure. quid autem est istuc grada-

tim? nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus: a ratione ad humanam figuram quo modo accedis? praecipitare istuc quidem est, non descendere. nec vero intellego, cur maluerit Epi- 90
curus deos hominum similis dicere quam homines deorum. quaeres, quid intersit; si enim hoc illi simile sit, esse illud huic: video, sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos; di enim semper fuerunt, nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri: at homines nati; ante igitur humana forma quam homines, eaque erant forma di inmortales; non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna — nihil enim ratione in rerum natura factum esse voltis —, sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? seminane deorum decidisse de caelo puta- 91
mus in terras et sic homines patrum similis exstitisse? vellem diceretis; deorum cognationem agnoscerem non invitus. nihil tale dicitis, sed casu esse factum ut essemus similes deorum. et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? utinam tam facile vera invenire possim quam falsa convincere! etenim enumerasti me- 33
moriter et copiose, ut mihi quidem admirari luberet in homine esse Romano tantam scientiam, usque a Thale Milesio de deorum natura philosophorum sententias. omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et 92
pedibus constare deum posse decreverunt? ne hoc quidem vos movet considerantis, quae sit utilitas quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis membris humanis deos non egere? quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil conprehendendum est? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est? itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. habebit igitur linguam deus et non loquetur; dentis, palatum, faucis nullum ad usum; quaeque procreationis causa natura corpori adfinxit, ea frustra habebit deus, nec externa magis quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera, quae detracta utilitate quid habent venustatis?

quando quidem haec esse in deo propter pulchritudinem
93 voltis. istisne fidentes somniis non modo Epicurus et
Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem
Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leon-
tium contra Theophrastum scribere ausa est? scito illa
quidem sermone et Attico, sed tamen. tantum Epicuri
hortus habuit licentiae. et soletis queri, Zeno quidem
etiam litigabat. quid dicam Albucium? nam Phaedro
nihil elegantius, nihil humanius; sed stomachabatur senex,
si quid asperius dixeram, cum Epicurus Aristotelem
vexarit contumeliosissime, Phaedoni Socratico turpissime
male dixerit, Metrodori, sodalis sui, fratrem Timocraten,
quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis volumini-
bus conciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est,
fuerit ingratus, Nausiphanen, magistrum suum, a quo
34 *non* nihil didicerat, tam male acceperit. Zeno quidem
non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Silum, ce-
teros figebat maledictis, sed Socraten ipsum, parentem
philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse
dicebat, Chrysippum numquam nisi Chrysippam vocabat.
94 tu ipse paulo ante, cum tamquam senatum philosopho-
rum recitares, summos viros desipere, delirare, dementis
esse dicebas; quorum si nemo verum vidit de natura
deorum, verendum est ne nulla sit omnino. nam ista,
quae vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucu-
bratione anicularum; non enim sentitis, quam multa vo-
bis suscipienda sint, si inpetraritis ut concedamus ean-
dem hominum esse et deorum figuram: omnis cultus et
curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibe-
tur homini; ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio,
95 conprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio; nam
quod et maris deos et feminas esse dicitis, quid sequatur
videtis. equidem mirari satis non possum, unde ad istas
opiniones vester ille princeps venerit. sed clamare non
desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus inmortalis-
que sit. quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non
sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda
est — utrumque omnino durum, sed usu mollienda no-
bis verba sunt —, verum ea, quaecumque est, cur aut in
solum illum aut in hunc mundum aut in aliquam men-

tem aeternam figura membrisque corporis vacuam cadere non potest? nihil aliud dicis nisi 'numquam vidi solem 96
aut mundum beatum.' quid? mundum praeter hunc umquamne vidisti? negabis. cur igitur non sescenta milia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? ratio docuit. ergo hoc te ratio non docebit, cum praestantissima natura quaeratur eaque beata et aeterna, quae sola divina natura est, ut inmortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi, item corporis? cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? ad similitudinem enim deorum propius accedebat humana virtus quam figura. an quic- 35 97
quam tam puerile dici potest, ut eundem locum diutius urgueam, quam si ea genera beluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt: quae negemus esse, quia numquam vidimus? ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! quid? canis nonne similis lupo? atque, ut Ennius,

simia quam similis, turpissuma bestia, nobis!

at mores in utroque dispares. elephanto beluarum nulla prudentior: ad figuram quae vastior? de bestiis loquor. 98
quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores et moribus *simillimis* figura dissimilis? etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat: tu enim sumebas nisi in hominis figura rationem inesse non posse; sumet alius nisi in terrestri, nisi in eo, qui natus sit, nisi in eo, qui aduleverit, nisi in eo, qui didicerit, nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo, postremo nisi in homine atque mortali. quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est quod te forma una conturbet? his enim omnibus, quae proposui, adiunctis in homine rationem esse et mentem videbas, quibus detractis deum tamen nosse te dicis, modo liniamenta maneant. hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare: nisi forte ne hoc quidem at- 99
tendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quic-

quid supervacaneum sit aut usum non habeat, obstare.
quam molestum est, uno digito plus habere! quid ita?
quia nec specie nec usu alium quinque desiderant. tuus
autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo,
cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus,
pedibus, feminibus, cruribus. si ut inmortalis sit, quid
haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? ma-
gis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur; haec enim sunt
domicilia vitae: oris quidem habitus ad vitae firmitatem
36 nihil pertinet. et eos vituperabas, qui ex operibus magni-
100 ficis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius
membra, caelum, terras, maria, cumque horum insignia,
solem, lunam stellasque vidissent, cumque temporum
maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent,
suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque
naturam, quae haec effecisset, moveret, regeret, guber-
naret; qui etiam si aberrant coniectura, video tamen
quid sequantur: tu quod opus tandem magnum et egre-
gium habes, quod effectum divina mente videatur, ex
quo esse deos suspicere? 'habebam' inquis 'in animo
insitam informationem quandam dei.' et barbati quidem
Iovis, galeatae Minervae: num igitur esse talis putas?
101 quanto melius haec volgus inperitorum, qui non membra
solum hominis deo tribuant, sed usum etiam membrorum;
dant enim arcum, sagittas, hastam, clipeum, fuscinam,
fulmen, et si, actiones quae sint deorum, non vident,
nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. ipsi,
qui inridentur, Aegyptii, nullam beluam nisi ob ali-
quam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt;
velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum
sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque
rostro: avertunt pestem ab Aegypto, cum volucris an-
guis ex vastitate Libyae vento Africo invectas interfi-
ciunt atque consumunt, ex quo fit, ut illae nec morsu
vivae noceant nec odore mortuae. possum de ichneu-
monum utilitate, de crocodilorum, de faelium dicere,
sed nolo esse longus. ita concludam, tamen beluas
a barbaris propter beneficium consecratas, vestrorum
deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne
102 factum quidem omnino. 'nihil habet' inquit 'negotii.'

profecto Epicurus quasi pueri delicati nihil cessatione
melius existimat. at ipsi tamen pueri, etiam cum ces- 37
sant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic
feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit,
vereamur ne beatus esse non possit? haec oratio non
modo deos spoliat motu et actione divina, sed etiam ho-
mines inertis efficit, si quidem agens aliquid ne deus
quidem esse beatus potest.

Verum sit sane, ut voltis, deus effigies hominis et 103
imago: quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus?
quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod voltis,
beatus est? utatur enim suis bonis oportet *et* fruatur qui
beatus futurus est. nam locus quidem iis etiam naturis,
quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra
infimum teneat, hanc inundet aqua, superior aetheri,
ignibus altissima ora reddatur. bestiarum autem terrenae
sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utra-
que sede viventes; sunt quaedam etiam, quae *in* igne
nasci putentur adpareantque in ardentibus fornacibus
saepe volitantes. quaero igitur vester deus primum ubi 104
habitet; deinde quae causa eum loco moveat, si modo
movetur aliquando; porro, cum hoc proprium sit ani-
mantium, ut aliquid adpetant, quod sit naturae accom-
modatum, deus quid adpetat; ad quam denique rem motu
mentis ac ratione utatur; postremo, quo modo beatus
sit, quo modo aeternus. quicquid enim horum attigeris,
ulcus est: ita male instituta ratio exitum reperire non
potest. sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, 105
non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem neque ean-
dem ad numerum permanere eamque esse eius visionem,
ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat
umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex
eoque fieri ut in haec intenta mens nostra beatam illam
naturam et sempiternam putet. hoc, per ipsos deos, de 38
quibus loquimur, quale tandem est? nam si tantum modo
ad cogitationem valent nec habent ullam soliditatem nec
eminentiam, quid interest, utrum de Hippocentauro an
de deo cogitemus? omnem enim talem conformationem
animi ceteri philosophi motum inanem vocant, vos au-
tem adventum in animos et introitum imaginum dicitis.

106 ut Ti. Gracchum cum videor contionantem in Capitolio
videre de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum mo-
tum animi dico esse inanem, tu autem et Gracchi et
Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium cum
pervenerim, tum ad animum meum referantur, hoc idem
fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi, ex quo
107 esse beati atque aeterni intellegantur. fac imagines esse,
quibus pulsentur animi: species dum taxat obicitur quae-
dam; num etiam cur ea beata sit, cur aeterna? quae
autem istae imagines vestrae aut unde? a Democrito
omnino haec licentia; sed et ille reprehensus a multis est
nec vos exitum reperitis totaque res vacillat et claudicat.
nam quid est quod minus probari possit *quam* hominum
in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli,
Numae, Pythagorae, Platonis, nec ea forma, qua illi
fuerunt? quo modo illi ergo? et quorum imagines? Or-
pheum poëtam docet Aristoteles numquam fuisse et hoc
Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse
Cercopis: at Orpheus, id est imago eius, ut vos voltis,
108 in animum meum saepe incurrit. quid, quod eiusdem
hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum
rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potu-
erunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum,
locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid,
quod, simul ac mihi collibitum est, praesto est imago?
quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? tota
res, Vellei, nugatoria est; vos autem non modo oculis
imagines, sed etiam animis inculcatis: tanta est inpuni-
39 tas garriendi. at quam licenter! fluentium frequenter
109 transitio fit visionum, ut e multis una videatur. puderet
me dicere non intellegere, si vos ipsi intellegeretis, qui
ista defenditis. quo modo enim probas continenter ima-
gines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? 'in-
numerabilitas' inquis 'suppeditat atomorum.' num eadem
ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? confugis ad
aequilibritatem — sic enim ἰσονομίαν, si placet, appel-
lemus — et ais, quoniam sit natura mortalis, inmortalem
etiam esse oportere. isto modo, quoniam homines mor-
tales sunt, sint aliqui inmortales, et, quoniam nascuntur
in terra, nascantur in aqua. 'et quia sunt quae interi-

mant, sint quae conservent.' sint sane, sed ea con-
servent, quae sunt: deos istos esse non sentio. omnis 110
tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corpo-
ribus oritur? quae etiam si essent, [quae nulla sunt,]
pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse pos-
sent, formare, figurare, colorare, animare non possent:
nullo igitur modo inmortalem deum efficitis. Videa-
mus nunc de beato. sine virtute certe nullo modo: vir-
tus autem actuosa, et deus vester nihil agens, expers
virtutis igitur; ita ne beatus quidem. quae ergo vita? 111
'suppeditatio' inquis 'bonorum nullo malorum inter-
ventu.' quorum tandem bonorum? voluptatum, credo,
nempe ad corpus pertinentium; nullam enim novistis
nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi
voluptatem. non arbitror te, Vellei, similem esse Epi-
cureorum reliquorum, quos *non* pudeat earum Epicuri
vocum, quibus ille testatur se ne intellegere quidem ullum
bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscenis volu-
ptatibus, quas quidem non erubescens persequitur omnis
nominatim. quem cibum igitur aut quas potiones aut quas 112
vocum aut florum varietates aut quos tactus, quos odores
adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? ac poë-
tae quidem [nectar, ambrosiam] epulas conparant et aut
Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem, tu au-
tem, Epicure, quid facies? neque enim, unde habeat ista
deus tuus, video, nec, quo modo utatur. locupletior igi-
tur hominum natura ad beate vivendum est quam deo-
rum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. at 113
has leviores ducis voluptates, quibus quasi titillatio —
Epicuri enim hoc verbum est — adhibetur sensibus. quo
usque ludis? nam etiam Philo noster ferre non poterat,
aspernari Epicureos mollis et delicatas voluptates; summa
enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias
iis ipsis verbis, quibus erant scriptae; Metrodori vero,
qui est Epicuri collega sapientiae, multa inpudentiora
recitabat. accusat enim Timocratem, fratrem suum, Me-
trodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam
pertineant, ventre metiri, neque id semel dicit, sed sae-
pius. adnuere te video; nota enim tibi sunt: proferrem
libros, si negares. neque nunc reprehendo, quod ad

voluptatem omnia referantur — alia est ea quaestio —,
sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes, ita ve-
41 stro iudicio ne beatos quidem. 'at dolore vacant.' satin
114 est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam?
'cogitat' inquiunt 'adsidue beatum esse se; habet enim
nihil aliud, quod agitet in mente.' conprehende igitur
animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni
aeternitate nisi 'mihi pulchre est' et 'ego beatus sum'
cogitantem. nec tamen video, quo modo non pereat iste
deus beatus, cum sine ulla intermissione pulsetur agite-
turque atomorum incursione sempiterna cumque ex ipso
imagines semper adfluant. ita nec beatus est vester deus
115 nec aeternus. At etiam de sanctitate, de pietate
adversus deos libros scripsit Epicurus. at quo modo in
his loquitur? ut *Ti.* Coruncanium aut P. Scaevolam,
pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustu-
lerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes,
sed rationibus deorum inmortalium templa et aras ever-
terit. quid est enim, cur deos ab hominibus colendos
dicas, cum dei non modo homines non colant, sed omnino
116 nihil curent, nihil agant? at est eorum eximia quaedam
praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se co-
lendam adlicere sapientem. an quicquam eximium potest
esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec
actura sit umquam neque agat neque egerit? quae porro
pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino,
cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? est enim
pietas iustitia adversum deos, cum quibus quid potest
nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit commu-
nitas? sanctitas autem est scientia colendorum deorum,
qui quam ob rem colendi sint non intellego nullo nec
42 accepto ab eis nec sperato bono. quid est autem quod
117 deos veneremur propter admirationem eius naturae, in
qua egregium nihil videamus? nam superstitione, quod
gloriari soletis, facile est liberari, cum sustuleris omnem
vim deorum, nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui
omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse
potuisse. ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licu-
erit, nec esse deos nec non esse. horum enim sententiae
omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest

timor inanis deorum, sed etiam religionem, quae deorum
cultu pio continetur. quid ii, qui dixerunt totam de dis 118
inmortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapien-
tibus rei publicae causa, ut, quos ratio non posset, eos
ad officium religio duceret, nonne omnem religionem
funditus sustulerunt? quid Prodicus Cius, qui ea, quae
prodessent hominum vitae, deorum in numero habita
esse dixit, quam tandem religionem reliquit? quid? qui 119
aut fortis aut claros aut potentis viros tradunt post mor-
tem ad deos pervenisse eosque esse ipsos, quos nos colere,
precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt reli-
gionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhe-
mero est, quem noster et interpretatus et secutus est
praeter ceteros Ennius; ab Euhemero autem et mortes
et sepulturae demonstrantur deorum. utrum igitur hic
confirmasse videtur religionem an penitus totam sustu-
lisse? omitto Eleusinem sanctam illam et augustam,

> ubi initiantur gentes orarum ultimae,

praetereo Samothraciam eaque, quae Lemni

> nocturno aditu occulta coluntur
> silvestribus saepibus densa,

quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis
natura cognoscitur quam deorum. mihi quidem etiam 43
Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicu- 120
rus hortulos suos inrigavit, nutare videtur in natura deo-
rum: tum enim censet imagines divinitate praeditas in-
esse in universitate rerum, tum principia mentis, quae
sint in eodem universo, deos esse dicit, tum animantis
imagines, quae vel prodesse nobis soleant vel nocere, tum
ingentis quasdam imagines tantasque, ut universum mun-
dum conplectantur extrinsecus; quae quidem omnia sunt
patria Democriti quam Democrito digniora. quis enim 121
istas imagines conprehendere animo potest? quis admirari?
quis aut cultu aut religione dignas iudicare? Epicurus
vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem,
cum *in* dis inmortalibus et opem et gratiam sustulit.
cum enim optimam et praestantissimam naturam dei
dicat esse, negat idem esse in deo gratiam; tollit id,
quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque
naturae: quid enim melius aut quid praestantius bonitate
et beneficentia? qua cum carere deum voltis, neminem
deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo
amari, neminem diligi voltis. ita fit ut non modo ho-

mines a deis, sed ipsi dei inter se ab aliis alii negle-
44 gantur. quanto Stoici melius, qui a vobis reprehendun-
tur! censent autem sapientis sapientibus etiam ignotis
esse amicos; nihil est enim virtute amabilius, quam
qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis
122 diligetur. vos autem quid mali datis, cum *in* inbecilli-
tate gratificationem et benevolentiam ponitis! ut enim
omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem
censetis, nisi inbecilli essent, futuros beneficos et beni-
gnos fuisse? nulla est caritas naturalis inter bonos? 'ca-
rum' ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen
est ductum, quam si ad fructum nostrum referemus, non
ad illius commoda, quem diligimus, non erit ista amicitia,
sed mercatura quaedam utilitatum suarum. prata et arva
et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus
ex iis capiuntur: hominum caritas et amicitia gratuita
est; quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et
inter se diligunt et hominibus consulunt. quod ni ita
sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pon-
tifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a
deis inmortalibus? quid vovemus? at etiam liber est
123 Epicuri de sanctitate. ludimur ab homine non tam fa-
ceto quam ad scribendi licentiam libero; quae enim
potest esse sanctitas, si dei humana non curant? quae
autem animans natura nihil curans? verius est igitur
nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posido-
nius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos
esse deos Epicuro videri, quaeque is de deis inmortalibus
dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim
tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum finge-
ret, liniamentis dumtaxat extremis, non habitu solido,
membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum
ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum,
nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem omnino,
nihil curantem, nihil agentem. quae natura primum
nulla esse potest, idque videns Epicurus re tollit, oratione
124 relinquit deos. deinde si maxime talis est deus, ut nulla
gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat; quid
enim dicam 'propitius sit!'? esse enim propitius potest
nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in inbecillitate est et
gratia et caritas.'

# M. TULLII CICERONIS DE DEORUM NATURA AD M. BRUTUM
## LIBER SECUNDUS.

### ARGUMENTUM.

Hic liber continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, qui totum locum in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse deos, deinde quales essent, tum mundum ab eis administrari, postremo consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars his argumentis confirmatur: primo, quod omnium consentiens sit de dis opinio, natura evidens sit necesse esse, deinde deos ipsos praesentia sua et adventu eam rem confirmasse, praedictiones item et praesensiones rerum futurarum esse deos clamare, omnium vero maxime miram totius mundi varietatem, pulchritudinem, ordinem rerumque omnium ad utilitatem conspirationem. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi posse esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab umore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habeamus necesse esse et, cum cetera omnia mundus habeat, quod sit omnium optimum, id ipsum cur non habeat nullam esse rationem. Omnes porro concedere nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: qua re, cum ratione nihil sit melius, ea quoque in mundo insit necesse esse, qui non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur (cap. 2—8). His rationibus subiciuntur demonstrationes physicae. Prima huius modi est: omnia, quae alantur et crescant, ea temperatione caloris oriri et augeri, omnesque partes mundi calore fultas sustineri, itaque etiam mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat eumque tueatur, quae quoniam mundi principatum (*τὸ ἡγεμονικόν*) ut in homine mens obtineat et sit optima omnium, in hac sensus quoque et ratio insint necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores, ex quo concludi posse mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum, quod motu suo cieatur, qui vel Platone auctore tantum in animos cadat (cap. 9—12). Altera ratio est eius modi: in omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obsistat. In omni igitur natura vel universo ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici, quod nihil, ut in ceteris naturis,

obsistere possit. Ergo cum in iis, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio, bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum, homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, in quibus ab initio insit recta et constans ratio, quae deo tribuenda sit, id est mundo. Eodem fere modo effici esse in mundo summam virtutem et sapientiam (cap. 12—14). Sed mundi divinitate perspecta astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque esse calida et perlucida. Absurdum autem esse, si res ex aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, quas ibi multo acriores esse debere, idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari (cap. 15 sq.). Sed maxime astrorum sensum et intellegentiam divinitatemque declarari mirabili ordine eorum et constantia, quae neque naturam significet, quod sit plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuat. In quo ridicule errare dicit Epicurum, qui humanam figuram dis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse (cap. 16—23). Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primum, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari; deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari; beneficiis porro excellentes viros in caelum fama et voluntate sublatos esse; denique ex physica ratione multos fluxisse poëtarum deos (cap. 23—29). His duabus rebus constitutis, et deos esse et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis astringitur. Primum ab eo ipso, quod di sint, ducitur (cap. 30—32), alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrime gerantur (cap. 32), tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur. Tertiae huic disputationis parti subicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum, id quod quattuor argumentis fit, quorum primum ductum est a corporis humani structura, alterum a perfectionibus animi, tertium ab utilitate, quam res cum caelestes tum terrestres hominibus adferant, quartum denique ab illustrium, quibus di consuluerint, hominum exemplis (cap. 33—36). Denique brevi peroratione concluditur (cap. 37).

---

1 Quae cum Cotta dixisset, tum Velleius 'ne ego' in-
1 quit 'incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congredi conatus sim: nam neque indisertum Academicum pertimuissem nec sine ista philosophia rhetorem quamvis eloquentem; neque enim flumine conturbor inanium verborum nec subtilitate sententiarum, si orationis

est siccitas: tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona
tibi et iudices defuerunt. sed ad ista alias, nunc Luci-
lium, si ipsi commodum est, audiamus.' tum Balbus: 2
'eundem equidem mallem audire Cottam, dum, qua elo-
quentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat; est enim
et philosophi et pontificis et Cottae de dis inmortalibus
habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut
nostri, stabilem certamque sententiam; nam contra Epi-
curum satis superque dictum est. sed aveo audire, tu
ipse, Cotta, quid sentias.' 'an' inquit 'oblitus es, quid
initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus,
quid non sentirem quam quid sentirem posse dicere?
quod si haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vicis- 3
sim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem.' tum
Balbus: 'geram tibi morem et agam quam brevissume
potero; etenim convictis Epicuri erroribus longa de mea
disputatione detracta oratio est. omnino dividunt nostri
totam istam de dis inmortalibus quaestionem in partis
quattuor: primum docent esse deos, deinde quales sint,
tum mundum ab iis administrari, postremo consulere eos
rebus humanis. nos autem hoc sermone quae priora duo
sunt sumamus; tertium et quartum, quia maiora sunt,
puto esse in aliud tempus differenda.' 'minime vero;'
inquit Cotta 'nam et otiosi sumus et iis de rebus agimus,
quae sunt etiam negotiis anteponendae.'

Tum Lucilius 'ne egere quidem videtur' inquit 'ora- 2 / 4
tione prima pars. quid enim potest esse tam apertum
tamque perspicuum, cum caelum suspeximus caelestiaque
contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestan-
tissimae mentis, quo haec regantur? quod ni ita esset,
qui potuisset adsensu omnium dicere Ennius

aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem,

illum vero et Iovem et dominatorem rerum et omnia
nutu regentem et, ut idem Ennius,

patrem divumque hominumque

et praesentem ac praepotentem deum? quod qui dubitet,
haud sane intellego, cur non idem, sol sit an nullus sit,
dubitare possit. qui enim est hoc illo evidentius? quod 5

nisi cognitum conprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis nec una cum saeclis aetatibusque hominum inveterari potuisset. etenim videmus ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. quis enim Hippocentaurum fuisse aut Chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur, apud inferos portenta extimescat? opinionis enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque
6 meliores. idque evenit non temere nec casu, sed quod et praesentes saepe di vim suam declarant, ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt, et recentiore memoria idem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adulescentis, cum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent regem Persen illo die captum, senatui*que* nuntiavisset, primo quasi temere de re publica locutus in carcerem coniectus est, post a Paulo litteris adlatis, cum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae memoriae proditum est. saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut inpium deos praesentis esse confiteri coëgerunt.
3 praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum
7 quid aliud declarant nisi hominibus ea ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae adscivissent, si res omnino repudiaret, ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum conprobabimus? nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos inridens, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit

ut biberent, quoniam esse nollent? qui risus classe de-
victa multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cla-
dem attulit. quid? collega eius Iunius eodem bello nonne
tempestate classem amisit, cum auspiciis non paruisset?
itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem
sibi ipse conscivit; C. Flaminium Caelius religione ne- 8
glecta cecidisse apud Trasumenum scribit cum magno
rei publicae volnere: quorum exitio intellegi potest, eorum
imperiis rem publicam amplificatam, qui religionibus
paruissent. et si conferre volumus nostra cum exter-
nis, ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores repe-
riemur, religione, id est cultu deorum, multo superio-
res. an Atti Navii lituus ille, quo ad investigandum 9
suem regiones vineae terminavit, contemnendus est?
crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella
gessisset. sed neglegentia nobilitatis augurii disciplina
omissa veritas auspiciorum spreta est, species tantum
retenta. itaque maximae rei publicae partes, in his bella,
quibus rei publicae salus continetur, nullis auspiciis ad-
ministrantur, nulla peremnia servantur, nulla ex acumi-
nibus, nulla *cum* viri vocantur, ex quo in procinctu te-
stamenta perierunt. tum enim bella gerere nostri duces
incipiunt, cum auspicia posuerunt: at vero apud maiores 10
tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se
ipsos dis inmortalibus capite velato verbis certis pro re
publica devoverent. multa ex Sibyllinis vaticinationibus,
multa ex haruspicum responsis commemorare possum,
quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse.
atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum 4
disciplinam P. Scipione C. Figulo consulibus res ipsa
probavit: quos cum Ti. Gracchus consul iterum crearet,
primus rogator, ut eos rettulit, ibidem est repente mor-
tuus. Gracchus, cum comitia nihilo minus peregisset
remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad
senatum rettulit; senatus quos ad soleret referendum
censuit; haruspices introducti responderunt non fuisse
iustum comitiorum rogatorem. tum Gracchus, ut e pa- 11
tre audiebam, incensus ira: 'itane vero? ego non iustus,
qui et consul rogavi et augur et auspicato? an vos Tusci
ac barbari auspiciorum populi Romani ius tenetis et in-

terpretes esse comitiorum potestis?' itaque tum illos exire
iussit. post autem e provincia litteras ad collegium mi-
sit, se, cum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi
tabernaculum captum fuisse [hortos Scipionis], quod,
cum pomerium postea intrasset habendi senatus causa,
in redeundo, cum idem pomerium transiret, auspicari
esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. augures
rem ad senatum; senatus, ut abdicarent consules: abdi-
caverunt. quae quaerimus exempla maiora? vir sapien-
tissimus atque haud sciam an omnium praestantissimus
peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit quam
haerere in re publica religionem; consules summum im-
perium statim deponere quam id tenere punctum tem-
12 poris contra religionem. magna augurum auctoritas.
quid? haruspicum ars nonne divina? haec *et* innumera-
bilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri
deos esse? quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse
certe necesse est; deorum autem interpretes sunt: deos
igitur esse fateamur. at fortasse non omnia eveniunt,
quae praedicta sunt. ne aegri quidem quia non omnes
convalescunt, idcirco ars nulla medicinae est. signa
ostenduntur a dis rerum futurarum: in his si qui errave-
runt, non deorum natura, sed hominum coniectura pec-
cavit. itaque inter omnis omnium gentium summa con-
stat; omnibus enim innatum est et in animo quasi in-
5 sculptum esse deos. quales sint, varium est: esse nemo
13 negat. Cleanthes quidem noster quattuor de causis dixit
in animis hominum informatas deorum esse notiones:
primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset
ex praesensione rerum futurarum; alteram, quam ceperi-
mus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur
caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque com-
14 moditatum conplurium copia; tertiam, quae terreret ani-
mos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, gran-
dinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe
fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi
cruentis, tum labibus aut repentinis terrarum hiatibus,
tum praeter naturam hominum pecudumque portentis,
tum facibus visis caelestibus, tum stellis iis, quas Graeci
cometas, nostri cincinnatas vocant, quae nuper bello

Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae, tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquilio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Africanus sol alter exstinctus est, quibus exterriti homines vim quandam esse caelestem et divinam suspicati sunt; quartam causam esse eamque vel maximam aequabilita- 15
tem motus *in* conversione caeli, solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem, quarum rerum aspectus ipse satis indicaret non esse ea fortuita. ut, si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum venerit, cum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem intellegat, qui praesit et cui pareatur, multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam inmensa et infinita vetustas mentita sit, statuat necesse est ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. Chrysippus qui- 6 16
dem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse repperisse videatur. 'si enim' inquit 'est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit, est certe id, quod illud efficit, homine melius; atqui res caelestes omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt: est igitur id, *a* quo illa conficiuntur, homine melius. id autem quid potius dixeris quam deum? etenim si di non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? in eo enim solo est ratio, qua nihil potest esse praestantius; esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis adrogantiae est; ergo est aliquid melius: est igitur profecto deus.' an vero, 17
si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum ergo ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si tuum ac non deorum inmortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? an ne hoc quidem intellegimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse

infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut ob eam
ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque
urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum
ingenia propter caeli pleniorem naturam, hoc idem ge-
neri humano evenerit, quod in terra, hoc est in crassis-
18 sima regione mundi, conlocati sint. et tamen ex ipsa
hominum sollertia esse aliquam mentem et eam quidem
acriorem et divinam existimare debemus. 'unde enim
hanc homo adripuit?' ut ait apud Xenophontem Socrates.
quin et umorem et calorem, qui est fusus in corpore, et
terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique
illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus, adpa-
ret, quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab umore, aliud
7 ab igni, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus illud
autem, quod vincit haec omnia, rationem dico et, si placet
pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, pru-
dentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? an cetera
mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non
habebit? atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo,
nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil est,
sed ne cogitari quidem quicquam melius potest. et si
ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec in-
19 esse in eo, quod optimum esse concedimus. quid vero?
tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio
quem non coget ea, quae dicuntur a me, conprobare? pos-
setne uno tempore florere, dein vicissim horrere terra? aut
tot rebus ipsis se inmutantibus solis accessus discessusque
solstitiis brumisque cognosci, aut aestus maritimi fretorum-
que angustiae ortu aut obitu lunae commoveri aut una to-
tius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari?
haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi parti-
bus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato
20 spiritu continerentur. atque haec cum uberius disputantur
et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt
Academicorum calumniam; cum autem, ut Zeno solebat,
brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad
reprehendendum: nam ut profluens amnis aut vix aut
nullo modo, conclusa autem aqua facile conrumpitur, sic
orationis flumine reprehensoris *con*vitia diluuntur, angu-
stia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur.

haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:
'quod ratione utitur, id melius est quam id, quod ratione 8 21
non utitur; nihil autem mundo melius: ratione igitur
mundus utitur.' similiter effici potest sapientem esse
mundum, similiter beatum, similiter aeternum; omnia
enim haec meliora sunt quam ea, quae sunt his carentia,
nec mundo quicquam melius: ex quo efficitur esse mun-
dum deum. idemque hoc modo: 'nullius sensu carentis 22
pars aliqua potest esse sentiens; mundi autem partes
sentientes sunt: non igitur caret sensu mundus.' pergit
idem et urguet angustius: 'nihil,' inquit 'quod animi
quodque rationis est expers, id generare ex se potest
animantem conpotemque rationis; mundus autem generat
animantis conpotesque rationis: animans est igitur mun-
dus conposque rationis.' idemque similitudine, ut saepe
solet, rationem conclusit hoc modo: 'si ex oliva modulate
canentes tibiae nascerentur, num dubitares quin inesset
in oliva tibicinii quaedam scientia? quid, si platani fidi-
culas ferrent numerose sonantis? item scilicet censeres
in platanis inesse musicam. cur igitur mundus non ani-
mans sapiensque iudicetur, cum ex se procreet animantis
atque sapientis?' Sed quoniam coepi secus agere 9 23
atque initio dixeram — negaram enim hanc primam par-
tem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum deos
esse —, tamen id ipsum rationibus physicis confirmare
volo. sic enim res se habet, ut omnia, quae aluntur at-
que crescunt, contineant in se vim caloris, sine qua ne-
que ali possent nec crescere. nam omne, quod est cali-
dum et igneum, cietur et agitur motu suo; quod autem
alitur et crescit motu quodam utitur certo et aequabili,
qui quam diu remanet in nobis, tam diu sensus et vita
remanet; refrigerato autem et exstincto calore occidimus
ipsi et exstinguimur. quod quidem Cleanthes his etiam 24
argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore:
negat enim esse ullum cibum tam gravem, quin is nocte
et die concoquatur, cuius etiam in reliquiis inest calor
iis, quas natura respuerit. iam vero venae et arteriae
micare non desinunt quasi quodam igneo motu, animad-
versumque saepe est, cum cor animantis alicuius evolsum
ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem.

omne igitur, quod vivit, sive animal sive terra editum,
id vivit propter inclusum in eo calorem; ex quo intellegi
debet eam caloris naturam vim habere in se vitalem per
25 omnem mundum pertinentem. atque id facilius cerne-
mus toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius
explicato. omnes igitur partes mundi — tangam autem
maximas — calore fultae sustinentur: quod primum in
terrena natura perspici potest; nam et lapidum conflictu
atque tritu elici ignem videmus et recenti fossione terram
fumare calentem, atque etiam ex puteis iugibus aquam
calidam trahi, et id maxime fieri temporibus hibernis,
quod magna vis terrae cavernis continetur caloris eaque
hieme fit densior ob eamque causam calorem insitum in
terris continet artius. longa est oratio multaeque ratio-
26 nes, quibus doceri possit omnia quae terra concipiat se-
mina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa con-
tineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere.
atque aquae etiam admixtum esse calorem primum ipse
liquor aquae declarat, quae neque conglaciaret frigoribus
neque nive pruinaque concresceret, nisi eadem se ad-
mixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. itaque et
aquilonibus reliquisque frigoribus adiectis durescit umor
et idem vicissim mollitur tepefactus et tabescit calore;
atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intel-
legi facile possit in tantis illis umoribus esse inclusum
calorem: nec enim ille externus et adventicius habendus
est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione exci-
tatus, quod nostris quoque corporibus contingit, cum
motu atque exercitatione recalescunt. ipse vero aër, qui
natura est maxime frigidus, minime est expers caloris:
27 ille vero et multo quidem calore admixtus est; ipse enim
oritur ex respiratione aquarum; earum enim quasi vapor
quidam aër habendus est; is autem exsistit motu eius
caloris, qui aquis continetur; quam similitudinem cernere
possumus in iis aquis, quae effervescunt subditis ignibus.
iam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota na-
tura fervida est et ceteris naturis omnibus salutarem in-
28 pertit et vitalem calorem. ex quo concluditur, cum omnes
mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum
simili parique natura in tanta diuturnitate servari, eoque

magis, quod intellegi debet calidum illud atque igneum
ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi
vis et causa gignendi, a quo et animantia omnia et ea,
quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et
augescere. natura est igitur, quae contineat mundum 11
omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu 29
atque ratione; omnem enim naturam necesse est, quae
non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque
conexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine
mentem, in belua quiddam simile mentis, unde oriantur
rerum adpetitus. in arborum autem et earum rerum,
quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus pu-
tatur; principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονι-
κόν vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec
debet esse praestantius. ita necesse est illud etiam, in
quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum
omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.
videmus autem in partibus mundi — nihil est enim in 30
omni mundo, quod non pars universi sit — inesse sen-
sum atque rationem: in ea parte igitur, in qua mundi
inest principatus, haec inesse necesse est et acriora qui-
dem atque maiora. quocirca sapientem esse mundum
necesse est naturamque eam, quae res omnis conplexa
teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse
mundum omnemque vim mundi natura divina contineri.
atque etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobi-
liorque *est* multo ob easque causas aptior ad sensus com-
movendos quam hic noster calor, quo haec, quae nota
nobis sunt, retinentur et vigent. absurdum igitur est 31
dicere, cum homines bestiaeque hoc calore teneantur et
propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu,
qui integro et libero et puro eodemque acerrimo et mo-
bilissimo ardore teneatur, praesertim cum is ardor, qui
est mundi, non agitatus ab alio neque externo pulsu, sed
per se ipse ac sua sponte moveatur: nam quid potest
esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem
eum, qua ille teneatur? audiamus enim Platonem quasi 12
quendam deum philosophorum, cui duo placet esse mo- 32
tus, unum suum, alterum externum, esse autem divinius,
quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu

agitetur alieno: hunc autem motum in solis animis esse
ponit ab hisque principium motus esse ductum putat.
quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis ori-
tur, is autem ardor non alieno inpulsu, sed sua sponte
movetur, animus sit necesse est: ex quo efficitur animan-
tem esse mundum. atque ex hoc quoque intellegi poterit
in eo inesse intellegentiam, quod certe est mundus melior
quam ulla natura: ut enim nulla pars est corporis nostri,
quae non minoris sit quam nosmet ipsi sumus, sic mun-
dum universum pluris esse necesse est quam partem
aliquam universi; quod si ita est, sapiens sit mundus
necesse est; nam ni ita esset, hominem, qui est mundi
pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam
33 mundum omnem oporteret. atque etiam, si a primis in-
choatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus pro-
cedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est.
primo enim animadvertimus a natura sustineri ea, quae
gignuntur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius,
34 quam ut ea alendo atque augendo tueretur; bestiis au-
tem sensum et motum dedit et cum quodam adpetitu
accessum ad res salutaris, a pestiferis recessum; hoc
homini amplius, quod addidit rationem, qua regerentur
animi adpetitus, qui tum remitterentur, tum contineren-
13 tur. quartus autem gradus est et altissimus eorum, qui
natura boni sapientesque gignuntur, quibus a principio
innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem
putanda est deoque tribuenda, id est mundo, in quo ne-
cesse est perfectam illam atque absolutam inesse ratio-
35 nem. neque enim dici potest in ulla rerum institutione
non esse aliquid extremum atque perfectum: ut enim in
vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam
suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut
pictura et fabrica ceteraeque artes habent quendam ab-
soluti operis effectum, sic in omni natura ac multo etiam
magis necesse est absolvi aliquid ac perfici. etenim ce-
teris naturis multa externa, quo minus perficiantur, pos-
sunt obsistere, universam autem naturam nulla res potest
inpedire, propterea quod omnis naturas ipsa cohibet et
continet; quocirca necesse est esse quartum illum et altis-
36 simum gradum, quo nulla vis possit accedere. is autem

est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur, quae
quoniam talis est, ut et praesit omnibus et eam nulla res
possit inpedire, necesse est intellegentem esse mundum
et quidem etiam sapientem. quid autem est inscitius
quam eam naturam, quae omnis res sit conplexa, non
optumam dici, aut, cum sit optuma, non primum animan-
tem esse, deinde rationis et consilii conpotem, postremo
sapientem? qui enim potest aliter esse optuma? neque
enim, si stirpium similis sit aut etiam bestiarum, optuma
putanda sit potius quam deterruma, nec vero, si rationis
particeps sit nec sit tamen a principio sapiens, non sit
deterior mundi potius quam humana condicio; homo
enim sapiens fieri potest, mundus autem, si in aeterno
praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam pro-
fecto sapientiam consequetur; ita erit homine deterior:
quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mun-
dus et deus habendus est; neque enim est quicquam 37
aliud praeter mundum, cui nihil absit quodque undique
aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis
numeris et partibus. scite enim Chrysippus, ut clipei 14
causa involucrum, vaginam autem gladii, sic praeter mun-
dum cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas
fruges atque fructus, quos terra gignit, animantium causa,
animantis autem hominum, ut equum vehendi causa,
arandi bovem, venandi et custodiendi canem; ipse au-
tem homo ortus est ad mundum contemplandum et imi-
tandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula
perfecti. sed mundus, quoniam omnia conplexus est ne- 38
que est quicquam quod non insit in eo, perfectus undique
est. qui igitur potest ei deesse id, quod est optimum?
nihil autem est mente et ratione melius: ergo haec mundo
deesse non possunt. bene igitur idem Chrysippus, qui
similitudines adiungens omnia in perfectis et maturis
docet esse meliora, ut in equo quam in eculeo, in cane
quam in catulo, in viro quam in puero, item, quod in
omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque
absoluto esse debere; est autem nihil mundo perfectius, 39
nihil virtute melius: igitur mundi est propria virtus. nec
vero hominis natura perfecta est, et efficitur tamen in
homine virtus: quanto igitur in mundo facilius! est

ergo in eo virtus: sapiens est igitur et propterea
deus.

15 Atque hac mundi divinitate perspecta tribuenda est
sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissi-
maque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea est
admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida, ut
ea quoque rectissime et animantia esse et sentire atque
40 intellegere dicantur. atque ea quidem tota esse ignea
duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat,
tactus et oculorum; nam solis et candor inlustrior est
quam ullius ignis, quippe qui *in* inmenso mundo tam
longe lateque conluceat, et is eius tactus est, non ut
tepefaciat solum, sed etiam saepe conburat, quorum neu-
trum faceret, nisi esset igneus. 'ergo,' inquit 'cum sol
igneus sit Oceanique alatur umoribus, quia nullus ignis
sine pastu aliquo possit permanere, necesse est aut ei
similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque victum,
41 aut ei, qui corporibus animantium continetur: atqui hic
noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et
consumptor omnium idemque, quocumque invasit, cuncta
disturbat ac dissipat; contra ille corporeus vitalis et sa-
lutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque
adficit.' negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri
similis sit, cum is quoque efficiat ut omnia floreant et in
suo quaeque genere pubescant; qua re cum solis ignis
similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animan-
tium, solem quoque animantem esse oportet, atque item
reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether
42 vel caelum nominatur. cum igitur aliorum animantium
ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum, ab-
surdum esse Aristoteli videtur in ea parte, quae sit ad
gignenda animantia aptissima, animal gigni nullum pu-
tare. sidera autem aetherium locum obtinent; qui quo-
niam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse
est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et
mobilitate celerrima esse. qua re cum in aethere astra
gignantur, consentaneum est in iis sensum inesse et in-
tellegentiam, ex quo efficitur in deorum numero astra
16 esse ducenda. etenim licet videre acutiora ingenia et ad
intellegendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in

quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto; quin etiam cibo quo utare 43
interesse aliquid ad mentis aciem putant: probabile est igitur praestantem intellegentiam in sideribus esse, quae et aetheriam partem mundi incolant et marinis terrenisque umoribus longo intervallo extenuatis alantur. sensum autem astrorum atque intellegentiam maxume declarat ordo eorum atque constantia — nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio —, in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat — est enim plena rationis — neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit: sequitur ergo ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. nec vero Aristoteles non laudandus est in 44
eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit aut vi aut voluntate, moveri autem solem et lunam et sidera omnia; quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum aut levitate sublime ferri, quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumque ferretur. nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur; quae enim potest maior esse? restat igitur ut motus astrorum sit voluntarius. quae qui videat, non indocte solum, verum etiam inpie faciat, si deos esse neget. nec sane multum interest, utrum id neget an eos omni procuratione atque actione privet; mihi enim qui nihil agit esse omnino non videtur. esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem.

Restat ut qualis eorum natura sit consideremus; in 17
quo nihil est difficilius quam a consuetudine oculorum 45
aciem mentis abducere. ea difficultas induxit et volgo inperitos et similis philosophos inperitorum ut nisi figuris hominum constitutis nihil possent de dis inmortalibus cogitare; cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. sed cum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum ut sit animans, deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius, ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video

quod potius accommodem quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil excellentius fieri potest, animantem
46 esse et deum iudicem. hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens patriam, et dicat se non posse intellegere, qualis sit volubilis et rutundus deus, tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit; placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius: mundo autem certe nihil est melius; nec dubium quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius quam id, quod his
47 careat. ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis mundum esse conpotem; qua ratione deum esse mundum concluditur. sed haec paulo post facilius cogno-
18 scentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. interea, Vellei, noli, quaero, prae te ferre vos plane expertis esse doctrinae. conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulchriorem quam sphaeram videri: novum etiam oculorum iudicium habetis. sed sint ista pulchriora dum taxat aspectu — quod mihi tamen ipsum non videtur; quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnis alias figuras conplexa continet quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? cumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus — sic enim *σφαῖραν* interpretari placet —, ex planis autem circulus aut orbis, qui *κύκλος* Graece dicitur, his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillumae a medioque tantundem absit extremum, quo nihil
48 fieri potest aptius. sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis, ne hoc quidem physici intellegere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? itaque nihil potest esse indoctius quam quod a vobis adfirmari solet. nec enim hunc ipsum mundum pro certo rutundum esse dicitis; nam posse fieri ut sit alia figura, innumerabilisque mundos alios aliarum esse for-
49 marum. quae, si bis bina quot essent didicisset Epicurus, certe non diceret, sed dum palato, quid sit optimum, iudicat, 'caeli palatum,' ut ait Ennius, non suspexit.

nam cum duo sint genera siderum, quorum alterum spa- 19
tiis inmutabilibus ab ortu ad occasum commeans nullum
umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem
continuas conversiones duas isdem spatiis cursibusque
conficiat, ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi
in globosa forma esse non posset, et stellarum rutundi
ambitus cognoscuntur. primusque sol, qui astrorum tenet
principatum, ita movetur, ut, cum terras larga luce con-
pleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet;
ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit. no-
cturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas quae
diurnorum, eiusdemque solis tum accessus modici, tum
recessus et frigoris et caloris modum temperant. cir-
cumitus enim solis orbium V et LX et CCC quarta fere diei
parte addita conversionem conficiunt annuam, inflectens
autem sol cursum tum ad septentriones, tum ad meri-
diem, aestates et hiemes efficit et ea duo tempora, quo-
rum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum
aestati. ita ex quattuor temporum mutationibus omnium,
quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur.
iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequi- 50
tur, cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus
ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissi-
mum; neque solum eius species ac forma mutatur tum
crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam
regio, quae tum est aquilonia tum australis. *inde* in
lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii
similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et
animantes alantur augescantque et pubescant maturita-
temque adsequantur, quae oriuntur e terra. maxume 20
vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, 51
quae falso vocantur errantes; nihil enim errat, quod in
omni aeternitate conservat progressus et regressus reli-
quosque motus constantis et ratos: quod eo est admira-
bilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur,
tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum
antecedunt, tum autem subsequuntur, tum celerius mo-
ventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem,
sed ad quoddam tempus insistunt; quarum ex disparibus
motionibus magnum annum mathematici nominaverunt,

qui tum efficitur, cum solis et lunae et quinque errantium
ad eandem inter se conparationem confectis omnium
52 spatiis est facta conversio, quae quam longa sit, magna
quaestio est, esse vero certam et definitam necesse est.
nam ea, quae Saturni stella dicitur *Φαίνων*que a Graecis
nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx fere annis
cursum suum conficit, in quo cursu multa mirabiliter
efficiens tum antecedendo, tum retardando, tum vesper-
tinis temporibus delitiscendo, tum matutinis rursum se
aperiendo, nihil inmutat sempiternis saeclorum aetatibus,
quin eadem isdem temporibus efficiat. infra autem hanc
propius a terra Iovis stella fertur, quae *Φαέθων* dicitur,
eaque eundem duodecim signorum orbem annis duode-
cim conficit easdemque, quas Saturni stella, efficit in
53 cursu varietates. huic autem proximum inferiorem or-
bem tenet *Πυρόεις*, quae stella Martis appellatur, eaque
quattuor et viginti mensibus, sex, ut opinor, diebus mi-
nus, eundem lustrat orbem, quem duae superiores. infra
hanc autem stella Mercurii est — ea *Στίλβων* appellatur
a Graecis —, quae anno fere vertente signiferum lustrat
orbem neque a sole longius umquam unius signi inter-
vallo discedit, tum antevertens, tum subsequens. infima
est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris,
quae *Φωσφόρος* Graece, Lucifer Latine dicitur, cum
antegreditur solem, cum subsequitur autem, *Ἕσπερος*.
ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi
orbis et longitudinem, quod idem faciunt stellae superio-
res, neque umquam ab sole duorum signorum intervallo
21 longius discedit tum antecedens, tum subsequens. hanc
54 igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cur-
sibus in omni aeternitate convenientiam temporum non
possum intellegere sine mente, ratione, consilio: quae
cum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa
non in deorum numero reponere. nec vero eae stellae,
quae inerrantes vocantur, non significant eandem men-
tem atque prudentiam, quarum est cotidiana conveniens
constansque conversio, nec habent aetherios cursus neque
caelo inhaerentis, ut plerique dicunt physicae rationis
ignari: non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas
conplexa contorqueat; nam tenuis ac perlucens et aequa-

bili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. habent igitur suam sphaeram stellae 55
inerrantes, ab aetheria coniunctione secretam et liberam; earum autem perennes cursus atque perpetui cum admirabili incredibilique constantia declarant in his vim et mentem esse divinam, ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio 56
nec vanitas inest, contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia; quaeque his vacant, ementita et falsa plenaque erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. haud 57
ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis huius disputationis principium duxero.

Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem 22
esse artificiosum ad gignendum progredientem via; censet enim artis maxume proprium esse creare et gignere, quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quandam et sectam, quam sequatur. ipsius 58
vero mundi, qui omnia conplexu suo coërcet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur, sic natura mundi omnis motus habet voluntarios conatusque et adpetitiones, quas ὁρμάς Graeci vocant; et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmet ipsi, qui animis movemur et sensibus. talis igitur mens mundi cum sit ob eamque causam vel prudentia vel providentia appellari recte possit — Graece enim πρόνοια dicitur —, haec potissimum providet et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxume autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus.

23 Dictum est de universo mundo, dictum etiam est de
59 sideribus, ut iam prope modum adpareat multitudo nec
cessantium deorum nec ea, quae agant, molientium cum
labore operoso ac molesto; non enim venis et nervis et
ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur,
ut aut nimis acris aut nimis concretos umores conligant,
nec iis corporibus sunt, ut casus aut ictus extimescant
aut morbos metuant ex defetigatione membrorum: quae
verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentis com-
60 mentus est. illi autem pulcherrima forma praediti puris-
simaque in regione caeli conlocati ita feruntur moderan-
turque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda con-
sensisse videantur. multae autem aliae naturae deorum
ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae
sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nomina-
taeque sunt; quicquid enim magnam utilitatem generi
adferret humano, id non sine divina bonitate erga homi-
nes fieri arbitrabantur. itaque tum illud, quod erat a
deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant, ut cum fru-
ges Cererem appellamus, vinum autem Liberum, ex quo
illud Terentii

sine Cerere et Libero friget Venus;

61 tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic
appellatur, ut ea ipsa nominetur deus, ut Fides, ut Mens,
quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Ae-
milio Scauro; ante autem ab Atilio Calatino erat Fides
consecrata. vides Virtutis templum, vides Honoris a M.
Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello
Ligustico a Q. Maximo dedicatum. quid Opis? quid
Salutis? quid Concordiae, Libertatis, Victoriae? quarum
omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non
posset, ipsa res deorum nomen obtinuit; quo ex genere
Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula
consecrata sunt, vitiosarum rerum neque naturalium,
quamquam Velleius aliter existimat, sed tamen ea ipsa
62 vitia naturam vehementius saepe pulsant. utilitatum
igitur magnitudine constituti sunt ei di, qui utilitates
quasque gignebant; atque his quidem nominibus, quae
paulo ante dicta sunt, quae vis sit, in quoque declaratur
24 deo. suscepit autem vita hominum consuetudoque com-

munis ut beneficiis excellentis viros in caelum fama ac
voluntate tollerent. hinc Hercules, hinc Castor et Pollux,
hinc Aesculapius, hinc Liber etiam — hunc dico Liberum
Semela natum, non eum, quem nostri maiores auguste
sancteque Liberum cum Cerere et Libera consecrave-
runt, quod quale sit ex mysteriis intellegi potest. sed
quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere
nati nominati sunt Liber et Libera, quod in Libera ser-
vant, in Libero non item —, hinc etiam Romulus, quem
quidem eundem esse Quirinum putant: quorum cum re-
manerent animi atque aeternitate fruerentur, rite di sunt
habiti, cum et optimi essent et aeterni.

Alia quoque ex ratione et quidem physica magna 63
fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabu-
las poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam super-
stitione omni referserunt. atque hic locus a Zenone tra-
ctatus post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis
explicatus est. nam *cum* vetus haec opinio Graeciam
opplevisset, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum
autem Saturnum ipsum a filio Iove, physica ratio non 64
inelegans inclusa est in inpias fabulas; caelestem enim
altissimam aetheriamque naturam, id est igneam, quae
per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte cor-
poris, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum.
Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et con-
versionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus
Graece id ipsum nomen habet: *Κρόνος* enim dicitur, qui
est idem *χρόνος*, id est spatium temporis; Saturnus au-
tem est appellatus, quod saturaretur annis; ex se enim
natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas tem-
porum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur,
vinctus autem a Iove, ne inmoderatos cursus haberet
atque ut eum siderum vinclis adligaret. sed ipse Iupiter,
id est iuvans pater, quem conversis casibus appellamus
a iuvando Iovem, a poëtis 'pater divumque hominum-
que' dicitur, a maioribus autem nostris optumus maxu-
mus, et quidem ante optumus, id est beneficentissimus,
quam maxumus, quia maius est certeque gratius pro-
desse omnibus quam opes magnas habere. hunc igitur 65
Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem,

planius quam alio loco idem,

cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quicquid est:

hunc etiam augures nostri, cum dicunt Iove fulgente, tonante; dicunt enim caelo fulgente, tonante. Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

vides sublime fusum, inmoderatum aethera,
qui terram tenero circumiectu amplectitur?
hunc summum habeto divum, hunc perhibeto Iovem.

26 66 aër autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum Iunonis nomine consecratur, quae est soror et coniunx Iovis, quod ei similitudo est aetheris et cum eo summa coniunctio; effeminarunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. sed Iunonem a iuvando credo nominatam. aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa: datum est igitur Neptuno, alteri Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum, nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a nando, paulum primis litteris immutatis. terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui Dives, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidunt omnia in terras et oriuntur e terris cui *nuptam dicunt* Proserpinam, quod Graecorum nomen est; ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur, quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre fingunt.
67 mater autem est a gerendis frugibus Ceres, tamquam Geres, casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis; nam ab illis quoque *Δημήτηρ* quasi *Γῆ μήτηρ* nominata est. iam qui magna verteret Mavors, Minerva
27 autem, quae vel minueret vel minaretur. cumque in omnibus rebus vim haberent maxumam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt, quod ab eundo nomen est ductum, ex quo transitiones perviae iani foresque in liminibus profanarum aedium ianuae nominantur. iam Vestae nomen a Graecis *est* — ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur —, vis autem eius ad aras et focos pertinet: itaque in ea dea, quod est rerum

custos intumarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. nec longe absunt ab hac vi di Penates sive 68
a penu ducto nomine — est enim omne, quo vescuntur homines, penus — sive ab eo, quod penitus insident, ex quo etiam penetrales a poëtis vocantur. iam Apollinis nomen est Graecum, quem Solem esse volunt; Dianam autem et Lunam eandem esse putant, cum Sol dictus sit, vel quia solus ex omnibus sideribus est tantus vel quia, cum est exortus, obscuratis omnibus solus adparet, Luna a lucendo nominata sit; eadem est enim Lucina. itaque, ut apud Graecos Dianam eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant, quae eadem Diana omnivaga dicitur, non a venando, sed quod in septem numeratur tamquam vagantibus. Diana dicta, 69
quia noctu quasi diem efficeret; adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem non numquam aut, ut plerumque, novem lunae cursibus, qui quia mensa spatia conficiunt menses nominantur. concinneque, ut multa, Timaeus, qui cum in historia dixisset, qua nocte natus Alexander esset, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit minime id esse mirandum, quod Diana, cum in partu Olympiadis adesse voluisset, afuisset domo. quae autem dea ad res omnis veniret, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas quam Venus ex venustate. videtisne igitur, ut a phy- 28 70
sicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos? quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene anilis; et formae enim nobis deorum et aetates et vestitus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia, cognationes, omniaque traducta ad similitudinem inbecillitatis humanae; nam et perturbatis animis inducuntur — accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias —, nec vero, ut fabulae ferunt, bellis proeliisque caruerunt, nec solum, ut apud Homerum, cum duo exercitus contrarios alii dei ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. haec et dicuntur et creduntur stultissime et plena sunt futtilitatis summaeque levitatis. sed 71
tamen his fabulis spretis ac repudiatis deus pertinens per

naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptu-
nus, alii per alia, poterunt intellegi qui qualesque sint, quo-
que eos nomine consuetudo nuncupaverit, hoc eos et vene-
rari et colere debemus. cultus autem deorum est optimus
idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque
pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente
et voce veneremur. non enim philosophi solum, verum
etiam maiores nostri superstitionem a religione separave-
72 runt: nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut
sibi sui liberi superstites essent, superstitiosi sunt appel-
lati, quod nomen patuit postea latius; qui autem omnia,
quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retracta-
rent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex rele-
gendo [elegantes ex eligendo], tamquam ex diligendo
diligentes, ex intellegendo intellegentes; his enim in ver-
bis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso:
ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii
nomen, alterum laudis. ac mihi videor satis et esse deos
et quales essent ostendisse.

29
73 Proximum est ut doceam deorum providentia mun-
dum administrari. magnus sane locus est et a vestris,
Cotta, vexatus, ac nimirum vobiscum omne certamen
est: nam vobis, Vellei, minus notum est, quem ad mo-
dum quidque dicatur; vestra enim solum legitis, vestra
amatis, ceteros causa incognita condemnatis: velut a te
ipso hesterno die dictum est anum fatidicam *πρόνοιαν* a
Stoicis induci [id est providentiam]; quod eo errore
dixisti, quia existumas ab iis providentiam fingi quasi
quandam deam singularem, quae mundum omnem gu-
74 bernet et regat; sed id praecise dicitur. ut, si quis dicat
Atheniensium rem publicam consilio regi, desit illud
'Ariopagi,' sic, cum dicimus providentia mundum admi-
nistrari, deesse arbitrator 'deorum'; plene autem et per-
fecte sic dici existimato, providentia deorum mundum
administrari. ita salem istum, quo caret vestra natio,
inridendis nobis nolitote consumere, et me hercle, si me
audiatis, ne experiamini quidem. non decet, non datum
est, non potestis. nec vero hoc in te unum convenit, **
moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate
limatum, sed cum in reliquos vestros, tum in eum ma-

xime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnis, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. dico igitur providentia deorum mundum et 30
omnis mundi partis et initio constitutas esse et omni tem- 75
pore administrari, eamque disputationem tris in partis nostri fere dividunt, quarum prima [pars] est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos, quo concesso confitendum est eorum consilio mundum administrari; secunda est autem, quae docet omnis res subiectas esse naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrume geri, quo constituto sequitur ab animantibus principiis ea esse generata; tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et 76
Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens quodam pacto negat, aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est eos aliquid agere idque praeclarum; nihil est autem praeclarius mundi administratione: deorum igitur consilio administratur. quod si aliter est, aliquid profecto sit necesse est melius et maiore vi praeditum quam deus, quale id cumque est, sive inanima natura sive necessitas, vi magna incitata haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. non est igitur natura deorum 77
praepotens neque excellens, si quidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, maria, terrae regantur; nihil est autem praestantius deo: ab eo igitur mundum necesse est regi. nulli igitur est naturae oboediens aut subiectus deus: omnem ergo regit ipse naturam. etenim si concedimus intellegentis esse deos, concedimus etiam providentis, et rerum quidem maxumarum. ergo utrum ignorant, quae res maxumae sint quoque eae modo tractandae et tuendae, an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? at et ignoratio rerum aliena naturae deorum est et sustinendi muneris propter inbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem deorum: ex quo efficitur id quod volumus, deorum providentia mundum administrari. atqui necesse est, cum 31
sint di, si modo sunt, ut profecto sunt, animantis esse, 78
nec solum animantis, sed etiam rationis conpotes inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos,

unum mundum ut communem rem publicam atque ur-
79 bem aliquam regentis. sequitur ut eadem sit in iis, quae
humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit
eademque lex, quae est recti praeceptio parvique de-
pulsio; ex quo intellegitur prudentiam quoque et mentem
a deis ad homines pervenisse, ob eamque causam maio-
rum institutis mens, fides, virtus, concordia consecratae
et publice dedicatae sunt: quae qui convenit penes deos
esse negare, cum eorum augusta et sancta simulacra ve-
neremur? quod si inest in hominum genere mens, fides,
virtus, concordia, unde haec in terram nisi ab superis
defluere potuerunt? cumque sint in nobis consilium, ratio,
prudentia, necesse est deos haec ipsa habere maiora, nec
habere solum, sed etiam his uti in maxumis et optumis
80 rebus. nihil autem nec maius nec melius mundo ne-
cesse est ergo eum deorum consilio et providentia admini-
strari. postremo cum satis docuerimus hos esse deos,
quorum insignem vim et inlustrem faciem videremus,
solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantis et cae-
lum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae in-
essent in omni mundo cum magno usu et commoditate
generis humani, efficitur omnia regi divina mente atque
prudentia. ac de prima quidem parte satis dictum est.

32
81 Sequitur ut doceam omnia subiecta esse naturae ea-
que ab ea pulcherrime geri. sed quid sit ipsa natura
explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod do-
cere volumus, intellegi possit. namque alii naturam esse
censent vim quandam sine ratione cientem motus in
corporibus necessarios, alii autem vim participem rationis
atque ordinis tamquam via progredientem declarantem-
que, quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur,
cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex
consequi possit imitando; seminis enim vim esse tantam,
ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in
concipientem conprehendentemque naturam nanctumque
sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et effi-
ciat in suo quidque genere, partim ut tantum modo per
stirpis alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et
82 adpetere possint et ex sese similia sui gignere. sunt au-
tem qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus,

qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane quaeque iis accidant. sed nos cum dicimus natura constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glaebam aut fragmentum lapidis aut aliquid eius modi, nulla cohaerendi natura, sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo adparet et artis quaedam similitudo. quod si ea, quae a terra stirpibus con- 33
tinentur, arte naturae vivunt et vigent, profecto ipsa 83
terra eadem vi continetur, quippe quae gravidata seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpis amplexa alat et augeat ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis; eiusdemque exspirationibus et aër alitur et aether et omnia supera. ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est; stirpes enim terrae inhaerent; animantes autem adspiratione aëris sustinentur, ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat; nihil enim eorum sine eo fieri potest: quin etiam movetur nobiscum; quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere.
quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et 84
quae a medio in superum quaeque conversione rutunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. et cum quattuor genera sint corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est; nam ex terra aqua, ex aqua oritur aër, ex aëre aether; deinde retrorsum vicissim ex aethere aër, inde aqua, ex aqua terra infima: sic naturis iis, ex quibus omnia constant, sursus deorsus, ultro citro commeantibus mundi
partium coniunctio continetur; quae aut sempiterna sit 85
necesse est hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et inmensum paene tempus: quorum utrumvis ut sit, sequitur natura mundum administrari. quae enim classium navigatio aut quae instructio exercitus aut rursus, ut ea, quae natura efficit, conferamus, quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? aut igitur nihil est, quod sentiente natura regatur,
aut mundum regi confitendum est. etenim qui reliquas 86
naturas omnis earumque semina contineat qui potest ipse

non natura administrari? ut, si qui dentis et pubertatem
natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea
exsistant, non constare natura, non intellegat ea, quae
ecferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas quam
ea, quae ex iis ecferantur.

34 Omnium autem rerum, quae natura administrantur,
seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educa-
tor et altor est mundus omniaque sicut membra et partis
suas nutricatur et continet. quod si mundi partes natura
administrantur, necesse est mundum ipsum natura ad-
ministrari, cuius quidem administratio nihil habet in
se quod reprehendi possit; ex iis enim naturis, quae
87 erant, quod effici optimum potuit effectum est. doceat
ergo aliquis potuisse melius; sed nemo umquam docebit
et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet aut
id, quod fieri non potuerit, desiderabit. quod si omnes
mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum
meliores potuerint esse neque ad speciem pulchriores,
videamus, utrum ea fortuitane sint an eo statu, quo co-
haerere nullo modo potuerint nisi sensu moderante divi-
naque providentia. si igitur meliora sunt ea, quae na-
tura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit
quicquam sine ratione, ne natura quidem rationis expers
est habenda. qui igitur convenit, signum aut tabulam
pictam cum aspexeris, scire adhibitam esse artem, cum-
que procul cursum navigii videris, non dubitare quin id
ratione atque arte moveatur, aut cum solarium vel discri-
ptum vel ex aqua contemplere, intellegere declarari horas
arte, non casu, mundum autem, qui et has ipsas artis et
earum artifices et cuncta conplectatur, consilii et rationis
88 esse expertem putare? quod si in Scythiam aut in Bri-
tanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper fami-
liaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversio-
nes idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis
errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et no-
ctibus, quis in illa barbaria dubitet quin ea sphaera sit
35 perfecta ratione? hi autem dubitant de mundo, ex quo
et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut
necessitate aliqua an ratione ac mente divina, et Archi-
medem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae

conversionibus quam naturam in efficiendis, praesertim
cum multis partibus sint illa perfecta quam haec simu-
lata sollertius. atqui ille apud Accium pastor, qui na- 89
vem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum
vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo ad-
mirans et perterritus hoc modo loquitur:

— tanta moles labitur
fremibunda ex alto ingenti sonitu et spiritu:
prae se undas volvit, vertices vi suscitat;
ruit prolapsa; pelagus respergit, reflat.
ita dum interruptum credas nimbum volvier,
dum quod sublime ventis expulsum rapi
saxum aut procellis vel globosos turbines
exsistere ictos undis concursantibus:
nisi quas terrestris pontus strages conciet,
aut forte Triton fuscina evertens specus
subter radices penitus undanti in freto
molem ex profundo saxeam ad caelum erigit.

dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam, idemque iuvenibus visis auditoque nautico cantu:

sic aut inciti atque alacres rostris perfremunt
delphini.

item alia multa:

— Silvani melo
consimilem ad auris cantum et auditum refert.

ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sensuque 90
vacuum se putat cernere, post autem signis certioribus,
quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari, sic phi-
losophi debuerunt, si forte eos primus aspectus mundi
conturbaverat, postea, cum vidissent motus eius finitos et
aequabilis omniaque ratis ordinibus moderata inmutabili-
que constantia, intellegere inesse aliquem non solum ha-
bitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam re-
ctorem et moderatorem et tamquam architectum tanti
operis tantique muneris. nunc autem mihi videntur ne 36
suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium re-
rum atque terrestrium. principio enim terra sita in me- 91
dia parte mundi circumfusa undique est hac animali
spirabilique natura, cui nomen est aër, Graecum illud

quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris; tritum est enim pro Latino. hunc rursus amplectitur inmensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. mutuemur hoc quoque verbum dicaturque tam aether Latine, quam dicitur aër, etsi interpretatur Pacuvius:

hoc, quod memoro, nostri caelum, Graii perhibent aethera:

quasi vero non Graius hoc dicat. at Latine loquitur. si quidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. docet idem alio loco:

Graiugena de istoc aperit ipsa oratio.

92 sed ad maiora redeamus. ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum exsistunt, quorum est princeps sol, omnia clarissima luce conlustrans, multis partibus maior atque amplior quam terra universa; deinde reliqua sidera magnitudinibus inmensis. atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus moderatione et temperatione sublata.

37 Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persua-
93 deat corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? hoc qui existimet fieri potuisse, non intellego, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum vel aureae vel quales libet aliquo coiciantur, posse ex iis in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici; quod nescio an ne in uno quidem versu possit
94 tantum valere fortuna. isti autem quem ad modum adseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum, vel innumerabilis potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem [faciliora]. certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse vide-

antur. praeclare ergo Aristoteles 'si essent' inquit 'qui 95
sub terra semper habitavissent bonis et inlustribus domi-
ciliis, quae essent ornata signis atque picturis instructa-
que rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati
putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, ac-
cepissent autem fama et auditione esse quoddam numen
et vim deorum, deinde aliquo tempore patefactis terrae
faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca,
quae nos incolimus, atque exire potuissent, cum repente
terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitu-
dinem ventorumque vim cognovissent aspexissentque so-
lem, eiusque cum magnitudinem pulchritudinemque, tum
etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret
toto caelo luce diffusa, cum autem terras nox opacasset,
tum caelum totum cernerent astris distinctum et orna-
tum lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum
senescentis, eorumque omnium ortus et occasus atque in
omni aeternitate ratos inmutabilisque cursus [quae] cum
viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deo-
rum esse arbitrarentur.' atque haec quidem ille; nos 38
autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eru- 96
ptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscura-
visse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo
agnosceret, cum autem tertio die sol inluxisset, tum ut
revixisse sibi viderentur: quod si hoc idem ex aeternis
tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus, quae-
nam species caeli videretur? sed adsiduitate cotidiana et
consuetudine oculorum adsuescunt animi neque admiran-
tur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper
vident, proinde quasi novitas nos magis quam magnitudo
rerum debeat ad exquirendas causas excitare. quis enim 97
hunc hominem dixerit, qui, cum tam certos caeli motus,
tam ratos astrorum ordines tamque inter se omnia conexa
et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem eaque
casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur nullo con-
silio adsequi possumus? an cum machinatione quadam
moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia
permulta, non dubitamus quin illa opera sint rationis,
cum autem impetum caeli cum admirabili celeritate mo-
veri vertique videmus constantissime conficientem vicis-

situdines anniversarias cum summa salute et conserva-
tione rerum omnium, dubitamus quin ea non solum ratione
98 fiant, sed etiam excellenti divinaque ratione? licet enim
iam remota subtilitate disputandi oculis quodam modo
contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina
providentia dicimus constitutas.

39 Ac principio terra universa cernatur, locata in media
sede mundi, solida et globosa et undique ipsa in sese
nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arbori-
bus, frugibus, quorum omnium incredibilis multitudo in-
satiabili varietate distinguitur. adde huc fontium gelidas
perennitates, liquores perlucidos amnium, riparum vesti-
tus viridissimos, speluncarum concavas amplitudines,
saxorum asperitates, inpendentium montium altitudines
inmensitatesque camporum; adde etiam reconditas auri
99 argentique venas infinitamque vim marmoris. quae vero
et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel fera-
rum! qui volucrium lapsus atque cantus! qui pecudum
pastus! quae vita silvestrium! quid iam de hominum ge-
nere dicam? qui quasi cultores terrae constituti non pa-
tiuntur eam nec inmanitate beluarum efferari nec stir-
pium asperitate vastari, quorumque operibus agri, insulae
litoraque conlucent distincta tectis et urbibus. quae si,
ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam
100 intuens terram de divina ratione dubitaret. at vero
quanta maris est pulchritudo! quae species universi!
quae multitudo et varietas insularum! quae amoenitates
orarum ac litorum! quot genera quamque disparia par-
tim submersarum, partim fluitantium et innantium belua-
rum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium! ipsum
autem mare sic terram adpetens litoribus cludit, ut una
101 ex duabus naturis conflata videatur. exim mari finitimus
aër die et nocte distinguitur, isque tum fusus et extenua-
tus sublime fertur, tum autem concretus in nubis cogitur
umoremque conligens terram auget imbribus, tum effluens
huc et illuc ventos efficit. idem annuas frigorum et ca-
lorum facit varietates idemque et volatus alitum sustinet
40 et spiritu ductus alit et sustentat animantis. restat ulti-
mus et a domiciliis nostris altissimus omnia cingens et
coërcens caeli conplexus, qui idem aether vocatur, ex-

trema ora et determinatio mundi, in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt.
e quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra 102
superatur, circum eam ipsam volvitur, isque oriens et occidens diem noctemque conficit et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit, quarum in intervallo tum quasi tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat,
ut cum caelo hilarata videatur. luna autem, quae est, ut 103
ostendunt mathematici, maior quam dimidia pars terrae, isdem spatiis vagatur, quibus sol, sed tum congrediens cum sole, tum degrediens, et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras et varias ipsa lucis mutationes habet, atque etiam tum subiecta atque opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae, cum est e regione solis, interpositu interiectuque terrae repente deficit. isdemque spatiis eae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur eodemque modo oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum
retardantur, saepe etiam insistunt; quo spectaculo nihil 104
potest admirabilius esse, nihil pulchrius. sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo, quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitu-
dine nomina invenerint.' atque hoc loco me intuens 41
'utar' inquit 'carminibus Arateis, quae a te admodum adulescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt ut multa ex iis memoria teneam. ergo, ut oculis adsidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

> cetera labuntur celeri caelestia motu,
> cum caeloque simul noctisque diesque feruntur,

quorum contemplatione nullius expleri potest animus 105
naturae constantiam videre cupientis.

> extremusque adeo duplici de cardine vertex
> dicitur esse polus.

hunc circum Arctoe duae feruntur, numquam occidentes:

> ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
> altera dicitur esse Helice,

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

> quas nostri septem soliti vocitare Triones.

106 paribusque stellis similiter distinctis eundem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
sed prior illa magis stellis distincta refulget
et late prima confestim a nocte videtur,
haec vero parva est, sed nautis usus in hac est;
nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

42 et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus,

has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
torvus Draco serpit subter superaque revolvens
sese conficiensque sinus e corpore flexos.

107 eius cum totius sit praeclara species, in primis aspicienda est figura capitis atque ardor oculorum:

huic non una modo caput ornans stella relucet,
verum tempora sunt duplici fulgore notata,
e trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
atque uno mentum radianti sidere lucet:
obstipum caput at tereti cervice reflexum
obtutum in cauda maioris figere dicas.

108 et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus:

hoc caput hic paulum sese subito aequore condit,
ortus ubi atque obitus partem admiscentur in unam.

id autem caput

attingens defessa velut maerentis imago
vertitur,

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
hic illa eximio posita est fulgore Corona.

atque haec quidem a tergo, propter caput autem Anguitenens:

109 quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.
hic pressu duplici palmarum continet Anguem,
atque eius ipse manet religatus corpore torto:
namque virum medium serpens sub pectora cingit.
ille tamen nitens graviter vestigia ponit
atque oculos urguet pedibus pectusque Nepai.

Septentriones autem sequitur

Arctophylax, volgo qui dicitur esse Bootes,
quod quasi temoni adiunctam prae se quatit Arctum.

dein quae sequuntur; huic enim Booti 110
subter praecordia fixa videtur
stella micans radiis, Arcturus nomine claro,
cui subiecta fertur
spicum inlustre tenens splendenti corpore Virgo.
atque ita demetata signa sunt, ut in tantis discriptionibus 43
divina sollertia adpareat:
et natos Geminos invises sub caput Arcti.
subiectus mediae est Cancer pedibusque tenetur
magnus Leo tremulam quatiens e corpore flammam.
Auriga
sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
at Capra laevum umerum clara obtinet.
tum quae sequuntur:
verum haec est magno atque inlustri praedita signo,
contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem.
cuius sub pedibus
corniger est valido conixus corpore Taurus.
eius caput stellis conspersum est frequentibus: 111
has Graeci stellas Hyadas vocitare suërunt
[a pluendo; ὕειν enim est pluere]: nostri inperite suculas, quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. minorem autem Septentrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur:
namque ipse ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.
hunc antecedit
obscura specie stellarum Cassiepia.
hanc autem inlustri versatur corpore propter
Andromeda aufugiens aspectum maesta parentis.
huic Equus ille iubam quatiens fulgore micanti
summum contingit caput alvo, stellaque iungens
una tenet duplicis communi lumine formas,
aeternum ex astris cupiens conectere nodum.
exin contortis Aries cum cornibus haeret,
quem propter
Pisces, quorum alter paulum praelabitur ante
et magis horriferis aquilonis tangitur auris.
ad pedes Andromedae Perseus describitur, 44 112
quem summa *a* regione aquilonis flamina pulsant.

cuius propter laevum genu

Vergilias tenui cum luce videbis.
inde Fides leviter posita et convexa videtur.
inde est Ales avis lato sub tegmine caeli.

capiti autem Equi proxima est Aquarii dextra totusque deinceps Aquarius.

tum gelidum valido de pectore frigus anhelans
corpore semifero magno Capricornus in orbe,
quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
brumali flectens contorquet tempore currum.

113 hinc autem aspicitur,

ut sese ostendens emergit Scorpios alte
posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
quem propter nitens pinnis convolvitur Ales.
at propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

deinde Delphinus,

exinde Orion obliquo corpore nitens,

114 quem subsequens

fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

post Lepus subsequitur

curriculum numquam defesso corpore sedans.
at Canis ad caudam serpens prolabitur Argo. —
hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces,
fluminis inlustri tangentem corpore ripas.

quem longe serpentem et manantem aspicies

— proceraque Vincla videbis,
quae retinent Piscis caudarum a parte locata. —
inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

propterque Centaurus

cedit Equi partis properans subiungere Chelis.
hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
tendit et inlustrem truculentus cedit ad Aram;
hic sese infernis e partibus erigit Hydra,

cuius longe corpus est fusum,

in medioque sinu fulgens Cratera relucet.
extremam nitens plumato corpore Corvus
rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, *Προκύων* Graio qui nomine fertur.

haec omnis discriptio siderum atque hic tantus caeli or- 115
natus ex corporibus huc et illuc casu et temere cursan-
tibus potuisse effici cuiquam sano videri potest? aut vero
alia quae natura mentis et rationis expers haec efficere
potuit, quae non modo ut fierent ratione eguerunt, sed
intellegi qualia sint sine summa ratione non possunt?

Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius 45
quam quod ita stabilis est mundus atque ita cohaeret ad
permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius;
omnes enim partes eius undique medium locum capes-
sentes nituntur aequaliter. maxime autem corpora inter
se iuncta permanent, cum quasi quodam vinculo circum-
dato conligantur, quod facit ea natura, quae per omnem
mundum omnia mente et ratione conficiens funditur et
ad medium rapit et convertit extrema. quocirca, si 116
mundus globosus est ob eamque causam omnes eius par-
tes undique aequabiles ipsae per se atque inter se con-
tinentur, contingere idem terrae necesse est, ut omnibus
eius partibus in medium vergentibus — id autem medium
infimum in sphaera est — nihil interrumpat, quo labe-
factari possit tanta contentio gravitatis et ponderum.
eademque ratione mare, cum supra terram sit, medium
tamen terrae locum expetens conglobatur undique aequa-
biliter neque redundat umquam neque effunditur. huic 117
autem continens aër fertur ille quidem levitate sublime,
sed tamen in omnis partis se ipse fundit; itaque et mari
continuatus et iunctus est et natura fertur ad caelum,
cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et salutarem
spiritum praebet animantibus; quem conplexa summa
pars caeli, quae aetheria dicitur, et suum retinet ardo-
rem tenuem et nulla admixtione concretum et cum aëris
extremitate coniungitur. in aethere autem astra volvun- 46
tur, quae se et nisu suo conglobata continent et forma
ipsa figuraque sua momenta sustentant; sunt enim ru-
tunda, quibus formis, ut ante dixisse videor, minime
noceri potest. sunt autem stellae natura flammeae; quo- 118
circa terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a
sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur, quibus
altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt
eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat

aut admodum paulum, quod astrorum ignis et aetheris
flamma consumit. ex quo eventurum nostri putant id,
de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum
omnis mundus ignesceret, cum umore consumpto neque
terra ali posset nec remearet aër, cuius ortus aqua omni
exhausta esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem,
a quo rursum animante ac deo renovatio mundi fieret
119 atque idem ornatus oreretur. nolo in stellarum ratione
multus vobis videri maximeque earum, quae errare di-
cuntur, quarum tantus est concentus ex dissimillimis
motibus, ut, cum summa Saturni refrigeret, media Mar-
tis incendat, iis interiecta Iovis inlustret et temperet
infraque Martem duae Soli oboediant, ipse Sol mundum
omnem sua luce conpleat ab eoque Luna inluminata
graviditates et partus adferat maturitatesque gignendi:
quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi in-
columitatem coagmentatio naturae quem non movet, hunc
horum nihil umquam reputavisse certo scio.

47 120 Age, ut a caelestibus rebus ad terrestris veniamus,
quid est in his, in quo non naturae ratio intellegentis
adpareat? principio eorum, quae gignuntur e terra, stir-
pes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et e terra
sucum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continen-
tur, obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a
frigoribus et caloribus tutiores. iam vero vites sic clavi-
culis adminicula tamquam manibus adprehendunt atque
ita se erigunt ut animantes. quin etiam a caulibus, si
propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere
121 dicuntur nec eos ulla ex parte contingere. animantium
vero quanta varietas est, quanta ad eam rem vis, ut in
suo quaeque genere permaneat! quarum aliae coriis tectae
sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma
alias, alias squama videmus obductas, alias esse cornibus
armatas, alias habere effugia pinnarum. pastum autem
animantibus large et copiose natura eum, qui cuique
aptus erat, conparavit. enumerare possum, ad eum pa-
stum capessendum conficiendumque quae sit in figuris
animantium et quam sollers subtilisque discriptio partium
quamque admirabilis fabrica membrorum; omnia enim,
quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata

sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam
detinendam non necessarium. dedit autem eadem natura 122
beluis et sensum et adpetitum, ut altero conatum habe-
rent ad naturalis pastus capessendos, altero secernerent
pestifera a salutaribus. iam vero alia animalia gradiendo,
alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia
nando, cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis ca-
pessunt, partim unguium tenacitate adripiunt, partim
aduncitate rostrorum, alia sugunt, alia carpunt, alia vo-
rant, alia mandunt. atque etiam aliorum ea est humili-
tas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant; quae
autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut
cameli, adiuvantur proceritate collorum; manus etiam
data elephanto est, quia propter magnitudinem corporis
difficilis aditus habebat ad pastum. at, quibus bestiis 48
erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vi- 123
ris natura dedit aut celeritatem. data est quibusdam
etiam machinatio quaedam atque sollertia, ut in araneolis
aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant,
aliae autem ex inopinato observant et, si quid incidit,
adripiunt idque consumunt. pina vero — sic enim Graece
dicitur — duabus grandibus patula conchis cum parva
squilla quasi societatem coit conparandi cibi; itaque cum
pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum
admonita *a* squilla morsu conprimit conchas. sic dissi-
millimis bestiolis communiter cibus quaeritur. in quo 124
admirandum est, congressune aliquo inter se an iam inde
ab ortu natura ipsa congregatae sint. est etiam admira-
tio non nulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in
terra; veluti crocodili fluviatilesque testudines quaedam-
que serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti
possunt, aquam persequuntur. quin etiam anitum ova
gallinis saepe supponimus, e quibus pulli orti primo
aluntur ab iis, ut a matribus, a quibus excusi fotique
sunt, deinde eas relinquunt et effugiunt sequentis, cum
primum aquam quasi naturalem domum videre potuerunt:
tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custo-
diam. legi etiam scriptum esse avem quandam, quae plata- 49
lea nominaretur: eam sibi cibum quaerere advolantem ad
eas avis, quae se in mari mergerent, quae cum emersissent

piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent, in quod ipsa invaderet. eademque haec avis scribitur conchis se solere conplere easque, cum stomachi calore concoxerit, evomere
125 atque ita eligere ex iis quae sunt esculenta. ranae autem marinae dicuntur obruere sese harena solere et moveri prope aquam, ad quas quasi ad escam pisces cum accesserint, confici a ranis atque consumi. miluo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo; ergo alter alterius ubicumque nanctus est ova frangit. illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? grues, cum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam; eius autem summo angulo aër [ab iis] adversus pellitur, deinde sensim ab utroque latere tamquam remis, ita pinnis cursus avium levatur; basis autem trianguli, quem efficiunt grues, ea tamquam a puppi ventis adiuvatur, eaeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt, quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet ubi nitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. in eius locum succedit ex iis, quae adquierunt, eaque vicissitudo in omni cursu
126 conservatur. multa eius modi proferre possum, sed genus ipsum videtis. iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitiscant. at quam illa mirabilia, quod, ea quae nuper, id est paucis ante saeclis, medicorum ingeniis reperta sunt, vomitione canes, purgantes autem alvos ibes Aegyptiae curantur. auditum est pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere, quo cum essent usae, non morerentur, capras autem in Creta feras, cum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur, quam cum gustavissent, sagittas excidere [dicunt] e
127 corpore; cervaeque paulo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae seselis dicitur. iam illa cernimus, ut contra vim et metum suis se armis quaeque defendat: cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliae fuga se, aliae occultatione tutantur; atramenti effusione sepiae, torpore torpedines, multae etiam insectantis odoris intolerabili foeditate depellunt.

Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna ad- 51
hibita cura est a providentia deorum, ut semper essent
et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae
a terra stirpibus continerentur; quae quidem omnia eam
vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur,
idque semen inclusum est in intuma parte earum baca-
rum, quae ex quaque stirpe funduntur, isdemque semi-
nibus et homines adfatim vescuntur et terrae eiusdem
generis stirpium renovatione conplentur. quid loquar, 128
quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem
earum generis adpareat? nam primum aliae mares, aliae
feminae sunt, quod perpetuitatis causa machinata na-
tura est, deinde partes corporis et ad procreandum et
ad concipiendum aptissimae, et in mari et in femina com-
miscendorum corporum mirae libidines; cum autem in
locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese
eoque saeptum fingit animal, quod cum ex utero elapsum
excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis
fere cibus matrum lactescere incipit, eaque, quae paulo
ante nata sunt, sine magistro duce natura mammas ad-
petunt earumque ubertate saturantur. atque ut intelle-
gamus nihil horum esse fortuitum et haec omnia esse
opera providae sollertisque naturae, quae multiplicis fe-
tus procreant, ut sues, ut canes, iis mammarum data est
multitudo, quas easdem paucas habent eae bestiae, quae
pauca gignunt. quid dicam, quantus amor bestiarum 129
sit in educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt,
usque ad eum finem dum possint se ipsa defendere? etsi
pisces, ut aiunt, ova cum genuerunt, relinquunt; facile
enim illa aqua et sustinentur et fetum fundunt. testu- 52
dines autem et crocodilos dicunt, cum in terra partum
ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascun-
tur et educantur ipsa per sese. iam gallinae avesque
reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum et
cubilia sibi nidosque construunt eosque quam possunt
mollissume substernunt, ut quam facillume ova serven-
tur, e quibus pullos cum excuderunt, ita tuentur, ut et
pinnis foveant, ne frigore laedantur, et, si est calor a
sole, se opponant; cum autem pulli pinnulis uti possunt,
tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura

130 liberantur. accedit ad non nullorum animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum etiam sollertia et diligentia; nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus inrigat et, cum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit mollitosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates, in quam quot annos quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit; magnam enim vim semi-
131 num secum frumenti similium dicitur deportare. multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum,
53 multos fertilis agros alios aliorum fructuum. sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia et tam iucunda gignit, neque ea uno tempore anni, ut semper et novitate delectemur et copia! quam tempestivos autem dedit, quam salutaris non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias! quorum flatu nimii temperantur calores; ab isdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. multa praetereunda sunt
132 [et tamen multa dicuntur]; enumerari enim non possunt fluminum opportunitates, aestus maritimi [multum] accedentes et recedentes, montes vestiti atque silvestres, salinae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum salutarium plenissimae terrae, res denique innumerabiles ad victum et ad vitam necessariae. iam diei noctisque vicissitudo conservat animantis tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. sic undique omni ratione concluditur mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

133 Hic quaerat quispiam, cuiusnam causa tantarum rerum molitio facta sit: arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustinentur. at id quidem absurdum est. an bestiarum? nihilo probabilius deos mutarum et nihil intellegentium causa

tantum laborasse. quorum igitur causa quis dixerit effe-
ctum esse mundum? eorum scilicet animantium, quae
ratione utuntur. hi sunt di et homines, quibus profecto
nihil est melius; ratio est enim, quae praestet omnibus.
ita fit credibile deorum et hominum causa factum esse
mundum quaeque in eo sint omnia. faciliusque intelle- 54
getur a dis inmortalibus hominibus esse provisum, si erit
tota hominis fabricatio perspecta omnisque humanae na-
turae figura atque perfectio. nam cum tribus rebus 134
animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu, ad haec
omnia percipienda os est aptissimum, quod adiunctis
naribus spiritu augetur; dentibus autem in ore constru-
ctis manditur atque extenuatur et molitur cibus: eorum
adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem confi-
ciunt, qui genuini vocantur, quae confectio etiam a lingua
adiuvari videtur. linguam autem ad radices eius haerens 135
excipit stomachus, quo primum inlabuntur ea, quae ac-
cepta sunt ore; is utraque ex parte tosillas attingens
palato extremo atque intimo terminatur. atque is agita-
tione et motibus linguae cum depulsum et quasi detru-
sum cibum accepit, depellit; ipsius autem partes eae,
quae sunt infra quam id, quod devoratur, dilatantur, quae
autem supra, contrahuntur. sed cum aspera arteria, sic 136
enim a medicis appellatur, ostium habeat adiunctum
linguae radicibus, paulo supra quam ad linguam stoma-
chus adnectitur, eaque ad pulmones usque pertineat ex-
cipiatque animam, eam quae ducta est spiritu, eandem-
que a pulmonibus respiret et reddat, tegitur quodam
quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si
quid in eam cibi forte incidisset, spiritus inpediretur.
sed cum alvi natura subiecta stomacho cibi et potionis
sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus
spiritum ducant, in alvo multa sunt mirabiliter effecta,
quae constat fere e nervis, est autem multiplex et tor-
tuosa arcetque et continet, sive illud aridum est sive
umidum quod recepit, ut id mutari et concoqui possit,
eaque tum astringitur, tum relaxatur, atque omne, quod
accepit, cogit et confundit, ut facile et calore, quem
multum habet, et terendo et praeterea spiritu omnia
cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. in 55

pulmonibus autem inest raritas quaedam et adsimilis
spongiis mollitudo ad hauriendum spiritum aptissima,
qui tum se contrahunt adspirantes, tum intrante spiritu
dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo ma-
137 xime aluntur animantes. ex intestinis autem secretus a
reliquo cibo sucus is, quo alimur, permanat ad iecur per
quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris —
sic enim appellantur — ductas et directas vias, quae
pertinent ad iecur eique adhaerent. atque inde aliae
*alio* pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore dila-
psus. ab eo cibo cum est secreta bilis eique umores,
qui e renibus profunduntur, reliqua se in sanguinem ver-
tunt ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas om-
nes eius viae pertinent, per quas lapsus cibus in hoc
ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confun-
ditur perque eam ad cor confectus iam coctusque perla-
bitur, a corde autem in totum corpus distribuitur per
venas admodum multas in omnis partis corporis per-
138 tinentis. quem ad modum autem reliquiae cibi depel-
lantur tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus,
haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereundum
est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. illa potius ex-
plicetur incredibilis fabrica naturae: nam quae spiritu in
pulmones anima ducitur, ea calescit primum ipso ab spi-
ritu, deinde contagione pulmonum, ex eaque pars red-
ditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam,
quem ventriculum cordis appellant, cui similis alter ad-
iunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam
cavam influit; eoque modo ex his partibus et sanguis
per venas in omne corpus diffunditur et spiritus per ar-
terias. utraeque autem crebrae multaeque toto corpore
intextae vim quandam incredibilem artificiosi operis divi-
139 nique testantur. quid dicam de ossibus, quae subiecta
corpori mirabilis commissuras habent et ad stabilitatem
aptas et ad artus finiendos adcommodatas et ad motum
et ad omnem corporis actionem? huc adde nervos, a
quibus artus continentur, eorumque inplicationem cor-
pore toto pertinentem, qui sicut venae et arteriae a corde
56 tracti et profecti in corpus omne ducuntur. ad hanc
140 providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem

adiungi multa possunt, e quibus intellegatur, quantae res hominibus [a dis] quamque eximiae tributae sint. quae primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent; sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. sensus autem interpretes ac nuntii rerum in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et conlocati sunt; nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima
conspicientes fungantur suo munere, et aures, cum so- 141
num percipere debeant, qui natura sublime fertur, recte in altis corporum partibus conlocatae sunt, itemque nares et, quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt et, quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris secutae sunt. iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit; tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnis ictus omnisque minimos et frigoris et caloris adpulsus sentire possimus. atque ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis naribusque dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura, sic natura res similis procul amandavit a sensi-
bus. quis vero opifex praeter naturam, qua nihil potest 57
esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in 142
sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et saepsit, quas [primum] perlucidas fecit, ut per eas cerni posset, firmas autem, ut continerentur. sed lubricos oculos fecit et mobilis, ut et declinarent, si quid noceret, et aspectum, quo vellent, facile converterent, aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupula vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet, palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupulas, ne quid incideret, et ad aperiendas, idque providit, ut identidem fieri posset cum maxima celeritate;
munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum, qui- 143
bus et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur, et

somno coniventibus, cum oculis ad cernendum non ege-
remus, [ut qui] tamquam involuti quiescerent. latent
praeterea utiliter et excelsis undique partibus saepiuntur:
primum enim superiora superciliis obducta sudorem a
capite et fronte defluentem repellunt; genae deinde ab
inferiore parte tutantur subiectae leniterque eminentes,
nasusque ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus
144 esse videatur. auditus autem semper patet; eius enim
sensu etiam dormientes egemus, a quo cum sonus est
acceptus, etiam e somno excitamur. flexuosum iter ha-
bet, ne quid intrare possit, si simplex et directum pa-
teret; provisum etiam ut, si qua minima bestiola cona-
retur inrumpere, in sordibus aurium tamquam in visco
inhaeresceret. extra autem eminent quae appellantur
aures et tegendi causa factae tutandique sensus et ne
adiectae voces laberentur atque errarent, prius quam
sensus ab iis pulsus esset. sed duros et quasi corneolos
habent introitus multisque cum flexibus, quod his naturis
relatus amplificatur sonus; quocirca et in fidibus testu-
dine resonatur aut cornu, et ex tortuosis locis et inclusis
145 *soni* referuntur ampliores. similiter nares, quae semper
propter necessarias utilitates patent, contractiores habent
introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere,
umoremque semper habent ad pulverem multaque alia
depellenda non inutilem. gustatus praeclare saeptus est;
ore enim continetur et ad usum apte et ad incolumitatis
58 custodiam. omnisque sensus hominum multo antecellit
sensibus bestiarum: primum enim oculi in iis artibus,
quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis caelatis-
que formis, in corporum etiam motione atque gestu
multa cernunt subtilius, colorum etiam et figurarum
[tum] venustatem atque ordinem et, ut ita dicam, decen-
tiam oculi iudicant, atque etiam alia maiora; nam et
virtutes et vitia [cognoscunt], iratum propitium, laetan-
tem dolentem, fortem ignavum, audacem timidumque
146 cognoscunt. auriumque item est admirabile quoddam
artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis et in
tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum, inter-
valla, distinctio et vocis genera permulta: canorum fu-
scum, leve asperum, grave acutum, flexibile durum, quae

hominum solum auribus iudicantur. nariumque item et
gustandi et arte tangendi magna iudicia sunt. ad quos
sensus capiendos et perfruendos plures etiam quam vel-
lem artes repertae sunt; perspicuum est enim, quo con-
positiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo
corporum lenocinia processerint.

Iam vero animum ipsum mentemque hominis, ratio- 59
nem, consilium, prudentiam qui non divina cura perfecta 147
esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. de
quo dum disputarem, tuam mihi dari vellem, Cotta, elo-
quentiam: quo enim tu illa modo diceres! quanta primum
intellegentia, deinde consequentium rerum cum primis
coniunctio et conprehensio esset in nobis, ex quo vide-
licet, quid ex quibusque rebus efficiatur, [idque ratione,]
concludimus, singulasque res definimus circumscripteque
conplectimur, ex quo scientia intellegitur quam vim ha-
beat, [qualis sit,] qua ne in deo quidem est res ulla
praestantior. quanta vero illa sunt, quae vos Academici
infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae
extra sunt, percipimus atque conprehendimus! ex quibus 148
conlatis inter se et conparatis artis quoque efficimus,
partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessa-
rias. iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, elo-
quendi vis, quam est praeclara quamque divina! quae
primum efficit ut et ea, quae ignoramus, discere et ea,
quae scimus, alios docere possimus; deinde hac cohor-
tamur, hac persuademus, hac consolamur adflictos, hac
deducimus perterritos a timore, hac gestientis conprimi-
mus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus; haec
nos iuris, legum, urbium societate devinxit, haec a vita
inmani et fera segregavit. ad usum autem orationis in- 149
credibile est, si diligenter attenderis, quanta opera ma-
chinata natura sit: primum enim a pulmonibus arteria
usque ad os intimum pertinet, per quam vox principium
a mente ducens percipitur et funditur; deinde in ore sita
lingua est finita dentibus; ea vocem inmoderate profusam
fingit et terminat atque sonos vocis distinctos et pressos
efficit, cum et ad dentis et ad alias partis pellit oris. itaque
plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum
dentis, naris cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus.

60 Quam vero aptas quamque multarum artium mini-
150 stras manus natura homini dedit! digitorum enim con-
tractio facilis facilisque porrectio propter mollis commis-
suras et artus nullo in motu laborat; itaque ad pingendum,
ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos
sonos ac tibiarum apta manus est admotione digitorum.
atque haec oblectationis: illa necessitatis, cultus dico
agrorum exstructionesque tectorum, tegumenta corporum
vel texta vel suta omnemque fabricam aeris et ferri; ex
quo intellegitur ad inventa animo, percepta sensibus,
adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti,
ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbis, muros, domicilia,
151 delubra haberemus. iam vero operis hominum, id est
manibus, cibi etiam varietas invenitur et copia; nam et
agri multa efferunt manu quaesita, quae vel statim con-
sumantur vel mandentur condita vetustati, et praeterea
vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volantibus,
partim capiendo, partim alendo. efficimus etiam domitu
nostro quadripedum vectiones, quorum celeritas atque
vis nobis ipsis adfert vim et celeritatem. nos onera qui-
busdam bestiis, nos iuga inponimus; nos elephantorum
acutissumis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem
nostram abutimur; nos e terrae cavernis ferrum elicimus,
rem ad colendos agros necessariam; nos aeris, argenti,
auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas
et ad ornatum decoras; arborum autem consectione om-
nique materia et culta et silvestri partim ad calficiendum
corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur,
partim ad aedificandum, ut tectis saepti frigora calores-
152 que pellamus. magnos vero usus adfert ad navigia
facienda, quorum cursibus subpeditantur omnes undique
ad vitam copiae, quasque res violentissimas natura ge-
nuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque
ventorum, propter nauticarum rerum scientiam plurimis-
que maritimis rebus fruimur atque utimur. terrenorum
item commodorum omnis est in homine dominatus: nos
campis, nos montibus fruimur; nostri sunt amnes, nostri
lacus; nos fruges serimus, nos arbores; nos aquarum
inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina
arcemus, dirigimus, avertimus; nostris denique mani-

bus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur.

Quid vero? hominum ratio non in caelum usque pe- 61
netravit? soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, 153
obitus cursusque cognovimus; ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus, defectiones solis et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. quae contuens animus accedit ad cognitionem deorum, e qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata exsistit par et similis deorum, nulla alia re nisi inmortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. quibus rebus expositis satis docuisse videor, hominis natura quanto omnis anteiret animantis: ex quo debet intellegi nec figuram situmque membrorum nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna.

Restat ut doceam atque aliquando perorem, omnia, 154
quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum causa facta esse et parata. principio ipse mundus 62
deorum hominumque causa factus est [quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt]: est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus aut urbs utrorumque; soli enim ratione utentes iure ac lege vivunt. ut igitur Athenas et Lacedaemonem Atheniensium Lacedaemoniorumque causa putandum est conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur, sic, quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. iam 155
vero circumitus solis et lunae reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent; nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestantior; eorum enim cursus dimetati maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus: quae si hominibus solis nota sunt, hominum facta esse causa iudicandum est. terra vero feta frugibus et vario 156
leguminum genere, quae cum maxuma largitate fundit, ea ferarumne an hominum causa gignere videtur? quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrumi laetissumique fructus nihil omnino ad bestias pertinent; neque

enim serendi neque colendi nec tempestive demetendi percipiendique fructus neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est, earumque omnium rerum homi-
63 num est et usus et cura. ut fidis igitur et tibias eorum
157 causa factas dicendum est, qui illis uti possent, sic ea, quae dixi, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur, nec, si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus: neque enim homines murum aut formicarum causa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum; itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini
158 palam et libere. hominum igitur causa eas rerum copias conparatas fatendum est, ni forte tanta ubertas et varietas pomorum eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et aspectus, dubitationem adfert quin hominibus solis ea natura donaverit; tantumque abest, ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus: quid enim oves aliud adferunt nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali neque sustentari neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. canum vero tam fida custodia tamque amans dominorum adulatio tantumque odium in externos et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat aliud nisi se ad hominum commoditates esse gene-
159 ratos? quid de bubus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata; cervices autem natae ad iugum, tum vires umerorum et latitudines ad aratra extrahenda: quibus cum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poëtae loquuntur, vis nulla umquam adferebatur.

ferrea tum vero proles exorta repente est
ausaque funestum prima'st fabricarier ensem
et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.

tanta putabatur utilitas percipi e bubus, ut eorum visce-
64 ribus vesci scelus haberetur. longum est mulorum persequi utilitates et asinorum, quae certe ad hominum usum
160 paratae sunt. sus vero quid habet praeter escam? cui

quidem, ne putesceret, animam ipsam pro sale datam
dicit esse Chrysippus; qua pecude, quod erat ad vescen-
dum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. quid
multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium?
ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum πρόνοια
nostra Epicurea fuisse videatur. atque eae ne caperen-
tur quidem nisi hominum ratione atque sollertia: quam-
quam avis quasdam et alites et oscines, ut nostri augures
appellant, rerum augurandarum causa esse natas puta-
mus. iam vero inmanis et feras beluas nanciscimur ve- 161
nando, ut et vescamur iis et exerceamur in venando ad
similitudinem bellicae disciplinae et utamur domitis et
condocefactis, ut elephantis, multaque ex earum corpori-
bus remedia morbis et volneribus eliciamus, sicut ex
quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longin-
qui temporis usu et periclitatione percepimus. totam
licet animis tamquam oculis lustrare terram mariaque
omnia: cernes iam spatia frugifera atque inmensa cam-
porum vestitusque densissimos montium, pecudum pastus,
tum incredibili cursus maritimos celeritate; nec vero 162
supra terram, sed etiam in intumis eius tenebris pluri-
marum rerum latet utilitas, quae ad usum hominum orta
ab hominibus solis invenitur.

Illud vero, quod uterque vestrum adripiet fortasse ad 65
reprehendendum, Cotta, quia Carneades lubenter in Stoi-
cos invehebatur, Velleius, quia nihil tam inridet Epicurus
quam praedictionem rerum futurarum, mihi videtur vel
maxume confirmare deorum providentia consuli rebus
humanis: est enim profecto divinatio, quae multis locis,
rebus, temporibus adparet cum in privatis, tum maxume
*in* publicis. multa cernunt haruspices, multa augures 163
provident, multa oraculis declarantur, multa vaticinatio-
nibus, multa somniis, multa portentis, quibus cognitis
multae saepe res ex hominum sententia atque utilitate
partae, multa etiam pericula depulsa sunt. haec igitur
sive vis sive ars sive natura ad scientiam rerum futura-
rum homini profecto est nec alii cuiquam a dis inmorta-
libus data. quae si singula vos forte non movent, uni-
versa certe tamen inter se conexa atque coniuncta movere
debebant. nec vero universo generi hominum solum, 164

sed etiam singulis a dis inmortalibus consuli et provideri
solet; licet enim contrahere universitatem generis humani
eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad
66 singulos. nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt,
quacumque in ora ac parte terrarum ab huiusce terrae,
quam nos incolimus, continuatione distantium, deos con-
sulere censemus ob eas causas, quas ante diximus, his
quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab
165 oriente ad occidentem colunt. sin autem *his* consulunt,
qui quasi magnam quandam insulam incolunt, quam nos
orbem terrae vocamus, etiam illis consulunt, qui partis
eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. ergo et
earum partis diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam,
Rhodum, et earum urbium separatim ab universis sin-
gulos [diligunt], ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium,
Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duellium, Me-
tellum, Lutatium, secundo Maxumum, Marcellum, Afri-
canum, post hos Paulum, Gracchum, Catonem, patrumve
memoria Scipionem, Laelium; multosque praeterea et
nostra civitas et Graecia tulit singularis viros, quorum
neminem nisi iuvante deo talem fuisse credendum est:
166 quae ratio poëtas maxumeque Homerum inpulit, ut prin-
cipibus heroum, Ulixi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli,
certos deos discriminum et periculorum comites adiun-
geret. praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, qua-
lis supra commemoravi, declarant ab iis et civitatibus
et singulis hominibus consuli: quod quidem intellegitur
etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dor-
mientibus, tum vigilantibus portenduntur. multa prae-
terea ostentis, multa extis admonemur multisque rebus
aliis, quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divina-
167 tionis efficeret. nemo igitur vir magnus sine aliquo ad-
flatu divino umquam fuit. nec vero *id* ita refellendum
est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas no-
cuerit aut si quid e vitae commodis casus abstulerit,
eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut ne-
glectum a deo iudicemus: magna di curant, parva ne-
glegunt. magnis autem viris prosperae semper omnes
res, si quidem satis a nostris et a principe philosophiae
Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda 67
putarem de natura deorum; tu autem, Cotta, si me au- 168
dias, eandem causam agas teque et principem civem et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas, eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus amplificavit Academia, potius huc conferas: mala enim et inpia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit sive simulate.'

# M. TULLII CICERONIS
# DE DEORUM NATURA
# AD M. BRUTUM
## LIBER TERTIUS.

### ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam de dis rationem disputatio. Ea, ut superiore libro, in quattuor partes distributa est. Nam prima parte ille respondet (cap. 3—7) ad ea, quibus Balbus docere voluerat esse deos. Ac primum quidem negat argumentis eam partem rationis Stoicae confirmandam esse, si quidem verum sit, quod Stoici dicant, esse deos, atque inter omnes constet; deinde agit de argumento a divinatione petito et Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit: quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte (cap. 8—25) omnia ea impugnantur, quae de dis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primum non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae sideribusque divinitas vindicata erat, sed etiam, ea opinio quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat: quorum facile primarium illud est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos, nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale et aeternum esse posse, immortalitate autem et aeternitate sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poëticos deos et quos plebs superstitiosa venerabatur *σωρειτικαῖς ἐρωτήσεσι*, quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia autem pars disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae deos providisse et consuluisse hominibus contendebat, quattuor argumentis nitebatur (v. argumentum libri secundi in fine): horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola supersunt (cap. 26—40); ostendit enim primum, quibus rebus di hominibus consuluisse dicantur, earum plerasque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti, summosque homines et virtutis amantissimos plerosque mala fortuna usos esse

---

1 1 Quae cum Balbus dixisset, tum adridens Cotta 'sero' inquit 'mihi, Balbe, praecipis, quid defendam; ego enim te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse medita-

bar, neque tam refellendi tui causa quam ea, quae minus
intellegebam, requirendi; cum autem suo cuique iudicio
sit utendum, difficile factu est me id sentire, quod tu
velis.' hic Velleius 'nescis,' inquit 'quanta cum exspe- 2
ctatione, Cotta, sim te auditurus; iucundus enim Balbo
nostro sermo tuus contra Epicurum fuit: praebebo igitur
ego me tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem;
spero enim te, ut soles, bene paratum venire.' tum 3
Cotta 'sic me hercule,' inquit 'Vellei; neque enim mihi
par ratio cum Lucilio est ac tecum fuit.' 'qui tandem?'
inquit ille. 'quia mihi videtur Epicurus vester de dis
inmortalibus non magno opere pugnare; tantum modo
negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat aut
criminis; cum vero deos nihil agere, nihil curare con-
firmat membrisque humanis esse praeditos, sed eorum
membrorum usum nullum habere, ludere videtur satis-
que putare, si dixerit esse quandam beatam naturam et
aeternam: a Balbo autem animadvertisti, credo, quam 4
multa dicta sint quamque, etiam si minus vera, tamen
apta inter se et cohaerentia; itaque cogito, ut dixi, non
tam refellere eius orationem quam ea, quae minus intel-
lexi, requirere. qua re, Balbe, tibi permitto, responde-
rene mihi malis de singulis rebus quaerenti ex te ea,
quae parum accepi, an universam audire orationem meam.'
tum Balbus: 'ego vero, si quid explanari tibi voles, re-
spondere malo; sin me interrogare non tam intellegendi
causa quam refellendi, utrum voles faciam, vel ad sin-
gula, quae requires, statim respondebo, vel, cum pero-
raris, ad omnia.' tum Cotta 'optime;' inquit 'quam ob 5
rem sic agamus, ut nos ipsa ducet oratio. sed ante quam 2
de re, pauca de me; non enim mediocriter moveor aucto-
ritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando
cohortabatur, ut meminissem me et Cottam esse et pon-
tificem, quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a
maioribus accepimus de dis inmortalibus, sacra, caeri-
monias religionesque defenderem: ego vero eas defen-
dam semper semperque defendi, nec me ex ea opinione,
quam a maioribus accepi de cultu deorum inmortalium,
ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit; sed
cum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem,

P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut
Cleanthen aut Chrysippum sequor, habeoque C. Laelium
augurem eundemque sapientem, quem potius audiam
dicentem de religione in illa oratione nobili quam quem-
quam principem Stoicorum; cumque omnis populi Romani
religio in sacra et in auspicia divisa sit, tertium adiun-
ctum sit, si quid praedictionis causa ex portentis et mon-
stris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt, harum
ego religionum nullam umquam contemnendam putavi
mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris
constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae num-
quam profecto sine summa placatione deorum inmorta-
6 lium tanta esse potuisset. habes, Balbe, quid Cotta,
quid pontifex sentiat: fac nunc ego intellegam, tu quid
sentias; a te enim philosopho rationem accipere debeo
religionis, maioribus autem nostris etiam nulla ratione
3 reddita credere.' tum Balbus 'quam igitur a me ratio-
nem,' inquit 'Cotta, desideras?' et ille 'quadripertita'
inquit 'fuit divisio tua, primum ut velles docere deos
esse, deinde quales essent, tum ab iis mundum regi,
postremo consulere eos rebus humanis. haec, si recte
memini, partitio fuit.' 'rectissume,' inquit Balbus 'sed
7 exspecto, quid requiras.' tum Cotta 'primum quidque
videamus,' inquit 'et si id est primum, quod inter omnis
nisi admodum inpios convenit, mihi quidem ex animo
eximi non potest, esse deos, id tamen ipsum, quod mihi
persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu
me doces.' 'quid est,' inquit Balbus 'si tibi persuasum
est, cur a me velis discere?' tum Cotta 'quia sic adgre-
dior' inquit 'ad hanc disputationem, quasi nihil umquam
audierim de dis inmortalibus, nihil cogitaverim; rudem
me et integrum discipulum accipe et ea, quae requiro,
8 doce.' 'dic igitur,' inquit 'quid requiras.' 'egone? pri-
mum illud, cur, quod [perspicuum in istam partem] ne
egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum
et inter omnis constaret, de eo ipso tam multa dixeris.'
'quia te quoque' inquit 'animadverti, Cotta, saepe, cum
in foro diceres, quam plurimis posses argumentis onerare
iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa; atque
hoc idem et philosophi faciunt et ego, ut potui, feci: tu

autem, qui id quaeris, similiter facis ac si me roges, cur
te duobus contuear oculis et non altero coniveam, cum
idem uno adsequi possim.' tum Cotta 'quam simile 4
istud sit,' inquit 'tu videris: nam ego neque in causis, 9
si quid est evidens, de quo inter omnis conveniat, argu-
mentari soleo; perspicuitas enim argumentatione eleva-
tur; nec, si id facerem in causis forensibus, idem face-
rem in hac subtilitate sermonis. cur coniveres autem
altero oculo, causa non esset, cum idem obtutus esset
amborum et cum rerum natura, quam tu sapientem esse
vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere
voluisset. sed quia non confidebas tam esse id perspi-
cuum, quam tu velles, propterea multis argumentis deos
esse docere voluisti: mihi enim unum sat erat, ita nobis
maiores nostros tradidisse; sed tu auctoritates contemnis,
ratione pugnas: patere igitur rationem meam cum tua 10
ratione contendere. adfers haec omnia argumenta, cur
di sint, remque mea sententia minime dubiam argumen
tando dubiam facis. mandavi enim memoriae non nume-
rum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum.
primum fuit, cum caelum suspexissemus, statim nos in-
tellegere esse aliquod numen, quo haec regantur; ex hoc
illud etiam

> aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes
> Iovem:

quasi vero quisquam nostrum istum potius quam Capi- 11
tolinum Iovem appellet aut hoc perspicuum sit constetque
inter omnis, eos esse deos, quos tibi Velleius multique
praeterea ne animantis quidem esse concedant. Grave
etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de dis in-
mortalibus et omnium esset et cotidie cresceret. placet
igitur tantas res opinione stultorum iudicari, vobis prae-
sertim, qui illos insanos esse dicatis? at enim praesentis 5
videmus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria
Vatinius, nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram
proelio. quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est
homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab
illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone, eos
tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatinio ve-

nisse existimas et victoriam populi Romani Vatinio potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? ergo etiam illud in silice, quod hodie adparet apud Regillum tamquam vestigium un-
12 gulae, Castoris equi credis esse? nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut, si hoc fieri potuisse dicis, doceas
13 oportet, quo modo, nec fabellas anilis proferas.' tum Lucilius 'an tibi' inquit 'fabellae videntur? nonne *ab* A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam, nonne senatus consultum de Vatinio vides? nam de Sagra Graecorum etiam est volgare proverbium, qui quae adfirmant certiora esse dicunt quam illa, quae apud Sagram. his igitur auctoribus nonne debes moveri?' tum Cotta 'rumoribus' inquit 'mecum pugnas, Balbe, ego
6 autem a te rationes * * *. sequuntur, quae futura sunt;
14 effugere enim nemo id potest, quod futurum est. saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit; miserum est enim nihil proficientem angi nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solacium, praesertim cum vos idem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. quid igitur iuvat aut quid adfert ad cavendum scire aliquid futurum, cum id certe futurum sit? unde porro ista divinatio? quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit? quis sortis? quibus ego credo, nec possum Atti Navii, quem commemorabas, lituum contemnere: sed qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim cum plurimis de rebus divini isti mentiantur.
15 'at medici quoque' — ita enim dicebas — 'saepe falluntur.' quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio, quae unde oriatur non intellego? tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes: quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? consilium illud imperatorium fuit, quod Graeci στρατήγημα appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent; rebantur enim fore ut exercitus impera-

torem equo incitato se in hostem inmittentem perseque-
retur, id quod evenit. nam Fauni vocem equidem num-
quam audivi: tibi, si audivisse te dicis, credam, etsi Fau-
nus omnino quid sit nescio. non igitur adhuc, quantum 7
quidem in te est, Balbe, intellego deos esse, quos equi-
dem credo esse, sed nihil docent Stoici; nam Cleanthes, 16
ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum
putat deorum esse notiones: unus is modus est, de quo
satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futu-
rarum, alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis
motibus, tertius ex commoditate rerum, quas percipimus,
et copia, quartus ex astrorum ordine caelique constantia.
de praesensione diximus; de perturbationibus caelestibus
et maritimis et terrenis non possumus dicere, cum ea
fiant, non esse multos, qui illa metuant et a dis inmor-
talibus fieri existument; sed non id quaeritur, sintne 17
aliqui, qui deos esse putent: di utrum sint necne sint
quaeritur. nam reliquae causae, quas Cleanthes adfert,
quarum una est de commodorum, quae capimus, copia,
altera de temporum ordine caelique constantia, tum tra-
ctabuntur a nobis, cum disputabimus de providentia
deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt; eodem- 18
que illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas,
quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine
effici non posset, esse aliquid homine melius, quaeque
in domo pulchra cum pulchritudine mundi conparabas,
et cum totius mundi convenientiam consensumque ad-
ferebas, Zenonisque brevis et acutulas conclusiones in
eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus, eo-
demque tempore illa omnia, quae a te, physice, dicta
sunt de vi ignea deque eo calore, ex quo omnia generari
dicebas, loco suo quaerentur, omniaque, quae a te nudius
tertius dicta sunt, cum docere velles deos esse, qua re et
mundus universus et sol et luna et stellae sensum ac
mentem haberent, in idem tempus reservabo; a te autem 19
idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus
tibi persuadeas deos esse.' tum Balbus: 'equidem attu- 8
lisse rationes mihi videor, sed eas tu ita refellis, ut, cum
me interrogaturus esse videare et ego me ad responden-
dum conpararim, repente avertas orationem nec des

respondendi locum. itaque maximae res tacitae prae-
terierunt, de divinatione, de fato, quibus de quaestio-
nibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent
dicere, sed ab hac ea quaestione, quae nunc in manibus
est, separantur. qua re, si videtur, noli agere confuse,
ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.'
20 'optime;' inquit Cotta 'itaque quoniam quattuor in par-
tis totam quaestionem divisisti de primaque diximus, con-
sideremus secundam, quae mihi talis videtur fuisse, ut,
cum ostendere velles, quales di essent, ostenderes nullos
esse; a consuetudine enim oculorum animum abducere
difficillimum dicebas, sed, cum deo nihil praestantius
esset, non dubitabas quin mundus esset deus, quo nihil
in rerum natura melius esset. modo possemus eum ani-
mantem cogitare vel potius, ut cetera oculis, sic animo
21 hoc cernere. sed cum mundo negas quicquam esse me-
lius, quid dicis melius? si pulchrius, adsentior; si aptius
ad utilitates nostras, id quoque adsentior: sin autem id
dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus
adsentior, non quo difficile sit mentem ab oculis sevo-
care, sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis,
9 possum mente conprehendere. 'nihil est mundo melius
in rerum natura.' ne in terris quidem urbe nostra: num
igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, men-
tem putas aut, quoniam non sit, num idcirco existimas
formicam anteponendam esse huic pulcherrumae urbi,
quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo
sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? videre oportet,
Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum quod velis
22 sumere. istum enim locum totum illa vetus Zenonis
brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit.
Zeno enim ita concludit: 'quod ratione utitur, id melius
est quam id, quod ratione non utitur; nihil autem mundo
23 melius: ratione igitur mundus utitur.' hoc si placet,
iam efficies ut mundus optime librum legere videatur;
Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris con-
cludere: 'quod litteratum est, id est melius quam quod
non est litteratum; nihil autem mundo melius: litteratus
igitur est mundus.' isto modo etiam disertus atque idem
mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus,

postremo philosophus. saepe dixti nihil fieri sine deo nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tubicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? nihil igitur adfert pater iste Stoicorum, qua re mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse: non est igitur mundus deus, et tamen nihil est eo melius; nihil est enim eo pulchrius, nihil salutarius nobis, nihil ornatius aspectu motuque constantius. quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabilis in deorum numero reponebas, quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant, nec me hercule iniuria; sunt enim admirabili incredibilique constantia.
sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantis 24
habent, ea deo potius tribuenda sunt quam naturae.
quid Chalcidico Euripo in motu identidem reciprocando 10
putas fieri posse constantius, quid freto Siciliensi, quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

quid? aestus maritimi vel Hispanienses vel Britannici eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus sine deo fieri non possunt? vide quaeso, si omnis motus omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quoque febris et quartanas divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? sed omnium talium
rerum ratio reddenda est: quod vos cum facere non po- 25
testis, tamquam in aram confugitis ad deum. et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus — versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur, callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concalluit — is igitur 'si aliquid est,' inquit 'quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine; homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest: qui potuit igitur, is praestat homini; homini autem praestare quis possit nisi deus? est igitur deus.' haec omnia in eodem quo illa Zenonis
errore versantur: quid enim sit melius, quid praestabilius, 26

quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. idemque, si dei non sint, negat esse in omni natura quicquam homine melius; id autem putare quemquam hominem [nihil homine esse melius] summae adrogantiae censet esse. sit sane adrogantis pluris se putare quam mundum; at illud non modo non adrogantis, sed potius prudentis, intellegere se habere sensum et rationem, haec eadem Orionem et Caniculam non habere. et 'si domus pulchra sit, intellegamus eam dominis' inquit 'aedificatam esse, non muribus: sic igitur mundum deorum domum existimare debemus.' ita prorsus existimarem, si illum aedificatum, non, quem ad modum docebo, a na-
11 tura conformatum putarem. at enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde animum adripuerimus, si nullus
27 fuerit in mundo. et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus: nisi vero loqui solem cum luna putamus, cum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. naturae ista sunt, Balbe, naturae non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit iam videbimus, sed omnia
28 cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognationem continuatam conspirare dicebas; illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu continerentur: illa vero cohaerent et permanent naturae viribus, non deorum, estque in ea iste quasi consensus, quam *συμπάθειαν* Graeci vocant, sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

12 29 Illa autem, quae Carneades adferebat, quem ad modum dissolvitis? si nullum corpus inmortale sit, nullum esse animal sempiternum; corpus autem inmortale nullum esse, ne individuum quidem nec quod dirimi distrahive non possit; cumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est quasi ferendi et patiendi, necessitatem, et, si omne animal tale est, inmortale nullum est. [ergo] itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum; atqui

omne animal ad accipiendam vim externam et ferundam paratum est: mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum sit necesse est. ut enim, si omnis cera 30
commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset, item nihil argenteum, nihil aeneum, si commutabilis esset natura argenti et aeris; similiter igitur, si *ea*, e quibus cuncta constant, mutabilia sunt, nullum corpus esse potest non mutabile; mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. at si esset corpus aliquod inmortale, non esset omne mutabile: ita efficitur ut omne corpus mortale sit; etenim omne corpus aut aqua aut aër aut ignis aut terra est aut id, quod est concretum ex iis aut ex aliqua parte eorum; horum autem nihil est quin intereat; nam et terrenum omne dividitur et umor 31
ita mollis est, ut facile premi conlidique possit; ignis vero et aër omni pulsu facillime pellitur naturaque cedens est maxume et dissupabilis. praetereaque omnia haec tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur, quod fit, cum terra in aquam se vertit et cum ex aqua oritur aër, ex aëre aether, cumque eadem vicissim retro commeant: quod si ea intereunt, e quibus constat omne animal, nullum est animal sempiternum. et, ut haec 13
omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod 32
neque natum umquam sit et semper sit futurum; omne enim animal sensus habet: sentit igitur et calida et frigida et dulcia et amara nec potest ullo sensu iucunda accipere, non accipere contraria. si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit; quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est: omne igitur animal confitendum est esse mortale. praeterea, 33
si quid est quod nec voluptatem sentiat nec dolorem, id animal esse non potest; sin autem, quod animal est, id illa necesse est sentiat, et quod ea sentit non potest esse aeternum, et omne animal sentit: nullum igitur animal aeternum est. praeterea nullum potest esse animal, in quo non et adpetitio sit et declinatio naturalis; adpetuntur autem quae secundum naturam sunt, declinantur contraria, et omne animal adpetit quaedam et fugit a quibusdam; quod autem refugit, id contra naturam est, et

quod est contra naturam, id habet vim interemendi:
34 omne ergo animal intereat necesse est. innumerabilia
sunt, ex quibus effici cogique possit nihil esse quod sen-
sum habeat quin id intereat; etenim ea ipsa, quae sen-
tiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut
cetera, cum amplificata sunt, interemunt, nec ullum ani-
mal est sine sensu: nullum igitur animal aeternum est.
14 etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena
sit vel ignea vel animalis vel umida, quod quale sit ne
intellegi quidem potest, aut concreta ex pluribus naturis,
quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi
feratur, alia infimum, alia summum, alia medium: haec
ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem
nullo modo possunt; necesse est enim in suum quaeque
locum natura rapiatur: nullum igitur animal est sempi-
35 ternum. sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim
referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes, quem ipsum
[non omnes interpretantur uno modo], quoniam quid
diceret intellegi noluit, omittamus: vos autem ita dicitis,
omnem vim esse igneam, itaque et animantis, cum calor
defecerit, tum interire et in omni natura rerum id vivere,
id vigere, quod caleat; ego autem non intellego, quo
modo calore exstincto corpora intereant, non intereant
umore aut spiritu amisso, praesertim cum intereant etiam
36 nimio calore. quam ob rem id quidem commune est de
calido; verum tamen videamus exitum: ita voltis, opinor,
nihil esse animale intrinsecus in natura atque mundo
praeter ignem. qui magis quam praeter animam, unde
animantium quoque constet animus, ex quo animal dici-
tur? quo modo autem hoc quasi concedatur sumitis, nihil
esse animum nisi ignem? probabilius enim videtur tale
quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima tem-
peratum. quod si ignis ex sese ipse animal est nulla se
alia admiscente natura, quoniam is, cum inest in corpo-
ribus nostris, efficit ut sentiamus, non potest ipse esse
sine sensu. rursus eadem dici possunt: quicquid est
enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et vo-
luptatem et dolorem; ad quem autem dolor veniat, ad
eundem etiam interitum venire: ita fit ut ne ignem qui-
37 dem efficere possitis aeternum. quid enim? non eisdem

vobis placet omnem ignem pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur, ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque causam Cleanthes adfert cur se sol referat nec longius progrediatur solstitiali orbi itemque brumali, ne longius discedat a cibo. hoc totum quale sit mox; nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura; ignem autem interiturum esse, nisi alatur: non esse igitur natura ignem sempiternum.

Qualem autem deum intellegere nos possumus nulla 15
virtute praeditum? quid enim? prudentiamne deo tribue- 38
mus, quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum et nec bonarum nec malarum? cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est dilectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intellegentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura adsequamur: at obscurum deo nihil potest esse. nam iustitia, quae suum cuique tribuit, quid pertinet ad deos? hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. nam fortis deus intellegi qui potest in dolore an in labore an in periculo, quorum deum nihil attingit?
nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum 39
deum intellegere qui possumus? nec vero volgi atque inperitorum inscitiam despicere possum, cum ea considero, quae dicuntur a Stoicis; sunt enim illa inperitorum: piscem Syri venerantur, omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos: Alabandum Alabandis, Tenedii Tennen, Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri aliosque conpluris, quos quasi novos et adscripticios civis in caelum receptos putant.
haec igitur indocti: quid vos philosophi? qui meliora? 16
omitto illa, sunt enim praeclara: sit sane deus ipse mun- 40
dus. hoc credo illud esse

— sublimen candens, quem invocant omnes Iovem.

qua re igitur pluris adiungimus deos? quanta autem est

eorum multitudo! mihi quidem sane multi videntur.
singulas enim stellas numeras deos eosque aut beluarum
nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut
Leonem, aut rerum inanimarum, ut Argo, ut Aram, ut
41 Coronam. sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem
non modo concedi, sed omnino intellegi possunt? cum
fruges Cererem, vinum Liberum dicimus, genere nos
quidem sermonis utimur usitato, sed ecquem tam amen-
tem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat
esse? nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos,
tu reddes rationem quem ad modum id fieri potuerit aut
cur fieri desierit, et ego discam libenter; quo modo nunc
quidem est, non video, quo pacto ille, cui 'in monte
Oetaeo inlatae lampades fuerunt,' ut ait Accius, 'in do-
mum aeternam patris' ex illo ardore pervenerit, quem
tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixe
42 sicut ceteros, qui excesserant vita. quamquam, quem
potissimum Herculem colamus, scire sane velim; pluris
enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et recon-
ditas litteras: antiquissimum Iove natum, sed item Iove
antiquissimo — nam Ioves quoque pluris in priscis Grae-
corum litteris invenimus —; ex eo igitur et Lysithoë est
is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode
accepimus; alter traditur Nilo natus Aegyptius, quem
aiunt Phrygias litteras conscripsisse; tertius est ex Idaeis
Digitis, cui inferias adferunt Coi; quartus Iovis est et
Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius
Karthaginem filiam ferunt; quintus in India, qui Belus
dicitur; sextus hic ex Alcmena, quem Iuppiter genuit,
sed tertius Iuppiter, quoniam, ut iam docebo, pluris Io-
17 43 ves etiam accepimus. quando enim me in hunc locum
deduxit oratio, docebo meliora me didicisse de colendis
dis inmortalibus iure pontificio et more maiorum cape-
dunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa
aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoi-
corum. si enim vos sequar, dic quid ei respondeam,
qui me sic roget: si di sunt, suntne etiam Nymphae
deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? hi autem
non sunt: ne Nymphae quidem igitur? at earum templa
sunt publice vota et dedicata: ne ceteri quidem ergo di,

quorum templa sunt dedicata? age porro: Iovem et Neptunum deum numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus di putandi. at id quidem repudiandum. ne Orcus quidem 44
igitur? quid dicitis ergo de fratribus? haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret, — quid enim philosopho minus conveniens? — sed ut Stoicos nihil de dis explicare convinceret; itaque insequebatur. quid enim, aiebat, si hi fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest, quem volgo maxime colunt ad occidentem? qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est: quod si ita est, Caeli quoque parentes di habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Morbus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querella, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia, quos omnis Erebo et Nocte natos ferunt. aut igitur haec monstra probanda sunt aut prima illa tollenda. quid? 18
Apollinem, Volcanum, Mercurium, ceteros deos esse 45
dices, de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? at hi quidem coluntur aeque atque illi, apud quosdam etiam multo magis. ergo hi dei sunt habendi, mortalibus nati matribus? quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius, Theseus Neptuni, reliqui, quorum patres di, non erunt in deorum numero? quid, quorum matres? opinor etiam magis. ut enim iure civili qui est matre libera liber est, item iure naturae qui dea matre est deus sit necesse est. itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissume colunt; qui si deus est, et Orpheus et Rhesus di sunt, Musa matre nati, nisi forte maritumae nuptiae terrenis anteponuntur; si hi di non sunt, quia nusquam coluntur, quo modo illi sunt? vide igitur ne virtutibus hominum isti honores ha- 46
beantur, non inmortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? an haec quoque dea est? vidimus enim eius aras delubraque in Graecia: sin haec dea est,

cur non Eumenides, quarum et Athenis fanum est et
apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae, deae sunt,
speculatrices, credo, et vindices facinorum et sceleris?
47 quod si tales dei sunt, ut rebus humanis intersint, Natio
quoque dea putanda est, cui, cum fana circumimus in
agro Ardeati, rem divinam facere solemus; quae quia
partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nomi-
nata est. ea si dea est, di omnes illi, qui commemora-
bantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia; ergo etiam
Spes, Moneta omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi
possumus fingere: quod si veri simile non est, ne illud
19 quidem est, haec unde fluxerunt. quid autem dicis, si
di sunt illi, quos colimus et accepimus, cur non eodem
in genere Serapim Isimque numeremus? quod si facimus,
cur barbarorum deos repudiemus? boves igitur et equos,
ibis, accipitres, aspidas, crocodilos, piscis, canes, lupos,
faelis, multas praeterea beluas in deorum numerum re-
ponemus: quae si reiciamus, illa quoque, unde haec nata
48 sunt, reiciemus. quid deinde? Ino dea ducetur et Λευ-
κοθέα a Graecis, a nobis Matuta dicetur, cum sit Cadmi
filia, Circe autem et Pasiphaë et Aeeta e Perseide Oceani
filia nati, patre Sole, in deorum numero non habebun-
tur? quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses
religiose colunt. ergo hanc deam duces? quid Medeae
respondebis, quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta
patre, matre Idyia, procreata est? quid huius Absyrto
fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud no-
men veterum litteris usitatius: qui si di non sunt, vereor
quid agat Ino; haec enim omnia ex eodem fonte fluxe-
49 runt. an Amphiaraus erit deus et Trophonius? nostri
quidem publicani, cum essent agri in Boeotia deorum
inmortalium excepti lege censoria, negabant inmortalis
esse ullos, qui aliquando homines fuissent. sed si sunt
hi di, est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum
vidimus et sacerdotem: quem si deum facimus, quid aut
de Codro dubitare possumus aut de ceteris, qui pugnan-
tes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile
non est, ne illa quidem superiora, unde haec manant,
50 probanda sunt. atque in plerisque civitatibus intellegi
potest augendae virtutis gratia, quo libentius rei publicae

causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium
memoriam honore deorum inmortalium consecratam. ob
eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis filiaeque
eius in numero deorum sunt, itemque † Leonaticum est
delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alaban-
denses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est
urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum;
apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, cum qui-
dam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Her-
culem negaret, 'ergo' inquit 'mihi Alabandus, tibi Her-
cules sit iratus!' illa autem, Balbe, quae tu a caelo 20
astrisque ducebas, quam longe serpant non vides? Solem 51
deum esse Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci,
alteram Dianam putant: quod si Luna dea est, ergo
etiam Lucifer ceteraeque errantes numerum deorum
obtinebunt, igitur etiam inerrantes. cur autem Arqui
species non in deorum numero reponatur? est enim pul-
cher, et ob eam causam, quia speciem habet admirabi-
lem, Thaumante dicitur *Iris* esse nata; cuius si divina
natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse e nu-
bibus efficitur quodam modo coloratis, quarum una etiam
Centauros peperisse dicitur. quod si nubis rettuleris in
deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi
Romani ritibus consecratae sunt. ergo imbres, nimbi,
procellae, turbines dei putandi; nostri quidem duces
mare ingredientes inmolare hostiam fluctibus consuerunt.
iam si est Ceres a gerendo, ita enim dicebas, terra ipsa 52
dea est et ita habetur: quae est enim alia Tellus? sin
terra, mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo
et flumina et fontes; itaque et Fontis delubrum Maso ex
Corsica dedicavit et in augurum precatione Tiberinum,
Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum flu-
minum nomina videmus. ergo hoc aut in inmensum
serpet aut nihil horum recipiemus nec illa infinita ratio
superstitionis probabitur. nihil ergo horum proban-
dum est.

Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, 21
qui eos deos ex hominum genere in caelum translatos 53
non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes
sancteque veneramur. principio Ioves tres numerant ii,

qui theologi nominantur, ex quibus primum et secundum
natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam
Proserpinam natam ferunt et Liberum, alterum patre
Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem
et inventricem belli ferunt, tertium Cretensem, Saturni
filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διόσ-
κουροι* etiam apud Graios multis modis nominantur:
primi tres, qui appellantur Anactes Athenis, ex rege
Iove antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatreus, Eu-
buleus, Dionysus, secundi, Iove tertio nati et Leda, Ca-
stor et Pollux; tertii dicuntur a nonnullis Alco et Melam-
54 pus et Tmolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. iam
Musae primae quattuor, Iove altero natae, Thelxinoë,
Aoede, Arche, Melete, secundae Iove tertio et Mnemo-
syne procreatae novem, tertiae Piero natae et Antiopa,
quas Pieridas et Pierias solent poëtae appellare, isdem
nominibus et eodem numero, quo proxume superiores.
cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse
dicas, Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur!
unus eorum Iove natus, nepos Aetheris, alter Hyperione,
tertius Volcano, Nili filio, cuius urbem Aegyptii volunt
esse eam, quae Heliopolis appellatur, quartus is, quem
heroicis temporibus Acantho Rhodi peperisse dicitur,
*** Ialysi, Camiri, Lindi, Rhodi, quintus, qui Colchis
22 fertur Aeetam et Circam procreavisse. Volcani item
55 conplures: primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apol-
linem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse
voluerunt, secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii ap-
pellant, quem custodem esse Aegypti volunt, tertius ex
tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur prae-
fuisse, quartus † Memalio natus, qui tenuit insulas pro-
56 pter Siciliam, quae Volcaniae nominabantur. Mercurius
unus Caelo patre, Die matre natus, cuius obscenius ex-
citata natura traditur, quod aspectu Proserpinae com-
motus sit, alter Valentis et Coronidis filius, is qui sub
terris habetur idem Trophonius, tertius Iove tertio natus
et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt, quartus
Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare, quin-
tus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur intere-
misse ob eamque causam *in* Aegyptum profugisse atque

Aegyptiis leges et litteras tradidisse. hunc Aegyptii Theuth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. Aesculapiorum primus Apollinis, 57
quem Arcades colunt, qui specillum invenisse primusque volnus dicitur obligavisse, secundus secundi Mercurii frater; is fulmine percussus dicitur humatus esse Cynosuris; tertius Arsippi et Arsinoae, qui primus purgationem alvi dentisque evolsionem, ut ferunt, invenit, cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. Apollinum antiquissimus is, quem paulo an- 23
tea e Volcano natum esse dixi custodem Athenarum, alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur, tertius Iove tertio natus et Latona, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse, quartus in Arcadia, quem Arcades *Νόμιον* appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae 58
pinnatum Cupidinem genuisse dicitur, secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus; tertiae pater Upis traditur, Glauce mater; eam saepe Graeci Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Iove et Proserpina natum, secundum Nilo, qui Nysam dicitur interemisse, tertium Cabiro patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta, quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici, quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. Venus prima Caelo 59
et Die nata, cuius Eli delubrum vidimus, altera spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus, tertia Iove nata et Diona, quae nupsit Volcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur, quarta Syria Cyproque concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus, secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt, tertia illa, quam a Iove generatam supra diximus, quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia, quam Arcades *Κορίαν* nominant et quadrigarum inventricem ferunt, quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse virginitatem suam violare conantem, cui pinnarum talaria adfigunt. Cupido primus Mercurio 60

et Diana prima natus dicitur, secundus Mercurio et Ve-
nere secunda, tertius, qui idem est Anteros, Marte et
Venere tertia. atque haec quidem aliaque eius modi ex
vetere Graeciae fama conlecta sunt, quibus intellegis re-
sistendum esse, ne perturbentur religiones. vestri autem
non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant
interpretando, quorsum quidque pertineat.

Sed eo iam, unde huc digressi sumus, revertamur.
24 num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec
61 refellenda? nam mentem, fidem, spem, virtutem, hono-
rem, victoriam, salutem, concordiam ceteraque eius modi
rerum vim habere videmus, non deorum: aut enim in
nobismet insunt ipsis, ut mens, ut spes, ut fides, ut vir-
tus, ut concordia, aut optandae nobis sunt, ut honos, ut
salus, ut victoria, quarum rerum utilitatem video, video
etiam consecrata simulacra, qua re autem in iis vis deo-
rum insit, tum intellegam, cum cognovero; quo in genere
vel maxime est fortuna numeranda, quam nemo ab in-
constantia et temeritate seiunget, quae digna certe non
62 sunt deo. iam vero quid vos illa delectat explicatio fabu-
larum et enodatio nominum? exsectum a filio Caelum,
vinctum itidem a filio Saturnum, haec et alia generis
eiusdem ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo
non insani, sed etiàm fuisse sapientes videantur. in
enodandis autem nominibus quod miserandum sit labo-
ratis: Saturnus, quia se saturat annis, Mavors, quia ma-
gna vertit, Minerva, quia minuit aut quia minatur, Venus,
quia venit ad omnia, Ceres a gerendo. quam periculosa
consuetudo! in multis enim nominibus haerebitis. quid
Veiovi facies, quid Volcano? quamquam, quoniam Neptu-
num a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod
non possis una littera explicare unde ductum sit; in quo
quidem magis tu mihi natare visus es quam ipse Neptu-
63 nus. magnam molestiam suscepit et minime necessariam
primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, com-
menticiarum fabularum reddere rationem, vocabulorum
cur quidque ita appellatum sit causas explicare: quod
cum facitis, illud profecto confitemini longe aliter se rem
habere atque hominum opinio sit; eos enim, qui di ap-
25 pellantur, rerum naturas esse, non figuras deorum. qui

tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non *modo* nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio et *Orbonae ad* aedem Larum et aram Malae Fortunae Esquiliis consecratam
videmus. omnis igitur talis a philosophia pellatur error, 64
ut, cum de dis inmortalibus disputemus, dicamus indigna naturis inmortalibus, de quibus habeo ipse quod sentiam, non habeo autem quod tibi adsentiar. Neptunum esse dicis animum cum intellegentia per mare pertinentem, idem de Cerere. istam autem intellegentiam aut maris aut terrae non modo conprehendere animo, sed ne suspitione quidem possum attingere. itaque aliunde mihi quaerendum est ut et esse deos et quales sint di discere possim; qualis tu eos esse vis **.

Videamus ea, quae sequuntur: primum deorumne 65
providentia mundus regatur, deinde consulantne di rebus humanis; haec enim mihi ex tua partitione restant duo, de quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto.' 'mihi vero' inquit Velleius 'valde videtur; nam et maiora exspecto et iis, quae dicta sunt, vehementer adsentior.' tum Balbus 'interpellare te,' inquit 'Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud; efficiam profecto ut fateare. sed ***

nequaquam istuc istac ibit: magna inest certatio.
nam ut ego illis supplicarem tanta blandiloquentia?

parumne ratiocinari videtur et sibi ipsa nefariam pestem 26 66
machinari? illud vero quam callida ratione!

qui volt esse quod volt, ita dat se res, ut operam dabit,

qui est versus omnium seminator malorum.

ille traversa mente mi hodie tradidit repagula,
quibus ego iram omnem recludam atque illi perniciem dabo,
mihi maerores, illi luctum, exitium illi, exsilium mihi.

hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. videsne 67
igitur quanto munere deorum simus adfecti? atque eadem Medea patrem patriamque fugiens,

posquam pater
adpropinquat iamque paene ut conprehendatur parat,

puerum interea obtruncat membraque articulatim dividit,
perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,
ut, dum nati dissupatos artus captaret parens,
ipsa interea effugeret, illum ut maeror tardaret sequi,
sibi salutem ut familiari pareret parricidio.

68 huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. quid? ille funestas epulas fratri conparans nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

maior mihi moles, maius miscendum'st malum,
qui illius acerbum cor contundam et conprimam.

27 nec tamen ille ipse est praetereundus,

qui non sat habuit coniugem inlexe in stuprum,

de quo recte et verissume loquitur Atreus:

quod re in summa summum esse arbitror
periclum, matres coinquinari regias,
contaminari stirpem ac misceri genus.

at id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret:

'addo' inquit 'huc, quod mihi portento caelestum pater
prodigium misit regni stabilimen mei,
agnum inter pecudes aurea clarum coma,
quem clam Thyestem clepere ausum esse e regia,
qua in re adiutricem coniugem cepit sibi.'

69 videturne summa inprobitate usus non sine summa esse ratione? nec vero scaena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus: sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut, quem ad modum ratione recte fiat, sic ratione peccetur, alterumque et a paucis et raro, alterum et saepe et a plurimis, ut satius fuerit nullam omnino nobis a dis inmortalibus datam esse rationem quam tanta cum pernicie datam. ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere, sic haud scio an melius fuerit humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera est multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino quam tam munifice et

70 tam large dari. quam ob rem si mens voluntasque divina

idcirco consuluit hominibus, quod iis est largita rationem, iis solis consuluit, quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. non placet autem paucis a dis inmortalibus esse consultum; sequitur ergo ut nemini consultum sit. huic loco sic soletis oc- 28
currere, non idcirco non optume nobis a dis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur; etiam patrimoniis multos male uti, nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. quisquamne istuc negat? aut quae est in conlatione ista similitudo? nec enim Herculi nocere Deianira voluit, cum ei tunicam sanguine Centauri tinctam dedit, nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non potuerant; multi enim et, cum obesse vellent, profuerunt et, cum prodesse, obfuerunt: ita non fit ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, adpareat, nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. quae enim libido, quae avaritia, quod faci- 71
nus aut suscipitur nisi consilio capto aut sine animi motu et cogitatione, id est ratione, perficitur? nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera, mala autem si falsa est opinio. sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis; non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio est homini beneficio deorum data. quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? Medea modo et Atreus 29
commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione nefaria scelera meditantes. quid levi- 72
tates comicae? parumne saepe in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

> quid igitur faciam? — —
> exclusit, revocat: redeam? non, si me obsecret.

ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui 'in amore summo summaque inopia suave esse' dicit

> parentem habere avarum, inlepidum, in liberos
> difficilem, qui te nec amet nec studeat tui.

73 atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

aut tu illum fructu fallas aut per litteras
avertas aliquod nomen aut per servolum
percutias pavidum, postremo a parco patre
quod sumas, quanto dissipes libentius!

idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat,

quem neque quo pacto fallam neque ut inde auferam,
nec quem dolum ad eum aut machinam commoliar,
scio quicquam: ita omnis meos dolos, fallacias,
praestigias praestrinxit commoditas patris.

quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? o praeclarum munus deorum, ut Phormio possit dicere:

cedo senem: iam instructa sunt mi in corde consilia omnia.

30 sed exeamus e theatro, veniamus in forum. sessum it
74 praetor: quid ut iudicetur? qui tabularium incenderit. quod facinus occultius? id se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. qui transscripserit tabulas publicas. id quoque L. Alenus fecit, cum chirographum sex primorum imitatus est. quid hoc homine sollertius? cognosce alias quaestiones, auri Tolossani, coniurationis Iugurthinae. repete superiora, Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam, posteriora, de incestu rogatione Peducaea, tum haec cotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. inde illa actio, OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE, inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae, reliqua, quae ex empto aut vendito aut conducto aut locato contra fidem fiunt, inde iudicium publicum rei privatae lege Plaetoria, inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo, quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit, quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, cum aliud sit
75 simulatum, aliud actum. hanc igitur tantam a dis inmortalibus arbitramur malorum sementim esse factam? si enim rationem hominibus di dederunt, malitiam dederunt; est enim malitia versuta et fallax ratio nocendi;

idem etiam di fraudem dederunt, facinus ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. utinam igitur, ut illa anus optat,

> ne in nemore Pelio securibus
> caesa accidisset abiegna ad terram trabes.

sic istam calliditatem hominibus di ne dedissent! qua perpauci bene utuntur, qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur; innumerabiles autem inprobe utuntur, ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem inpertitum esse videatur.
sed urguetis identidem hominum esse istam culpam, non 31
deorum, ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim 76
tempestatis accuset, etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi: quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra deum licet disputare liberius. in hominum vitiis ais esse culpam: eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. ubi igitur locus fuit errori deorum? nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli: deus falli qui potuit? an ut Sol, in currum cum Phaëthontem filium sustulit, aut Neptunus, cum Theseus Hippolytum perdidit, cum ter optandi a Neptuno patre habuisset pote-
statem? poëtarum ista sunt; nos autem philosophi esse 77
volumus, rerum auctores, non fabularum. atque hi tamen ipsi di poëtici, si scissent perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. ut, si verum esset, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur — posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire —, prorsus [si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur] tacere praestaret philosophos quam iis, qui
se audissent, nocere, sic, si homines rationem, bono con- 78
silio a dis inmortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt, non dari illam quam dari humano generi melius fuit. ut, si medicus sciat eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa, sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea

perverse et inprobe usuros: nisi forte dicitis eam nescisse;
utinam quidem! sed non audebitis; non enim ignoro,
32 quanti eius nomen putetis. sed hic quidem locus concludi
79 iam potest: nam si stultitia consensu omnium philosopho-
rum maius est malum, quam si omnia mala et fortunae
et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem
nemo adsequitur, in summis malis omnes sumus, quibus
vos optume consultum a dis inmortalibus dicitis; nam ut
nihil interest, utrum nemo valeat an nemo possit valere,
sic non intellego quid intersit, utrum nemo sit sapiens
an nemo esse possit.

Ac nos quidem nimis multa de re apertissuma; Te-
lamo autem uno versu totum locum conficit, cur di ho-
mines neglegant:

> nam si curent, bene bonis sit, male malis, quod nunc
> abest.

debebant illi quidem omnis bonos efficere, si quidem
80 hominum generi consulebant; sin id minus, bonis qui-
dem certe consulere debebant. cur igitur duo Scipiones,
fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppres-
sit? cur Maximus extulit filium consularem? cur Marcel-
lum Hannibal interemit? cur Paulum Cannae sustulerunt?
cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum?
cur Africanum domestici parietes non texerunt? sed haec
vetera et alia permulta: propiora videamus. cur avun-
culus meus, vir innocentissumus idemque doctissumus,
P. Rutilius in exsilio est? cur sodalis meus interfectus
domi suae Drusus? cur temperantiae prudentiaeque spe-
cimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q.
Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis princi-
pes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus C.
Marius Q. Catulum, praestantissuma dignitate virum,
81 mori potuit iubere? dies deficiat, si velim numerare qui-
bus bonis male evenerit, nec minus, si commemorem
quibus inprobis optime: cur enim Marius tam feliciter
septimum consul domi suae senex est mortuus? cur om-
33 nium crudelissumus tam diu Cinna regnavit? 'at dedit
poenas.' prohiberi melius fuit inpedirique ne tot sum-
mos viros interficeret quam ipsum aliquando poenas dare.

summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo inportunissumus, periit; si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat, illos conservari melius fuit quam poenas sceleris Varium pendere. duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentissumae et beatissumae civitatis;
quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! 82
'at Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit.' multis quidem ante cruciatis et necatis. etiam praedones multi saepe poenas dant, nec tamen possumus dicere non pluris captivos acerbe quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus, Zenonem Eleae in tormentis necatum. quid dicam de Socrate, cuius morti inlacrimari soleo Platonem legens? videsne igitur deorum iudicio, si vident res humanas,
discrimen esse sublatum? Diogenes quidem Cynicus di- 34 83
cere solebat Harpalum, qui temporibus illis praedo felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, cum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas, isque cum secundissumo vento cursum teneret, ridens 'videtisne,' inquit 'amici, quam bona a dis inmortalibus navigatio sacrilegis detur?' idque homo acutus cum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui cum ad Peloponnesum classem adpulisset et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum grandi pondere, quo Iovem ornarat e manubiis Karthaginiensium tyrannus Gelo, atque in eo etiam cavillatus est aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum, eique laneum pallium iniecit, cum id esse ad omne anni tempus aptum diceret. idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit: neque enim convenire barbatum esse filium, cum in omnibus fanis pater
inberbis esset. etiam mensas argenteas de omnibus de- 84
lubris iussit auferri, in quibus cum more veteris Graeciae inscriptum esset BONORUM DEORVM, uti se eorum bonitate velle dicebat. idem Victoriolas aureas et pateras coronasque, quae simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat eaque se accipere, non auferre dicebat: esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere.

eundemque ferunt haec, quae dixi, sublata de fanis in
forum protulisse et per praeconem vendidisse exactaque
pecunia edixisse ut, quod quisque sacri haberet, id ante
diem certam in suum quidque fanum referret. ita ad
35 inpietatem in deos in homines adiunxit iniuriam. hunc
igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit nec Ae-
sculapius misero diuturnoque morbo tabescentem intere-
mit, atque in suo lectulo mortuus in [tyrannidis] rogum
inlatus est eamque potestatem, quam ipse per scelus erat
nanctus, quasi iustam et legitimam hereditatis loco filio
85 tradidit. invita in hoc loco versatur oratio; videtur enim
auctoritatem adferre peccandi: recte videretur, nisi et
virtutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave ipsius
conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia. ut
enim nec domus nec res publica ratione quadam et disci-
plina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia
exstent ulla nec supplicia peccatis, sic mundi divina [in
homines] moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen
nullum est bonorum et malorum.

86 At enim minora di neglegunt neque agellos singulo-
rum nec viticulas persequuntur nec, si uredo aut grando
cuipiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit; ne in re-
gnis quidem reges omnia minima curant: sic enim dicitis:
quasi ego paulo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim
36 questus, non de amissa salute. atque hoc quidem omnes
mortales sic habent, externas commoditates, vineta, se-
getes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem
denique commoditatem prosperitatemque vitae a dis se
habere; virtutem autem nemo umquam acceptam deo
87 rettulit. nimirum recte: propter virtutem enim iure lau-
damur et in virtute recte gloriamur; quod non contin-
geret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. at
vero aut honoribus aucti aut re familiari aut si aliud
quippiam nancti sumus fortuiti boni aut depulimus mali,
tum dis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi adsum-
ptum arbitramur. num quis, quod bonus vir esset, gra-
tias dis egit umquam? at quod dives, quod honoratus,
quod incolumis; Iovemque optumum et maxumum ob
eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sa-
pientis efficiat, sed quod salvos, incolumis, opulentos,

copiosos. neque Herculi quisquam decumam vovit um- 88
quam, si sapiens factus esset: quamquam Pythagoras, cum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolavisse dicitur; sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus, tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a dis expetenda est. inproborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt, ut Diogenes dicebat, vim omnem deorum ac potestatem.
'at non numquam bonos exitus habent boni.' eos qui- 37 89
dem adripimus attribuimusque sine ulla ratione dis inmortalibus. at Diagoras cum Samothracam venisset, atheus ille qui dicitur, atque ei quidam [amicus] 'tu, qui deos putas humana neglegere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint?' 'ita fit;' inquit 'illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt.' idemque, cum ei naviganti vectores adversa tempestate timidi et perterriti dicerent non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eandem navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantis quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. sic enim res se habet, ut ad prosperam adversamve fortunam qualis sis aut quem ad modum vixeris nihil
intersit. 'non animadvertunt' inquit 'omnia di, ne reges 90
quidem.' quid est simile? reges enim si scientes prae-
termittunt, magna culpa est; at deo ne excusatio quidem 38
est inscientiae: quem vos praeclare defenditis, cum dicitis eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. o miram aequitatem deorum! ferretne civitas ulla latorem istius modi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

quinam Tantalidarum internicioni modus
paretur? aut quaenam umquam ob mortem Myrtili
poenis luendis dabitur satias supplici?

91 utrum poëtae Stoicos depravarint an Stoici poëtis dede-
rint auctoritatem, non facile dixerim; portenta enim ab
utrisque et flagitia dicuntur. neque enim, quem Hip-
ponactis iambus laeserat aut qui erat Archilochi versu
volneratus, a deo inmissum dolorem, non conceptum a
se ipso continebat, nec, cum Aegisthi libidinem aut cum
Paridis videmus, a deo causam requirimus, cum culpae
paene vocem audiamus, nec ego multorum aegrorum sa-
lutem non ab Hippocrate potius quam ab Aesculapio
datam iudico, nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam
umquam ab Apolline potius Spartae quam a Lycurgo
datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum, Karthagi-
nem Hasdrubal. hi duo illos oculos orae maritumae
effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse
39 negatis, deus. at subvenire certe potuit et conservare
92 urbis tantas atque talis. vos enim ipsi dicere soletis nihil
esse quod deus efficere non possit, et quidem sine labore
ullo: ut enim hominum membra nulla contentione mente
ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deorum omnia
fingi, moveri mutarique posse. neque id dicitis super-
stitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione:
materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam
esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit quod non ex
ea quamvis subito fingi convertique possit; eius autem
universae fictricem et moderatricem divinam esse provi-
dentiam: hanc igitur, quocumque se moveat, efficere
posse quicquid velit. itaque aut nescit quid possit aut
neglegit res humanas aut quid sit optimum non potest
93 iudicare. 'non curat singulos homines.' non mirum: ne
civitates quidem. non eas? ne nationes quidem et gentis.
quod si has etiam contemnet, quid mirum est omne ab
ea genus humanum esse contemptum? sed quo modo
idem dicitis non omnia deos persequi, idem voltis a dis
inmortalibus hominibus dispertiri ac dividi somnia? id-
circo haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate
sententia. atque idem etiam vota suscipi dicitis oportere:
nempe singuli vovent; audit igitur mens divina etiam de
singulis. videtis ergo non esse eam tam occupatam quam
putabatis. fac esse distentam, caelum versantem, terram
tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil

agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt? haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intellegeretis quam esset obscura et quam difficilis explicatus haberet.'

Quae cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem 40 94
'vehementius,' inquit 'Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissume et providentissume constituta est. sed quoniam advesperascit, dabis nobis diem aliquem, ut contra ista dicamus; est enim mihi tecum pro aris et focis certamen et pro deorum templis atque delubris proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis diligentiusque urbem religione quam ipsis moenibus cingitis: quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico.' tum Cotta: 'ego vero et opto redargui me, Balbe, 95
et ea, quae disputavi, disserere malui quam iudicare et facile me a te vinci posse certo scio.' 'quippe' inquit Velleius 'qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove, quae ipsa tamen tam levia non sunt quam est Stoicorum de natura deorum oratio.' haec cum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

---

## FRAGMENTA
## LIBRORUM DE DEORUM NATURA.

### EX LIBRO III.

1. Lactantius Instit. Divin. II, 3. *Intellegebat Cicero falsa esse, quae homines adorarent; nam cum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent, ait tamen* non esse illa volgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.

2. Lactantius Inst. div. II, 8. *Cicero de natura deorum disputans sic ait:* Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. ut igitur faber, cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera, sic isti providentiae divinae materiam

praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. quod si non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aër et ignis a deo factus est.

3. Arnobius III, 6 sq. *Adduci -- hoc ut credamus non possumus, immortalem illam praestantissimamque naturam divisam esse per sexus et esse partem unam mares, partem esse alteram feminas. quem quidem locum plene iam dudum homines pectoris vivi tam Romanis litteris explicavere quam Graecis, et ante omnes Tullius, Romani disertissimus generis, nullam veritus impietatis invidiam, ingenue, constanter et libere, quid super tali opinatione sentiret, pietate cum maiore monstravit: a quo si res sumere iudicii veritate conscriptas, non verborum luculentias pergeretis, perorata esset haec causa nec secundas, ut dicitur, actiones nobis ab infantibus postularet. sed quid aucupia verborum splendoremque sermonis peti ab hoc dicam, cum sciam esse non paucos, qui aversentur et fugiant libros de hoc eius, nec in aurem velint admittere lectionem opinionum suarum praesumpta vincentem, cumque alios audiam mussitare indignanter et dicere oportere statui per senatum, aboleantur ut haec scripta, quibus Christiana religio comprobetur et vetustatis opprimatur auctoritas?*

[4. Nonius p. 96 Merc. *Dulcitas, dulcitudo. -- Cicero de deorum natura lib. III:* quin etiam gustatus, qui est sensus ex omnibus maxime voluptarius, quique dulcitudine praeter ceteros sensus commovetur.]

5. Maii vett. interpretes Vergilii p. 45 ed. Mediol. -- *apud Ciceronem de natura deorum II, ubi* de Cleomene Lacedaemonio ...

6. Diomedes Art. Gramm. I, p. 313, 10 ed. Keil. *Cicero de deorum natura tertio:* homines omnibus bestiis antecedunt.

EX LIBRIS INCERTIS.

7. Servius ad Vergil. Aen. III, 284. *Tullius in libris de natura deorum* tria milia annorum *dixit* magnum annum tenere.

8. Servius ad Vergil. Aen. III, 600. *Cicero* spiritabile *dixit in libris de deorum natura.*

[9. Servius ad Vergil. Aen. VI, 894. *Per portam corneam* oculi *significantur, qui et* cornei sunt et duriores ceteris membris; nam frigus non sentiunt, *sicut etiam Cicero dixit in libris de natura deorum.*]

# M. TULLII CICERONIS DE DIVINATIONE LIBRI DUO.

---

## LIBER PRIMUS.

### ARGUMENTUM.

M. Cicero perfectis tribus de deorum natura libris, in quibus omnis eius loci quaestio continetur, ut plene esset cumulateque perfecta, eodem anno (u. c. 710) hos de divinatione libros ingressus est scribere, quibus adiuncturus erat, ut abunde satis fieret toti huic quaestioni, librum de fato. (Cic. de divinat. II, 3.) Facit autem, cum in villa Tusculana essent, Q. fratrem secum ita colloquentem, ut, postquam frater omne genus divinationis e disciplina Stoicorum defendisset, ipse altero libro contra eius sententiam quae sibi dicenda viderentur exponeret. In primo igitur libro Cicero, complurium populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in prooemio (cap. 1—4) explicatis, ipsum colloquium exponit. Q. frater antiquissimam se sententiam sequi profitetur, omnium populorum gentiumque consensu comprobatam. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna, alterum naturale, quod animus adripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari quam causas quaeri oportere arbitratur. Multa enim in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiam si cur ita eveniant ignoret (cap. 5—13). Neque vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant; multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat (cap. 14—17). Itaque se iis adsentiri, qui duo divinationis genera esse dixerint, artis unum particeps, expers alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula (cap. 18. 19), per somnia (cap. 20—30), itemque vaticinationes furentium (cap. 31). Extremae huic disputationi Chrysippi argumentatio adicitur, haec

divinandi genera vera esse statuentis (cap. 32). Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures, coniectores pertineant. Eorundem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in subita coniectura (cap. 33—37). Tum exponit, quibus Stoici rationibus confirmaverint esse re vera divinationem (cap. 38 sq.). Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et causa, eos errare; nam quaerendum esse sitne divinatio necne, non quo modo fiat. Neque vero aut in vita communi aut a philosophis dubitari quin vere sit divinatio (cap. 40). Recte etiam moveri animos hominum antiquitate clarissimis testimoniis testata et consignata (cap. 41), et in optima quaque re publica cum cetera divinandi genera tum auspicia semper valuisse (cap. 42—48). Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad deum (cap. 49—55), ad fatum (cap. 56), et ad naturam (cap. 57. 58).

---

1 Vetus opinio est iam usque ab heroicis ducta tem-
1 poribus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quandam inter homines divinationem, quam Graeci μαντικήν appellant, id est praesensionem et scientiam rerum futurarum: magnifica quaedam res et salutaris, si modo est ulla, quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere; itaque ut alia nos melius multa quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam inmanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intellegi praedicique posse censeat. principio Assyrii, ut ab ultumis auctoritatem repetam, propter planitiam magnitudinemque regionum, quas incolebant, cum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observitaverunt, quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriae prodiderunt: qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset quid cuique eventurum et quo quisque fato natus esset. eandem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur; Cilicum autem et Pisidarum gens et his finituma Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque,

*ut* certissimis signis, declarari res futuras putant. quam 3
vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam,
Siciliam, Italiam sine Pythio aut Dodonaeo aut Hammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est? Nec unum genus est divinationis 2
publice privatimque celebratum; nam, ut omittam ceteros populos, noster quam multa genera conplexus est! principio huius urbis parens Romulus non solum auspicato urbem condidisse, sed ipse etiam optumus augur fuisse traditur; deinde auguribus et reliqui reges usi, et exactis regibus nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. cumque magna vis videretur esse et inpetriendis consulendisque rebus et monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset
ullum divinationis quod neglectum ab iis videretur. et 4
cum duobus modis animi sine ratione et scientia motu ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furentes, altero somniantes, furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt; ex quo genere saepe hariolorum etiam et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. nec vero somnia graviora, si quae ad rem publicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt: quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Baliarici filiae, somnio.

Atque haec, ut ego arbitror, veteres rerum magis 3 5
eventis moniti quam ratione docti probaverunt; philosophorum vero exquisita quaedam argumenta cur esset vera divinatio conlecta sunt, e quibus, ut de antiquissumis loquar, Colophonius Xenophanes unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit, reliqui vero omnes praeter Epicurum balbutientem de natura deorum divinationem probaverunt, sed non uno modo: nam cum Socrates omnesque Socratici Zenoque et ii, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, veteri Academiae Peripateticis consentientibus, cumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam

ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plu-
rumisque locis gravis auctor Democritus praesensionem
rerum futurarum conprobaret, Dicaearchus Peripateticus
cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris
reliquit, Cratippusque familiaris noster, quem ego parem
summis Peripateticis iudico, isdem rebus fidem tribuit,
6 reliqua divinationis genera reiecit. sed cum Stoici omnia
fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis
quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paulo
uberiora fecisset, accessit acerrumo vir ingenio Chrysip-
pus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit
sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis;
quem subsequens unum librum Babylonius Diogenes
edidit, eius auditor, duo Antipater, quinque noster Posi-
donius. sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posi-
donii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius,
nec tamen ausus est negare vim esse divinandi, sed du-
bitare se dixit. quod illi in aliqua re invitissumis Stoicis
Stoico facere licuit, id nos ut in reliquis rebus faciamus
a Stoicis non concedetur? praesertim cum id, de quo
Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis
7 luce videatur clarius. sed haec quidem laus Academiae
praestantissumi philosophi iudicio et testimonio conpro-
4 bata est. etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit
de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute
et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque ne
temere vel falsae rei vel non satis cognitae adsentiamur,
faciendum videtur ut diligenter etiam atque etiam argu-
menta cum argumentis comparemus, ut fecimus in iis
tribus libris, quos de natura deorum scripsimus; nam
cum omnibus in rebus temeritas in adsentiendo errorque
turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum
est quantum auspiciis rebusque divinis religionique tri-
buamus: est enim periculum ne aut neglectis iis inpia
fraude aut susceptis anili superstitione obligemur.

5 Quibus de rebus et alias saepe et paulo accuratius
8 nuper, cum essem cum Quinto fratre in Tusculano,
disputatum est; nam cum ambulandi causa in Lyceum
venissemus — id enim superiori gymnasio nomen est —,
'perlegi' inquit 'tuum paulo ante tertium de natura

deorum, in quo disputatio Cottae, quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit.' 'optime vero;' inquam 'etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet quam hominum deleat religionem.' tum Quintus 'dicitur quidem istuc' inquit 'a Cotta et vero saepius, credo, ne communia iura migrare videatur, sed studio contra Stoicos disserendi deos
mihi videtur funditus tollere. eius orationi non sane de- 9
sidero quod respondeam; satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio, cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. sed, quod praetermissum est in illis libris — credo, quia commodius arbitratus es separatim id quaeri deque eo disseri —, id est de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio, id, si placet, videamus quam habeat vim et quale sit: ego enim sic existimo, si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus quaeque colimus, esse deos, vicis-
simque, si di sint, esse qui divinent.' 'arcem tu quidem 6 10
Stoicorum,' inquam 'Quinte, defendis, si quidem ista sic reciprocantur, ut et, si divinatio sit, di sint, et, si di sint, sit divinatio: quorum neutrum tam facile quam tu arbitraris conceditur; nam et natura significari futura sine deo possunt et, ut sint di, potest fieri ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit.' atque ille 'mihi vero' inquit 'satis est argumenti et esse deos et eos consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico; de quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo neque habes aliquid
quod huic sermoni praevertendum putes.' 'ego vero' 11
inquam 'philosophiae, Quinte, semper vaco; hoc autem tempore, cum sit nihil aliud quod lubenter agere possim, multo magis aveo audire de divinatione quid sentias.' 'nihil' inquit 'equidem novi nec quod praeter ceteros ipse sentiam; nam cum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu conprobatam sequor.

Duo sunt enim divinandi genera, quorum alterum
artis est, alterum naturae. quae est autem gens aut quae 12
civitas, quae non aut extispicum aut monstra aut fulgora

interpretantium aut augurum aut astrologorum aut sor-
tium — ea enim fere artis sunt — aut somniorum aut
vaticinationum — haec enim duo naturalia putantur —
praedictione moveatur? quarum quidem rerum eventa
magis arbitror quam causas quaeri oportere; est enim
vis et natura quaedam, quae tum observatis longo tem-
pore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque
7 divino futura praenuntiat. qua re omittat urguere Car-
neades, quod faciebat etiam Panaetius requirens, Iuppi-
terne cornicem a laeva, corvum ab dextera canere iussis-
set: observata sunt haec tempore inmenso et † in significa-
tione eventus animadversa et notata; nihil est autem
quod non longinquitas temporum excipiente memoria
prodendisque monumentis efficere atque adsequi possit.
13 mirari licet quae sint animadversa a medicis herbarum
genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum
morbos, ad volnera, quorum vim atque naturam ratio
numquam explicavit, utilitate et ars est et inventor pro-
batus. age ea, quae, quamquam ex alio genere sunt,
tamen divinationi sunt similiora, videamus.

atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
inflatum mare, cum subito penitusque tumescit,
saxaque cana salis niveo spumata liquore
tristificas certant Neptuno reddere voces,
aut densus stridor cum celso e vertice montis
ortus adaugescit scopulorum saepe repulsus.

8 atque his rerum praesensionibus Prognostica tua referta
sunt. quis igitur elicere causas praesensionum potest?
etsi video Boëthum Stoicum esse conatum, qui hactenus
aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae
14 in mari caelove fierent. illa vero cur eveniant quis pro-
babiliter dixerit?

cana fulix itidem fugiens e gurgite ponti
nuntiat horribilis clamans instare procellas,
haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
saepe etiam pertriste canit de pectore carmen
et matutinis acredula vocibus instat,
vocibus instat et adsiduas iacit ore querellas,
cum primum gelidos rores aurora remittit;

fuscaque non numquam cursans per litora cornix
demersit caput et fluctum cervice recepit.

videmus haec signa numquam fere mentientia, nec tamen 9 15
cur ita fiat videmus.

vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
cum clamore paratis inanis fundere voces
absurdoque sono fontis et stagna cietis.

quis est qui ranunculos hoc videre suspicari possit? sed inest in rubetis et ranunculis natura quaedam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

mollipedesque boves, spectantes lumina caeli,
naribus umiferum duxere ex aëre sucum.

non quaero cur, quoniam quid eveniat intellego.

iam vero semper viridis semperque gravata
lentiscus triplici solita grandescere fetu
ter fruges fundens tria tempora monstrat arandi.

ne hic quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat aut 16
cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet: hoc
sum contentus, quod, etiam si cur quidque fiat ignorem,
quid fiat intellego. pro omni igitur divinatione idem quod
pro rebus iis, quas commemoravi, respondebo. quid scam- 10
moneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus
serpentium possit — quae nomen ex inventore repperit,
rem ipsam inventor ex somnio — video, quod satis est: cur
possit nescio. sic ventorum et imbrium signa, quae dixi,
rationem quam habeant non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, adprobo. similiter quid fissum in extis, quid fibra valeat accipio: quae causa sit nescio. atque horum quidem plena vita est; extis enim omnes fere utuntur. quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? nonne cum multa alia mirabilia, tum illud in primis: cum Summanus in fastigio Iovis optumi maxumi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus.

Sed quo potius utar aut auctore aut teste quam te? 11
cuius edidici etiam versus, et lubenter quidem, quos in 17
secundo Consulatus Urania musa pronuntiat:

principio aetherio flammatus Iuppiter igni
vertitur et totum conlustrat lumine mundum
menteque divina caelum terrasque petessit,
quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
aetheris aeterni saepta atque inclusa cavernis.
et si stellarum motus cursusque vagantis
nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
re vera certo lapsu spatioque feruntur,
omnia iam cernes divina mente notata.
18 nam primum astrorum volucris te consule motus
concursusque gravis stellarum ardore micantis
tu quoque, cum tumulos Albano in monte nivalis
lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
vidisti et claro tremulos ardore cometas,
multaque misceri nocturna strage putasti:
quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
cum claram speciem concreto lumine luna
abdidit et subito stellanti nocte perempta est.
quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
praecipitis caeli partis obitusque petessens?
aut cum terribili percussus fulmine civis
luce serenanti vitalia lumina liquit?
aut cum se gravido tremefecit corpore tellus?
iam vero variae nocturno tempore visae
terribiles formae bellum motusque monebant,
multaque per terras vates oracla furenti
pectore fundebant tristis minitantia casus;
19 atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
haec fore perpetuis signis clarisque frequentans
ipse deum genitor caelo terrisque canebat.
12 nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
et Capitolinis iniecit sedibus ignis.
tum species ex aere vetus venerataque Nattae
concidit, elapsaeque vetusto numine leges,

et divom simulacra peremit fulminis ardor.
hic silvestris erat Romani nominis altrix, 20
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
uberibus gravidis vitali rore rigabat:
quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
concidit atque avolsa pedum vestigia liquit.
tum quis non artis scripta ac monumenta volutans
voces tristificas chartis promebat Etruscis?
omnes civilem generosa stirpe profectam
vitare ingentem cladem pestemque monebant,
vel legum exitium constanti voce ferebant,
templa deumque adeo flammis urbemque iubebant
eripere et stragem horribilem caedemque vereri:
atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
ni prius excelsum ad columen formata decore
sancta Iovis species claros spectaret in ortus.
tum fore ut occultos populus sanctusque senatus
cernere conatus posset, si solis ad ortum
conversa, inde patrum sedes populique videret.
haec tardata diu species multumque morata 21
consule te tandem celsa est in sede locata,
atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna,
et clades patriae flamma ferroque parata
vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis, 13
qui populos urbisque modo ac virtute regebant,
rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
praecipue coluere vigenti numine divos;
haec adeo penitus cura videre sagaci
otia qui studiis laeti tenuere decoris,
inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo 22
fuderunt claras fecundi pectoris artis:
e quibus ereptum, primo iam a flore iuventae,
te patria in media virtutum mole locavit.
tu tamen anxiferas curas requiete relaxans,
quod patriae vacat, id studiis nobisque sacrasti.

tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea,

quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissume
23 scripseris? quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant aut qua arte perspici possint? nescire me fateor, evenire autem te ipsum dico videre. 'casu' inquis. itane vero? quicquam potest casu esse factum, quod omnis habet in se numeros veritatis? quattuor tali iacti casu Venerium efficiunt: num etiam centum Venerios, si quadringentos talos ieceris, casu futuros putas? aspersa temere pigmenta in tabula oris liniamenta efficere possunt: num etiam Veneris Coae pulchritudinem effici posse aspersione fortuita putas? sus rostro si humi A litteram inpresserit, num propterea suspicari poteris Andromacham Ennii ab ea posse describi? fingebat Carneades in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci: credo aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. sic enim se profecto res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

14
24 'At non numquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt.' quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur et sunt opinabiles. an medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. quid? gubernatores nonne falluntur? an Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio, ut 'profectione laeti piscium lasciviam intuerentur,' ut ait Pacuvius, 'nec tuendi satietas capere posset?'

interea, prope iam occidente sole, inhorrescit mare,
tenebrae conduplicantur noctisque et nimbum obcaecat nigror.

num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit amisso exercitu? aut num propterea nulla est rei publicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, non nulla etiam te ipsum fefellerunt? similis est haruspicum responsio omnisque opinabilis divinatio; coniectura enim nititur, ultra quam
25 progredi non potest. ea fallit fortasse non numquam, sed tamen ad veritatem saepissime dirigit; est enim ab omni aeternitate repetita, in qua cum paene innume-

rabiliter res eodem modo evenirent isdem signis antegressis, ars est effecta eadem saepe animadvertendo ac notando.

Auspicia vero vestra quam constant! quae quidem 15
nunc a Romanis auguribus ignorantur — bona hoc tua venia dixerim —, a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Ly-
ciis tenentur. nam quid ego hospitem nostrum, clarissi- 26
mum atque optimum virum, Deiotarum regem commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui cum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset aquilae admonitus volatu, conclave illud, ubi erat mansurus,
si ire perrexisset, proxima nocte conruit. itaque, ut ex 27
ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, cum iam progressus esset multorum dierum viam. cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, postea quam a Caesare tetrarchia et regno pecuniaque multatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, paenitere: senatus enim auctoritatem et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem suis armis esse defensam, sibique eas avis, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse; antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. ille mihi videtur igitur vere augurari: nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis; necesse est enim offa obiecta cadere frustum ex pulli ore,
cum pascitur. quod autem scriptum habetis avi tripu- 28
dium fieri, si ex ea quid in solidum ceciderit, hoc quoque, quod dixi coactum, tripudium solistimum dicitis. itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, neglegentia collegii amissa plane et
deserta sunt. nihil fere quondam maioris rei nisi auspi- 16
cato ne privatim quidem gerebatur, quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui re omissa nomen tantum tenent. nam ut nunc extis, quamquam id ipsum aliquanto minus quam olim, sic tum avibus magnae res
inpetriri solebant. itaque, sinistra dum non exquirimus, 29
in dira et in vitiosa incurrimus: ut P. Claudius, Appii Caeci filius, eiusque collega L. Iunius classis maxumas perdiderunt, cum vitio navigassent. quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui, cum Achivi coepissent

.. inter se strepere aperteque artem obterere extispicum,
solvere imperat secundo rumore adversaque avi.

sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit videmus dirarum obnuntiatione neglecta. in quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscriberet. esto; fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum: at illud minime auguris, quod adscripsit ob eam causam populum Romanum calamitatem maximam cepisse; si enim ea causa calamitatis fuit, non in eo est culpa, qui obnuntiavit, sed in eo, qui non paruit: veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus adprobavit; quae si falsa fuisset, nullam adferre potuisset causam calamitatis. etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non causas adferunt cur quid eveniat,
30 sed nuntiant eventura, nisi provideris. non igitur obnuntiatio Ateii causam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum quid eventurum esset, nisi cavisset: ita aut illa obnuntiatio nihil valuit, aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereat non in eo,
17 qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit. quid? lituus iste vester, quod clarissumum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? nempe eo Romulus regiones direxit tum, cum urbem condidit: qui quidem Romuli lituus [id est incurvum et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit] cum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer.
31 quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Atto Navio per lituum regionum facta discriptio? qui cum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex iis amissa vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea: itaque sue inventa ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse, cumque in quattuor partis vineam divisisset trisque partis aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua, in regiones distributa, mirabili magnitudine uvam, ut

scriptum videmus, invenit. qua re celebrata, cum vicini omnes ad eum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. ex quo factum est ut eum ad se rex 32
Priscus arcesseret; cuius cum temptaret scientiam auguratus, dixit ei cogitare se quiddam; id possetne fieri consuluit: ille augurio acto posse respondit. Tarquinius autem dixit se cogitasse cotem novacula posse praecidi; tum Attum iussisse experiri: ita cotem in comitium adlatam inspectante et rege et populo novacula esse discissam. ex eo evenit ut et Tarquinius augure Atto Navio uteretur et populus de suis rebus ad eum referret. cotem 33
autem illam et novaculam defossam in comitio supraque inpositum puteal accepimus. negemus omnia, conburamus annalis, ficta haec esse dicamus, quidvis denique potius quam deos res humanas curare fateamur: quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum conprobat disciplinam? qui cum tabernaculum vitio cepisset inprudens, quod inauspicato pomerium transgressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. nota res est et a te ipso mandata monumentis. sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui conprobavit, et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui recentibus comitiis in senatum introducti negaverunt iustum comitiorum rogatorem fuisse.

Iis igitur adsentior, qui duo genera divinationum esse 18
dixerunt: unum quod particeps esset artis, alterum quod 34
arte careret. est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur, veteres observatione didicerunt; carent autem arte ii, qui non ratione aut coniectura observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut soluto liberoque motu futura praesentiunt, quod et somniantibus saepe contigit et non numquam vaticinantibus per furorem, ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibulla Erythraea. cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino adflatuque funduntur: etsi ipsa sors contemnenda non est, si et auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus; quae tamen ductae ut in rem apte cadant fieri credo

posse divinitus. quorum omnium interpretes, ut gram-
matici poëtarum, proxume ad eorum, quos interpretan-
35 tur, divinitatem videntur accedere. quae est igitur ista
calliditas res vetustate robustas calumniando velle per-
vertere? non reperio causam. latet fortasse obscuritate
involuta naturae: non enim me deus ista scire, sed his
tantum modo uti voluit. utar igitur nec adducar, aut in
extis totam Etruriam delirare aut eandem gentem in
fulgoribus errare aut fallaciter portenta interpretari, cum
terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa
nostrae rei publicae, multa ceteris civitatibus gravia et
36 vera praedixerint. quid? qui inridetur partus hic mulae
nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturae, praedictus
est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? quid?
Ti. Gracchus, Publii filius, qui bis consul et censor fuit
itemque et summus augur et vir sapiens civisque prae-
stans, nonne, ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reli-
quit, duobus anguibus domi conprehensis haruspices
convocavit? qui cum respondissent, si marem emisisset,
uxori brevi tempore esse moriendum, si feminam, ipsi,
aequius esse censuit se maturum oppetere mortem quam
P. Africani filiam adulescentem: feminam emisit, ipse
paucis post diebus est mortuus.

19 Inrideamus haruspices, vanos, futtilis esse dicamus,
quorumque disciplinam et sapientissimus vir et eventus
ac res conprobavit, contemnamus; contemnamus etiam
[Babylonem et] eos, qui e Caucaso caeli signa servantes
numeris [et motibus] stellarum cursus persequuntur;
condemnemus, inquam, hos aut stultitiae aut vanitatis aut
inpudentiae, qui quadringenta septuaginta milia annorum,
ut ipsi dicunt, monumentis conprehensa continent, et
mentiri iudicemus nec saeculorum reliquorum iudicium,
37 quod de ipsis futurum sit, pertimescere. age, barbari
vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia men-
tita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divi-
natione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis,
quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit
quis ignorat? conlegit innumerabilia oracula Chrysippus
nec ullum sine locuplete auctore atque teste, quae quia
nota tibi sunt, relinquo; defendo unum hoc: numquam

illud oraclum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraclorum illorum veritatem esset experta. idem iam diu non facit. ut igitur nunc 38
*in* minore gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit, sic tum nisi summa veritate in tanta gloria non fuisset. potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino adflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam [evanuisse et] exaruisse amnis aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. sed, ut vis, acciderit; magna enim quaestio est: modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeclis verax fuisse id oraculum.

Sed omittamus oracula, veniamus ad somnia; de 20
quibus disputans Chrysippus multis et minutis somniis 39
conligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata declarant illa quidem acumen interpretis, sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius, qui Syracosiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem et diligentem et aequalem temporum illorum, cum praegnas hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Saturiscum: huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt, ut ait Philistus, eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. num 40
te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poëtarum? narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

excita cum tremulis anus attulit artubus lumen,
talia tum memorat lacrimans exterrita somno:
Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
vires vitaque corpus meum nunc deserit omne;
nam me visus homo pulcher per amoena salicta
et ripas raptare locosque novos: ita sola
post illa, germana soror, errare videbar
tardaque vestigare et quaerere te neque posse
corde capessere: semita nulla pedem stabilibat.
exim conpellare pater me voce videtur 41
his verbis: o gnata, tibi sunt ante gerendae
aerumnae, post ex fluvio fortuna resistet.

haec ecfatus pater, germana, repente recessit
nec sese dedit in conspectum corde cupitus:
quamquam multa manus ad caeli caerula templa
tendebam lacrumans et blanda voce vocabam.
vix aegro tum corde meo me somnus reliquit.

21 haec, etiam si ficta sunt a poëta, non absunt tamen a
42 consuetudine somniorum. sit sane etiam illud commen-
ticium, quo Priamus est conturbatus, quia

.. mater gravida parere se ardentem facem
visa est in somnis Hecuba: quo facto pater
rex ipse Priamus somnio mentem metu
perculsus, curis sumptus suspirantibus
exsacrificabat hostiis balantibus.
tum coniecturam postulat pacem petens,
ut se edoceret obsecrans Apollinem,
quo sese vertant tantae sortes somnium.
ibi ex oraclo voce divina edidit
Apollo: puerum, primus Priamo qui foret
post illa natus, temperaret tollere
eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo.

43 sint haec, ut dixi, somnia fabularum, hisque adiungatur
etiam Aeneae somnium, quod in nostri Fabii Pictoris
Graecis annalibus eius modi est, ut omnia, quae ab
Aenea gesta sunt quaeque illi acciderunt, ea fuerint,
22 quae ei secundum quietem visa sunt. sed propria videa-
mus. cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium,
de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

44 quom iam quieti corpus nocturno inpetu
dedi sopore placans artus languidos,
visus 'st in somnis pastor ad me adpellere
pecus lanigerum eximia pulchritudine:
duos consanguineos arietes inde eligi
praeclarioremque alterum immolare me:
deinde eius germanum cornibus conitier
in me arietare, eoque ictu me ad casum dari:
exim prostratum terra, graviter saucium,
resupinum in caelo contueri maximum ac
mirificum facinus: dextrorsum orbem flammeum
radiatum solis liquier cursu novo.

eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta, videamus: 45

rex, quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident,
quaeque agunt vigilantes agitantque, ea si cui in somno accidunt,
minus mirum est, sed di rem tantam haut temere inproviso offerunt.
proin vide ne, quem tu esse hebetem deputes aeque ac pecus,
is sapientia munitum pectus egregium gerat
teque regno expellat: nam id quod de sole ostentum est tibi,
populo commutationem rerum portendit fore
perpropinquam. haec bene verruncent populo: nam quod ad dexteram
cepit cursum ab laeva signum praepotens, pulcherrume
auguratum est rem Romanam publicam summam fore.

Age nunc ad externa redeamus. matrem Phalaridis 23
scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et disci- 46
pulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipsa domi consecravisset: ex iis Mercurium e patera, quam dextera manu teneret, sanguinem visum esse fundere, qui cum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret: quod matris somnium inmanis filii crudelitas conprobavit. quid ego, quae Magi Cyro illi principi interpretati sint, ex Dinonis Persicis proferam? nam cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra adpetivisse manibus, cum se convolvens [sol] elaberetur et abiret; et Magos dixisse, [quod genus sapientium et doctorum habebatur in Persis,] ex triplici adpetitione solis triginta annos Cyrum regnaturum esse portendi; quod ita contigit: nam ad septuagesimum pervenit, cum quadraginta natus annos regnare coepisset. Est profecto quid- 47
dam etiam in barbaris gentibus praesentiens atque divinans, si quidem ad mortem proficiscens Callanus Indus,

cum inscenderet in rogum ardentem, 'o praeclarum dis-
cessum' inquit 'e vita, cum, ut Herculi contigit, mortali
corpore cremato in lucem animus excesserit!' cumque
Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret, 'opti-
me'; inquit 'propediem te videbo.' quod ita contigit;
nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus.
discedo parumper a somniis, ad quae mox revertar. qua
nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem con-
stat ex Olympiade natum esse Alexandrum atque, ubi
lucere coepisset, clamitasse Magos pestem ac perniciem
Asiae proxuma nocte natam. haec de Indis et Magis.

24 48 Redeamus ad somnia. Hannibalem Caelius scri-
bit, cum columnam auream, quae esset in fano Iunonis
Laciniae, auferre vellet dubitaretque, utrum ea solida
esset an extrinsecus inaurata, perterebravisse, cumque
solidam invenisset statuisse tollere; ei secundum quietem
visam esse Iunonem praedicere ne id faceret minarique,
si fecisset, se curaturam ut eum quoque oculum, quo
bene videret, amitteret, idque ab homine acuto non esse
neglectum: itaque ex eo auro, quod exterebratum esset,
buculam curasse faciendam et eam in summa columna
49 conlocavisse. hoc item in Sileni, quem Caelius sequitur,
Graeca historia est — is autem diligentissume res Hanni-
balis persecutus est —: Hannibalem, cum cepisset Sa-
guntum, visum esse in somnis a Iove in deorum conci-
lium vocari; quo cum venisset, Iovem imperavisse ut
Italiae bellum inferret ducemque ei unum e concilio
datum, quo illum utentem cum exercitu progredi coe-
pisse; tum ei ducem illum praecepisse ne respiceret,
illum autem id diutius facere non potuisse elatumque
cupiditate respexisse; tum visam beluam vastam et in-
manem circumplicatam serpentibus quacumque incederet
omnia arbusta, virgulta, tesca pervertere, et eum admi-
ratum quaesisse de deo, quodnam illud esset tale mon-
strum, et deum respondisse Vastitatem esse Italiae prae-
cepisseque ut pergeret protinus; quid retro atque a tergo
50 fieret ne laboraret. apud Agathoclem scriptum in historia
est Hamilcarem Karthaginiensem, cum oppugnaret Syra-
cusas, visum esse audire vocem se postridie cenaturum
Syracusis; cum autem is dies inluxisset, magnam seditio-

nem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam; quod cum sensissent Syracusani, inproviso eos in castra inrupisse Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum: ita res somnium conprobavit. plena exemplorum est historia, tum referta vita communis. at vero 51
P. Decius ille, Quinti filius, qui primus e Deciis consul fuit, cum esset tribunus militum M. Valerio A. Cornelio consulibus a Samnitibusque premeretur noster exercitus, cum pericula proeliorum iniret audacius monereturque ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus, sibi in somnis visum esse, cum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxuma gloria: et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit; post triennium autem, cum consul esset, devovit se et in aciem Latinorum inrupit armatus; quo eius facto superati sunt et deleti Latini: cuius mors ita gloriosa fuit, ut eandem concupisceret filius. sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philo- 52
sophorum.

Est apud Platonem Socrates, cum esset in custodia 25
publica, dicens Critoni suo familiari sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quendam eius modi versum:

tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

quod, *ut* est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus — qui vir et quantus? — in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia, quorum eventus mirabiles exstiterunt. mentiri Xenophon- 53
tem an delirare dicemus? quid? singulari vir ingenio Aristoteles et paene divino ipsene errat an alios volt errare, cum scribit Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse, quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur; in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere fore ut perbrevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem [Eudemum] quinquennio post domum esse rediturum. atque ita quidem prima statim scribit Aristoteles conse-

cuta, et convaluisse Eudemum et ab uxoris fratribus
interfectum tyrannum; quinto autem anno exeunte, cum
esset spes ex illo somnio, in Cyprum illum ex Sicilia
esse rediturum, proeliantem eum ad Syracusas occidisse:
ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, cum
animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum rever-
54 tisse videatur. adiungamus philosophis doctissimum ho-
minem, poëtam quidem divinum, Sophoclem: qui, cum
ex aede Herculis patera aurea gravis subrepta esset, in
somnis vidit ipsum deum dicentem qui id fecisset. quod
semel ille iterumque neglexit; ubi idem saepius, ascendit
in Ariopagum, detulit rem. Ariopagitae conprehendi
iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus: is quaestione
adhibita confessus est pateramque rettulit; quo facto fa-
num illud Indicis Herculis nominatum est.

26 Sed quid ego Graecorum? nescio quo modo me ma-
55 gis nostra delectant. omnes hoc historici, Fabii, Gellii,
sed proxume Caelius: cum bello Latino ludi votivi ma-
xumi primum fierent, civitas ad arma repente est exci-
tata; itaque ludis intermissis instaurativi constituti sunt:
qui ante quam fierent cumque iam populus consedisset,
servus per circum, cum virgis caederetur, furcam ferens
ductus est. exim cuidam rustico Romano dormienti
visus est venire qui diceret praesulem sibi non placuisse
ludis idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare:
illum non esse ausum. iterum esse idem iussum et mo-
nitum ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse
ausum. exim filium eius esse mortuum, eandem in som-
nis admonitionem fuisse tertiam: tum illum etiam debi-
lem factum rem ad amicos detulisse, quorum de sententia
lecticula in curiam esse delatum, cumque senatui som-
nium enarravisset, pedibus suis salvum revertisse; itaque
somnio conprobato a senatu ludos illos iterum instauratos
56 memoriae proditum est. Gaius vero Gracchus multis dixit,
ut scriptum apud eundem Caelium est, sibi in somnis
quaesturam pet*ere dubita*nti Tiberium fratrem visum esse
dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto,
quo ipse interisset, esse pereundum. hoc, ante quam
tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse
scribit Caelius et *illum* dixisse multis. quo somnio quid

inveniri potest certius? Quid? illa duo somnia, quae 27
creberrume commemorantur a Stoicis, quis tandem potest
contemnere? unum de Simonide: qui cum ignotum quendam proiectum mortuum vidisset eumque humavisset haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est ne id faceret ab eo, quem sepultura adfecerat; si navigavisset, eum naufragio esse periturum: itaque Simonidem redisse, perisse ceteros, qui tum navigavissent.
alterum ita traditum, clarum admodum somnium: cum 57
duo quidam Arcades familiares iter una facerent et Megaram venissent, alterum ad coponem devertisse, ad hospitem alterum; qui ut cenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare ut subveniret, quod sibi a copone interitus pararetur: eum primo perterritum somnio surrexisse, dein cum se conlegisset idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eundem illum visum esse rogare ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur: se interfectum in plaustrum a copone esse coniectum et supra stercus iniectum; petere ut mane ad portam adesset, prius quam plaustrum ex oppido exiret. hoc vero eum somnio commotum mane bubulco praesto ad portam fuisse, quaesisse ex eo quid esset in plaustro: illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse, coponem re patefacta
poenas dedisse. quid hoc somnio dici divinius potest? 28

Sed quid aut plura aut vetera quaerimus? saepe 58
tibi meum narravi, saepe ex te audivi tuum somnium: me, cum Asiae pro consule praeessem, vidisse in quiete, cum tu equo advectus ad quandam magni fluminis ripam, provectus subito atque delapsus in flumen, nusquam adparuisses, me contremuisse timore perterritum; tum te repente laetum exstitisse eodemque equo adversam ascendisse ripam nosque inter nos esse conplexos. facilis coniectura huius somnii, mihique a peritis in Asia prae-
dictum est fore eos eventus rerum, qui acciderunt. venio 59
nunc ad tuum. audivi equidem ex te ipso, sed mihi saepius noster Sallustius narravit: cum in illa fuga, nobis gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Atinatis maneres magnamque partem noctis vigilasses, ad

lucem denique arte et graviter dormitare coepisse; itaque, quamquam iter instaret, se tamen silentium fieri iussisse neque esse passum te excitari; cum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, cum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te quid tristis esses, cumque tu te patria vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dextram tuam et bono animo te iussisse esse lictorique proxumo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret, et dixisse in eo tibi salutem fore. tum et se exclamasse Sallustius narrat, reditum tibi celerem et gloriosum paratum et te ipsum visum somnio delectari; nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses in monumento Marii de tuo reditu magnificentissumum illud senatus consultum esse factum, referente optumo et clarissimo viro consule, idque frequentissimo theatro incredibili clamore et plausu conprobatum, dixisse te nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

29 'At multa falsa.' immo obscura fortasse nobis. sed
60 sint falsa quaedam; contra vera quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus: nunc onustis cibo et vino perturbata et confusa cernimus. vide quid Socrates in Platonis Politia loquatur. dicit enim: 'cum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat, illa autem, in qua feritas quaedam sit atque agrestis inmanitas, cum sit inmoderato extumefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno inmoderateque iactari; itaque huic omnia visa obiciuntur a mente ac ratione vacua, ut aut cum matre corpus miscere videatur aut cum quovis alio vel homine vel deo, saepe belua, atque etiam trucidare aliquem et inpie cruentari multaque facere inpure atque
61 taetre cum temeritate et inpudentia. at qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta saturataque bonarum cogitationum epulis, eaque parte animi, quae voluptate alitur, nec inopia enecta nec satietate affluenti — quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam sive abundat atque affluit — illa etiam tertia parte animi, in qua irarum

exsistit ardor, sedata atque restincta, tum eveniet duabus animi temerariis partibus conpressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat et se vegetam ad somniandum acremque praebeat, tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.' haec verba ipsa Platonis expressi.
Epicurum igitur audiemus potius? namque Carneades 30
concertationis studio modo ait hoc, modo illud, at ille 62
quod sentit; sentit autem nihil umquam elegans, nihil decorum. hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. iubet igitur Plato sic ad somnum proficisci corporibus adfectis, ut nihil sit quod errorem animis perturbationemque adferat. ex quo etiam Pythagoriis interdictum putatur ne faba vescerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis
quaerenti vera contrariam. cum ergo est somno sevoca- 63
tus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura providet; iacet enim corpus dormientis ut mortui, viget autem et vivit animus: quod multo magis faciet post mortem, cum omnino corpore excesserit. itaque adpropinquante morte multo est divinior: nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero adfecti, instare mortem; itaque iis occurrunt plerumque imagines mortuorum, tumque vel maxume laudi student, eosque, qui secus quam decuit vixerunt, peccatorum suorum tum maxume paenitet.
divinare autem morientis illo etiam exemplo confirmat 64
Posidonius, quod adfert, Rhodium quendam morientem sex aequalis nominasse et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui [deinde] deinceps moriturus esset. sed tribus modis censet deorum adpulsu homines somniare: uno, quod provideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur, altero, quod plenus aër sit inmortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis adpareant, tertio, quod ipsi di cum dormientibus conloquantur; idque, ut modo dixi, facilius evenit adpropinquante morte, ut animi
futura augurentur; ex quo et illud est Callani, de quo 65
ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propin-
quam Achilli mortem denuntiat. neque enim illud ver- 31

bum temere consuetudo adprobavisset, si ea res nulla esset omnino,

praesagibat animus frustra me ire, cum exirem domo.

[sagire enim sentire acute est, ex quo sagae anus, quia multa scire volunt, et sagaces dicti canes: is igitur, qui ante sagit quam oblata res est, dicitur praesagire, id est
66 futura ante sentire.] inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. ea si exarsit acrius, furor appellatur, cum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

sed quid oculis rabere visa es derepente ardentibus?
ubi paulo ante sapiens illa virginali' modestia?
mater, optumarum multo mulier melior mulierum,
missa sum superstitiosis hariolationibus;
namque Apollo fatis fandis dementem invitam ciet.
virgines vereor aequalis, patris mei meum factum pudet,
optumi viri: mea mater, tui me miseret, mei piget.
optumam progeniem Priamo peperisti extra me: hoc dolet,
men obesse, illos prodesse, me obstare, illos obsequi.

o poëma tenerum et moratum atque molle! sed hoc mi-
67 nus ad rem: illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

adest, adest fax obvoluta sanguine atque incendio.
multos annos latuit; cives, ferte opem et restinguite.

deus inclusus corpore humano, iam non Cassandra loquitur.

iamque mari magno classis cita
texitur; exitium examen rapit:
adveniet, fera velivolantibus
navibus conplebit manus litora.

32 Tragoedias loqui videor et fabulas. at ex te ipso non
68 commenticiam rem, sed factam eiusdem generis audivi: C. Coponium ad te venisse Dyrrachium, cum praetorio imperio classi Rhodiae praeesset, cum primo hominem prudentem atque doctum, eumque dixisse remigem quendam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine, rapinas Dyrrachii et conscensionem in navis cum fuga fugientibusque mi-

serabilem respectum incendiorum fore, sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari: tum neque te ipsum non esse commotum Marcumque Varronem et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharsalia fuga venisse Labienum; qui cum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse
confecta: nam et ex horreis direptum effusumque fru- 69
mentum vias omnis angiportusque constraverat, et navis subito perterriti metu conscendistis, et noctu ad oppidum respicientes flagrantis onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis; postremo a Rhodia classe deserti verum vatem fuisse sensistis.

Exposui quam brevissime potui somnii et furoris ora- 70
cula, quae carere arte dixeram. quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet: animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos — ex quo intellegitur esse extra divinum animum, humanus unde ducatur —, humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae adpetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam; quae autem pars animi rationis atque intellegentiae sit particeps, eam tum maxume vigere, cum plurimum absit a
corpore. itaque expositis exemplis verarum vaticinatio- 71
num et somniorum Cratippus solet rationem concludere hoc modo: 'si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi fungi suo munere, qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium: item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem quis, cum divinationem habeat, errare aliquando nec vera cernere, satis est ad confirmandam divinationem semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur; sunt autem eius generis innumerabilia: esse igitur divinationem
confitendum est.' quae vero aut coniectura explicantur 33
aut eventis animadversa ac notata sunt, ea genera divi- 72
nandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur; in quo haruspices, augures coniectoresque numerantur. haec inprobantur a Peripateticis, a Stoicis defenduntur.

quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina,
quod Etruscorum declarant et haruspicini et fulgurales
et rituales libri, vestri etiam augurales, alia autem subito
ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum
Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos
auguratus est, et ut in Sullae scriptum historia videmus,
quod te inspectante factum est, ut, cum ille in agro
Nolano inmolaret ante praetorium, ab infima ara subito
anguis emergeret, cum quidem C. Postumius haruspex
oraret illum ut in expeditionem exercitum educeret: id
cum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nolam fortissuma
73 Samnitium castra cepit. facta coniectura etiam in Dio-
nysio est, paulo ante quam regnare coepit: qui cum per
agrum Leontinum iter faciens equum ipse demisisset in
flumen, submersus equus voraginibus non exstitit; quem
cum maxima contentione non potuisset extrahere, disces-
sit, ut ait Philistus, aegre ferens. cum autem aliquantum
progressus esset, subito exaudivit hinnitum respexitque
et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba examen
apium consederat: quod ostentum habuit hanc vim, ut
34 Dionysius paucis post diebus regnare coeperit. quid?
74 Lacedaemoniis paulo ante Leuctricam calamitatem quae
significatio facta est, cum in Herculis fano arma sonu-
erunt Herculisque simulacrum multo sudore manavit! at
eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo
Herculis valvae clausae repagulis subito se ipsae aperu-
erunt armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt
humi inventa; cumque eodem tempore apud Lebadiam
Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco
sic adsidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum
augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse victoriam,
propterea quod avis illa victa silere soleret, canere, si
75 vicisset. eademque tempestate multis signis Lacedae-
moniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur: nam-
que et in Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus
fuerat, statua, quae Delphis stabat, in capite corona su-
bito exstitit ex asperis herbis et agrestibus, stellaeque
aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post
navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses con-
ciderunt — qua in pugna quia Castor et Pollux cum

Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum in-
signia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae
—, paulo ante Leuctricam pugnam deciderunt neque
repertae sunt. maximum vero illud portentum isdem 76
Spartiatis fuit, quod, cum oraclum ab Iove Dodonaeo
petivissent de victoria sciscitantes, legatique *vas* illud, in
quo inerant sortes, conlocavissent, simia, quam rex Mo-
lossorum in deliciis habebat, et sortis ipsas et cetera,
quae erant ad sortem parata, disturbavit et aliud alio
dissupavit. tum ea quae praeposita erat oraclo sacerdos
dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de
victoria cogitandum.

Quid? bello Punico secundo nonne C. Flaminius con- 35
sul iterum neglexit signa rerum futurarum magna cum 77
clade rei publicae? qui exercitu lustrato, cum Arretium
versus castra movisset et contra Hannibalem legiones
duceret, et ipse et equus eius ante signum Iovis Statoris
sine causa repente concidit nec eam rem habuit religioni,
obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret proe-
lium. idem cum tripudio auspicaretur, pullarius diem
proelii committendi differebat: tum Flaminius ex eo quae-
sivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid facien-
dum censeret. cum ille quiescendum respondisset, Fla-
minius: 'praeclara vera auspicia, si esurientibus pullis
res geri poterit, saturis nihil geretur.' itaque signa con-
velli et se sequi iussit: quo tempore cum signifer primi
hastati signum non posset movere loco nec quicquam
proficeretur, plures cum accederent, Flaminius re nun-
tiata suo more neglexit; itaque tribus iis horis concisus
exercitus atque ipse interfectus est. magnum illud etiam, 78
quod addidit Caelius, eo tempore ipso, cum hoc calami-
tosum proelium fieret, tantos terrae motus in Liguribus,
Gallia conpluribusque insulis totaque in Italia factos esse,
ut multa oppida conruerint, multis locis labes factae sint
terraeque desiderint fluminaque in contrarias partis flu-
xerint atque in amnis mare influxerit.

Fiunt certae divinationum coniecturae a peritis. Mi- 36
dae illi Phrygi, cum puer esset, dormienti formicae in
os tritici grana congesserunt: divitissumum fore prae-
dictum est, quod evenit. at Platoni cum in cunis par-

vulo dormienti apes in labellis consedissent, responsum est singulari illum suavitate orationis fore: ita futura
79 eloquentia provisa in infante est. quid? amores ac deliciae tuae, Roscius, num aut ipse aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? qui cum esset in cunabulis educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini, noctu lumine adposito experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu; quo aspectu exterrita clamorem sustulit. pater autem Roscii ad haruspices rettulit, qui responderunt nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore: atque hanc speciem Pasiteles caelavit argento et noster expressit Archias versibus. quid igitur exspectamus? an dum in foro nobiscum di inmortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt, quam tum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis inplicant; nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyllam. quid enim? non videmus quam sint varia terrarum genera? ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis et in Asia Plutonia, quae vidimus, et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres, aliae quae acuta ingenia gignant, aliae quae retusa: quae omnia fiunt et ex caeli
80 varietate et ex disparili adspiratione terrarum. fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius, saepe etiam cura et timore, qualis est illa

flexanima, tamquam lymphata aut Bacchi sacris
commota, in tumulis Teucrum commemorans suum.

37 atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam; negat enim sine furore Democritus quemquam poëtam magnum esse posse, quod idem dicit Plato: quem, si placet, appellet furorem, dum modo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. quid? vestra oratio in causis, quid? ipsa actio potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? equidem etiam in te saepe vidi et, ut ad leviora veniamus, in Aesopo familiari tuo tantum ardorem voltuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

Obiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt, speciem autem offerunt: quod contigisse Brenno dicitur eiusque Gallicis copiis, cum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. tum enim ferunt ex oraclo ecfatam esse Pythiam: 81

ego providebo rem istam et albae virgines.

ex quo factum ut viderentur virgines ferre arma contra et nive Gallorum obrueretur exercitus.

Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum; ego autem haud scio an nec cardiacis tribuendum hoc sit nec phreneticis; animi enim integri, non vitiosi est corporis divinatio. quam quidem esse re vera hac Stoicorum ratione concluditur: 'si sunt di neque ante declarant hominibus quae futura sint, aut non diligunt homines, aut quid eventurum sit ignorant, aut existumant nihil interesse hominum scire quid sit futurum, aut non censent esse suae maiestatis praesignificare hominibus quae sunt futura, aut ea ne ipsi quidem di significare possunt. at neque non diligunt nos, sunt enim benefici generique hominum amici; neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt; neque nostra nihil interest scire ea, quae eventura sunt, erimus enim cautiores, si sciemus; neque hoc alienum ducunt maiestate sua, nihil est enim beneficentia praestantius; neque non possunt futura praenoscere. non igitur sunt di nec significant futura; sunt autem di: significant ergo. et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam, frustra enim significarent; nec, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.' 38
82
83

Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater utitur. quid est igitur cur dubitandum sit quin sint ea, quae disputavi, verissima, si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si summi philosophi, si poëtae, si sapientissimi viri, qui res publicas constituerunt, qui urbis condiderunt, si denique hoc semper ita putatum est? an dum bestiae loquantur exspectamus, hominum consentiente 39
84

85 auctoritate contenti non sumus? nec vero quicquam aliud
adfertur, cur ea, quae dico, divinandi genera nulla sint,
nisi quod difficile dictu videtur quae cuiusque divina-
tionis ratio, quae causa sit. quid enim habet haruspex
cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus et
proferat diem? quid augur cur a dextra corvus, a sinistra
cornix faciat ratum? quid astrologus cur stella Iovis aut
Veneris coniuncta cum luna ad ortus puerorum salutaris
sit, Saturni Martisve contraria? cur autem deus dormien-
tis nos moneat, vigilantis neglegat? quid deinde causae
est cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sa-
86 piens hoc idem facere non queat? cur fiat quidque quae-
ris? recte omnino, sed non nunc id agitur: fiat necne
fiat, id quaeritur. ut, si magnetem lapidem esse dicam,
qui ferrum ad se adliciat et attrahat, rationem cur id fiat
adferre nequeam, fieri omnino neges. quod idem facis
in divinatione, quam et cernimus ipsi et audimus et legi-
mus et a patribus accepimus. neque ante philosophiam
patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis
vita dubitavit, et, postea quam philosophia processit,
nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset aucto-
87 ritas. dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate;
excepi de antiquis praeter Xenophanem neminem; ad-
iunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos: unus
dissentit Epicurus. qui vero hoc turpius quam quod
idem nullam censet gratuitam esse virtutem?

40 Quis est autem quem non moveat clarissumis monu-
mentis testata consignataque antiquitas? Calchantem au-
gurem scribit Homerus longe optumum eumque ducem
classium fuisse ad Ilium, auspiciorum credo scientia, non
88 locorum. Amphilochus et Mopsus Argivorum reges
fuerunt, sed idem augures, iique urbis in ora marituma
Ciliciae Graecas condiderunt. atque etiam ante hos Am-
phiaraus et Tiresias, non humiles et obscuri neque eorum
similes, ut apud Ennium est,

qui sui quaestus causa fictas suscitant sententias,

sed clari et praestantes viri, [qui] avibus et signis admo-
niti futura dicebant; quorum de altero etiam apud infe-
ros Homerus ait solum sapere, ceteros umbrarum vagari

modo; Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae, deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracla peterentur. quid? Asiae rex Priamus nonne 89
et Helenum filium et Cassandram filiam divinantis habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse scriptum videmus. quid? Polyidum Corinthium nonne Homerus et aliis multa et filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse commemorat? omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, idem auguria tenebant; ut enim sapere, sic divinare regale ducebant: testis est nostra civitas, in qua et reges augures et postea privati, eodem sacerdotio praediti, rem publicam religionum auctoritate rexerunt. 41 90
eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est, si quidem et in Gallia Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Haeduum hospitem tuum laudatoremque cognovi, qui et naturae rationem, quam *φυσιολογίαν* Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur et partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura dicebat, et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi causa atque inter se conloquendi, quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. nec quisquam rex Persarum potest esse, qui 91
non ante Magorum disciplinam scientiamque perceperit. licet autem videre et genera quaedam et nationes huic scientiae deditas: Telmesus in Caria est, qua in urbe excellit haruspicum disciplina; itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clutidarum, haruspicinae nobilitate praestantis; in Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt; Etruria autem de caelo tacta scientis- 92
sume animadvertit, eademque interpretatur quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. quocirca bene apud maiores nostros senatus tum, cum florebat imperium, decrevit ut de principum filiis x singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum; Phryges autem et Pisidae et Cilices et Arabum natio avium significationibus pluri-

mum obtemperant, quod idem factitatum in Umbria accepimus.

42
93 Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductae. etenim Aegyptii et Babylonii in camporum patentium aequoribus habitantes, cum ex terra nihil emineret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt; Etrusci autem, quod religione inbuti studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxume dediderunt, quodque propter aëris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant et quod ob eandem causam multa invisitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu, ostentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt; quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant: quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt, ostenta, portenta, monstra,
94 prodigia dicuntur. Arabes autem et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxume utuntur, campos et montis hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt; eademque et Pisidiae causa fuit et huic nostrae Umbriae. tum Caria tota praecipueque Telmeses, quos ante dixi, quod agros uberrumos maximeque fertilis incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

43
95 Quis vero non videt in optuma quaque re publica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo maius erat certamen et discrimen salutis. omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi habent: externa videamus. namque et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos *μάντεις* vocant, adhibuerunt, et Lacedaemonii regibus suis augurem adsessorem dederunt, itemque senibus, sic enim consilium publicum appellant, augurem interesse voluerunt, idemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraclum aut ab

Hammone aut a Dodona petebant. Lycurgus quidem, 96
qui Lacedaemoniorum rem publicam temperavit, leges
suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit; quas
cum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus
religione. atque etiam qui praeerant Lacedaemoniis,
non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod
est in agro propter urbem, somniandi causa excubabant,
quia vera quietis oracla ducebant. ad nostra iam redeo. 97
quotiens senatus decemviros ad libros ire iussit! quantis
in rebus quamque saepe responsis haruspicum paruit!
nam et cum duo visi soles essent et cum tres lunae et
cum faces et cum sol nocte visus esset et cum e caelo
fremitus auditus et cum caelum discessisse visum esset
atque in eo animadversi globi, delata etiam ad senatum
labe agri Privernatis, cum ad infinitam altitudinem terra
desidisset Apuliaque maximis terrae motibus conquas-
sata esset, quibus portentis magna populo Romano bella
perniciosaeque seditiones denuntiabantur; inque his om-
nibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus con-
gruebant. quid? cum Cumis Apollo sudavit, Capuae 98
Victoria? quid? ortus androgyni nonne fatale quoddam
monstrum fuit? quid? cum fluvius Atratus sanguine flu-
xit? quid? cum saepe lapidum, sanguinis non numquam,
terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit?
quid? cum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est, in
Aventino portae et homines, Tusculi aedes Castoris et
Pollucis Romaeque Pietatis? nonne et haruspices ea re-
sponderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem
repertae praedictiones sunt? Caeciliae Q. filiae *e* somnio 44 99
modo Marsico bello templum est a senatu Iunoni Sospi-
tae restitutum; quod quidem somnium Sisenna cum dis-
putavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tum
insolenter, credo ab Epicureo aliquo inductus, disputat
somniis credi non oportere. idem contra ostenta nihil
disputat exponitque initio belli Marsici et deorum simu-
lacra sudavisse et sanguine fluxisse et discessisse caelum
et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nun-
tiarent, et Lanuvii clipeos, quod haruspicibus tristissumum
visum esset, a muribus esse derosos. quid? quod in an- 100
nalibus habemus, Veienti bello, cum lacus Albanus prae-

ter modum crevisset, Veientem quendam ad nos hominem nobilem perfugisse eumque dixisse ex fatis, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret, et, si lacus emissus lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano, sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore: ex quo illa admirabilis a maioribus Albanae aquae facta deductio est. cum autem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent, tum ex iis quidam dixisse dicitur non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere: in isdem enim fatis scriptum Veientis habere, fore ut brevi a Gallis Roma caperetur, quod quidem sexennio post Veios captos fa-
45 101 ctum esse videmus. saepe etiam et in proeliis Fauni auditi et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto missae esse dicuntur; cuius generis duo sint ex multis exempla, sed maxuma: nam non multo ante urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est, 'ut muri et portae reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur.' quod neglectum, cum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem expiatum est; ara enim Aio Loquenti, quam saeptam videmus, exadversus eum locum consecrata est. atque etiam scriptum a multis est, cum terrae motus factus esset, ut sue plena procuratio fieret, vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse; quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. haec igitur et a dis significata et a nostris maioribus iudicata contemnimus?
102 neque solum deorum voces Pythagorei observitaverunt, sed etiam hominum, quae vocant omina; quae maiores nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis 'quod bonum, faustum, felix fortunatumque esset' praefabantur, rebusque divinis, quae publice fierent, ut 'faverent linguis,' imperabatur, inque feriis imperandis, ut 'litibus et iurgiis se abstinerent.' itemque in lustranda colonia ab eo, qui eam deduceret, et cum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur; quod idem in dilectu con-
103 sules observant, ut primus miles fiat bono nomine: quae quidem a te scio et consule et imperatore summa cum

religione esse servata. praerogativam etiam maiores omen
iustorum comitiorum esse voluerunt. atque ego exempla 46
ominum nota proferam. L. Paulus consul iterum, cum ei bellum ut cum rege Perse gereret obtigisset, ut ea ipsa die domum ad vesperum rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animum advertit tristiculam. 'quid est,' inquit 'mea Tertia? quid tristis es?' 'mi pater,' inquit 'Persa periit.' tum ille artius puellam conplexus 'accipio,' inquit 'mea filia, omen';
erat autem mortuus catellus eo nomine. L. Flaccum, 104
flaminem Martialem, ego audivi cum diceret Caeciliam Metelli, cum vellet sororis suae filiam in matrimonium conlocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi causa, quod fieri more veterum solebat: cum virgo staret et Caecilia in sella sederet neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petisse a matertera ut sibi concederet, paulisper ut in eius sella requiesceret; illam autem dixisse: 'vero, mea puella, tibi concedo meas sedes.' quod omen res consecuta est: ipsa enim brevi mortua est, virgo autem nupsit cui Caecilia nupta fuerat. haec posse contemni vel etiam rideri praeclare intellego, sed id ipsum est deos non putare, quae ab iis significantur contemnere.

Quid de auguribus loquar? tuae partes sunt; tuum, 47
inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. tibi Ap. 105
Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore: quod paucis post mensibus exortum paucioribus a te est diebus oppressum. cui quidem auguri vehementer adsentior; solus enim multorum annorum memoria non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. quem inridebant collegae tui eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant; quibus nulla videbatur in auguriis aut praesensio aut scientia veritatis futurae, sapienter aiebant ad opinionem inperitorum esse fictas religiones. quod longe secus est; neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent. sed difficultas laborque discendi disertam neglegentiam reddidit; malunt enim disserere

106 nihil esse in auspiciis quam quid sit ediscere. quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissumum auctore te:

hic Iovis altisoni subito pinnata satelles
arboris e trunco serpentis saucia morsu
subrigit, ipsa feris transfigens unguibus, anguem
semanimum et varia graviter cervice micantem;
quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
abiecit ecflantem et laceratum adfligit in unda,
seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
hanc ubi praepetibus pinnis lapsuque volantem
conspexit Marius, divini numinis augur,
faustaque signa suae laudis reditusque notavit,
partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.

48 atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus fuit,
107 nec fictus ad opiniones inperitorum, sed a certis acceptus et posteris traditus. itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

curantes magna cum cura concupientes
regni dant operam simul auspicio augurioque.
hinc Remus auspicio se devovet atque secundam
solus avem servat. at Romulus pulcher in alto
quaerit Aventino, servat genus altivolantum.
certabant urbem Romam Remoramne vocarent.
omnibus cura viris uter esset induperator:
exspectant veluti, consul quom mittere signum
volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
108 quam mox emittat pictis e faucibus currus:
sic exspectabat populus atque ore timebat
rebus, utri magni victoria sit data regni.
interea sol albus recessit in infera noctis;
exin candida se radiis dedit icta foras lux,
et simul ex alto longe pulcherruma praepes
laeva volavit avis. simul aureus exoritur sol,
cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
auspicio regni stabilita scamna solumque.

Sed ut, unde huc digressa est, eodem redeat oratio: 49
si nihil queam disputare quam ob rem quidque fiat, et 109
tantum modo fieri ea, quae commemoravi, doceam, pa-
rumne Epicuro Carneadive respondeam? quid? si etiam
ratio exstat artificiosae praesensionis facilis, divinae au-
tem paulo obscurior? quae enim extis, quae fulgoribus,
quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata
sunt observatione diuturna; adfert autem vetustas omni-
bus in rebus longinqua observatione incredibilem scien-
tiam; quae potest esse etiam sine motu atque inpulsu
deorum, cum, quid ex quoque eveniat et quid quamque
rem significet, crebra animadversione perspectum est.
altera divinatio est naturalis, ut ante dixi; quae physica 110
disputandi subtilitate referenda est ad naturam deorum,
a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos
animos et libatos habemus, cumque omnia conpleta et
referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est
contagione divinorum animos humanos commoveri. sed
vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt diiungunt-
que se a societate divina vinclis corporis inpediti: rarum 111
est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent et
ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque
rapiantur. horum sunt auguria non divini impetus, sed
rationis humanae: nam et natura futura praesentiunt, ut
aquarum eluviones et deflagrationem futuram aliquando
caeli atque terrarum; alii autem in re publica exercitati,
ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyranni-
dem multo ante prospiciunt, quos prudentis possumus
dicere, id est providentis, divinos nullo modo possumus,
non plus quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores
suos convinceret ostenderetque etiam philosophum, si ei
commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam,
ante quam florere coepisset, in agro Milesio coëmisse
dicitur. animadverterat fortasse quadam scientia olea- 112
rum ubertatem fore. et quidem idem primus defectio-
nem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse
fertur. multa medici, multa gubernatores, agricolae 50
etiam multa praesentiunt, sed nullam eorum divinatio-
nem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico
moniti Lacedaemonii sunt ut urbem et tecta linquerent

armatique in agro excubarent, quod terrae motus instaret, tum, cum et urbs tota conruit et e monte Taygeto extrema montis quasi puppis avolsa est. ne Pherecydes quidem, ille Pythagorae magister, potius divinus habebitur quam physicus, quod, cum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus dixit instare.

113 Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat, nisi cum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore: quod aut vatibus contingit aut dormientibus; itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur et, ut dixi, a Cratippo nostro. si propterea, quod ea proficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola, sin autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, [vaticinationes cum somniis,] nihil est quod cum his magno opere pugnemus, praesertim
114 cum sint qui omnino nullam divinationem probent. ergo et ii, quorum animi spretis corporibus evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati cernunt illa profecto, quae vaticinantes pronuntiant, multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent, ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur. multos nemora silvaeque, multos amnes aut maria commovent, quorum furibunda mens videt ante multo quae sint futura. quo de genere illa sunt:

eheu videte!
iudicabit inclitum iudicium inter deas tris aliquis:
quo iudicio Lacedaemonia mulier, furiarum una, adveniet.

eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt neque solum verbis, sed etiam

versibus, quos olim Fauni vatesque canebant.

115 similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur. credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatae mentes oracla funderent; quo de genere Apol-
51 linis operta prolata sunt. Atque haec quidem vatium ratio est, nec dissimilis sane somniorum; nam quae vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus:

viget enim animus in somnis liber ab sensibus omnique inpeditione curarum, iacente et mortuo paene corpore; qui quia vixit ab omni aeternitate versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est adfectus, ut sopito corpore ipse vigilet. haec
somniantis est divinatio. hic magna quaedam exoritur 116
neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum [Antiphontis] interpretatio, eodemque modo et oraclorum et vaticinationum. [sunt enim explanatores ut grammatici poëtarum.] nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset quem ad modum ad eorum venas perveniretur, nec fruges terrae bacasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et condiciones tradidisset, materiave quid iuvaret, nisi consectionis eius fabricam haberemus, sic cum omni utilitate, quam di hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. item igitur somniis, vaticinationibus, oraclis, quod erant multa obscura, multa ambi-
gua, explanationes adhibitae sunt interpretum. quo modo 117
autem aut vates aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est; sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant, sint haec, quae quaerimus, faciliora: continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est de natura deorum, quae a te secundo libro est explicata dilucide; quam si obtinemus, stabit illud, quod hunc locum continet, de quo agimus: esse deos et eorum providentia mundum administrari eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. haec si tenemus, quae mihi quidem non videntur posse convelli, profecto hominibus a
dis futura significari necesse est; sed distinguendum vi- 52
detur quonam modo: nam non placet Stoicis singulis 118
iecorum fissis aut avium cantibus interesse deum — neque enim decorum est nec dis dignum nec fieri ullo pacto potest —, sed ita a principio inchoatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulgoribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium

vocibus: ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe
falluntur; male coniecta maleque interpretata falsa sunt,
non rerum vitio, sed interpretum inscientia. hoc autem
posito atque concesso, esse quandam vim divinam homi-
num vitam continentem, non difficile est, quae fieri certe
videmus, ea qua ratione fiant suspicari; nam et ad ho-
stiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens,
quae est toto confusa mundo, et tum ipsum, cum immo-
lare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit ali-
quid aut supersit; parvis enim momentis multa natura
119 aut adfingit aut mutat aut detrahit. quod ne dubitare
possimus, maximo est argumento quod paulo ante interi-
tum Caesaris contigit: qui cum immolaret illo die, quo
primum in sella aurea sedit et cum purpurea veste pro-
cessit, in extis bovis opimi cor non fuit. num igitur
censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde
esse posse? qua ille rei novitate perculsus, cum Spurinna
diceret timendum esse ne et consilium et vita deficeret;
earum enim rerum utramque a corde proficisci * *. postero
die caput in iecore non fuit. quae quidem illi portende-
bantur a dis inmortalibus, ut videret interitum, non ut
caveret. cum igitur eae partes in extis non reperiuntur,
sine quibus victuma illa vivere nequisset, intellegendum
est in ipso immolationis tempore eas partis, quae absint,
53 interisse. eademque efficit in avibus divina mens, ut
120 tum huc, tum illuc volent alites, tum in hac, tum in illa
parte se occultent, tum a dextra, tum a sinistra parte
canant oscines. nam si animal omne, ut volt, ita utitur
motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque
quocumque volt flectit, contorquet, porrigit, contrahit,
eaque ante efficit paene quam cogitat, quanto id deo est
121 facilius, cuius numini parent omnia? idemque mittit et
signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit,
quale scriptum illud videmus: si luna paulo ante solis
ortum defecisset in signo Leonis, fore ut [armis] Dareus
et Persae ab Alexandro et Macedonibus proelio vin-
cerentur Dareusque moreretur, et, si puella nata biceps
esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulte-
rium domi, et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore
ut ab exteris gentibus vinceretur ea res publica, in qua

id contigisset. eiusdem generis etiam illud est, quod
scribit Herodotus Croesi filium, cum esset infans, locu-
tum; quo ostento regnum patris et domum funditus con-
cidisse. caput arsisse Servio Tullio dormienti quae
historia non prodidit? ut igitur qui se tradit quieti prae-
parato animo cum bonis cogitationibus, tum rebus ad
tranquillitatem adcommodatis, certa et vera cernit in
somnis, sic castus animus purusque vigilantis et ad avium
et ad extorum reliquorumque signorum veritatem est pa-
ratior. hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepi- 54
mus quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dici- 122
tur, esse divinum quiddam, quod *δαιμόνιον* appellat, cui
semper ipse paruerit, numquam inpellenti, saepe revo-
canti. et Socrates quidem — quo quem auctorem melio-
rem quaerimus? — Xenophonti consulenti sequereturne
Cyrum, postea quam exposuit quae ipsi videbantur, 'et
nostrum quidem' inquit 'humanum est consilium, sed de
rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo refe-
rundum,' ad quem etiam Athenienses publice de maiori-
bus rebus semper rettulerunt. scriptum est item, cum 123
Critonis sui familiaris oculum adligatum vidisset, quae-
sivisse quid esset, cum autem ille respondisset in agro
ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in ocu-
lum suum recidisse, tum Socrates: 'non enim paruisti
mihi revocanti, cum uterer qua soleo praesagitione di-
vina.' idem etiam Socrates, cum apud Delium male
pugnatum esset Lachete praetore fugeretque cum ipso
Lachete, ut ventum est in trivium, eadem qua ceteri
fugere noluit: quibus quaerentibus cur non eadem via
pergeret, deterreri se a deo dixit; cum quidem ii, qui
alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. per-
multa conlecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a
Socrate divinata sunt; quae praetermittam: tibi enim
nota sunt, mihi ad commemorandum non necessaria.
illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divi- 124
num, quod, cum impiis sententiis damnatus esset, aequis-
simo animo se dixit mori: neque enim domo egredienti
neque illud suggestum, in quo causam dixerat, ascen-
denti signum sibi ullum quod consuesset a deo quasi
mali alicuius inpendentis datum.

55 Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui
aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen
divinationem; homines autem, ut in ceteris artibus, sic
in hac posse falli. potest accidere ut aliquod signum
dubie datum pro certo sit acceptum, potest aliquod
latuisse aut ipsum aut quod esset illi contrarium. mihi
autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est non
modo plura, sed etiam pauciora divine praesensa et prae-
125 dicta reperiri. quin etiam hoc non dubitans dixerim, si
unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut, cum
evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quic-
quam casu et fortuito factum esse adpareat, esse certe
divinationem idque esse omnibus confitendum. quocirca
primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo
satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura vis om-
nis divinandi ratioque repetenda. fieri igitur omnia fato
ratio cogit fateri; fatum autem id appello, quod Graeci
*εἱμαρμένην*, id est ordinem seriemque causarum, cum
causae causa nexa rem ex se gignat: ea est ex omni
aeternitate fluens veritas sempiterna. quod cum ita sit,
nihil est factum quod non futurum fuerit, eodemque
modo nihil est futurum, cuius non causas id ipsum effi-
126 cientis natura contineat. ex quo intellegitur, ut fatum
sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dici-
tur, causa aeterna rerum, cur et ea quae praeterierunt
facta sint et quae instant fiant et quae sequentur futura
sint. ita fit ut et observatione notari possit quae res
quamque causam plerumque consequatur, etiam si non
semper — nam id quidem adfirmare difficile est —;
easdemque causas veri simile est rerum futurarum cerni
ab iis, qui aut per furorem eas aut in quiete videant.
56 127 praeterea cum fato omnia fiant, id quod alio loco osten-
detur, si quis mortalis possit esse, qui conligationem
causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto
fallat; qui enim teneat causas rerum futurarum, idem
necesse est omnia teneat, quae futura sint: quod cum
nemo facere nisi deus possit, relinquendum est homini
ut signis quibusdam consequentia declarantibus futura
praesentiat. non enim illa, quae futura sunt, subito ex-
sistunt, sed est quasi rudentis explicatio, sic traductio

temporis nihil novi efficientis et primum quidque repli-
cantis; quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data
est, et ii, quibus cursus rerum observando notatus est;
qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen causarum
et notas cernunt: ad quas adhibita memoria et diligentia
et monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae
artificiosa dicitur, extorum, fulgorum, ostentorum signo-
rumque caelestium. non est igitur ut mirandum sit ea 128
praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint; sunt enim
omnia, sed tempore absunt; atque ut in seminibus vis
inest earum rerum, quae ex iis progignuntur, sic in
causis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut
concitata mens aut soluta somno cernit aut ratio aut
coniectura praesentit; atque ut ii, qui solis et lunae re-
liquorumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt,
quo quidque tempore eorum futurum sit multo ante
praedicunt, sic qui cursum rerum eventorumque conse-
quentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper
aut, si id difficile est, plerumque, quod si ne id quidem
conceditur, non numquam certe quid futurum sit intel-
legunt. atque haec quidem et quaedam eiusdem modi
argumenta cur sit divinatio ducuntur a fato. A na- 57
tura autem alia quaedam ratio est, quae docet quanta 129
sit animi vis seiuncta a corporis sensibus, quod maxime
contingit aut dormientibus aut mente permotis. ut enim
deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sen-
tiunt inter se quid quisque sentiat, ex quo fit ut homi-
nes, etiam cum taciti optent quid aut voveant, non du-
bitent quin di illud exaudiant, sic animi hominum, cum
aut somno soluti vacant corpore aut mente permoti per
se ipsi liberi [incitati] moventur, cernunt ea, quae per-
mixti cum corpore [animi] videre non possunt. atque 130
hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse tra-
ducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum
dicimus, sed tamen id quoque rimatur quantum potest
Posidonius: esse censet in natura signa quaedam rerum
futurarum. etenim Ceos accepimus ortum Caniculae
diligenter quotannis solere servare coniecturamque ca-
pere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne an pe-
stilens annus futurus sit: nam si obscurior *et* quasi

caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse cae-
lum, ut eius adspiratio gravis et pestilens futura sit; sin
inlustris et perlucida stella adparuerit, significari caelum
131 esse tenue purumque et propterea salubre. Democritus
autem censet sapienter instituisse veteres ut hostiarum
immolatarum inspicerentur exta, quorum ex habitu atque
ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa per-
cipi, non numquam etiam, quae sit vel sterilitas agro-
rum vel fertilitas futura. quae si a natura profecta
observatio atque usus agnovit, multa adferre potuit dies,
quae animadvertendo notarentur, ut ille Pacuvianus qui
in Chryse physicus inducitur minime naturam rerum
cognosse videatur:

nam isti qui linguam avium intellegunt
plusque ex alieno iecore sapiunt quam ex suo,
magis audiendum quam auscultandum censeo.

cur? quaeso, cum ipse paucis interpositis versibus dicas
satis luculente:

quicquid est hoc, omnia animat, formatt, alit, auget, creat,
sepelit recipitque in sese omnia omniumque idem est pater,
indidemque eadem quae oriuntur de integro aeque eodem occidunt.

quid est igitur cur, cum domus sit omnium una eaque
communis cumque animi hominum semper fuerint futu-
rique sint, cur ii quid ex quoque eveniat et quid quam-
que rem significet perspicere non possint? haec habui'
58 inquit 'de divinatione quae dicerem. nunc illa testabor,
132 non me sortilegos neque eos, qui quaestus causa hario-
lentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus
tuus uti solebat, agnoscere; non habeo denique nauci
Marsum augurem, non vicanos haruspices, non de circo
astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes som-
niorum: non enim sunt ii aut scientia aut arte divini, sed

superstitiosi vates inpudentesque harioli,
aut inertes aut insani aut quibus egestas imperat,

qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam:
quibus divitias pollicentur, ab iis drachumam ipsi petunt.
de his divitiis sibi deducant drachumam, reddant cetera.

atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus esse deos censet, sed eos non curare opinatur quid agat humanum genus. ego autem, qui et curare arbitror et monere etiam ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusam divinationem probo.' quae cum dixisset Quintus, 'praeclare tu quidem' inquam 'paratus * * *

# M. TULLII CICERONIS
# DE DIVINATIONE
## LIBER SECUNDUS.

### ARGUMENTUM.

Hoc altero de divinatione libro Cicero postquam de libris suis ante hos de divinatione libros scriptis et de studiis suis omnino exposuit (cap. 1. 2.), contra rationem Stoicam a Q. fratre libro superiore explanatam et defensam disputare instituit. Initium facit a Carneadis argumento nullam esse divinationem censentis, quod nulla sit divinationis tamquam materies. Nullam enim esse divinationem neque earum rerum, quae sensibus percipiantur, neque earum, quae arte tractentur, neque earum, quae in re publica versentur (cap. 3. 4.). Praeterea non concedendum videri divinationem esse praedictionem et praesensionem rerum fortuitarum: primum enim ventos, eventus morborum, multa alia esse fortuita, non tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta; deinde si fortuita dicantur, quae neque ratione neque arte provideri possint, quod in fortuna posita sint, nullam posse earum rerum esse praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam et omnia, quae sint quaeque futura sint, ex omni aeternitate fataliter definita esse iudicent, nihil prodesse divinationem (cap. 5—8.), et vero inutilem hominibus esse futurarum rerum scientiam (cap. 9.), et quod dicant mala omnia ad ferendum leviora fore rebus divinis procuratis, nihil id esse, quod, si nihil fiat extra fatum, nihil levari re divina possit (cap. 10.). Deinceps singula divinationis genera, quae (cap. 11.) denuo partitur, refutare adgreditur. Ac de haruspicina quidem disputat, id est, de extis (cap. 12—17.), de fulguribus (cap. 18—21.), de ostentis (cap. 22—32.). Deinde monstrat quam vana sint auspicia et omina (cap. 33—40.). Tum de sortibus agit (cap. 41.) et de Chaldaeorum praedictionibus astrologicis earumque vanitate (cap. 42—47.). Quae reliqua sunt duo naturalis divinationis genera (cap. 48.), alterum praedictionis furore quodam natae, ad quod etiam librorum Sibyllinorum aliorumque oraculorum sortes et vaticinia refert (cap. 49—57.), somniorum alterum (cap. 58—71.) attingit. In disputationis conclusione religionem tuendam, sed confutandam superstitionem esse graviter admonet (cap. 72.).

Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti quanam 1
re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermit- 1
terem consulere rei publicae, nulla maior occurrebat
quam si optimarum artium vias traderem meis civibus;
quod conpluribus iam libris me arbitror consecutum:
nam et cohortati sumus ut maxime potuimus ad philo-
sophiae studium eo libro, qui est inscriptus Hortensius,
et quod genus philosophandi minime adrogans maxime-
que et constans et elegans arbitraremur quattuor Aca-
demicis libris ostendimus; cumque fundamentum esset 2
philosophiae positum in finibus bonorum et malorum,
perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut quid
a quoque et quid contra quemque philosophum dicere-
tur intellegi posset. totidem subsecuti libri Tusculana-
rum disputationum res ad beate vivendum maxime ne-
cessarias aperuerunt: primus enim est de contemnenda
morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine
lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationi-
bus; quintus eum locum conplexus est, qui totam philo-
sophiam maxime inlustrat; docet enim ad beate viven-
dum virtutem se ipsa esse contentam. quibus [rebus] 3
editis tres libri perfecti sunt de natura deorum, in qui-
bus omnis eius loci quaestio continetur; quae ut plane
esset cumulateque perfecta, de divinatione ingressi su-
mus his libris scribere, quibus, ut est in animo, de fato
si adiunxerimus, erit abunde satis factum toti huic quae-
stioni. atque his libris adnumerandi sunt sex de re
publica, quos tum scripsimus, cum gubernacula rei pu-
blicae tenebamus: magnus locus philosophiaeque pro-
prius, a Platone, Aristotele, Theophrasto totaque Peri-
pateticorum familia tractatus uberrime. nam quid ego
de Consolatione dicam? quae mihi quidem ipsi sane ali-
quantum medetur, ceteris item multum illam profuturam
puto. interiectus est etiam nuper liber is, quem ad
nostrum Atticum de senectute misimus; inprimisque, quo-
niam philosophia vir bonus efficitur et fortis, Cato no-
ster in horum librorum numero ponendus est. cumque 4
Aristoteles itemque Theophrastus, excellentes viri cum
subtilitate tum copia, cum philosophia dicendi etiam
praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in

eundem librorum numerum referendi videntur: ita tres
erunt de Oratore, quartus Brutus, quintus Orator.

2 Adhuc haec erant; ad reliqua alacri tendebamus
animo, sic parati, ut, nisi quae causa gravior obstitisset,
nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non La-
tinis litteris inlustratus pateret. quod enim munus rei
publicae adferre maius meliusve possumus, quam si do-
cemus atque erudimus iuventutem? his praesertim mori-
bus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium
5 opibus refrenanda ac coërcenda sit. nec vero id effici
posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut om-
nes adulescentes se ad haec studia convertant. pauci
utinam! quorum tamen in re publica late patere poterit
industria. equidem ex iis etiam fructum capio laboris
mei, qui iam aetate provecti in nostris libris adquiescunt;
quorum studio legendi meum scribendi studium vehe-
mentius in dies incitatur, quos quidem pluris, quam
rebar, esse cognovi. magnificum illud etiam Romanis-
que hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia lit-
6 teris non egeant; quod adsequar profecto, si instituta
perfecero. ac mihi quidem explicandae philosophiae
causam attulit casus gravis civitatis, cum in armis civili-
bus nec tueri meo more rem publicam nec nihil agere
poteram nec quid potius, quod quidem me dignum esset,
agerem reperiebam. dabunt igitur mihi veniam mei cives
vel gratiam potius habebunt, quod, cum esset in unius
potestate res publica, neque ego me abdidi neque deserui
neque adflixi neque ita gessi, quasi homini aut temporibus
iratus, neque porro ita aut adulatus aut admiratus fortunam
sum alterius, ut me meae paeniteret. id enim ipsum a
Platone philosophiaque didiceram, naturalis esse quas-
dam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a prin-
cipibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis.
7 quod cum accidisset nostrae rei publicae, tum pristinis
orbati muneribus haec studia renovare coepimus, ut et
animus molestiis hac potissimum re levaretur et prodes-
semus civibus nostris, qua re cumque possemus. in
libris enim sententiam dicebamus, contionabamur, philo-
sophiam nobis pro rei publicae procuratione substitutam
putabamus. nunc quoniam de re publica consuli coepti

sumus, tribuenda est opera rei publicae, vel omnis potius
in ea cogitatio et cura ponenda, tantum huic studio re-
linquendum, quantum vacabit a publico officio et mu-
nere. sed haec alias pluribus, nunc ad institutam dispu-
tationem revertamur.

Nam cum de divinatione Quintus frater ea disseruis- 3 8
set, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambula-
tum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lycio est,
adsedimus. atque ego 'adcurate tu quidem,' inquam
'Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti, quod-
que me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus
es, et iis quidem claris et inlustribus. dicendum est mihi
igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut adfir-
mem, quaeram omnia, dubitans plerumque et mihi ipse
diffidens. si enim aliquid certi haberem, quod dicerem,
ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. etenim 9
me movet illud, quod in primis Carneades quaerere so-
lebat, quarumnam rerum divinatio esset: earumne quae
sensibus perciperentur? at eas quidem cernimus, audi-
mus, gustamus, olfacimus, tangimus. num quid ergo in
his rebus est, quod provisione aut permotione mentis
magis quam natura ipsa sentiamus? aut num nescio qui
ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit
quae alba sint, quae nigra dicere? aut, si surdus sit,
varietates vocum aut modos noscere? ad nullam igitur
earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibe-
tur. atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur,
divinatione opus est; etenim ad aegros non vates aut
hariolos, sed medicos solemus adducere, nec vero, qui
fidibus aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt
earum tractationem, sed a musicis. eadem in litteris 10
ratio est reliquisque rebus, quarum est disciplina. num
censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere sol
maiorne quam terra sit? an tantus, quantus videatur?
lunaque suo lumine an solis utatur? sol, luna quem mo-
tum habeat? quem quinque stellae, quae errare dicun-
tur? nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse
dicturos, nec eorum, quae in geometria describuntur,
quae vera, quae falsa sint; sunt enim ea mathematico-
rum, non hariolorum. de illis vero rebus, quae in philo- 4

sophia versantur, num quid est quod quisquam divino-
rum aut respondere soleat aut consuli, quid bonum sit,
quid malum, quid neutrum? sunt enim haec propria phi-
11 losophorum. quid? de officio num quis haruspicem con-
sulit, quem ad modum sit cum parentibus, cum fratribus,
cum amicis vivendum? quem ad modum utendum pecu-
nia? quem ad modum honore? quem ad modum imperio?
ad sapientis haec, non ad divinos referri solent. quid?
quae a dialecticis aut a physicis tractantur, num quid
eorum divinari potest? unusne mundus sit an plures?
quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? phy-
sicorum est ista prudentia. quo modo aut 'mentientem,'
quem *ψευδόμενον* vocant, dissolvas aut quem ad modum
soriti resistas? quem, si necesse sit, Latino verbo liceat
'acervalem' appellare, sed nihil opus est; ut enim ipsa
'philosophia' et multa verba Graecorum, sic 'sorites'
satis Latino sermone tritus est: ergo haec quoque dia-
lectici dicent, non divini. quid? cum quaeritur qui sit
optimus rei publicae status, quae leges, qui mores aut
utiles aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur,
an principes statuent et delecti viri periti rerum civi-
12 lium? quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus
sunt, ulla divinatio est, nec earum, quae artibus conti-
nentur, nec earum, quae in philosophia disseruntur, nec
earum, quae in re publica versantur, quarum rerum sit
nihil prorsus intellego: nam aut omnium debet esse aut
aliqua ei materia danda est, in qua versari possit; sed
nec omnium divinatio est, ut ratio docuit, nec locus nec
materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus:
vide igitur ne nulla sit divinatio. est quidam Graecus
volgaris in hanc sententiam versus:

bene qui coniciet, vatem hunc perhibebo optumum.

num igitur aut quae tempestas inpendeat vatis melius
coniciet quam gubernator? aut morbi naturam acutius
quam medicus, aut belli administrationem prudentius
13 quam imperator coniectura adsequetur? sed animadverti,
Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent ar-
tem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus
aut artificiis perciperentur, abducere divinationem, eam-

que ita definire: divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. primum eodem revolveris; nam et medici et gubernatoris et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum: num igitur aut haruspex aut augur aut vatis quis aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum aut e periculo navem aut ex insidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator? atqui ne 14
illa quidem divinantis esse dicebas, ventos aut imbris inpendentis quibusdam praesentire signis — in quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt —, etsi haec ipsa fortuita sunt, plerumque enim, non semper eveniunt: quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? quae enim praesentiri aut arte aut ratione aut usu aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. ita relinquitur ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte nec sapientia provideri possunt, ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse periturum, divinasset profecto; nulla enim arte alia id nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio divinatio est. potestne igitur earum rerum, quae nihil 6 15
habent rationis, qua re futurae sint, esse ulla praesensio? quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus, nisi cum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel aliter cadere atque evenire potuerit? quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu et volubilitate fortunae, praesentiri et praedici potest? medicus morbum ingravescen- 16
tem ratione providet, insidias imperator, tempestates gubernator; et tamen ii ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur, ut agricola, cum florem oleae videt, bacam quoque se visurum putat, non sine ratione ille quidem, sed non numquam tamen fallitur. quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt, quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis aut avibus aut ostentis aut oraclis aut somniis futura praesentiunt? nondum dico quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes,

somnia, de quibus singulis dicam suo loco, nunc de uni-
17 versis. qui potest provideri quicquam futurum esse,
quod neque causam habet ullam neque notam, cur futu-
rum sit? solis defectiones itemque lunae praedicuntur in
multos annos ab iis, qui siderum motus numeris perse-
quuntur; ea praedicunt enim, quae naturae necessitas
perfectura est. vident ex constantissimo motu lunae,
quando illa e regione solis facta incurrat in umbram
terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse
sit, quandoque eadem luna, subiecta atque opposita soli,
nostris oculis eius lumen obscuret, quo in signo quaeque
errantium stellarum quoque tempore futura sit, qui ex-
ortus quoque die signi alicuius aut qui occasus futurus
sit: haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur vi-
7 18 des. qui thesaurum inventum iri aut hereditatem ven-
turam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura
inest id futurum? quod si haec eaque, quae sunt eius-
dem generis, habent aliquam talem necessitatem, quid
est tandem, quod casu fieri aut forte fortuna putemus?
nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae quam
fortuna, ut mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut
sciat quid casu et fortuito futurum sit. si enim scit,
certe illud eveniet; sin certe eveniet, nulla fortuna est;
est autem fortuna: rerum igitur fortuitarum nulla prae-
19 sensio est. aut si negas esse fortunam et omnia, quae
fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita
dicis esse fataliter, muta definitionem divinationis, quam
dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. si enim
nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod
ab omni aeternitate certum fuerit esse futurum rato tem-
pore, quae potest esse fortuna? qua sublata qui locus
est divinationi, quae a te fortuitarum rerum est dicta
praesensio? quamquam dicebas omnia, quae fierent futu-
rave essent, fato contineri. anile sane et plenum super-
stitionis fati nomen ipsum; sed tamen apud Stoicos de
isto fato multa dicuntur, de quo alias, nunc quod necesse
8 20 est. si omnia fato, quid mihi divinatio prodest? quod
enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est; ut
ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, neces-
sarium nostrum, ex itinere aquila revocavit: qui nisi re-

vertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod pro-
xuma nocte conruit; ruina igitur oppressus esset. at id
neque, si fatum fuerat, effugisset, nec, si non fuerat, in
eum casum incidisset. quid ergo adiuvat divinatio? aut
quid est quod me moneant aut sortes aut exta aut ulla
praedictio? si enim fatum fuit classis populi Romani
bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis
depressam interire, etiam si tripudium solistumum pulli
fecissent [L. Iunio et P. Clodio consulibus], classes ta-
men interissent; sin, cum auspiciis obtemperatum esset,
interiturae classes non fuerunt, non interierunt fato; voltis
autem omnia fato: nulla igitur est divinatio. quod si 21
fatum fuit bello Punico secundo exercitum populi Ro-
mani ad lacum Trasumenum interire, num id vitari po-
tuit, si Flaminius consul iis signis iisque auspiciis, quibus
pugnare prohibebatur, paruisset? [certe potuit.] aut
igitur non fato interiit exercitus — mutari enim fata non
possunt — aut si fato, quod certe vobis ita dicendum
est, etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum
fuisset. ubi est igitur ista divinatio Stoicorum? quae, si
fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest ut cautiores
simus; quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen
illud, quod futurum est; sin autem id potest flecti, nul-
lum est fatum: ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum
futurarum est. nihil autem est pro certo futurum, quod
potest aliqua procuratione accidere ne fiat.

Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis fu- 9 22
turarum rerum scientiam. quae enim vita fuisset Priamo,
si ab adulescentia scisset quos eventus senectutis esset
habiturus? abeamus a fabulis, propiora videamus. claris-
simorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in
Consolatione conlegimus. quid igitur? ut omittamus
superiores, Marcone Crasso putas utile fuisse, tum cum
maxumis opibus fortunisque florebat, scire sibi interfecto
Publio filio exercituque deleto trans Euphratem cum
ignominia et dedecore esse pereundum? an Cn. Pom-
peium censes tribus suis consulatibus, tribus triumphis,
maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret se
in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri amisso exercitu,
post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non

23 possumus dicere? quid vero Caesarem putamus, si divi-
nasset fore ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse
cooptasset, in curia Pompeia, ante ipsius Pompeii simu-
lacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilis-
sumis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis,
trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amico-
rum sed ne servorum quidem quisquam accederet, quo
cruciatu animi vitam acturum fuisse? certe igitur ignoratio
24 futurorum malorum utilior est quam scientia. nam illud
quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest:
non isset ad arma Pompeius; non transisset Crassus Eu-
phratem; non suscepisset bellum civile Caesar. non
igitur fatalis exitus habuerunt; voltis autem evenire
omnia fato: nihil ergo illis profuisset divinare. atque
etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent; quid
enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? ita,
quoquo sese verterint Stoici, iaceat necesse est omnis
eorum sollertia. si enim id, quod eventurum est, vel
hoc vel illo modo potest evenire, fortuna valet plurimum;
quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt; sin
autem certum est, quid quaque de re quoque tempore
futurum sit, quid est quod me adiuvent haruspices, *qui,*
cum res tristissimas portendi dixerunt, addunt ad extre-
25 mum omnia levius casura rebus divinis procuratis? si
enim nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest.
hoc sentit Homerus, cum querentem Iovem inducit, quod
Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non
posset; hoc idem significat Graecus ille in eam senten-
tiam versus:

quod fore paratum est, id summum exsuperat Iovem.

totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse
inrisum videtur, sed in rebus tam severis non est iocandi
locus. concludatur igitur ratio: si enim provideri nihil
potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse
certa non possunt, divinatio nulla est; sin autem idcirco
possunt provideri, quia certa sunt et fatalia, rursus divi-
natio nulla est; eam enim tu fortuitarum rerum esse
26 dicebas. sed haec fuerit nobis tamquam levis armatu-
rae prima orationis excursio: nunc comminus agamus

experiamurque, si possimus cornua commovere disputa-
tionis tuae.

Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum arti- 11
ficiosum, alterum naturale: artificiosum constare partim
ex coniectura partim ex observatione diuturna; naturale
quod animus adriperet aut exciperet extrinsecus ex divi-
nitate, unde omnes animos haustos [aut acceptos] aut
libatos haberemus. artificiosae divinationis illa fere ge-
nera ponebas: extispicum eorumque, qui ex fulgoribus
ostentisque praedicerent, tum augurum eorumque, qui
signis aut ominibus uterentur; omneque genus coniectu-
rale in hoc fere genere ponebas. illud autem naturale 27
aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut
animo per somnum sensibus et curis vacuo provideri.
duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus: a deo,
a fato, a natura; sed tamen cum explicare nihil posses,
pugnasti commenticiorum exemplorum mirifica copia. de
quo primum hoc libet dicere: hoc ego philosophi non
esse arbitror, testibus uti, qui aut casu veri aut malitia
falsi fictique esse possunt; argumentis et rationibus opor-
tet, qua re quidque ita sit, docere, non eventis, iis prae-
sertim, quibus mihi liceat non credere.

Ut ordiar ab haruspicina, quam ego rei publicae causa 12 28
communisque religionis colendam censeo — sed soli su-
mus, licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim
de plerisque dubitanti —: inspiciamus, si placet, exta
primum. persuaderi igitur cuiquam potest ea, quae
significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus
observatione diuturna? quam diuturna ista fuit? aut
quam longinquo tempore observari potuit? aut quo modo
est conlatum inter ipsos, quae pars inimica, quae pars
familiaris esset; quod fissum periculum, quod commo-
dum aliquod ostenderet? an haec inter se haruspices
Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? at id, prae-
terquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest;
alios enim alio more videmus exta interpretari nec esse
unam omnium disciplinam. et certe, si est in extis ali- 29
qua vis, quae declaret futura, necesse est eam aut cum
rerum natura esse coniunctam aut conformari quodam
modo numine deorum vique divina. cum rerum natura

tanta tamque praeclara in omnis partis motusque diffusa
quid habere potest commune, non dicam gallinaceum
fel — sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse
dicant —, sed tauri opimi iecur aut cor aut pulmo quid
habet naturale, quod declarare possit, quid futurum sit?
13 Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus,
30 quo genere nihil adrogantius —

> quod est ante pedes nemo spectat, caeli scrutantur
> plagas —:

verum is tamen habitu extorum et colore declarari cen-
set haec dum taxat: pabuli genus et earum rerum, quas
terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem; salubritatem
etiam aut pestilentiam extis significari putat. o morta-
lem beatum! cui certo scio ludum numquam defuisse,
huncine hominem tantum delectatum esse nugis, ut non
videret tum futurum id veri simile, si omnium pecudum
exta eodem tempore in eundem habitum se coloremque
converterent! sed si eadem hora aliae pecudis iecur ni-
tidum atque plenum est, aliae horridum et exile, quid est
31 quod declarari possit habitu extorum et colore? an hoc
eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a
te dictum? qui cum aquam ex puteo vidisset haustam,
terrae motum dixit futurum. parum, credo, inpudenter,
quod, cum factus est motus, dicere audent quae vis id
effecerit: etiamne futurum esse aquae iugis colore praesen-
tiunt? multa istius modi dicuntur in scholis, sed credere
32 omnia vide ne non sit necesse. verum sint sane ista Demo-
critea vera. quando ea nos extis exquirimus? aut quando
aliquid eius modi ab haruspice inspectis extis audivimus?
ab aqua aut ab igni pericula monent; tum hereditates,
tum damna denuntiant; fissum familiare et vitale tractant;
caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant,
si vero id non est inventum, nihil putant accidere po-
14 tuisse tristius. haec observari certe non potuerunt, ut
33 supra docui; sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si
est ars ulla rerum incognitarum. cum rerum autem na-
tura quam cognationem habent? quae ut uno consensu
iuncta sit et continens, quod video placuisse physicis,
eisque maxume, qui omne quod esset unum esse dixerunt,

quid habere mundus potest cum thesauri inventione
coniunctum? si enim extis pecuniae mihi amplificatio
ostenditur idque fit natura, primum exta sunt coniuncta
mundo, deinde meum lucrum natura rerum continetur.
nonne pudet physicos haec dicere? ut enim iam sit ali-
qua in natura rerum contagio, quam esse concedo —
multa enim Stoici conligunt: nam et musculorum iecus-
cula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum flore-
scere brumali ipso die, et inflatas rumpi vesiculas, et
semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in con-
trarias partis se vertere, iam nervos in fidibus aliis pulsis
resonare alios, ostreisque et conchyliis omnibus contin-
gere, ut cum luna pariter crescant pariterque decrescant,
arboresque ut hiemali tempore cum luna simul senescen-
tes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur;
quid de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quo- 34
rum accessus et recessus lunae motu gubernantur: ses-
centa licet eiusdem modi proferri, ut distantium rerum
cognatio naturalis adpareat — demus hoc, nihil enim
huic disputationi adversatur: num etiam, si fissum cuius-
dam modi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? qua ex
coniunctione naturae et quasi concentu atque consensu,
quam συμπάθειαν Graeci appellant, convenire potest
aut fissum iecoris cum lucello meo aut meus quaesticu-
lus cum caelo, terra rerumque natura? concedam hoc 15
ipsum, si vis, etsi magnam iacturam causae fecero, si
ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero;
sed tamen eo concesso qui evenit ut is, qui inpetrire 35
velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? hoc
erat, quod ego non rebar posse dissolvi; at quam festive
dissolvitur! pudet me non tui quidem, cuius etiam me-
moriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui
idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad
hostiam deligendam ducem esse vim quandam sentien-
tem atque divinam, quae toto confusa mundo sit. illud
vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est et
dicitur ab illis: cum immolare quispiam velit, tum fieri
extorum mutationem, ut aut absit aliquid aut supersit;
deorum enim numini parere omnia. haec iam, mihi 36
crede, ne aniculae quidem existimant. an censes,

eundem vitulum si alius delegerit, sine capite iecur inventum iri, si alius, cum capite? haec decessio capitis aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? non perspicitis aleam quandam esse in hostiis deligendis, praesertim cum res ipsa doceat? cum enim [tristissuma] exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius, proxuma hostia litatur saepe pulcherrime. ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum
16 tanta placatio? sed adfers in tauri opimi extis immolante Caesare cor non fuisse; id quia non potuerit accidere, ut sine corde victuma illa viveret, iudicandum esse tum
37 interisse cor, cum immolaretur. qui fit ut alterum intellegas, sine corde non potuisse bovem vivere, alterum non videas, cor subito non potuisse nescio quo avolare? ego enim possum vel nescire quae vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari contractum aliquo morbo bovis exile et exiguum et vietum cor et dissimile cordis fuisse: tu vero quid habes, qua re putes, si paulo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? an quod aspexerit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis; nam dum haruspicinam veram esse voltis, physiologiam totam pervertitis. caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris, deus id eripiet, vis aliqua conficiet aut exedet. non ergo omnium interitus atque obitus natura conficiet, et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur aut in nihilum subito occidat. quis hoc physicus dixit umquam? haruspices dicunt: his igitur quam physicis credendum potius existumas?

17 Quid? cum pluribus deis immolatur, qui tandem
38 evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? quae autem inconstantia deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio saepe etiam inter proxumos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? quid est tam perspicuum quam cum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? at enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat, tamquam in sortibus

quae cui ducatur. mox de sortibus; quamquam tu qui-
dem non hostiarum causam confirmas sortium similitu-
dine, sed infirmas sortis conlatione hostiarum. an eum 39
in Aequimaelium misimus, qui adferat agnum, quem
immolemus, is mihi agnus adfertur, qui habet exta rebus
accommodata et ad eum agnum non casu, sed duce deo
servus deducitur? nam si casum in eo quoque esse dicis
quasi sortem quandam cum deorum voluntate coniun-
ctam, doleo tantam Stoicos nostros Epicureis inridendi
sui facultatem dedisse; non enim ignoras quam ista de-
rideant. et quidem illi facilius facere possunt; deos 40
enim ipsos iocandi causa induxit Epicurus perlucidos et
perflabilis et habitantis tamquam inter duos lucos sic
inter duos mundos propter metum ruinarum; eosque
habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum
habere membrorum. ergo hic circumitione quadam deos
tollens recte non dubitat divinationem tollere, sed non,
ut hic sibi constat, item Stoici: illius enim deus nihil
habens nec sui nec alieni negotii non potest hominibus
divinationem inpertire; vester autem deus potest non
inpertire, ut nihilo minus mundum regat et hominibus
consulat. cur igitur vos induitis in eas captiones, quas 41
numquam explicetis? ita enim cum magis properant, con-
cludere solent: si di sunt, est divinatio; sunt autem di:
est ergo divinatio. multo est probabilius: non est autem
divinatio: non sunt ergo di. vide quam temere commit-
tant ut, si nulla sit divinatio, nulli sint di; divinatio enim
perspicue tollitur, deos esse retinendum est.

Atque hac extispicum divinatione sublata omnis ha- 18 42
ruspicina sublata est; ostenta enim sequuntur et fulgura.
valet autem in fulguribus observatio diuturna, in ostentis
ratio plerumque coniecturaque adhibetur. quid est igitur,
quod observatum sit in fulgure? caelum in sedecim par-
tis diviserunt Etrusci. facile id quidem fuit, quattuor,
quas nos habemus, duplicare; post idem iterum facere,
ut ex eo dicerent, fulmen qua ex parte venisset. primum
id quid interest? deinde quid significat? nonne perspi-
cuum est, ex prima admiratione homines, quod tonitrua
iactusque fulminum extimuissent, credidisse ea efficere
rerum omnium praepotentem Iovem? itaque in nostris

commentariis scriptum habemus: 'Iove tonante, fulgurante
43 comitia populi habere nefas.' hoc fortasse rei publicae
causa constitutum est; comitiorum enim non habendorum
causas esse voluerunt. itaque comitiorum solum vitium
est fulmen, quod idem omnibus rebus optumum auspicium
habemus, si sinistrum fuit. sed de auspiciis alio loco, nunc
19 de fulgoribus. quid igitur minus a physicis dici debet
quam quicquam certi significari rebus incertis? non enim
te puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclo-
44 pas in Aetna putes; nam esset mirabile, quo modo id
Iuppiter totiens iaceret, cum unum haberet; nec vero ful-
minibus homines quid aut faciendum esset aut cavendum
moneret. placet enim Stoicis eos anhelitus terrae, qui
frigidi sint, cum fluere coeperint, ventos esse; cum autem
se in nubem induerint eiusque tenuissimam quamque
partem coeperint dividere atque disrumpere idque cre-
brius facere et vehementius, tum et fulgores et tonitrua
exsistere; si autem nubium conflictu ardor expressus se
emiserit, id esse fulmen. quod igitur vi naturae, nulla
constantia, nullo rato tempore videmus effici, ex eo sig-
nificationem rerum consequentium quaerimus? scilicet, si
ista Iuppiter significaret, tam multa frustra fulmina emit-
45 teret! quid enim proficit, cum in medium mare fulmen
iecit? quid, cum in altissimos montis, quod plerumque
fit? quid, cum in desertas solitudines? quid, cum in
earum gentium oras, in quibus haec ne observantur qui-
20 dem? 'at inventum est caput in Tiberi.' quasi ego ar-
tem aliquam istorum esse negem: divinationem nego;
caeli enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum
notatio docet unde fulmen venerit, quo concesserit; quid
significet autem nulla ratio docet. sed urgues me meis
versibus:

> nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
> ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
> et Capitolinis iniecit sedibus ignis.

tum statua Nattae, tum simulacra deorum Romulusque
et Remus cum altrice belua vi fulminis icti conciderunt,
deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa veris-
46 suma. mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo

fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis
biennio post, quam erat locatum, in Capitolio conloca-
batur. 'tu igitur animum induces' — sic enim mecum
agebas — 'causam istam et contra facta tua et contra
scripta defendere?' frater es, eo vereor. verum quid tibi
hic tandem nocet? resne, quae talis est, an ego, qui ve-
rum explicari volo? itaque nihil contra dico; a te ratio-
nem totius haruspicinae peto. sed te mirificam in late-
bram coniecisti; quod enim intellegeres fore ut premerere,
cum ex te causas unius cuiusque divinationis exquirerem,
multa verba fecisti te, cum res videres, rationem causam-
que non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem
pertinere: quasi ego aut fieri concederem, aut esset phi-
losophi causam, cur quidque fieret, non quaerere. et 47
eo quidem loco et Prognostica nostra pronuntiabas et
genera herbarum, scammoniam aristolochiamque radi-
cem, quarum causam ignorares, vim et effectum videres.
dissimile totum. nam et prognosticorum causas perse- 21
cuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te nominatus, et
noster etiam Posidonius; et si causae non reperiantur
istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique
potuerunt: Nattae vero statua aut aera legum de caelo
tacta quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nat-
tae nobiles: a nobilitate igitur periculum. hoc tam cal-
lide Iuppiter excogitavit! Romulus lactens fulmine ictus:
urbi igitur periculum ostenditur ei, quam ille condidit.
quam scite per notas nos certiores facit Iuppiter! at eo-
dem tempore signum Iovis conlocabatur, quo coniuratio
indicabatur. et tu scilicet mavis numine deorum id
factum quam casu arbitrari? et redemptor, qui colum-
nam illam de Cotta et de Torquato conduxerat facien-
dam, non inertia aut inopia tardior fuit, sed a deis in-
mortalibus ad istam horam reservatus est? non equidem 48
plane despero ista esse vera, sed nescio et discere a te
volo. nam cum mihi quaedam casu viderentur sic eve-
nire, ut praedicta essent a divinantibus, dixisti multa de
casu, ut Venerium iaci posse casu quattuor talis iactis,
sed quadringentis centum Venerios non posse casu con-
sistere. primum nescio cur non possint, sed non pugno;
abundas enim similibus: habes et respersionem pigmen-

torum et rostrum suis et alia permulta. idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci, quasi non potuerit id evenire casu et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita; illa enim ipsa efficiuntur detractione neque quicquam illuc adfertur a Praxitele, sed cum multa sunt detracta et ad liniamenta oris perventum est, tum intellegas illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse.
49 potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. sed sit hoc fictum. quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam aut hippocentauri? potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

22 Sed quoniam de extis et de fulgoribus satis est disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. mulae partus prolatus est a te: res mirabilis, propterea quia non saepe fit; sed si fieri non potuisset, facta non esset. atque hoc contra omnia ostenta valeat: numquam quod fieri non potuerit esse factum, sin potuerit, non esse mirandum. causarum enim ignoratio in re nova *ad*mirationem facit; eadem ignoratio si in rebus usitatis est, non miramur. nam qui mulam peperisse miratur, is quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. sed quod crebro videt non miratur, etiam si cur fiat nescit; quod ante non vidit, id si evenit, ostentum esse censet. utrum igitur,
50 cum concepit mula, an cum peperit, ostentum est? conceptio contra naturam fortasse, sed partus prope necessarius.

23 Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae, sic facillume quid habeat auctoritatis iudicabimus. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, cum terra araretur et sulcus altius esset inpressus, exstitisse repente et eum adfatus esse, qui arabat; is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. eius aspectu cum obstipuisset bubulcus clamoremque maiorem cum admiratione edidisset, concursum esse factum totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse; tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia verba eius exceperint litterisque mandarint; omnem autem orationem fuisse eam, qua

haruspicinae disciplina contineretur; eam postea crevisse
rebus novis cognoscendis et ad eadem illa principia re-
ferendis. haec accepimus ab ipsis, haec scripta conser-
vant, hunc fontem habent disciplinae. num ergo opus 51
est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? estne
quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum
dicam an hominem? si deum, cur se contra naturam in
terram abdidit, ut patefactus aratro lucem aspiceret?
quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam
superiore e loco tradere? si autem homo ille Tages fuit,
quonam modo potuit terra oppressus vivere? unde porro
illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? sed ego
insipientior, quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem
contra eos tam diu disputem. Vetus autem illud 24
Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod
non rideret haruspex, haruspicem cum vidisset: quota 52
enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit
quippiam, quid adferri potest, cur non casu id evenerit?
rex Prusias, cum Hannibali apud eum exsulanti depu-
gnari placeret, negabat se audere, quod exta prohibe-
rent: 'ain tu?' inquit 'carunculae vitulinae mavis quam
imperatori veteri credere?' quid? ipse Caesar, cum a
summo haruspice moneretur ne in Africam ante brumam
transmitteret, nonne transmisit? quod ni fecisset, uno in
loco omnes adversariorum copiae convenissent. quid
ego haruspicum responsa commemorem — possum equi-
dem innumerabilia —, quae aut nullos habuerint exitus
aut contrarios? hoc civili bello, di inmortales! quam 53
multa luserunt! quae nobis in Graeciam Roma responsa
haruspicum missa sunt! quae dicta Pompeio! etenim ille
admodum extis et ostentis movebatur. non lubet com-
memorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui in-
terfuisti; vides tamen omnia fere contra ac dicta sint
evenisse. sed haec hactenus; nunc ad ostenta veniamus.

Multa me consule a me ipso scripta recitasti, multa 25 54
ante Marsicum bellum a Sisenna conlecta attulisti, multa
ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a
Callisthene commemorata dixisti; de quibus dicam equi-
dem singulis, quoad videbitur, sed dicendum etiam est
de universis. quae est enim ista a deis profecta signi-

ficatio et quasi denuntiatio calamitatum? quid autem
volunt di inmortales primum ea significantes, quae sine
interpretibus non possimus intellegere, deinde ea, quae
cavere nequeamus? at hoc ne homines quidem probi
faciunt, ut amicis inpendentis calamitates praedicant,
quas illi effugere nullo modo possint, ut medici, quam-
quam intellegunt saepe, tamen numquam aegris dicunt
illo morbo eos esse morituros. omnis enim praedictio
mali tum probatur, cum ad praedictionem cautio ad-
55 iungitur. quid igitur aut ostenta aut eorum interpretes
vel Lacedaemonios olim vel nuper nostros adiuverunt?
quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fue-
runt? si enim, ut intellegeremus quid esset eventurum,
aperte declarari oportebat, aut ne occulte quidem, si ea
sciri nolebant.

26 Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio,
ingeniis hominum in multas aut diversas aut etiam con-
trarias partis saepe diducitur. ut enim in causis iudi-
cialibus alia coniectura est accusatoris, alia defensoris,
et tamen utriusque credibilis, sic in omnibus iis rebus,
quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur
ratio. quas autem res tum natura tum casus adfert,
non numquam etiam errorem creat similitudo, magna
stultitia est earum rerum deos facere effectores, causas
56 [rerum] non quaerere. tu vatis Boeotios credis Lebadiae
vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu victoriam esse
Thebanorum, quia galli victi silere solerent, canere vi-
ctores. hoc igitur per gallinas Iuppiter tantae civitati
signum dabat? an illae aves, nisi cum vicerunt, canere
non solent? 'at tum canebant, nec vicerant; id enim est'
inquies 'ostentum.' magnum vero, quasi pisces, non
galli cecinerint. quod autem est tempus, quo illi non
cantent, vel nocturnum vel diurnum? quod si victores
alacritate et quasi laetitia ad canendum excitantur, po-
tuit accidisse alia quoque laetitia, qua ad cantum move-
57 rentur. Democritus quidem optumis verbis causam ex-
plicat cur ante lucem galli canant: depulso enim de
pectore et in omne corpus diviso et mitificato cibo can-
tus edere quiete satiatos; qui quidem 'silentio noctis,'
ut ait Ennius, 'favent faucibus russis cantu plausuque

premunt alas.' cum igitur hoc animal tam sit cano-
rum sua sponte, quid in mentem venit Callistheni di-
cere deos gallis signum dedisse cantandi, cum id vel
natura vel casus efficere potuisset? sanguine pluisse se- 27 58
natui nuntiatum est, Atratum etiam fluvium fluxisse
sanguine, deorum sudasse simulacra: num censes his
nuntiis Thalen aut Anaxagoran aut quemquam physicum
crediturum fuisse? nec enim sanguis nec sudor nisi e
corpore. sed et decoloratio quaedam ex aliqua conta-
gione terrena maxume potest sanguini similis esse, et
umor adlapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro,
sudorem videtur imitari. atque haec in bello plura et
maiora videntur timentibus, eadem non tam animadver-
tuntur in pace. accedit illud etiam, quod in metu et peri-
culo cum creduntur facilius tum finguntur inpunius.
nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si 59
mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum,
monstrum putemus? ante vero Marsicum bellum quod
clipeos Lanuvii, ut a te dictum est, mures rosissent,
maxumum id portentum haruspices esse dixerunt: quasi
vero quicquam intersit, mures diem noctem aliquid ro-
dentes scuta an cribra corroserint. nam si ista sequimur,
quod Platonis Politian nuper apud me mures corrose-
runt, de re publica debui pertimescere; aut si Epicuri de
voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello
cariorem fore. an vero illa nos terrent, si quando aliqua 28 60
portentosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur?
quorum omnium, ne sim longior, una ratio est: quicquid
enim oritur, qualecumque est, causam habeat a natura
necesse est, ut etiam si praeter consuetudinem exstiterit,
praeter naturam tamen non possit exsistere. causam
igitur investigato in re nova atque admirabili, si poteris;
si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto nihil
fieri potuisse sine causa, eumque terrorem, quem tibi
rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. ita te
nec terrae fremitus nec caeli discessus nec lapideus aut
sanguineus imber nec traiectio stellae nec faces visae
terrebunt; quorum omnium causas si a Chrysippo quae- 61
ram, ipse ille divinationis auctor numquam illa dicet
facta fortuito naturalemque rationem omnium reddet.

nihil enim fieri sine causa potest, nec quicquam fit,
quod fieri non potest; nec si id factum est, quod potuit
fieri, portentum debet videri: nulla igitur portenta sunt.
nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sa-
pientem esse portentum est; saepius enim mulam pepe-
risse arbitror quam sapientem fuisse. illa igitur ratio
concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum um-
quam esse, nec quod potuerit, id portentum esse: ita
62 omnino nullum esse portentum. quod etiam coniector
quidam et interpres portentorum non inscite respondisse
dicitur † ei, qui cum ad eum rettulisset quasi ostentum,
quod anguis domi vectem circumiectus fuisset, 'tum
esset' inquit 'ostentum, si anguem vectis circumplicavis-
set.' hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil ha-
29 bendum esse, quod fieri posset, ostentum. C. Gracchus
ad M. Pomponium scripsit duobus anguibus domi con-
prehensis haruspices a patre convocatos. qui magis an-
guibus quam lacertis, quam muribus? quia sunt haec
cotidiana, angues non item. quasi vero referat, quod
fieri potest, quam id saepe fiat. ego tamen miror,
si emissio feminae anguis mortem adferebat Ti. Grac-
cho, emissio autem maris anguis erat mortifera Cor-
neliae, cur alteram utram emiserit; nihil enim scribit
respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset,
quid esset futurum. 'at mors insecuta Gracchum est.'
causa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emis-
sione serpentis; neque enim tanta est infelicitas ha-
ruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat, quod futu-
30 63 rum illi esse dixerint. nam illud mirarer, si crederem,
quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum
numero belli Troiani annos auguratum; de cuius conie-
ctura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus,
loquitur Agamemnon:

ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire ratosne habeant an vanos pectoris orsus.
namque omnes memori portentum mente retentant,
qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant,

nos circum latices gelidos fumantibus aris,
aurigeris divom placantes numina tauris,
sub platano umbrifera, fons unde emanat aquaï,
vidimus inmani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetraret ab ara:
qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos
conripuit pullos; quos cum consumeret octo,
nona super tremulo genetrix clangore volabat,
cui ferus inmani laniavit viscera morsu.
hunc, ubi tam teneros volucris matremque peremit, 64
qui luci ediderat genitor Saturnius idem
abdidit et duro formavit tegmine saxi.
nos autem timidi stantes mirabile monstrum
vidimus in mediis divom versarier aris.
tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
quidnam torpentes subito obstipuistis Achivi?
nobis haec portenta deum dedit ipse creator
tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
nam quot avis taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos,
quae decumo cadet et poena satiabit Achivos.
edidit haec Calchas, quae iam matura videtis.

quae tandem ista auguratio est ex passeribus annorum 65 potius quam aut mensum aut dierum? cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? postremo quid simile habet passer annis? nam de angue illo, qui Sullae adparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, cum in expeditionem *exercitum* educturus esset, immolavisse et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem praeclare esse gestam non haruspicis consilio, sed imperatoris.

Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent, 31 66 quae cum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur, ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint quam coniecta belle; quae tamen vel ipsa falsa esse vel ea, quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. de ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit

angui, sed ut in cunis fuerit anguis non tam est mirum,
in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari
solent. nam quod haruspices responderunt, nihil illo
clarius, nihil nobilius fore, miror deos inmortalis histrioni
futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano.
67 atque etiam a te Flaminiana ostenta conlecta sunt: 'quod
ipse et equus eius repente conciderit': non sane mirabile
hoc quidem; 'quod evelli primi hastati signum non po-
tuerit': timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter
infixerat. nam Dionysii equus quid attulit admirationis
quod emersit e flumine quodque habuit apis in iuba?
sed quia brevi tempore regnare coepit, quod acciderat
casu vim habuit ostenti. 'at Lacedaemoniis in Herculis
fano arma sonuerunt eiusdemque dei Thebis valvae clau-
sae subito se aperuerunt, eaque scuta, quae fuerant su-
blime fixa, sunt humi inventa.' horum cum fieri nihil
potuerit sine aliquo motu, quid est cur divinitus ea potius
32 quam casu facta esse dicamus? 'at in Lysandri statuae
68 capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis et qui-
dem subito.' itane? censes ante coronam herbae exsti-
tisse quam conceptum esse semen? herbam autem aspe-
ram credo avium congestu, non humano satu; iam quic-
quid in capite est, id coronae simile videri potest. nam
quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis
Delphis positas decidisse neque eas usquam repertas esse
dixisti, furum id magis factum quam deorum videtur.
69 simiae vero Dodonaeae inprobitatem historiis Graecis
mandatam esse demiror: quid minus mirum quam illam
monstruosissumam bestiam urnam evertisse, sortis dissu-
pavisse? et negant historici Lacedaemoniis ullum osten-
tum hoc tristius accidisse. nam illa praedicta Veien-
tium, si lacus Albanus redundasset isque in mare fluxisset,
Romam perituram; si repressus esset, Veios ** ita aqua
Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad
arcem urbemque retinendam. 'at paulo post audita vox
est monentis, ut providerent ne a Gallis Roma caperetur;
ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam.'
quid ergo? Aius iste Loquens, cum eum nemo norat, et
aiebat et loquebatur [ex eo nomen invenit], postea quam
et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit? quod

idem dici de Moneta potest; a qua, praeterquam de sue
plena, quid umquam moniti sumus?

Satis multa de ostentis. auspicia restant et sortes eae, 33
quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, 70
quae oracla verius dicimus; de quibus tum dicemus,
cum ad naturalem divinationem venerimus. restat etiam
de Chaldaeis. sed primum auspicia videamus. difficilis
auguri locus ad contra dicendum. Marso fortasse, sed
Romano facillumus. non enim sumus ii nos augures,
qui avium reliquorumve signorum observatione futura
dicamus. et tamen credo Romulum, qui urbem auspi-
cato condidit, habuisse opinionem esse in providendis
rebus augurandi scientiam — errabat enim multis in re-
bus antiquitas —, quam vel usu iam vel doctrina vel
vetustate immutatam videmus. retinetur autem et ad
opinionem volgi et ad magnas utilitates rei publicae mos,
religio, disciplina, ius augurium, collegii auctoritas. nec 71
vero non omni supplicio digni P. Claudius L. Iunius
consules, qui contra auspicia navigaverunt; parendum
enim religioni fuit nec patrius mos tam contumaciter re-
pudiandus: iure igitur alter populi iudicio damnatus est,
alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit
auspiciis, itaque periit cum exercitu. at anno post Pau-
lus paruit: num minus cecidit in Cannensi pugna cum
exercitu? etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt, haec
certe, quibus utimur, sive tripudio sive de caelo, simu-
lacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. 'Q. Fabi, 34
te mihi in auspicio esse volo': respondet 'audivi.' hic
apud maiores adhibebatur peritus, nunc quilubet. peri-
tum autem esse necesse est eum, qui silentium quid sit
intellegat; id enim silentium dicimus in auspiciis, quod
omni vitio caret. hoc intellegere perfecti auguris est; 72
illi autem, qui in auspicium adhibetur, cum ita impe-
ravit is, qui auspicatur, 'dicito si silentium esse videbi-
tur,' nec suspicit nec circumspicit; statim respondet
'silentium esse videri.' tum ille: 'dicito si pascentur.'
'pascuntur.' quae aves? aut ubi? 'attulit' inquit 'in
cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius.' hae
sunt igitur aves internuntiae Iovis; quae pascantur necne
quid refert? nihil ad auspicia; sed quia, cum pascuntur,

necesse est aliquid ex ore cadere et terram pavire, terri-
pavium primo, post terripudium dictum est; hoc quidem
iam tripudium dicitur. cum igitur offa cecidit ex ore
pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiatur.
35 73 ergo hoc auspicium divini quicquam habere potest, quod
tam sit coactum et expressum? quo antiquissumos augu-
res non esse usos argumento est, quod decretum collegii
vetus habemus omnem avem tripudium facere posse.
tum igitur esset auspicium, si modo esset ei liberum, se
ostendisse; tum avis illa videri posset interpres et satelles
Iovis. nunc vero inclusa in cavea et fame enecta si in
offam pultis invasit et si aliquid ex eius ore cecidit, hoc tu
auspicium aut hoc modo Romulum auspicari solitum pu-
74 tas? iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui
auspicabantur? nunc imperant pullario, ille renuntiat.
fulmen sinistrum auspicium optumum habemus ad omnis
res praeterquam ad comitia; quod quidem institutum rei
publicae causa est, ut comitiorum vel in iudiciis populi
vel in iure legum vel in creandis magistratibus principes
civitatis essent interpretes. 'at Ti. Gracchi litteris Scipio
et Figulus consules, cum augures iudicassent eos vitio
creatos esse, magistratu se abdicaverunt.' quis negat
augurum disciplinam esse? divinationem nego. 'at ha-
ruspices divini; quos cum Ti. Gracchus propter mortem
repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito
concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogato-
75 rem fuisse dixerunt.' primum vide ne in eum dixerint,
qui rogator centuriae fuisset; is enim erat mortuus; id
autem sine divinatione coniectura poterant dicere; deinde
fortasse casu, qui nullo modo est ex hoc genere tollen-
dus: quid enim scire Etrusci haruspices aut de taberna-
culo recte capto aut de pomerii iure potuerunt? equidem
adsentior C. Marcello potius quam Ap. Claudio, qui
ambo mei collegae fuerunt, existimoque ius augurum,
etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen
postea rei publicae causa conservatum ac retentum.

36 76 Sed de hoc loco plura in aliis, nunc hactenus. ex-
terna enim auguria, quae sunt non tam artificiosa quam
superstitiosa, videamus. omnibus fere avibus utuntur,
nos admodum paucis; alia illis sinistra sunt, alia nostris.

solebat ex me Deiotarus percontari nostri augurii disciplinam, ego ex illo sui: di inmortales! quantum differebat! ut quaedam essent etiam contraria. atque ille iis semper utebatur, nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur? bellicam rem administrari maiores nostri nisi auspicato noluerunt; quam multi anni sunt, cum bella a proconsulibus et a propraetoribus administrantur, qui auspicia non habent!
itaque nec amnis transeunt auspicato nec tripudio auspi- 77
cantur; nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est, iam M. Marcellus ille quinquiens consul totum omisit, idem imperator, idem augur optumus. ubi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis retenta videtur, a bellicis esse sublata. et quidem ille dicebat, si quando rem agere vellet, ne inpediretur auspiciis, lectica operta facere iter se solere. huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne iuges auspicium
obveniat, ut iumenta iubeant diiungere. quid est aliud 78
nolle moneri a Iove, nisi efficere ut aut ne fieri possit
auspicium aut, si fiat, videri? nam illud admodum ridi- 37
culum, quod negas Deiotarum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti facta sint, paenitere, quod fidem secutus amicitiamque populi Romani functus sit officio; antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam quam regnum et possessiones suas. credo equidem, sed hoc nihil ad auspicia; nec enim ei cornix canere potuit recte eum facere, quod populi Romani libertatem defendere
pararet; ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. aves eventus 79
significant aut adversos aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum, quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides. aves vero *si* prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt: fugit e proelio cum Pompeio — grave tempus —, discessit ab eo — luctuosa res —, Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit —, quid hoc tristius? is cum ei Trocmorum tetrarchian eripuisset et adseculae suo Pergameno nescio cui dedisset eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam, cumque ab eo magnificentissumo hospitio acceptus esset, spoliatum reliquit et hospitem et regem. sed labor

longius, ad propositum revertar: si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus, nullo modo prospera Deiotaro; sin officia, a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt.
38 omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio
80 negas potuisse conburi, contemne cotem Atti Navii: nihil debet esse in philosophia commenticiis fabellis loci; illud erat philosophi potius, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. quae est igitur natura, quae volucris huc et illuc passim vagantis efficiat ut significent aliquid et tum vetent agere, tum iubeant, aut cantu aut volatu? cur autem aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? quo modo autem haec aut quando aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae: nos quem? Attumne Navium? at aliquot annis antiquior Romulus et Remus ambo augures, ut accepimus. an Pisidarum aut Cilicum aut Phrygum ista inventa dicemus? placet igitur humanitatis expertis habere divinitatis auctores?

39 At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis:
81 quasi vero quicquam sit tam valde quam nihil sapere volgare, aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo. quotus quisque est qui voluptatem neget esse bonum? plerique etiam summum bonum dicunt: num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? quid mirum igitur, si in auspiciis et in omni divinatione inbecilli animi superstitiosa ista concipiant,
82 verum dispicere non possint? quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius:

tum tonuit laevum bene tempestate serena;

at Homericus Aiax apud Achillem querens de ferocitate Troianorum nescio quid hoc modo nuntiat:

prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.

ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora: quamquam haud ignoro quae bona sint sinistra nos dicere, etiam si dextra sint; sed certe nostri sinistrum nominaverunt exterique dextrum, quia plerumque

id melius videbatur. haec quanta dissensio est! quid? 83
quod aliis avibus utuntur, aliis signis, aliter observant,
alia respondent? non necesse est fateri partim horum
errore susceptum esse, partim superstitione, multa fal-
lendo?

Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina 40
adiungere: Aemilia Paulo Persam perisse, quod pater
omen accepit; Caecilia se sororis filiae sedes suas tra-
dere; iam illa 'favete linguis' et 'praerogativam, omen
comitiorum.' hoc est ipsum esse contra se copiosum et
disertum; quando enim ista observans quieto et libero
animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitio-
nem habeas, sed rationem ducem? itane? si quis aliquid
ex sua re atque ex suo sermone dixerit, et eius verbum
aliquod apte ceciderit ad id, quod ages aut cogitabis, ea
res tibi aut timorem adferet aut alacritatem? cum M. 84
Crassus exercitum Brundisii inponeret, quidam in portu
caricas Cauno advectas vendens 'Cauneas' clamitabat.
dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum 'caveret ne
iret'; non fuisse periturum, si omini paruisset: quae si
suscipiamus, pedis offensio nobis et abruptio corrigiae et
sternumenta erunt observanda.

Sortes restant et Chaldaei, ut ad vatis veniamus et 41
ad somnia. dicendum igitur putas de sortibus? quid 85
enim sors est? idem prope modum, quod micare, quod
talos iacere, quod tesseras, quibus in rebus temeritas et
casus, non ratio nec consilium valet. tota res est inventa
fallaciis aut ad quaestum aut ad superstitionem aut ad
errorem. atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus
clarissumarum sortium quae tradatur inventio. Nume-
rium Suffustium Praenestinorum monumenta declarant
honestum hominem et nobilem somniis crebris, ad ex-
tremum etiam minacibus, cum iuberetur certo in loco
silicem caedere, perterritum visis inridentibus suis civi-
bus id agere coepisse; itaque perfracto saxo sortis eru-
pisse in robore insculptas priscarum litterarum notis. is
est hodie locus saeptus religiose propter Iovis pueri, qui
[lactens] cum Iunone Fortunae in gremio sedens mam-
mam adpetens castissime colitur a matribus. eodemque 86
tempore in eo loco, ubi Fortunae nunc est aedes, mel

ex olea fluxisse dicunt, haruspicesque dixisse summa
nobilitate illas sortis futuras, eorumque iussu ex illa olea
arcam esse factam, eoque conditas sortis, quae hodie
Fortunae monitu tolluntur. quid igitur in iis esse potest
certi, quae Fortunae monitu pueri manu miscentur atque
ducuntur? quo modo autem istae positae in illo loco?
quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? 'nihil est,'
inquiunt 'quod deus efficere non possit.' utinam sapien-
tis Stoicos effecisset, ne omnia cum superstitiosa sollici-
tudine et miseria crederent! sed hoc quidem genus divi-
nationis vita iam communis explosit: fani pulchritudo et
vetustas Praenestinarum etiam nunc retinet sortium no-
87 men, atque id in volgus. quis enim magistratus aut quis
vir inlustrior utitur sortibus? ceteris vero in locis sortes
plane refrixerunt: quod Carneadem Clitomachus scribit
dicere solitum nusquam se fortunatiorem quam Praeneste
vidisse Fortunam. ergo hoc divinationis genus omittamus.
42 Ad Chaldaeorum monstra veniamus, de quibus Eu-
doxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimo-
rum hominum facile princeps, sic opinatur, id quod
scriptum reliquit, Chaldaeis in praedictione et in nota-
tione cuiusque vitae ex natali die minime esse credendum.
88 nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum
praedicta reiecit, Anchialum et Cassandrum, summos
astrologos illius aetatis, qua erat ipse, cum in ceteris
astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere
non usos. Scylax Halicarnasius, familiaris Panaetii, ex-
cellens in astrologia idemque in regenda sua civitate
princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus re-
89 pudiavit. sed ut ratione utamur omissis testibus, sic
isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta
defendunt: vim quandam esse aiunt signifero in orbe,
qui Graece ζωδιακός dicitur, talem, ut eius orbis una
quaeque pars alia alio modo moveat inmutetque caelum,
perinde ut quaeque stellae in his finitumisque partibus
sint quoque tempore, eamque vim varie moveri ab iis
sideribus, quae vocantur errantia; cum autem in eam
ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui
nascatur, aut in eam, quae coniunctum aliquid habet aut
consentiens, ea triangula illi et quadrata nominant. et-

enim cum tempore anni tempestatum atque caeli conver-
siones commutationesque tantae fiant accessu stellarum
et recessu, cumque ea vi solis efficiantur, quae videmus,
non veri simile solum, sed etiam verum esse censent
perinde, utcumque temperatus sit aër, ita pueros orientis
animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum,
corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi.
o delirationem incredibilem! non enim omnis error stul- 43
titia dicenda est. quibus etiam Diogenes Stoicus con- 90
cedit aliquid, ut praedicere possint dum taxat, qualis quis-
que natura et ad quam quisque maxume rem aptus futu-
rus sit; cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse
sciri: etenim geminorum formas esse similis, vitam atque
fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes,
Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt: at ii
nec totidem annos vixerunt — anno enim Procli vita
brevior fuit —, multumque is fratri rerum gestarum
gloria praestitit. at ego id ipsum, quod vir optumus, 91
Diogenes, Chaldaeis quasi quadam praevaricatione con-
cedit, nego posse intellegi. etenim cum, ut ipsi dicunt,
ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant
et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae
iuncta videantur, oculorum fallacissimo sensu iudicant
ea, quae ratione atque animo videre debebant: docet
enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse
oportebat, quanta humilitate luna feratur terram paene
contingens, quantum absit a proxuma Mercurii stella,
multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo
distet a sole, cuius lumine conlustrari putatur; reliqua
vero tria intervalla infinita et inmensa, a sole ad Mar-
tis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad
caelum ipsum, quod extremum atque ultumum mundi
est. quae potest igitur contagio ex infinito paene inter- 92
vallo pertinere ad lunam vel potius ad terram? quid? 44
cum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnis omnium
ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incola-
tur, eosdem esse, eademque omnibus, qui eodem statu
caeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse, nonne
eius modi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes
istos caeli nosse adpareat? cum enim illi orbes, qui cae-

lum quasi medium dividunt et aspectum nostrum defi-
niunt, qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finien-
tes rectissume nominari possunt, varietatem maxumam
habeant aliique in aliis locis sint, necesse est ortus occa-
susque siderum non fieri eodem tempore apud omnis.
93 quod si eorum vi caelum modo hoc modo illo modo tem-
peratur, qui potest eadem vis esse nascentium, cum caeli
tanta sit dissimilitudo? in his locis, quae nos incolimus,
post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot die-
bus; at apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium,
ut si iam concedamus aliquid vim caelestem ad eos, qui
in terra gignantur, pertinere, confitendum sit illis eos,
qui nascantur eodem tempore, posse in dissimilis inci-
dere naturas propter caeli dissimilitudinem, quod minime
illis placet; volunt enim illi omnis eodem tempore ortos,
45 94 qui ubique sint nati, eadem condicione nasci. Sed
quae tanta dementia est, ut in maxumis motibus muta-
tionibusque caeli nihil intersit, qui ventus, qui imber,
quae tempestas ubique sit — quarum rerum in proxumis
locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi,
alia Romae eveniat saepe tempestas; quod qui navigant
maxume animadvertunt, cum in flectendis promunturiis
ventorum mutationes maxumas saepe sentiunt —: haec
igitur cum sit tum serenitas tum perturbatio caeli, estne
sanorum hominum hoc ad nascentium ortus pertinere
non dicere [quod non certe pertinet], illud nescio quid
tenue, quod sentiri nullo modo, intellegi autem vix potest,
quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat,
dicere ad puerorum ortus pertinere? quid? quod non
intellegunt seminum vim, quae ad gignendum procrean-
dumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris
est? quis enim non videt et formas et mores et pleros-
que status ac motus effingere a parentibus liberos? quod
non contingeret, si haec non vis et natura gignentium
95 efficeret, sed temperatio lunae caelique moderatio. quid?
quod uno et eodem temporis puncto nati dissimilis et
naturas et vitas et casus habent, parumne declarat nihil
ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte
putamus neminem eodem tempore ipso et conceptum et
natum quo Africanum. num quis igitur talis fuit?

quid? illudne dubium est, quin multi, cum ita nati essent, 46
ut quaedam contra naturam depravata haberent, resti- 96
tuerentur et corrigerentur ab natura, cum se ipsa revo-
casset, aut arte atque medicina? ut quorum linguae sic
inhaererent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae
liberarentur? multi etiam naturae vitium meditatione at-
que exercitatione sustulerunt, ut Demosthenem scribit
Phalereus, cum RHO dicere nequiret, exercitatione fecisse
ut planissume diceret: quod si haec astro ingenerata
et tradita essent, nulla res ea mutare posset. quid?
dissimilitudo locorum nonne dissimilis hominum procrea-
tiones habet? quas quidem percurrere oratione facile est,
quid inter Indos et Persas, Aethiopas et Syros differat
corporibus animis, ut incredibilis varietas dissimilitudo-
que sit. ex quo intellegitur plus terrarum situs quam 97
lunae tactus ad nascendum valere. nam quod aiunt
quadringenta septuaginta milia annorum in periclitandis
experiundisque pueris, quicumque essent nati, Babylo-
nios posuisse, fallunt. si enim esset factitatum, non
esset desitum; neminem autem habemus auctorem, qui
id aut fieri dicat aut factum sciat. videsne me non 47
ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae princeps Stoi-
corum Panaetius dixit? ego autem etiam haec requiro,
omnesne, qui Cannensi pugna ceciderint, uno astro
fuerint? exitus quidem omnium unus et idem fuit.
quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro
quoque uno? quod enim tempus, quo non innumera-
biles nascantur? at certe similis nemo Homeri. et si 98
ad rem pertinet, quo modo caelo adfecto conpositisque
sideribus quodque animal oriatur, valeat id necesse est
non in hominibus solum, verum in bestiis etiam; quo
quid potest dici absurdius? Lucius quidem Tarutius
Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationi-
bus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat
ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepi-
mus, Romamque, in iugo cum esset luna, natam esse
dicebat nec eius fata canere dubitabat. o vim maxu- 99
mam erroris! etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum
et lunae pertinebat? fac puero referre, qua adfectione
caeli primum spiritum duxerit, num hoc in latere aut in

caemento, ex quibus urbs effecta est, potuit valere? sed
quid plura? cotidie refelluntur. quam multa ego Pom-
peio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari
a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi senectute,
nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum! ut mihi per-
mirum videatur quemquam exstare, qui etiam nunc credat
iis, quorum praedicta cotidie videat re et eventis refelli.

48 Restant duo divinandi genera, quae habere dicimur
100 a natura, non ab arte, vaticinandi et somniandi; de qui-
bus, Quinte, inquam, si placet, disseramus.' 'mihi
vero' inquit 'placet; his enim, quae adhuc disputasti,
prorsus adsentior, et vere ut loquar, quamquam tua me
oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis super-
stitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam:
haec me Peripateticorum ratio magis movebat et veteris
Dicaearchi et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent
esse in mentibus hominum tamquam oraclum aliquod,
ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus
animus aut somno relaxatus solute moveatur ac libere.
his de generibus quid sentias et quibus ea rationibus
49 infirmes audire sane velim.' quae cum ille dixisset, tum
101 ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere.
'non ignoro,' inquam 'Quinte, te semper ita sensisse, ut
de ceteris divinandi generibus dubitares, ista duo, furoris
et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, proba-
res. dicam igitur de istis ipsis duobus generibus mihi
quid videatur, si prius et Stoicorum conclusio rationis
et Cratippi nostri quid valeat videro. dixisti enim et
Chrysippum et Diogenem et Antipatrum concludere hoc
modo: 'si sunt di neque ante declarant hominibus quae
futura sint, aut non diligunt homines, aut quid eventu-
rum sit ignorant, aut existumant nihil interesse hominum
scire quid sit futurum, aut non censent esse suae maie-
statis praesignificare hominibus quae sint futura, aut ea
102 ne ipsi quidem di significare possunt. at neque non
diligunt nos, sunt enim benefici generique hominum
amici; neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et
designata sunt; neque nostra nihil interest scire ea, quae
futura sunt, erimus enim cautiores, si sciemus; neque
hoc alienum ducunt maiestate sua, nihil est enim bene-

ficentia praestantius; neque non possunt futura praenoscere. non igitur di sunt nec significant nobis futura; sunt autem di: significant ergo. et non, si significant futura, nullas dant vias nobis ad significationum scientiam, frustra enim significarent; nec, si dant vias, non
est divinatio: est igitur divinatio.' o acutos homines! 103
quam paucis verbis confectum negotium putant! ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur; conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur.

Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere 50
solent Stoici, quem ad modum quod in natura rerum omne [esse] dicimus, id infinitum esse concluserit? 'quod finitum est,' inquit '*id* habet extremum.' quis hoc non dederit? 'quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus.' hoc quoque est concedendum. 'at quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus.' ne hoc quidem negari potest. 'nihil igitur cum habeat extremum, infinitum sit necesse est.' videsne ut ad rem 104
dubiam concessis rebus *non dubiis* pervenerit? hoc vos dialectici non facitis, nec solum ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus concedantur, sed ea sumitis, quibus concessis nihilo magis efficiatur quod velitis. primum enim hoc sumitis: 'si sunt di, benefici in homines sunt.' quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat quicquam deos nec alieni curare nec sui? an noster Ennius? qui magno plausu loquitur adsentiente populo:

ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitum,
sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.

et quidem cur sic opinetur rationem subicit; sed nihil est necesse dicere, quae sequuntur: tantum sat est intellegi id sumere istos pro certo, quod dubium controver-
sumque sit. sequitur porro 'nihil deos ignorare, quod 51 105
omnia sint ab iis constituta.' hic vero quanta pugna est doctissumorum hominum negantium esse haec a dis inmortalibus constituta! 'at nostra interest scire ea, quae eventura sunt.' magnus Dicaearchi liber est, nescire ea melius esse quam scire. negant 'id esse alienum maiestate deorum;' scilicet casas omnium introspicere, ut

videant quid cuique conducat. 'neque non possunt fu-
106 tura praenoscere.' negant posse ii, quibus non placet
esse certum quid futurum sit. videsne igitur, quae du-
bia sint, ea sumi pro certis atque concessis? deinde con-
torquent et ita concludunt: 'non igitur et sunt di nec
significant futura;' id enim iam perfectum arbitrantur.
deinde adsumunt: 'sunt autem di,' quod ipsum non ab
omnibus conceditur: 'significant ergo.' ne id quidem
sequitur; possunt enim non significare et tamen esse di.
'nec, si significant, non dant vias aliquas ad scientiam
significationis.' at id quoque potest, ut non dent homini,
ipsi habeant. cur enim Tuscis potius quam Romanis
darent? 'nec, si dant vias, nulla est divinatio.' fac dare
deos, quod absurdum est, quid refert, si accipere non
possumus? extremum est: 'est igitur divinatio.' sit ex-
tremum, effectum tamen non est; ex falsis enim, ut ab
ipsis didicimus, verum effici non potest: iacet igitur tota
conclusio.

52 107 Veniamus nunc ad optumum virum, familiarem no-
strum, Cratippum. 'si sine oculis' inquit 'non potest
exstare officium et munus oculorum, possunt autem ali-
quando oculi non fungi suo munere, qui vel semel ita
est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculo-
rum vera cernentium; item igitur, si sine divinatione non
potest officium et munus divinationis exstare, potest au-
tem, cum quis divinationem habeat, errare aliquando
nec vera cernere, satis est ad confirmandam divinatio-
nem semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito
cecidisse videatur; sunt autem eius generis innumera-
bilia: esse igitur divinationem confitendum est.' festive
et breviter; sed cum bis sumpsit quod voluit, etiam si
facilis nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod ad-
108 sumit, concedi nullo modo potest. 'si,' inquit '*cum* ali-
quando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando vide-
runt, inest in iis vis videndi, item, si quis semel aliquid
in divinatione dixerit, is etiam cum peccet, tamen existu-
53 mandus sit habere vim divinandi.' vide, quaeso, Cra-
tippe noster, quam sint ista similia; nam mihi non
videntur: oculi enim vera cernentes utuntur natura
atque sensu, animi si quando vel vaticinando vel som-

niando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu; nisi
forte concessuros tibi existumas eos, qui somnia pro
somniis habent, si quando aliquod somnium verum eva-
serit, non id fortuito accidisse. sed demus tibi istas
duas sumptiones, ea quae λήμματα appellant dialectici,
sed nos Latine loqui malumus; adsumptio tamen, quam
πρόσληψιν idem vocant, non dabitur. adsumit autem 109
Cratippus hoc modo: 'sunt autem innumerabiles prae-
sensiones non fortuitae.' at ego dico nullam — vide
quanta sit controversia —; iam adsumptione non con-
cessa nulla conclusio est. 'at inpudentes sumus, qui,
cum tam perspicuum sit, non concedamus.' quid est
perspicuum? 'multa vera' inquit 'evadere.' quid, quod
multo plura falsa? nonne ipsa varietas, quae est propria
fortunae, fortunam esse causam, non naturam [esse] do-
cet? deinde si tua ista conclusio, Cratippe, vera est —
tecum enim mihi res est —, nonne intellegis eadem uti
posse et haruspices et fulguratores et interpretes osten-
torum et augures et sortilegos et Chaldaeos? quorum
generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedi-
ctum est, evaserit: ergo aut ea quoque genera divinandi
sunt, quae tu rectissume inprobas, aut, si ea non sunt,
non intellego cur haec duo sint, quae relinquis; qua
ergo ratione haec inducis, eadem illa possunt esse, quae
tollis.

Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divi- 54 110
num vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat in-
sanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos adse-
cutus sit? Sibyllae versus observamus, quos illa furens
fudisse dicitur; quorum interpres nuper falsa quadam
hominum fama dicturus in senatu putabatur eum, quem
re vera regem habebamus, appellandum quoque esse re-
gem, si salvi esse vellemus. hoc si est in libris, in
quem hominem et in quod tempus est? callide enim qui
illa conposuit perfecit, ut, quodcumque accidisset, prae-
dictum videretur hominum et temporum definitione sub-
lata. adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut idem 111
versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur.
non esse autem illud carmen furentis, cum ipsum poëma
declarat, est enim magis artis et diligentiae quam inci-

tationis et motus, tum vero ea, quae ἀκροστιχίς dicitur, cum deinceps ex primis versuum litteris aliquid conectitur, ut in quibusdam Ennianis 'Q. Ennius fecit.' id certe
112 magis est attenti animi quam furentis. atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque sententiae primis litteris illius sententiae carmen omne praetexitur. hoc scriptoris est, non furentis, adhibentis diligentiam, non insani. quam ob rem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus, ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri valeantque ad deponendas potius quam ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris quam regem proferant, quem Romae posthac nec di nec homines esse patientur.

55 At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra,

iamque mari magno --

eademque paulo post

eheu videte --.

113 num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae delectationis habeant quantum voles, verbis sententiis, numeris cantibus adiuventur: auctoritatem quidem nullam debemus nec fidem commenticiis rebus adiungere. eodemque modo nec ego Publicio nescio cui nec Marciis vatibus nec Apollinis opertis credendum existimo, quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti probata
114 sunt. 'quid?' inquies 'remex ille de classe Coponii nonne ea praedixit, quae facta sunt?' ille vero et ea quidem, quae omnes eo tempore ne acciderent timebamus; castra enim in Thessalia castris conlata audiebamus, videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris propter vetustatem. casum autem proelii nemo nostrum erat quin timeret, sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. ille autem Graecus quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia atque a mente atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi quae, sanus cum esset, timebat ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. utrum tandem, per deos atque homines!

magis veri simile est vaesanum remigem an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum consilia deorum inmortalium perspicere potuisse?

Sed iam ad te venio, 56 115

sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obsides,
unde superstitiosa primum saeva evasit vox fera:

tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen inplevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime, partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete et sors ipsa ad sortis referenda sit, partim ambiguis et quae ad dialecticum deferenda sint. nam cum illa sors edita est opulentissumo regi Asiae,

Croesus Halyn penetrans magnam pervertet opum vim,

hostium vim se perversurum putavit, pervertit autem suam: utrum igitur eorum accidisset, verum oraculum 116
fuisset. cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? num minus ille potuit de Croeso quam de Pyrrho fingere Ennius? quis enim est, qui credat Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum

'aio te, Aeacida, Romanos vincere posse'?

primum Latine Apollo numquam locutus est; deinde ista sors inaudita Graecis est; praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat; postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

-- stolidum genus Aeacidarum,
bellipotentes sunt magis quam sapientipotentes,

tamen hanc amphiboliam versus intellegere potuisset, 'vincere te Romanos' nihilo magis in se quam in Romanos valere. nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere, haec vero ne
Epicurum quidem. sed, quod caput est, cur isto modo 57 117
iam oracla Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iam diu, iam ut nihil possit esse contemptius? hoc loco cum urguentur, evanuisse aiunt vetustate vim loci

eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente
incitata oracula ederet. de vino aut salsamento putes
loqui, quae evanescunt vetustate: de vi loci agitur, neque
solum naturali sed etiam divina; quae quo tandem modo
evanuit? 'vetustate' inquies. quae vetustas est, quae vim
divinam conficere possit? quid tam divinum autem quam
adflatus e terra mentem ita movens, ut eam providam
rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo
ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? quando ista
vis autem evanuit? an post quam homines minus creduli
118 esse coeperunt? Demosthenes quidem, qui abhinc annos
prope trecentos fuit, iam tum φιλιππίζειν Pythiam dice-
bat, id est, quasi cum Philippo facere. hoc autem eo
spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret; *ex* quo
licet existumare in aliis quoque oraculis Delphicis ali-
quid non sinceri fuisse. sed nescio quo modo isti philo-
sophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur
quam se non ineptos: evanuisse mavoltis et exstinctum
esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset,
quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

58 Similis est error in somniis, quorum quidem defensio
119 repetita quam longe est! divinos animos censent esse
nostros eosque esse tractos extrinsecus animorumque
consentientium multitudine conpletum esse mundum; hac
igitur mentis et ipsius divinitate et coniunctione cum
externis mentibus cerni quae sint futura; contrahi autem
animum Zeno et quasi labi putat atque concidere et *id*
ipsum esse dormire. iam Pythagoras et Plato, locuple-
tissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, prae-
paratos quodam cultu atque victu proficisci ad dormien-
dum iubent; faba quidem Pythagorei utique abstinere,
quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. sed nescio
quo modo nihil tam absurde dici potest, quod non dica-
120 tur ab aliquo philosophorum. utrum igitur censemus
dormientium animos per sene ipsos in somniando moveri,
an, ut Democritus censet, externa et adventicia visione
pulsari? sive enim sic est sive illo modo, videri possunt
permulta somniantibus falsa pro veris; nam et navigan-
tibus moveri videntur ea, quae stant, et quodam obtutu
oculorum duo pro uno lucernae lumina. quid dicam

insanis, quid ebriis quam multa falsa videantur? quod
si eius modi visis credendum non est, cur somniis creda-
tur nescio: nam tam licet de his erroribus, si velis, quam
de somniis disputare, ut ea, quae stant, moveri *si* vide-
antur, terrae motum significare dicas aut repentinam
aliquam fugam, gemino autem lucernae lumine declarari
dissensionem ac seditionem [moveri]. iam ex insanorum 59 121
aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi possunt,
quae futura videantur. *** quis est enim, qui totum
diem iaculans non aliquando conliniet? tot noctis dormi-
mus, neque ulla est fere, qua non somniemus; et mira-
mur aliquando id, quod somniarimus, evadere? quid est
tam incertum quam talorum iactus? tamen nemo est,
quin saepe iactans Venerium iaciat aliquando, non num-
quam etiam iterum ac tertium. num igitur, ut inepti,
Veneris id inpulsu fieri malumus quam casu dicere?
quod si ceteris temporibus falsis visis credendum non
est, non video quid praecipui somnus habeat, in quo va-
leant falsa pro veris. quod si ita natura paratum esset, 122
ut ea dormientes agerent, quae somniarent, adligandi
omnes essent, qui cubitum irent; maiores enim quam
ulli insani efficerent motus somniantes. quod si insano-
rum visis fides non est habenda, quia falsa sunt, cur
credatur somniantium visis, quae multo etiam perturba-
tiora sunt, non intellego. an quod insani sua visa con-
iectori non narrant, narrant qui somniaverunt? quaero
etiam, si velim scribere quid aut legere aut canere vel
voce vel fidibus, aut geometricum quiddam aut physi-
cum aut dialecticum explicare, somniumne exspectandum
sit an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec
fieri nec expediri potest? atqui ne si navigare quidem
velim, ita gubernem, ut somniaverim; praesens enim
poena sit. qui igitur convenit aegros a coniectore som- 123
niorum potius quam a medico petere medicinam? an
Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per
somnium curationem valetudinis, Neptunus gubernanti-
bus non potest? et sine medico medicinam dabit Minerva,
Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam
somniantibus non dabunt? at si curatio daretur valetu-
dinis, haec quoque, quae dixi, darentur; quae quoniam

non dantur, medicina non datur, qua sublata tollitur omnis auctoritas somniorum.

60 124 Sed haec [quoque] in promptu fuerint: nunc interiora videamus. aut enim divina vis quaedam consulens nobis somniorum significationes facit, aut coniectores ex quadam convenientia et coniunctione naturae, quam vocant *συμπάθειαν*, quid cuique rei conveniat [ex somniis] et quid quamque rem sequatur intellegunt, aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio constans atque diuturna est, cum quid visum secundum quietem sit, quid evenire et quid sequi soleat. primum igitur intellegendum est nullam vim esse divinam effectricem somniorum; atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine deorum; nostra enim
125 causa di id facerent, ut providere futura possemus. quotus igitur est quisque, qui somniis pareat, qui intellegat, qui meminerit? quam multi vero, qui contemnant eamque superstitionem inbecilli animi atque anilis putent! quid est igitur, cur his hominibus consulens deus somniis moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria quidem digna ducant? nec enim ignorare deus potest, qua mente quisque sit, nec frustra ac sine causa quid facere dignum deo est, quod abhorret etiam ab hominis constantia. ita si pleraque somnia aut ignorantur aut negleguntur, aut nescit hoc deus aut frustra somniorum significatione utitur; et horum neutrum in deum cadit: nihil igitur a deo somniis significari fatendum est.

61 126 Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis providendi causa dat, non vigilantibus potius det quam dormientibus; sive enim externus et adventicius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quae causa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur, eadem causa vigilantibus esse poterat; idque si nostra causa di secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent, praesertim cum Chrysippus Academicos refellens permulto clariora et certiora esse dicat, quae vigilantibus videantur quam quae somniantibus: fuit igitur divina beneficentia dignius, cum consulerent nobis, clariora visa dare vigilanti quam obscuriora per somnum; quod quoniam

non fit, somnia divina putanda non sunt. iam vero quid 127
opus est circumitione et anfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum, potius quam derecto deus, si quidem nobis consulebat, 'hoc facito,' 'hoc ne feceris' diceret, idque visum vigilanti potius quam dormienti daret?

Iam vero quis dicere audeat vera omnia esse somnia? 62
'aliquot somnia vera,' inquit Ennius 'sed omnia noenum necessest.' quae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? et si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius autem est quam mentis mortalium falsis et mendacibus visis concitare? sin vera visa divina sunt, falsa autem et inania humana, quae est ista designandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius quam aut omnia deus, quod negatis, aut omnia natura? quod quoniam illud negatis, hoc necessario confitendum
est. naturam autem eam dico, qua numquam animus 128
insistens agitatione et motu esse vacuus potest: is cum languore corporis nec membris uti nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitaverit; quarum perturbatione mirabiles interdum exsistunt species somniorum, quae si alia falsa, alia vera, qua nota internoscantur scire sane velim. si nulla est, quid istos interpretes audiamus? sin quaepiam est, aveo
audire quae sit, sed haerebunt. venit enim iam in con- 63 129
tentionem, utrum sit probabilius, deosne inmortalis, rerum omnium praestantia excellentis, concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et cum stertentem aliquem viderint, obicere iis visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somno ad coniectorem mane deferant, an natura fieri, ut mobiliter animus agitatus, quod vigilans viderit, dormiens videre videatur? utrum philosophia dignius sagarum superstitione ista interpretari an explicatione naturae? ut si iam fieri possit vera coniectura somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint; ex levissimo enim et indoctissimo genere constant, Stoici autem tui negant
quemquam nisi sapientem divinum esse posse. Chry- 130

sippus quidem divinationem definit his verbis: vim cognoscentem et videntem et explicantem signa, quae a dis hominibus portendantur; officium autem esse eius praenoscere dei erga homines mente qua sint quidque significent, quem ad modumque ea procurentur atque expientur. idemque somniorum coniectionem definit hoc modo: esse vim cernentem et explanantem, quae a dis hominibus significentur in somnis. quid ergo? ad haec mediocri opus est prudentia an et ingenio praestanti et eruditione perfecta? talem autem cognovimus neminem.
64 vide igitur ne, etiam si divinationem tibi esse concessero,
131 quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intellegamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? similes enim sunt dei, si ea nobis obiciunt, quorum nec scientiam neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro loquerentur
132 sine interprete. iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? intellegi enim a nobis di velle debebant ea, quae nostra causa nos monerent. quid? poëta nemo, nemo physicus obscurus? ille vero nimis etiam obscurus Euphorion, at non Homerus: uter igitur
133 melior? valde Heraclitus obscurus, minime Democritus: num igitur conferendi? mea causa me mones quod non intellegam? quid me igitur mones? ut si quis medicus aegroto imperet ut sumat

terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam

potius quam hominum more cocleam [dicere]. nam Pacuvianus Amphio,

quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera,
capite brevi, cervice anguina, aspectu truci,
eviscerata, inanima, cum animali sono,

cum dixisset obscurius, tum Attici respondent:

non intellegimus, nisi si aperte dixeris:

at ille uno verbo 'testudo.' non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere?

65
134 Defert ad coniectorem quidam somniasse se, ovum pendere ex fascea lecti sui cubicularis — est hoc in

Chrysippi libro somnium —: respondit coniector thesaurum defossum esse sub lecto. fodit, invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento; misit coniectori quantulum visum est de argento. tum ille ‘nihilne’ inquit ‘de vitello?’ id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse, reliquum argentum. nemone igitur umquam alius ovum somniavit? cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? quam multi inopes, digni praesidio deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur! quam autem ob causam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nosceretur thesauri similitudo, potius quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare?

Ergo obscura somnia minime consentanea maiestati 135
deorum: ad aperta et clara veniamus, quale est de illo 66
interfecto a copone Megaris, quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare, quale etiam de Alexandro, quod a te praeteritum esse miror: qui, cum Ptolemaeus, familiaris eius, in proelio telo venenato ictus esset eoque volnere summo cum dolore moreretur, Alexander adsidens somno est consopitus. tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre et simul dicere quo illa loci nasceretur — neque is longe aberat ab eo loco —, eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. cum Alexander experrectus narrasset amicis somnium, emissi sunt qui illam radiculam quaererent; qua inventa et Ptolemaeus sanatus dicitur et multi milites, qui erant
eodem genere teli volnerati. multa etiam sunt a te ex 136
historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Hannibalis, P. Decii; pervolgatum iam illud de praesule, C. Gracchi etiam et recens Caeciliae, Baliarici filiae, somnium. sed haec externa ob eamque causam ignota nobis sunt, non nulla etiam ficta fortasse. quis enim auctor istorum? de nostris somniis quid habemus dicere, tu de emerso me et equo ad ripam, ego de Mario cum fascibus lau-
reatis me in suum deduci iubente monumentum? omnium 67
somniorum, Quinte, una ratio est, quae, per deos inmortalis, videamus ne nostra superstitione et depravatione

137 superetur: quem enim tu Marium visum a me putas?
speciem, credo, eius et imaginem, ut Democrito videtur.
unde profectam imaginem? a corporibus enim solidis et
a certis figuris volt fluere imagines. quod igitur Marii
corpus erat? 'ex eo,' inquit 'quod fuerat.' ista igitur
me imago Marii in campum Atinatem persequebatur?
plena sunt imaginum omnia; nulla enim species cogitari
138 potest nisi pulsu imaginum. quid ergo? istae imagines
ita nobis dicto audientes sunt, ut simul atque velimus
accurrant? etiamne earum rerum, quae nullae sunt? quae
est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi
ipse fingere animus possit? ut, quae numquam vidimus,
ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, homi-
139 num figuras. num igitur, cum aut muros Babylonis aut
Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit?
omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt;
nihil est enim de quo cogitare nequeamus: nullae ergo
imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus
nec omnino fluunt ullae, nec cognovi quemquam, qui
maiore auctoritate nihil diceret. animorum est ea vis
eaque natura, ut vigeant vigilantes nullo adventicio pulsu,
sed suo motu, incredibili quadam celeritate. hi cum
sustinentur membris [et corpore] et sensibus, omnia cer-
tiora cernunt, cogitant, sentiunt; cum autem haec sub-
tracta sunt desertusque *est* animus languore corporis,
tum agitatur ipse per sese; itaque in eo et formae ver-
santur et actiones, et multa audiri, multa dici videntur.
140 haec scilicet in inbecillo remissoque animo multa omni-
bus modis confusa et variata versantur maxumeque reli-
quiae rerum earum moventur in animis et agitantur, de
quibus vigilantes aut cogitavimus aut egimus, ut mihi
temporibus illis multum in animo Marius versabatur re-
cordanti quam ille gravem suum casum magno animo,
quam constanti tulisset. hanc credo causam de illo
68 somniandi fuisse. tibi autem de me cum sollicitudine
cogitanti subito sum visus emersus e flumine. inerant
enim in utriusque nostrum animis vigilantium cogitatio-
num vestigia; at quaedam adiuncta sunt, ut mihi de
monumento Marii, tibi quod equus, in quo ego vehebar,
141 mecum una demersus rursus adparuit. an tu censes

ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu non numquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est: potest omnino hoc esse falsum, potest verum, sed, utrum est, non est mirabile; non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire, et quidem, quo maius sit, cum radicem ore teneret, locutus est; sed nihil est magnum somnianti. quaero autem, cur Alexandro tam inlustre somnium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa ceteris. mihi quidem praeter hoc Marianum nihil sane quod meminerim; frustra igitur consumptae tot noctes tam longa
in aetate. nunc quidem propter intermissionem forensis 142
operae et lucubrationes detraxi et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam, nec tam multum dormiens ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus, nec mihi magis umquam videor, quam cum aut in foro magistratus aut in curia senatum video, somniare.

Etenim — ex divisione hoc secundum est — quae est 69
continuatio coniunctioque naturae, quam, ut dixi, vocant *συμπάθειαν*, eius modi, ut thesaurus ex ovo intellegi debeat? nam medici ex quibusdam rebus et advenientis et crescentis morbos intellegunt, non nullas etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum, 'pleni enectine simus,' ex quodam genere somniorum intellegi posse dicunt; thesaurus vero et hereditas et honos et victoria et multa generis eiusdem qua cum somniis naturali cognatione
iunguntur? dicitur quidam, cum in somnis conplexu Ve- 143
nerio iungeretur, calculos eiecisse: video sympathiam; visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis quod scribitur somnium? qui paulo ante interitum visus est in somnis amicae esse amictus amiculo; is cum esset proiectus inhumatus ab omnibusque desertus iaceret, amica corpus eius texit suo pallio. ergo hoc inerat in rebus futuris et causas naturalis habebat? an et ut videretur et ut eveniret casus effecit?

Quid? ipsorum interpretum coniecturae nonne magis 70 144
ingenia declarant eorum quam vim consensumque natu-

rae? cursor ad Olympia proficisci cogitans visus est in
somnis curru quadrigarum vehi; mane ad coniectorem;
at ille 'vinces;' inquit 'id enim celeritas significat et vis
equorum.' post idem ad Antiphontem; is autem 'vin-
care' inquit 'necesse est: an non intellegis quattuor ante te
cucurrisse?' ecce alius cursor — atque horum somniorum
et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri —,
sed ad cursorem redeo: ad interpretem detulit aquilam
se in somnis visum esse factum; at ille 'vicisti; ista enim
avi volat nulla vehementius.' huic eidem Antipho 'baro,'
inquit 'victum te esse non vides? ista enim avis insectans
145 alias avis et agitans semper ipsa postrema est.' parere
quaedam matrona cupiens, dubitans essetne praegnas,
visa est in quiete obsignatam habere naturam; rettulit;
negavit eam, quoniam obsignata fuisset, concipere po-
tuisse. at alter praegnatem esse dixit; nam inane obsi-
gnari nihil solere. quae est *ista* ars coniectoris eludentis
ingenio? an ea, quae dixi, et innumerabilia, quae con-
lecta habent Stoici, quicquam significant nisi acumen
hominum, ex similitudine aliqua coniecturam modo huc,
modo illuc ducentium? medici signa quaedam habent ex
venis et ex spiritu aegroti, multisque ex aliis futura
praesentiunt; gubernatores cum exsultantis lolligines vi-
derunt aut delphinos se in portum conicientes, tempesta-
tem significari putant: haec ratione explicari et ad natu-
ram revocari facile possunt, ea vero, quae paulo ante
dixi, nullo modo.

71 At enim observatio diuturna — haec enim pars una
146 restat — notandis rebus fecit artem. ain tandem? som-
nia observari possunt? quonam modo? sunt enim innu-
merabiles varietates; nihil tam praepostere, tam incondite,
tam monstruose cogitari potest, quod non possimus som-
niare: quo modo igitur haec infinita et semper nova aut
memoria conplecti aut observando notare possumus?
astrologi motus errantium stellarum notaverunt; inventus
est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur: cedo tan-
dem qui sit ordo aut quae concursatio somniorum? quo
modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, cum
eadem et aliis aliter evadant et isdem non semper eodem
modo? ut mihi mirum videatur, cum mendaci homini ne

verum quidem dicenti credere soleamus, quo modo isti,
si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius
uni fidem derogent quam ex uno innumerabilia confir-
ment. si igitur neque deus est effector somniorum ne- 147
que naturae *est* societas ulla cum somniis neque obser-
vatione inveniri potuit scientia, effectum est ut nihil
prorsus somniis tribuendum sit, praesertim cum illi ipsi,
qui ea vident, nihil divinent, ii, qui interpretantur, con-
iecturam adhibeant, non naturam, casus autem innume-
rabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia quam
in somniorum visis effecerit, neque coniectura, quae in
varias partis duci possit, non numquam etiam in contra-
rias, quicquam sit incertius.

Explodatur *igitur* haec quoque somniorum divinatio 72
pariter cum ceteris. nam, ut vere loquamur, superstitio 148
fusa per gentis oppressit omnium fere animos atque ho-
minum inbecillitatem occupavit; quod et in iis libris
dictum est, qui sunt de natura deorum, et hac disputa-
tione id maxume egimus; multum enim et nobismet ipsis
et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulis-
semus. nec vero — id enim diligenter intellegi volo —
superstitione tollenda religio tollitur; nam et maiorum
instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis sapientis
est, et esse praestantem aliquam aeternamque naturam et
eam suspiciendam admirandamque hominum generi pul-
chritudo mundi ordoque rerum caelestium cogit confiteri.
quam ob rem, ut religio propaganda etiam est, quae est 149
iuncta cum cognitione naturae, sic superstitionis stirpes
omnes eligendae; instat enim et urguet et, quo te cum-
que verteris, persequitur, sive tu vatem sive tu omen
audieris, sive inmolaris sive avem aspexeris, si Chal-
daeum, si haruspicem videris, si fulserit, si tonuerit, si
tactum aliquid erit de caelo, si ostenti simile natum fa-
ctumve quippiam: quorum necesse est plerumque aliquid
eveniat, ut numquam liceat quieta mente consistere.
perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum 150
esse somnus: at ex eo ipso plurumae curae metusque
nascuntur, qui quidem ipsi per se minus valerent et
magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium phi-
losophi suscepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed

in primis acuti et consequentia et repugnantia videntes, qui prope iam absoluti et perfecti putantur; quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio an soli iam philosophi iudicarentur: cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est, non quo eos maxume contemnamus, sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. cum autem proprium sit Academiae iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri videantur, conferre causas et quid in quamque sententiam dici possit expromere, nulla adhibita sua auctoritate iudicium audientium relinquere integrum ac liberum, tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur.' 'mihi vero' inquit ille 'nihil potest esse iucundius.' quae cum essent dicta, surreximus.

# M. TULLII CICERONIS
# DE FATO LIBER.

## ARGUMENTUM.

Hoc libro M. Tullius exponit sermonem a se habitum cum A. Hirtio consule designato a. u. c. 710. post C. Caesaris interitum in Puteolano de fato, ut is liber quasi supplementum esset trium librorum de natura deorum et duorum librorum de divinatione (cf. Cic. de divin. II. cap. 1. §. 3.), et hac disputatione contra Posidonium suscepta, cuius ipsum principium amissum est, docere conatur, si fati nullum esset nomen, nulla natura et vis, si forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, non aliter ac nunc omnia eventura, nihil igitur attinere inculcare fatum, quo sublato ratio rerum omnium ad naturam fortunamve referretur (cap. 1—3). Deinde sequitur disputatio cum Chrysippo de contagione rerum et de naturae coniunctione, quam συμπάθειαν vocant, qua Cicero docet effici ut alii ad alia propensiores sint ob causas naturales et rerum antecessiones, non vero ut voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint causae (cap. 4—8). Iam ad Diodori περὶ δυνατῶν sententiam se vertit nihil posse fieri censentis nisi quod verum aut sit aut futurum sit (cap. 9). Tum ad Chrysippum pergit ita ratiocinantem: si sit motus sine causa, non omnem enuntiationem aut veram aut falsam fore; nam, quod non habeat causas efficientes, id nec verum nec falsum fore; motum igitur sine causa nullum esse, quo posito rerum antecessionibus fieri omnia: id si ita sit, fato fieri omnia. Ad haec Cicero concedit quidem motum nullum sine causa esse neque vero quaecumque fiant fieri omnia causis antecedentibus; voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes (cap. 10—12). Hic disserit etiam de ignava ratione, id est de ἀργῷ λόγῳ, qua admissa omnem e vita tolli actionem liberam docet Chrysippi et Carneadis rationes sequens (cap. 13—16). Denique cum duae fuissent veterum philosophorum sententiae, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis adferret, altera eorum, qui sine ullo fato esse animorum motus voluntarios putarent, Chrysippum ait medium ferire voluisse, sed tamen magis ad eorum accedere sententiam, qui necessitate motus animorum liberos esse arbitrentur (cap. 17—19). Utcumque se res habeat, hoc certe modo ad hanc causam disceptandam non ab atomis errantibus et de via declinantibus Epicurio more praesidium petendum videri (cap. 20).

* * * *

1 * quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos
1 eam partem philosophiae de moribus appellare solemus, sed decet augentem linguam Latinam nominare moralem; explicandaque vis est ratioque enuntiationum quae Graeci ἀξιώματα vocant; quae de re futura cum aliquid dicunt deque eo, quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant obscura quaestio est, quam περὶ δυνατῶν philosophi appellant, totaque est λογική, quam rationem disserendi voco. quod autem in iis libris feci, qui sunt de natura deorum, itemque in iis, quos de divinatione edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione de fato casus quidam ne facerem
2 inpedivit. nam cum essem in Puteolano Hirtiusque noster, consul designatus, isdem in locis, vir nobis amicissimus et his studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus, multum una eramus, maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. cum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum causae quaeri viderentur iisque esse occurrendum putaremus, omnis fere nostra in his deliberationibus consumebatur oratio: idque et saepe alias, et quodam liberiore quam solebat et magis vacuo ab interventoribus die, cum ad me ille venisset, primo ea, quae erant cotidiana et quasi legitima
2 nobis, de pace et de otio; quibus actis 'quid ergo?' in-
3 quit ille 'quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire?' 'tu vero,' inquam 'vel audire vel dicere; nec enim, id quod recte existimas, oratoria illa studia deserui, quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissumum acceperam, nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem: nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem; subtilitatem enim ab Academia mutuatur et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi. quam ob rem,' inquam 'quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie utro

frui malis optio sit tua.' tum Hirtius 'gratissumum' inquit 'et tuorum omnium simile; nihil enim umquam abnuit meo studio voluntas tua. sed quoniam rhetorica 4
mihi vestra sunt nota teque in iis et audivimus saepe et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanae disputationes, ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo.' 'an mihi' inquam 'potest quicquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem.' 'ita' inquit 'audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. proinde ordire.' † considamus hic * * *

* quorum in aliis, ut in Antipatro poëta, ut in brumali 3 5
die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis eius modi, naturae contagio valet, quam ego non tollo, vis est nulla fatalis; in aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita; quaedam etiam Posidonius — pace magistri dixerim — comminisci videtur; sunt quidem absurda. quid enim? si Daphitae fatum fuit ex equo cadere atque ita perire, ex hocne equo, qui, cum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasne in capulo quadrigulas vitare monebatur? quasi vero capulo sit occisus. quid autem magnum, [aut] naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum? quamquam huic quidem hic scribit praedictum in aqua esse pereundum. ne hercule Icadii quidem praedonis video fatum ullum; nihil enim scribit ei praedictum.
quid mirum igitur ex spelunca saxum in crura eius inci- 6
disse? puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse; nam aut nihil omnino est fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire fortuna. quaero igitur — atque hoc late patebit —, si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset, et forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, num aliter ac nunc eveniunt evenirent? quid ergo attinet inculcare fatum, cum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

4 Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia
7 dimittamus, ad Chrysippi laqueos revertamur; cui quidem
primum de ipsa contagione rerum respondeamus, reliqua
postea persequemur. inter locorum naturas quantum
intersit videmus: alios esse salubris, alios pestilentis,
in aliis pituitosos et quasi redundantis, in aliis exsic-
catos atque aridos; multaque sunt alia, quae inter
locum et locum plurimum differant. Athenis tenue cae-
lum, ex quo etiam acutiores putantur Attici, crassum
Thebis, itaque pingues Thebani et valentes: tamen ne-
que illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis aut
Arcesilam aut Theophrastum audiat, neque crassum, ut
8 Nemea potius quam Isthmo victoriam petat. diiunge
longius: quid enim loci natura adferre potest, ut in por-
ticu Pompeii potius quam in campo ambulemus? tecum
quam cum alio? Idibus potius quam Kalendis? ut igitur
ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam
autem nihil, sic astrorum adfectio valeat, si vis, ad quas-
dam res, ad omnis certe non valebit. at enim, quoniam
in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia,
alios subamara delectent, alii libidinosi, alii iracundi aut
crudeles aut superbi sint, alii *a* talibus vitiis abhorreant:
'quoniam igitur' inquit 'tantum natura a natura distat,
quid mirum est has dissimilitudines ex differentibus cau-
5 sis esse factas?' haec disserens qua de re agatur et in
9 quo causa consistat non videt: non enim, si alii ad alia
propensiores sunt propter causas naturalis et anteceden-
tis, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque adpetitio-
num sunt causae naturales et antecedentes; nam nihil
esset in nostra potestate, si ita se res haberet. nunc
vero fatemur, acuti hebetesne, valentes inbecilline simus,
non esse id in nobis; qui autem ex eo cogi putat, ne ut
sedeamus quidem aut ambulemus voluntatis esse, is non
videt quae quamque rem res consequatur: ut enim et
ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus causis
itemque valentes et inbecilli, non sequitur tamen ut etiam
sedere eos et ambulare et rem agere aliquam principali-
10 bus causis definitum et constitutum sit. Stilponem, Me-
garicum philosophum, acutum sane hominem et proba-
tum temporibus illis accepimus. hunc scribunt ipsius

familiares et ebriosum et mulierosum fuisse; neque haec scribunt vituperantes, sed potius ad laudem: vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et conpressam esse doctrina, ut nemo umquam vinulentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. quid? Socraten nonne legimus quem ad modum notarit Zopyrus physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, voltu, fronte pernoscere? stupidum esse Socraten dixit et bardum, quod iugula concava non haberet, obstructas eas partis et obturatas esse dicebat; addidit etiam mulierosum, in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. sed haec ex naturalibus causis vitia nasci 11
possunt, exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina; quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur. etenim si est divinatio, 6
qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur Graece θεωρήματα. non enim credo nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. sint igitur astrologorum percepta huius modi: 'si 12
quis verbi causa oriente Canicula natus est, is in mari non morietur.' vigila, Chrysippe, ne tuam causam, in qua tibi cum Diodoro, valente dialectico, magna luctatio est, deseras. si enim est verum, quod ita conectitur 'si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur,' illud quoque verum est 'si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari non morietur.' pugnant igitur haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse et Fabium in mari moriturum; et quoniam certum in Fabio ponitur, natum esse eum Canicula oriente, haec quoque pugnant, et esse Fabium et in mari esse moriturum. ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus 'et est Fabius et in mari Fabius morietur,' quod, ut propositum est, ne fieri quidem potest. ergo illud 'morietur in mari Fabius,' ex eo genere est, quod fieri non potest. omne ergo, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non 7
potest. at hoc, Chrysippe, minime vis, maximeque tibi 13
de hoc ipso cum Diodoro certamen est: ille enim id so-

lum fieri posse dicit; quod aut sit verum aut futurum sit verum, et, quicquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse, et, quicquid non sit futurum, id negat fieri posse; tu et quae non sint futura posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id numquam futurum sit, neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millensimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. at si ista conprobabis divina praedicta, et quae falsa in futuris dicentur in iis habebis, ut ea fieri non possint, [ut si dicatur Africanum Karthagine potiturum,] et si vere dicatur de futuro idque ita futurum sit, dicas esse necessarium; quae est tota Diodori vobis inimica sen-
14 tentia. etenim si illud vere conectitur 'si oriente Canicula natus es, in mari non moriere,' primumque quod est in conexo 'natus es oriente Canicula' necessarium est — omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt inmutabilia nec in falsum e vero praeterita possunt convertere —, si igitur quod primum in conexo est necessarium est, fit etiam quod consequitur necessarium: quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus; sed tamen, si naturalis est causa cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest.

8
15 Hoc loco Chrysippus aestuans falli sperat Chaldaeos ceterosque divinos neque eos usuros esse coniunctionibus, ut ita sua percepta pronuntient 'si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur,' sed potius ita dicant 'non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur.' o licentiam iocularem! ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius quam infinita conexa ponant, cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? medicus in primis quod erit ei perspectum in arte non ita proponet 'si cui venae sic moventur, is habet febrim,' sed potius illo modo 'non *et* ei venae sic moventur, et is febrim non habet.' itemque geometres non ita dicet 'in sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur,' sed potius illo modo 'non et

sunt in sphaera maximi orbes, et ii non medii inter se
dividuntur.' quid est quod non possit isto modo ex 16
conexo transferri ad coniunctionum negationem? et qui-
dem aliis modis easdem res efferre possumus. modo
dixi 'in sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur;'
possum dicere 'si in sphaera maximi orbes erunt;' pos-
sum dicere 'quia in sphaera maximi orbes erunt.' multa
genera sunt enuntiandi nec ullum distortius quam hoc,
quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum
causa fore: illorum tamen nemo ita loquitur; maius est 9 17
enim has contortiones orationis quam signorum ortus
obitusque perdiscere. sed ad illam Diodori contentionem,
quam *περὶ δυνατῶν* appellant, revertamur, in qua quid
valeat id, quod fieri possit, anquiritur. placet igitur
Diodoro id solum fieri posse, quod aut verum sit aut
verum futurum sit; qui locus attingit hanc quaestionem,
nihil fieri, quod non necesse fuerit, et, quicquid fieri
possit, id aut esse iam aut futurum esse, nec magis com-
mutari ex veris in falsa posse ea, quae futura, quam ea,
quae facta sunt, sed in factis inmutabilitatem adparere,
in futuris quibusdam, quia non adparet, ne inesse qui-
dem videri, ut in eo, qui mortifero morbo urgueatur,
verum sit 'hic morietur hoc morbo,' at hoc idem si vere
dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non adpareat, nihilo
minus futurum sit: ita fit ut commutatio ex vero in fal-
sum ne in futuro quidem ulla fieri possit; nam 'morietur
Scipio' talem vim habet, ut, quamquam de futuro dici-
tur, tamen ut id non possit convertere in falsum; de ho-
mine enim dicitur, cui necesse est mori. sic si diceretur 18
'morietur noctu in cubiculo suo vi oppressus Scipio,'
vere diceretur; id enim fore diceretur, quod esset futurum,
futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intellegi
debet; nec magis erat verum 'morietur Scipio' quam
'morietur illo modo,' nec magis necesse mori Scipioni
quam illo modo mori, nec magis inmutabile ex vero in
falsum 'necatus est Scipio' quam 'necabitur Scipio;' nec,
cum haec ita sint, est causa cur Epicurus fatum extime-
scat et ab atomis petat praesidium easque de via deducat
et uno tempore suscipiat res duas inenodabilis, unam, ut
sine causa fiat aliquid, ex quo exsistet ut de nihilo quip-

piam fiat, quod nec ipsi nec cuiquam physico placet,
alteram, ut, cum duo individua per inanitatem ferantur,
19 alterum e regione moveatur, alterum declinet. licet enim
Epicuro, concedenti omne enuntiatum aut verum aut fal-
sum esse, non vereri ne omnia fato fieri sit necesse; non
enim aeternis causis, naturae *e* necessitate manantibus,
verum est id, quod ita enuntiatur 'descendit in Acade-
miam Carneades,' nec tamen sine causis, sed interest
inter causas fortuito antegressas et inter causas cohiben-
tis in se efficientiam naturalem. ita et semper verum
fuit 'morietur Epicurus, cum duo et septuaginta annos
vixerit, archonte Pytharato,' neque tamen erant causae
fatales cur ita accideret, sed quod ita cecidisset, certe
20 casurum, sicut cecidit, fuit. nec ii, qui dicunt inmuta-
bilia esse quae futura sint nec posse verum futurum
convertere in falsum, fati necessitatem confirmant, sed
verborum vim interpretantur; at qui introducunt causa-
rum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate
libera spoliatam necessitate fati devinciunt.

10 Sed haec hactenus; alia videamus. concludit enim
Chrysippus hoc modo: 'si est motus sine causa, non
omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα dialectici appellant, aut
vera aut falsa erit; causas enim efficientis quod non ha-
bebit, id nec verum nec falsum erit; omnis autem enun-
tiatio aut vera aut falsa est: motus ergo sine causa nul-
21 lus est. quod si ita est, omnia quae fiunt causis fiunt
antegressis; id si ita est, fato omnia fiunt: efficitur igitur
fato fieri quaecumque fiant.' hic primum si mihi libeat
adsentiri Epicuro et negare omnem enuntiationem aut
veram esse aut falsam, eam plagam potius accipiam
quam fato omnia fieri conprobem; illa enim sententia
habet aliquid disputationis, haec vero non est tolerabilis.
itaque contendit omnis nervos Chrysippus, ut persuadeat
omne ἀξίωμα aut verum esse aut falsum. ut enim Epi-
curus veretur ne, si hoc concesserit, concedendum sit
fato fieri quaecumque fiant — si enim alterum utrum ex
aeternitate verum sit, esse id etiam certum et, si certum,
necessarium: ita et necessitatem et fatum confirmari pu-
tat —, sic Chrysippus metuit ne, si non obtinuerit omne,
quod enuntietur, aut verum esse aut falsum, non teneat

omnia fato fieri et ex causis aeternis rerum futurarum. sed Epicurus declinatione atomi vitari necessitatem fati 22
putat. itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo — id appellat ἐλάχιστον —, quam declinationem sine causa fieri, si minus verbis, re cogitur confiteri: non enim atomus ab atomo pulsa declinat; nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua rectis lineis, ut Epicuro placet? sequitur enim ut alia ab alia numquam depellatur, *si* ne contingat quidem alia aliam: ex quo efficitur, etiam si sit atomus eaque declinet, declinare sine causa. hanc Epicurus ra- 23
tionem induxit ob eam rem, quod veritus est ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, cum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. id Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturalis motus avellere. acutius 11
Carneades, qui docebat posse Epicureos suam causam sine hac commenticia declinatione defendere: nam cum docerent esse posse quendam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius quam introducere declinationem, cuius praesertim causam reperire non possent; quo defenso facile Chrysippo possent resistere. cum enim concessissent motum nullum esse sine causa, non concederent omnia quae fierent fieri causis antecedentibus; voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentis. communi igitur consuetudine sermonis 24
abutimur, cum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine causa; ita enim dicimus 'sine causa,' ut dicamus sine externa et antecedente causa, non sine aliqua: ut, cum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut physici, quibus inane esse nihil placet, sed ita, ut verbi causa sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicimus, sic, cum sine causa animum dicimus moveri, sine antecedente et externa causa moveri, non omnino sine causa dicimus. de ipsa atomo dici potest, cum per inane moveatur gravitate et pondere, sine causa moveri, quia nulla causa accedat extrinsecus. rursus autem, ne omnes physici inrideant, si 25
dicamus quicquam fieri sine causa, distinguendum est et

ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pon-
dere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse causam
cur ita feratur. similiter ad animorum motus voluntarios
non est requirenda externa causa; motus enim volunta-
rius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra
potestate nobisque pareat, nec id sine causa; eius rei
26 enim causa ipsa natura est. quod cum ita sit, quid est
cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falsa sit, nisi
concesserimus fato fieri quaecumque fiant? 'quia futura
vera' inquit 'non possunt esse ea, quae causas cur
futura sint non habent: habeant igitur causas necesse est
ea, quae vera sunt; ita cum evenerint, fato evenerint.'
12 confectum negotium, si quidem concedendum tibi est
aut fato omnia fieri aut quicquam fieri posse sine causa.
27 an aliter haec enuntiatio vera esse non potest 'capiet
Numantiam Scipio,' nisi ex aeternitate causa causam se-
rens hoc erit effectura? an hoc falsum potuisset esse, si
esset sescentis saeculis ante dictum? et si tum non esset
vera haec enuntiatio 'capiet Numantiam Scipio,' ne illa
quidem eversa vera est haec enuntiatio 'cepit Numan-
tiam Scipio.' potest igitur quicquam factum esse, quod
non verum fuerit futurum esse? nam ut praeterita ea
vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit in-
stantia, sic futura, quorum consequenti tempore vera
28 erit instantia, ea vera dicemus. nec, si omne enuntiatum
aut verum aut falsum est, sequitur ilico esse causas in-
mutabilis easque aeternas, quae prohibeant quicquam
secus cadere atque casurum sit: fortuitae sunt causae,
quae efficiant, ut vere dicantur quae ita dicentur 'veniet
in senatum Cato,' non inclusae in rerum natura atque
mundo. et tamen tam est inmutabile venturum, cum
est verum, quam venisse, nec ob eam causam fatum aut
necessitas extimescenda est. etenim erit confiteri ne-
cesse 'si hoc enuntiatum "veniet in Tusculanum Hor-
tensius" verum non est, sequitur ut falsum sit.' quorum
isti neutrum volunt, quod fieri non potest.

Nec nos inpediet illa ignava ratio quae dicitur; appellatur enim quidam a philosophis *ἀργὸς λόγος*, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. sic enim interrogant 'si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere, sive

tu medicum adhibueris sive non adhibueris, convalesces;' item 'si fatum tibi est ex hoc morbo non convalescere, 29
sive tu medicum adhibueris sive non adhibueris, non convalesces; et alterutrum fatum est: medicum ergo adhibere nihil attinet.' recte genus hoc interrogationis 13
ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. licet etiam inmutare, ut fati nomen ne adiungas et eandem tamen teneas sententiam, hoc modo 'si ex aeternitate verum hoc fuit "ex isto morbo convalesces," sive adhibueris medicum sive non adhibueris, convalesces;' itemque 'si ex aeternitate falsum hoc fuit "ex isto morbo convalesces," sive adhibueris medicum sive non adhibueris, non convalesces;' deinde cetera. haec 30
ratio a Chrysippo reprehenditur; 'quaedam enim sunt' inquit 'in rebus simplicia, quaedam copulata: simplex est "morietur illo die Socrates;" huic, sive quid fecerit sive non fecerit, finitus est moriendi dies; at si ita fatum est "nascetur Oedipus Laio," non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere sive non fuerit; copulata enim res est et confatalis:' sic enim appellat, quia ita fatum sit et concubiturum cum uxore Laium et ex ea Oedipum procreaturum, ut, si esset dictum 'luctabitur Olympiis Milon,' et referret aliquis 'ergo, sive habuerit adversarium sive non habuerit, luctabitur,' erraret; est enim copulatum 'luctabitur,' quia sine adversario nulla luctatio est. omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur. 'sive tu adhibueris medicum sive non adhibueris, convalesces' captiosum; tam enim est fatale medicum adhibere quam convalescere. haec, ut dixi, confatalia ille appellat. Carneades genus hoc totum non probabat 14
et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. 31
itaque premebat alio modo nec ullam adhibebat calumniam, cuius erat haec conclusio: 'si omnia antecedentibus causis fiunt, omnia naturali conligatione conserte contexteque fiunt; quod si ita est, omnia necessitas efficit; id si verum est, nihil est in nostra potestate; est autem aliquid in nostra potestate; at si omnia fato fiunt, omnia causis antecedentibus fiunt: non igitur fato fiunt quaecumque fiunt.' hoc artius adstringi ratio non pot- 32
est. nam si quis velit idem referre atque ita dicere 'si

omne futurum ex aeternitate verum est, ut ita certe eve-
niat, quem ad modum sit futurum, omnia necesse est
conligatione naturali conserte contexteque fieri,' nihil
dicat; multum enim differt, utrum causa naturalis ex
aeternitate futura vera efficiat, an etiam sine aeternitate
naturali, futura quae sint, ea vera esse possint intellegi.
itaque dicebat Carneades ne Apollinem quidem futura
posse dicere, nisi ea, quorum causas natura ita contine-
33 ret, ut ea fieri necesse esset. quid enim spectans deus
ipse diceret Marcellum eum, qui ter consul fuit, in mari
esse periturum? erat hoc quidem verum ex aeternitate,
sed causas id efficientis non habebat. ita ne praeterita
quidem ea, quorum nulla signa tamquam vestigia exsta-
rent, Apollini nota esse censebat; quo minus futura!
causis enim efficientibus quamque rem cognitis posse
denique sciri quid futurum esset: ergo nec de Oedipode
potuisse Apollinem praedicere, nullis in rerum natura
causis praepositis cur ab eo patrem interfici necesse esset,
nec quicquam eius modi. quocirca si Stoicis, qui omnia
fato fieri dicunt, consentaneum est huius modi oracla
ceteraque, quae a divinatione ducuntur, conprobare, iis
autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate
dicunt, non idem dicendum est, vide ne non eadem sit
illorum causa et Stoicorum; hi enim urguentur angustius,
34 illorum ratio soluta ac libera est. quod si concedatur
nihil posse evenire nisi causa antecedente, quid proficia-
tur, si ea causa non ex aeternis causis apta dicatur?
causa autem ea est, quae id efficit, cuius est causa, ut
volnus mortis, cruditas morbi, ignis ardoris. itaque non
sic causa intellegi debet, ut, quod cuique antecedat, id
ei causa sit, sed quod cuique efficienter antecedat; nec
quod in campum descenderim, id fuisse causae cur pila
luderem, nec Hecubam causam interitus fuisse Troianis,
quod Alexandrum genuerit, nec Tyndareum Agamem-
noni, quod Clytaemnestram. hoc enim modo viator quo-
que bene vestitus causa grassatori fuisse diceretur cur
35 ab eo spoliaretur. ex hoc genere illud est Ennii:

utinam ne in nemore Pelio securibus
caesa accidisset abiegna ad terram trabes!

licuit vel altius 'utinam ne in Pelio nata ulla umquam

esset arbor!' etiam supra 'utinam ne esset mons ullus Pelius!' similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

> neve inde navis inchoandi exordium
> cepisset.

quorsum haec praeterita? quia sequitur illud

> nam numquam era errans mea domo ecferret pedem,
> Medea animo aegro, amore saevo saucia,

non, ut eae res causam adferrent amoris.

Interesse autem aiunt, utrum eius modi quid sit, sine 16
quo effici aliquid non possit, an eius modi, cum quo 36
effici aliquid necesse sit. nulla igitur earum est causa, quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius causa dicitur; nec id, sine quo quippiam non fit, causa est, sed id, quod cum accessit, id cuius est causa efficit necessario. nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta, quae causa in rerum natura continebatur, fore ut is in insula Lemno linqueretur? post autem causa fuit propior et
cum exitu iunctior: ratio igitur eventus aperit causam. 37
sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio 'relinquetur in insula Philoctetes,' nec hoc ex vero in falsum poterat convertere: necesse est enim in rebus contrariis duabus — contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat —, ex iis igitur necesse est [invito Epicuro] alterum verum esse, alterum falsum, ut 'sauciabitur Philocteta' omnibus ante saeculis verum fuit, 'non sauciabitur' falsum; nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui talis enuntiationes nec veras nec falsas esse dicunt, aut, cum id pudet, illud tamen dicunt, quod est inpudentius, veras esse ex contrariis diiunctiones, sed, quae in his enuntiata essent, eorum
neutrum esse verum. o admirabilem licentiam et misera- 38
bilem inscientiam disserendi! si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est; quod autem verum non est, qui potest non falsum esse? aut quod falsum non est, qui potest non verum esse? tenebitur *igitur* id, quod a Chrysippo defenditur, omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse; ratio ipsa coget et ex aeternitate quaedam esse vera, et ea non

esse nexa causis aeternis et a fati necessitate esse
libera.

17 39 Ac mihi quidem videtur, cum duae sententiae fuis-
sent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent
omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis adferret,
in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles,
Aristoteles fuit, altera eorum, quibus viderentur sine ullo
fato esse animorum motus voluntarii, Chrysippus, tam-
quam arbiter honorarius, medium ferire voluisse, sed
adplicat se ad eos potius, qui necessitate motus animo-
rum liberatos volunt; dum autem verbis utitur suis, de-
labitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet
40 invitus. atque hoc, si placet, quale sit videamus in ad-
sensionibus, quas prima oratione tractavi. eas enim ve-
teres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et
necessitate dicebant. qui autem ab iis dissentiebant,
fato adsensiones liberabant negabantque fato adsensioni-
bus adhibito necessitatem ab his posse removeri, iique ita
disserebant: 'si omnia fato fiunt, omnia fiunt causa antece-
dente, et si adpetitus, illa etiam quae adpetitum sequuntur,
ergo etiam adsensiones; at si causa adpetitus non est sita
in nobis, ne ipse quidem adpetitus est in nostra potestate;
quod si ita est, ne illa quidem, quae adpetitu efficiuntur,
sunt sita in nobis: non sunt igitur neque adsensiones ne-
que actiones in nostra potestate. ex quo efficitur ut nec
laudationes iustae sint nec vituperationes nec honores
nec supplicia.' quod cum vitiosum sit, probabiliter con-
cludi putant non omnia fato fieri quaecumque fiant.

18 41 Chrysippus autem cum et necessitatem inprobaret et
nihil vellet sine praepositis causis evenire, causarum ge-
nera distinguit, ut et necessitatem effugiat et retineat
fatum. 'causarum enim' inquit 'aliae sunt perfectae et
principales, aliae adiuvantes et proximae; quam ob rem
cum dicimus omnia fato fieri causis antecedentibus, non
hoc intellegi volumus, causis perfectis et principalibus,
sed causis adiuvantibus [antecedentibus] et proximis.'
itaque illi rationi, quam paulo ante conclusi, sic occurrit,
si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia causis
fiant antepositis, verum non principalibus causis et per-
fectis, sed adiuvantibus et proximis. quae si ipsae non

sunt in nostra potestate, non sequitur ut ne adpetitus
quidem sit in nostra potestate: at hoc sequeretur, si om-
nia perfectis et principalibus causis fieri diceremus, ut,
cum eae causae non essent in nostra potestate, ne ille
quidem esset in nostra potestate. quam ob rem qui ita 42
fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos va-
lebit illa conclusio; qui autem causas antecedentis non
dicent perfectas neque principalis, in eos nihil valebit.
quod enim dicantur adsensiones fieri causis antepositis,
id quale sit facile a se explicari putat: nam quamquam
adsensio non possit fieri nisi commota viso, tamen, cum
id visum proximam causam habeat, non principalem,
hanc habet rationem, ut Chrysippus volt, quam dudum
diximus, non ut illa quidem fieri possit nulla vi extrin-
secus excitata — necesse est enim adsensionem viso
commoveri —, sed revertitur ad cylindrum et ad turbi-
nem suum, quae moveri incipere nisi pulsa non possunt;
id autem cum accidit, suapte natura, quod superest, et
cylindrum volvi et versari turbinem putat. 'ut igitur' 19 43
inquit 'qui protrusit cylindrum, dedit ei principium mo-
tionis, volubilitatem autem non dedit, sic visum obiectum
inprimet illud quidem et quasi signabit in animo suam
speciem, sed adsensio nostra erit in potestate, eaque,
quem ad modum in cylindro dictum est, extrinsecus
pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur.
quod si aliqua res efficeretur sine causa antecedente,
falsum esset omnia fato fieri, sin omnibus, quaecumque
fiunt, veri simile est causam antecedere, quid adferri
poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo in-
tellegatur, quae sit causarum distinctio ac dissimilitudo.'
haec cum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui ne- 44
gant adsensiones fato fieri, † fateantur tamen eas non
sine viso antecedente fieri, alia ratio est; sed si conce-
dunt anteire visa nec tamen fato fieri adsensiones, quod
proxima illa et continens causa non moveat adsensionem,
vide ne idem dicant: neque enim Chrysippus concedens
adsensionis proximam et continentem causam esse in viso
positam neque eam causam esse ad adsentiendum ne-
cessariam, concedet ut, si omnia fato fiant, omnia causis
fiant antecedentibus et necessariis; itemque illi, qui ab

hoc dissentiunt, confitentes non fieri adsensiones sine
praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eius
modi, ut nihil fieret nisi praegressione causae, confiten-
dum esse fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est,
quoniam utrique patefacta atque explicita sententia sua
ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere.
45 omninoque cum haec sit distinctio, ut quibusdam in re-
bus vere dici possit, cum hae causae antegressae sint,
non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum
causae fuerint, quibusdam autem in rebus causis antegres-
sis in nostra tamen esse potestate, ut illud aliter eveniat,
hanc distinctionem utrique adprobant, sed alteri censent,
quibus in rebus, cum causae antecesserint, non sit in
nostra potestate ut aliter illae eveniant, eas fato fieri,
quae autem in nostra potestate sint, ab iis fatum ab-
esse * * *

20 Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab
46 atomis errantibus et de via declinantibus petere praesi-
dium. ‘declinat’ inquit ‘atomus.’ primum cur? aliam
enim quandam vim motus habebant a Democrito inpul-
sionis, quam plagam ille appellat, a te, Epicure, gravi-
tatis et ponderis. quae ergo nova causa in natura est,
qua declinet atomus? aut num sortiuntur inter se, quae
declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo,
maiore non? aut cur declinent uno minimo, non decli-
nent duobus aut tribus? optare hoc quidem est, non
47 disputare; nam neque extrinsecus inpulsam atomum loco
moveri et declinare dicis, neque in illo inani, per quod
feratur atomus, quicquam fuisse causae cur ea non e
regione ferretur, nec in ipsa atomo mutationis aliquid
factum est, quam ob rem naturalem motum sui ponderis
non teneret. ita cum attulisset nullam causam, quae
istam declinationem efficeret, tamen aliquid sibi dicere
videtur, cum id dicat, quod omnium mentes aspernentur
48 ac respuant. nec vero quisquam magis confirmare mihi
videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et
vim omnium rerum, sustulisseque motus animi volunta-
rios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non
potuisse, nisi ad has commenticias declinationes confu-
gisset. nam ut essent atomi, quas quidem esse mihi

probari nullo modo potest, tamen declinationes istae numquam explicarentur; nam si atomis ut gravitate ferantur tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re inpediente moveatur et feratur necesse est, illud quoque necesse est declinare quibusdam atomis, vel, si volunt, omnibus naturaliter * * *

---

## FRAGMENTA LIBRI DE FATO.

1. Gellius noct. Attic. VII, 2, 15: *Itaque M. Cicero in libro, quem de fato conscripsit, cum quaestionem istam diceret obscurissimam esse et inplicatissimam, Chrysippum quoque philosophum non expedisse se in ea ait his verbis:* Chrysippus aestuans laboransque, quonam hoc modo explicet, et fato omnia fieri et esse aliquid in nobis, intricatur.

2. Servius ad Vergil. Aen. III, 376: *Volvitque vices*] *definitio fati secundum Tullium, qui ait:* Fatum est conexio rerum per aeternitatem se invicem tenens, quae suo ordine et lege sic variatur [ita tamen], ut ipsa varietas habeat aeternitatem.

3. Augustinus de civit. dei V, 8: *Illi quoque versus Homerici huic sententiae suffragantur, quos Cicero in latinum vertit:*

> tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
> Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras.

*nec in hac quaestione auctoritatem haberet poëtica sententia, sed quoniam Stoicos dicit vim fati asserentes istos ex Homero versus solere usurpare, non de illius poëtae, sed de istorum philosophorum opinione tractatur, cum per istos versus, quos disputationi adhibent, quam de fato habent, quid sentiant esse fatum apertissime declaratur, quoniam Iovem appellant, quem summum deum putant, a quo conexionem dicunt pendere fatorum.*

4. Augustinus de civit. dei V, 2: *Cicero dicit* Hippocratem nobilissimum medicum scriptum reliquisse quos-

dam fratres, cum simul aegrotare coepissent, et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos suspicatum; quos Posidonius Stoicus multum astrologiae deditus eadem constitutione astrorum natos eademque conceptos solebat asserere. ita quod medicus pertinere credebat ad simillimam temperiem valetudinis, hoc philosophus astrologus ad vim constitutionemque siderum, quae fuerat quo tempore concepti natique sunt.

5. Macrobius Saturnal. III, 16, 3: *Et ne vilior sit testis poëta, accipite adsertore Cicerone, in quo honore fuerit hic piscis apud P. Scipionem Africanum illum et Numantinum. haec sunt in dialogo de fato verba Ciceronis:* Nam cum esset apud se ad Lavernium Scipio unaque Pontius, adlatus est forte Scipioni accipenser, qui ad modum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. cum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitavisset plurisque etiam invitaturus videretur, in aurem Pontius 'Scipio,' inquit 'vide quid agas: accipenser iste paucorum hominum est.'

6. Nonius p. 35: *Praestringere dictum est non valde stringere et claudere. -- Cicero de fato et de finibus bonorum et malorum lib. IV.* (§. 37): aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis.

# M. TULLII CICERONIS
# CATO MAIOR
## DE SENECTUTE
## AD T. POMPONIUM ATTICUM.

### ARGUMENTUM.

Hic liber, quem Cicero post Caesaris caedem, paulo ante libros de divinatione, a. u. 710. scripsit, aetatis anno sexagesimo tertio, et ad Atticum misit tribus annis maiorem (cf. Cic. de divinat. II. §. 3. ad Att. XIV, 21, 3. XVI, 3, 1. 11, 3.), dialogum continet, qui a M. Catone Censorio a. u. 604. habitus fingitur cum C. Laelio et P. Africano Aemiliano, quorum tamen partes admodum sunt exiguae. Versatur autem Catonis sermo in senectutis et laudibus explicandis et repellendis criminationibus. Quattuor autem de causis senectus putatur misera, quas singulas redarguit Cato, ut quae senectutem vel non attingant vel non reddant miseram. Prima est, quod avocet a rebus gerendis (cap. 6—8.), altera, quod corpus faciat infirmius (cap. 9—11.), tertia, quod privet omnibus fere voluptatibus (cap. 12—18.), quarta, quod haud procul absit a morte (c. 19—23.).

---

O Tite, si quid te adiuero curamve levasso, 1 1
quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
ecquid erit praemi?

licet enim mihi versibus eisdem adfari te, Attice, quibus adfatur Flamininum

ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei:

quamquam certo scio non, ut Flamininum,

sollicitari te, Tite, sic noctisque diesque;

novi enim moderationem animi tui et aequitatem teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intellego. et tamen te suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus

differenda. nunc autem visum est mihi de senectute aliquid ad te conscribere. hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut iam urguentis aut certe adventantis senectutis et te et me ipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certo scio: sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnis absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. numquam igitur laudari satis digne philosophia poterit, cui qui pareat
3 omne tempus aetatis sine molestia possit degere. sed de ceteris et diximus multa et saepe dicemus: hunc librum ad te de senectute misimus. omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Ceus — parum enim esset auctoritatis in fabula —, sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantis, quod is tam facile senectutem ferat, eisque eum respondentem. qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. sed quid opus est plura? iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

2 *Scipio.* Saepe numero admirari soleo cum hoc C.
4 Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere.

*Cato.* Rem haud sane, Scipio et Laeli, difficilem admirari videmini: quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, eis omnis aetas gravis est; qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas adferat. quo in genere est in primis senectus, quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adepti: tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas. obrepere aiunt eam citius quam putavissent. primum quis coëgit eos falsum pu-

tare? qui enim citius adulescentiae senectus quam pueritiae adulescentia obrepit? deinde qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam si octogesimum? praeterita enim aetas quamvis longa cum effluxisset, nulla consolatio permulcere posset stultam
senectutem. quocirca si sapientiam meam admirari so- 5
letis, — quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine! — in hoc sumus sapientes, quod naturam optumam ducem tamquam deum sequimur eique paremus, a qua non veri simile est, cum ceterae partes aetatis bene discriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poëta esse neglectum. sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et, tamquam in arborum bacis terraeque fructibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferundum est molliter sapienti: quid est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi naturae repugnare?

*Laelius.* Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam 6
pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus.

*Cato.* Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est.

*Laelius.* Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediundum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

*Cato.* Faciam, ut potero, Laeli: saepe enim interfui 3 7
querellis aequalium meorum — pares autem vetere proverbio cum paribus facillime congregantur —, quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti; qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu, quorum ego multorum cognovi senectutem sine querella, qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent

nec a suis despicerentur. sed omnium istius modi querellarum in moribus est culpa, non in aetate; moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt, inportunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est.

8 *Laelius.* Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quispiam tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri, id autem non posse multis contingere.

*Cato.* Est istud quidem, Laeli, aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia; ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset non eum sua, sed patriae gloria splendorem adsecutum: 'nec hercule', inquit 'si ego Seriphius essem, nec tu, si Atheniensis, clarus umquam fuisses.' quod eodem modo de senectute dici potest: nec enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem, nec insipienti
9 etiam in summa copia non gravis. aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu multumque vixeris, mirificos ecferunt fructus, non solum, quia numquam deserunt, ne extremo quidem tempore aetatis — quamquam id quidem maximum est —, verum etiam quia conscientia bene actae vitae multorumque
4
10 bene factorum recordatio iucundissima est. ego Quintum Maximum [eum qui Tarentum recepit] senem adulescens ita dilexi ut aequalem; erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat: quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum; anno enim post consul primum fuerat quam ego natus sum, cumque eo quartum consule adulescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum; quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. hic et bella gerebat ut adulescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat; de quo praeclare familiaris noster Ennius:

unus homo nobis cunctando restituit rem;
noenum rumores ponebat ante salutem:
ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! cum 11
quidem me audiente Salinatori, qui amisso oppido fuge-
rat in arcem, glorianti atque ita dicenti 'mea opera,
Quinte Fabi, Tarentum recepisti,' 'certe,' inquit ridens
'nam, nisi tu amisisses, numquam recepissem.' nec vero
in armis praestantior quam in toga; qui consul iterum,
Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno pl.
quoad potuit restitit agrum Picentem et Gallicum viritim
contra senatus auctoritatem dividenti; augurque cum
esset, dicere ausus est optimis auspiciis ea geri, quae
pro rei publicae salute gererentur; quae contra rem pu-
blicam ferrentur, contra auspicia ferri. multa in eo 12
viro praeclara cognovi, sed nihil admirabilius quam quo
modo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. est
in manibus laudatio, quam cum legimus, quem philoso-
phum non contemnimus? nec vero ille in luce modo
atque in oculis civium magnus, sed intus domique prae-
stantior. qui sermo, quae praecepta! quanta notitia an-
tiquitatis, scientia iuris augurii! multae etiam, ut in
homine Romano, litterae: omnia memoria tenebat, non
domestica solum, sed etiam externa bella. cuius sermone
ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem id, quod
evenit, illo exstincto fore unde discerem neminem. quor- 5
sus igitur haec tam multa de Maximo? quia profecto 13
videtis nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectu-
tem. nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Ma-
ximi, ut urbium expugnationes, ut pedestris navalisve
pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur:
est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis
placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis,
qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus, qualem
Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur,
quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit vixitque
quinquennium postea; cuius magister Leontinus Gorgias
centum et septem conplevit annos neque umquam in suo
studio atque opere cessavit; qui, cum ex eo quaereretur,
cur tam diu vellet esse in vita, 'nihil habeo' inquit

'quod accusem senectutem:' praeclarum responsum et 14 docto homine dignum! sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt; quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius:

> sic ut fortis equus, spatio qui saepe supremo
> vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

equi fortis et victoris senectuti comparat suam; quem quidem probe meminisse potestis: anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt; ille autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, cum ego quinque et sexaginta annos natus legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasissem. annos septuaginta natus — tot enim vixit Ennius — ita ferebat duo quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur.

15 Etenim, cum conplector animo, quattuor reperio causas cur senectus misera videatur: unam quod avocet a rebus gerendis, alteram quod corpus faciat infirmius, tertiam quod privet omnibus fere voluptatibus, quartam quod haud procul absit a morte. earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta una quaeque videamus.

6 'A rebus gerendis senectus abstrahit.' quibus? an iis, quae iuventute geruntur et viribus? nullaene igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo tamen administrentur? nihil ergo agebat Q. Maximus, nihil L. Paulus, pater tuus, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem publicam 16 consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? ad Appii Claudii senectutem accedebat etiam ut caecus esset: tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius,

> quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
> antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est; etiam ipsius Appii exstat oratio. atque haec ille egit septimo decimo anno post alterum consulatum, cum

inter duos consulatus anni decem interfuissent censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo intellegitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus. nihil igitur adferunt, qui in re gerunda 17
versari senectutem negant, [similesque sunt] ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille clavum tenens quietus sedeat in puppi: non facit ea, quae iuvenes, at vero maiora et meliora facit. non viribus aut velocitate aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet: nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus 18
et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero; at senatui quae sint gerenda praescribo et quo modo: Karthagini male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio, de qua vereri non ante desinam quam illam excisam esse cognovero; quam palmam utinam di inmortales, 19
Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequare! cuius a morte sextus hic et tricesimus annus est, sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset: num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae paeniteret? nec enim excursione nec saltu nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia: quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent senatum. apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magi- 20
stratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. quod si legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adulescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

cedo, qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito?

sic enim percontantur, ut est in Naevii poëtae Ludo: respondentur et alia et hoc in primis:

proveniebant oratores novi, stulti adulescentuli.

temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia sene-
7 scentis. 'at memoria minuitur.' credo, nisi eam exerceas
21 aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium
civium perceperat nomina: num igitur censetis eum, cum
aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum sa-
lutare solitum? equidem non modo eos novi, qui sunt,
sed eorum patres etiam et avos; nec sepulcra legens
vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam; his enim ipsis
legendis in memoriam redeo mortuorum. nec vero quem-
quam senem audivi oblitum, quo loco thesaurum obruis-
set: omnia quae curant meminerunt, vadimonia consti-
22 tuta, qui sibi, cui ipsi debeant. quid iuris consulti, quid
pontifices, quid augures, quid philosophi senes? quam
multo meminerunt! manent ingenia senibus, modo per-
maneat studium et industria, neque ea solum in claris et
honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. So-
phocles ad summam senectutem tragoedias fecit: quod
propter studium cum rem neglegere familiarem videre-
tur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum
nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici
solet, sic illum quasi desipientem a re familiari remove-
rent iudices: tum senex dicitur eam fabulam, quam in
manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Colo-
neum, recitasse iudicibus quaesisseque, num illud carmen
desipientis videretur; quo recitato sententiis iudicum est
23 liberatus. num igitur hunc, num Homerum, num He-
siodum, Simonidem, Stesichorum, num quos ante dixi,
Isocraten, Gorgian, num philosophorum principes, Py-
thagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocra-
ten, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem
vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum coëgit in
suis studiis obmutiscere senectus? an in omnibus his stu-
24 diorum agitatio vitae aequalis fuit? age, ut ista divina
studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino
rusticos Romanos, vicinos et familiaris meos, quibus ab-
sentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt,
non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus.
quamquam in his minus hoc mirum est; nemo enim est
tam senex qui se annum non putet posse vivere; sed idem
in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere:

serit arbores, quae alteri saeclo prosint,

ut ait Statius noster in Synephebis. nec vero dubitat 25 agricola, quamvis sit senex, quaerenti, cui serat, respondere: 'dis inmortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.' et 8 melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente quam illud idem:

edepol, senectus, si nil quicquam aliud viti
adportes tecum, cum advenis, unum id sat est,
quod diu vivendo multa quae non volt videt.

et multa fortasse, quae volt! atque in ea, quae non volt, saepe etiam adulescentia incurrit. illud vero idem Caecilius vitiosius:

tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
sentire ea aetate ipsum esse odiosum alteri.

iucundum potius quam odiosum! ut enim adulescentibus 26 bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adulescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur; nec minus intellego me vobis quam mihi vos esse iucundos. sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. quid? qui etiam addiscunt aliquid? ut et Solonem versibus gloriantem videmus, qui se cotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri, et ego feci, qui litteras Graecas senex didici, quas quidem sic avide adripui quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis; quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud — discebant enim fidibus antiqui —, sed in litteris certe elaboravi.

Nec nunc quidem viris desidero adulescentis — is 9 27
enim erat locus alter de vitiis senectutis —, non plus, quam adulescens tauri aut elephanti desiderabam: quod est, eo decet uti et quicquid agas agere pro viribus. quae enim vox potest esse contemptior quam Milonis Crotoniatae? qui cum iam senex esset athletasque se exercentis

in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur inla-
crimansque dixisse: 'at hi quidem mortui iam sunt.' non
vero tam isti quam tu ipse, nugator! neque enim ex te
umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis.
nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Corun-
canius, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus
praescribebantur, quorum usque ad extremum spiritum
28 est provecta prudentia. orator metuo ne languescat se-
nectute; est enim munus eius non ingenii solum, sed
laterum etiam et virium: omnino canorum illud in voce
splendescit etiam nescio quo pacto in senectute, quod
equidem adhuc non amisi, et videtis annos. sed tamen
est decorus senis sermo quietus et remissus, facitque
persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis conposita et
mitis oratio; quam si ipse exsequi nequeas, possis tamen
Scipioni praecipere et Laelio. quid enim est iucundius
29 senectute stipata studiis iuventutis? an ne eas quidem
viris senectuti relinquimus, ut adulescentis doceat, insti-
tuat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere
quid potest esse praeclarius? mihi vero et Cn. et P. Sci-
piones et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, co-
mitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur, nec ulli
bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis
consenuerint vires atque defecerint: etsi ipsa ista de-
fectio virium adulescentiae vitiis efficitur saepius quam
senectutis; libidinosa enim et intemperans adulescentia
30 effetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud
Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum
admodum senex esset, negat se umquam sensisse sene-
ctutem suam inbecilliorem factam quam adulescentia
fuisset. ego L. Metellum memini puer, qui, cum qua-
driennio post alterum consulatum pontifex maximus fa-
ctus esset, viginti duos annos ei sacerdotio praefuit, ita
bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adulescen-
tiam non requireret. nihil necesse est mihi de me ipso
dicere, quamquam est id quidem senile aetatique nostrae
10 conceditur. videtisne ut apud Homerum saepissime Ne-
31 stor de virtutibus suis praedicet? tertiam enim iam aeta-
tem hominum vivebat, nec erat ei verendum ne vera
praedicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax;

etenim, ut ait Homerus, 'ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio,' quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Graeciae nusquam optat ut Aiacis similis habeat decem, sed ut Nestoris, quod si sibi acciderit, non dubitat quin brevi sit Troia peritura.
sed redeo ad me: quartum ago annum et octogesimum; 32
vellem equidem idem possem gloriari quod Cyrus, sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M'. Glabrione consule, sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, non adflixit senectus; non curia viris meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. nec enim umquam sum adsensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis senex esse: ego vero me minus diu senem esse mallem quam esse senem ante quam essem; itaque nemo
adhuc convenire me voluit cui fuerim occupatus. at 33
minus habeo virium quam vestrum utervis. ne vos quidem T. Pontii centurionis viris habetis: num idcirco est ille praestantior? moderatio modo virium adsit et tantum quantum potest quisque nitatur: ne ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum umeris sustineret bovem: utrum igitur has corporis an Pythagorae tibi malis viris ingenii dari? denique isto bono utare, dum adsit; cum absit, ne requiras, nisi forte adulescentes pueritiam, paulum aetate progressi adulescentiam debent requirere. cursus est certus aetatis et una via naturae eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senectutis maturitas naturale
quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. au- 34
dire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nonaginta natus annos: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere, cum autem equo, ex equo non descendere; nullo imbri, nullo frigore adduci ut capite operto sit; summam esse in eo corporis siccitatem, itaque omnia exsequi regis officia et

munera. potest igitur exercitatio et temperantia etiam
in senectute conservare aliquid pristini roboris.
11 Ne sint in senectute vires: ne postulantur quidem
vires a senectute. ergo et legibus et institutis vacat
aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus
sustineri; itaque non modo quod non possumus, sed ne
35 quantum possumus quidem cogimur. 'at multi ita sunt
inbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus
exsequi possint.' at id quidem non proprium senectutis
vitium est, sed commune valetudinis. quam fuit inbe-
cillus P. Africani filius is, qui te adoptavit, quam tenui
aut nulla potius valetudine! quod ni ita fuisset, alterum
illud exstitisset lumen civitatis; ad paternam enim ma-
gnitudinem animi doctrina uberior accesserat. quid mi-
rum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum id
ne adulescentes quidem effugere possint? resistendum,
Laeli et Scipio, senectuti est eiusque vitia diligentia
conpensanda sunt; pugnandum tamquam contra morbum
36 sic contra senectutem; habenda ratio valetudinis, uten-
dum exercitationibus modicis, tantum cibi et potionis
adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. nec
vero corpori solum subveniendum est, sed menti atque
animo multo magis; nam haec quoque, nisi tamquam
lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute: et cor-
pora quidem exercitationum defetigatione ingravescunt,
animi autem exercitando levantur. nam quos ait Caeci-
lius 'comicos stultos senes,' hoc significat, credulos,
obliviosos, dissolutos, quae vitia sunt non senectutis, sed
inertis, ignavae, somniculosae senectutis. ut petulantia,
ut libido magis est adulescentium quam senum, nec ta-
men omnium adulescentium, sed non proborum, sic ista
senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum le-
37 vium est, non omnium. quattuor robustos filios, quinque
filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat
et caecus et senex; intentum enim animum tamquam
arcum habebat nec languescens succumbebat senectuti.
tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in
suos; metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes
habebant; vigebat in illa domo mos patrius et disciplina.
38 ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius

suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad ultimum spiritum dominatur in suos. ut enim adulescentem, in quo est senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adulescentis, probo: quod qui sequitur corpore senex esse poterit, animo numquam erit. septimus mihi liber Originum est in manibus; omnia antiquitatis monumenta conligo; causarum inlustrium, quascumque defendi, nunc cum maxime conficio orationes; ius augurium, pontificium, civile tracto; multum etiam Graecis litteris utor Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis; in his desudans atque elaborans corporis viris non magno opere desidero: adsum amicis, venio in senatum frequens ultroque adfero res multum et diu cogitatas easque tueor animi, non corporis viribus; quas si exsequi nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem, sed ut possim facit acta vita; semper enim in his studiis laboribusque viventi non intellegitur quando obrepat senectus. ita sensim sine sensu aetas senescit nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam ca- 12
rere dicunt voluptatibus. o praeclarum munus aetatis, 39
si quidem id aufert a nobis, quod est in adulescentia vitiosissimum! accipite enim, optimi adulescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, cum essem adulescens Tarenti cum Q. Maximo. nullam capitaliorem pestem quam voluptatem corporis hominibus dicebat a natura datam, cuius [voluptatis] avidae libidines temere et ecfre-
nate ad potiendum incitarentur; hinc patriae proditiones, 40
hinc rerum publicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci; nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis inpelleret; stupra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis excitari aliis inlecebris nisi voluptatis; cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic divino muneri ac
dono nihil tam esse inimicum quam voluptatem; nec 41

enim libidine dominante temperantiae locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. quod quo magis intellegi posset, fingere animo iubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium quin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset; quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum quam voluptatem, si quidem ea, cum maior esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis, quem Tarentum venisse L. Camillo Ap. Claudio consulibus
42 reperio. quorsum haec? ut intellegeretis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam esse habendam senectuti gratiam, quae efficeret ut id non liberet, quod non oporteret. inpedit enim consilium voluptas, rationi inimica est, mentis, ut ita dicam, praestringit oculos nec habet ullum cum virtute commercium. invitus feci ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L. Flamininum, e senatu eicerem septem annis post quam consul fuisset, sed notandam putavi libidinem: ille enim, cum esset consul in Gallia, exoratus in convivio a scorto est ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. hic Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est: mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret im-
13 43 perii dedecus. saepe audivi ex maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea esse quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda; quod ex eo audientis M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. vixerat

M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum
consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat;
norat eundem Fabricius, norat Coruncanius: qui cum ex
sua vita tum ex eius quem dico Decii facto iudicabant
esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum,
quod sua sponte peteretur quodque spreta et contempta
voluptate optumus quisque sequeretur. quorsum igitur 44
tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla,
sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates
nullas magno opere desiderat. caret epulis exstructisque
mensis et frequentibus poculis: caret ergo etiam vinulentia
et cruditate et insomniis. sed si aliquid dandum est vo-
luptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus —
divine enim Plato escam malorum appellat voluptatem,
quod ea videlicet homines capiantur ut pisces —, quam-
quam inmoderatis epulis caret senectus, modicis tamen
conviviis delectari potest. C. Duellium, Marci filium,
qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a cena
senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali et
tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat:
tantum licentiae dabat gloria. sed quid ego alios? ad 45
me ipsum iam revertar. primum habui semper sodalis;
sodalitates autem me quaestore constitutae sunt sacris
Idaeis Magnae Matris acceptis: epulabar igitur cum so-
dalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis,
qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora; neque enim
ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis
magis quam coetu amicorum et sermonibus metiebar.
bene enim maiores accubitionem epularem amicorum,
quia vitae coniunctionem haberet, convivium nominave-
runt, melius quam Graeci, qui hoc idem tum conpota-
tionem, tum concenationem vocant, ut, quod in eo ge-
nere minimum est, id maxime probare videantur. ego 14
vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque 46
conviviis delector nec cum aequalibus solum, qui pauci
admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque
vobiscum, habeoque senectuti magnam gratiam, quae
mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit.
quod si quem etiam ista delectant, ne omnino bellum in-
dixisse videar voluptati, cuius est fortasse quidam natu-

ralis modus, non intellego ne in istis quidem ipsis volu-
ptatibus carere sensu senectutem. me vero et magisteria
delectant a maioribus instituta et is sermo, qui more
maiorum a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut
in Symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia, et
refrigeratio aestate et vicissim aut sol aut ignis hibernus;
quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo convivium-
que vicinorum cotidie conpleo, quod ad multam noctem
47 quam maxime possumus vario sermone producimus. 'at
non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus.'
credo, sed ne desideratur quidem; nihil autem est mo-
lestum, quod non desideres. bene Sophocles, cum ex
eo quidam iam adfecto aetate quaereret, utereturne rebus
veneriis, 'di meliora!' inquit 'ego vero istinc sicut a do-
mino agresti ac furioso profugi.' cupidis enim rerum
talium odiosum fortasse et molestum est carere, satiatis
vero et expletis iucundius est carere quam frui: quam-
quam non caret is, qui non desiderat; ergo non deside-
48 rare dico esse iucundius. quod si istis ipsis voluptatibus
bona aetas fruitur libentius, primum parvolis fruitur re-
bus, ut diximus, deinde iis, quibus senectus, etiam si
non abunde potitur, non omnino caret. ut Turpione
Ambivio magis delectatur qui in prima cavea spectat,
delectatur tamen etiam qui in ultima, sic adulescentia
voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed
delectatur etiam senectus procul eas spectans tantum,
49 quantum sat est. at illa quanti sunt, animum tamquam
emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionum,
inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse secum-
que, ut dicitur, vivere! si vero habet aliquod tamquam
pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute
iucundius. videbamus in studio dimetiendi paene caeli
atque terrae C. Galum, familiarem patris tui, Scipio:
quotiens illum lux noctu aliquid describere ingressum,
quotiens nox oppressit, cum mane coepisset! quam de-
lectabat eum defectiones solis et lunae multo ante nobis
50 praedicere! quid in levioribus studiis, sed tamen acutis?
quam gaudebat bello suo Punico Naevius, quam Trucu-
lento Plautus, quam Pseudulo! vidi etiam senem Livium,
qui cum sex annis ante quam ego natus sum fabulam

docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adulescentiam meam processit aetate. quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? atqui eos omnis, quos commemoravi, his studiis flagrantis senes vidimus; M. vero Cethegum, quem recte Suadae medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? atque haec quidem studia doctrinae, quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem, qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego 15
incredibiliter delector; 51 quae nec ulla inpediuntur senectute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium nec cuiquam sine usura reddit quod accepit, sed alias minore, plerumque maiore cum faenore: quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat; quae cum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaecatum cohibet, ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est; deinde tepefactum vapore et conpressu suo diffundit et elicit herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris stirpium sensim adulescit culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pubescens includitur; e quibus cum emersit, fundit frugem spici ordine structam et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. quid 52
ego vitium ortus, satus, incrementa commemorem? satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requietem oblectamentumque noscatis. omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra, quae ex fici tantulo grano aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum frugum aut stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreet: malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? vitis quidem, quae natura caduca est et, nisi

fulta est, fertur ad terram, eadem, ut se erigat, claviculis
suis quasi manibus quicquid est nacta conplectitur; quam
serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans
coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in om-
53 nis partis nimia fundatur. itaque ineunte vere in iis,
quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmen-
torum ea, quae gemma dicitur, a qua oriens uva se
ostendit, quae et suco terrae et calore solis augescens
primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit
vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios
solis defendit ardores: qua quid potest esse cum fructu
laetius tum aspectu pulchrius? cuius quidem non utilitas
me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et natura ipsa
delectat, adminiculorum ordines, capitum iugatio, reli-
gatio et propagatio vitium, sarmentorum ea, quam dixi,
aliorum amputatio, aliorum inmissio. quid ego inriga-
tiones, quid fossiones agri repastinationesque proferam,
54 quibus fit multo terra fecundior? quid de utilitate loquar
stercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis
scripsi, de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit,
cum de cultura agri scriberet; at Homerus, qui multis,
ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laërtam lenientem
desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et
eum stercorantem facit. nec vero segetibus solum et
pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed
hortis etiam et pomariis, tum pecudum pastu, apium
examinibus, florum omnium varietate. nec consitiones
modo delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil invenit
16 55 agri cultura sollertius. possum persequi permulta oble-
ctamenta rerum rusticarum, sed ea ipsa, quae dixi, sentio
fuisse longiora: ignoscetis autem; nam et studio rerum
rusticarum provectus sum et senectus est natura loqua-
cior, ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. ergo
in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis,
de Pyrrho triumphavisset, consumpsit extremum tempus
aetatis: cuius quidem ego villam contemplans — abest
enim non longe a me — admirari satis non possum vel
hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam.
56 Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites
cum attulissent, repudiati sunt; non enim aurum habere

praeclarum sibi videri dixit, sed eis, qui haberent aurum,
imperare: poteratne tantus animus efficere non iucundam
senectutem? sed venio ad agricolas, ne a me ipso rece-
dam: in agris erant tum senatores, id est senes, si qui-
dem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est eum
dictatorem esse factum; cuius dictatoris iussu magister
equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum adpe-
tentem occupatum interemit. a villa in senatum arces-
sebatur et Curius et ceteri senes, ex quo qui eos arcesse-
bant viatores nominati sunt: num igitur horum senectus
miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? mea
quidem sententia haud scio an nulla beatior possit esse,
neque solum officio, quod hominum generi universo cul-
tura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi,
et saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum
hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quo-
niam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum vo-
luptate redeamus; semper enim boni adsiduique domini
referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est villaque
tota locuples est; abundat porco, haedo, agno, gallina,
lacte, caseo, melle; iam hortum ipsi agricolae succidiam
alteram appellant. conditiora facit haec supervacaneis
etiam operis aucupium atque venatio. quid de pratorum 57
viriditate aut arborum ordinibus aut vinearum oliveto-
rumve specie plura dicam? brevi praecidam: agro bene
culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie orna-
tius, ad quem fruendum non modo non retardat, verum
etiam invitat atque adlectat senectus: ubi enim potest
illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni
aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? sibi 58
igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam
et pilam, sibi natationes atque cursus: nobis senibus ex
lusionibus multis talos relinquant et tesseras; id ipsum
utrum lubebit, quoniam sine iis beata esse senectus pot-
est. multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt, quos 17 59
legite, quaeso, studiose, ut facitis. quam copiose ab eo
agri cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re
familiari, qui Oeconomicus inscribitur. atque ut intelle-
gatis nihil ei tam regale videri quam studium agri co-
lendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum

minorem, Persarum regem, praestantem ingenio atque
imperii gloria, cum Lysander Lacedaemonius, vir sum-
mae virtutis, venisset ad eum Sardis eique dona a sociis
attulisset, et ceteris in rebus comem erga Lysandrum
atque humanum fuisse et ei quendam consaeptum agrum
diligenter consitum ostendisse; cum autem admiraretur
Lysander et proceritates arborum et derectos in quin-
cuncem ordines et humum subactam atque puram et
suavitatem odorum, qui adflarentur ex floribus, tum eum
dixisse mirari se non modo diligentiam, sed etiam soller-
tiam eius, a quo essent illa dimensa atque discripta, et
Cyrum respondisse: 'atqui ego ista sum omnia dimensus;
mei sunt ordines, mea discriptio, multae etiam istarum
arborum mea manu sunt satae.' tum Lysandrum intuen-
tem purpuram eius et nitorem corporis ornatumque Per-
sicum multo auro multisque gemmis dixisse: 'recte vero
te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna
60 coniuncta est.' hac igitur fortuna frui licet senibus, nec
aetas inpedit quo minus et ceterarum rerum et in primis
agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus
senectutis. M. quidem Valerium Corvinum accepimus
ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta iam
aetate in agris eosque coleret; cuius inter primum et
sextum consulatum sex et quadraginta anni interfue-
runt: ita quantum spatium aetatis maiores ad senectutis
initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit;
atque huius extrema aetas hoc beatior quam media, quod
auctoritatis habebat plus, laboris minus; apex est autem
61 senectutis auctoritas. quanta fuit in L. Caecilio Metello!
quanta in *A.* Atilio Calatino! in quem illud elogium: 'unum
hunc plurimae consentiunt gentes populi primarium fuisse
virum.' notum est carmen incisum in sepulcro. iure
igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama con-
sentiens. quem virum nuper P. Crassum, pontificem
maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio
praeditum, vidimus! quid de Paulo aut Africano loquar
aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia
solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. habet
18 senectus honorata praesertim tantam auctoritatem, ut
62 ea pluris sit quam omnes adulescentiae voluptates. sed

in omni oratione mementote eam me senectutem laudare,
quae fundamentis adulescentiae constituta sit; ex quo
efficitur id, quod ego magno quondam cum adsensu
omnium dixi, miseram esse senectutem, quae se oratione
defenderet: non cani nec rugae repente auctoritatem ad-
ripere possunt, sed honeste acta superior aetas fructus
capit auctoritatis extremos. haec enim ipsa sunt honora- 63
bilia, quae videntur levia atque communia, salutari, ad-
peti, decedi, adsurgi, deduci, reduci, consuli: quae et
apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime mo-
rata est, ita diligentissime observantur. Lysandrum La-
cedaemonium, cuius modo feci mentionem, dicere aiunt
solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium
senectutis; nusquam enim tantum tribuitur aetati, nus-
quam est senectus honoratior. quin etiam memoriae
proditum est, cum Athenis ludis quidam in theatrum
grandis natu venisset, magno consessu locum nusquam
ei datum a suis civibus; cum autem ad Lacedaemonios
accessisset, qui, legati cum essent, certo in loco conse-
derant, consurrexisse omnes illi dicuntur et senem ses-
sum recepisse; quibus cum a cuncto consessu plausus 64
esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenien-
sis scire quae recta essent, sed facere nolle. multa in
nostro collegio praeclara, sed hoc, de quo agimus, in
primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae
principatum tenet, neque solum honore antecedentibus,
sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augu-
res anteponuntur. quae sunt igitur voluptates corporis
cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splen-
dide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse
nec tamquam inexercitati histriones in extremo actu con-
ruisse.

'At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes.' 65
si quaerimus, etiam avari; sed haec morum vitia sunt,
non senectutis. ac morositas tamen et ea vitia, quae
dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae,
sed quae probari posse videatur: contemni se putant,
despici, inludi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis
offensio est. quae tamen omnia dulciora fiunt et mori-
bus bonis et artibus, idque cum in vita tum in scaena

intellegi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt:
quanta in altero diritas, in altero comitas! sic se res
habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas
matura vetustate coacescit. severitatem in senectute
probo, sed eam, sicut alia, modicam; acerbitatem nullo
66 modo. avaritia vero senilis quid sibi velit, non intellego;
potest enim quicquam esse absurdius quam, quo viae
minus restet, eo plus viatici quaerere?

19 Quarta restat causa, quae maxime angere atque sol-
licitam habere nostram aetatem videtur, adpropinquatio
mortis, quae certe a senectute non potest esse longe. o
miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam
longa aetate non viderit! quae aut plane neglegenda est,
si omnino exstinguit animum, aut etiam optanda, si ali-
quo eum deducit, ubi sit futurus aeternus: atqui tertium
67 certe nihil inveniri potest. quid igitur timeam, si aut
non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum?
quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adulescens,
cui sit exploratum se ad vesperum esse victurum? quin
etiam aetas illa multo pluris quam nostra casus mortis
habet: facilius in morbos incidunt adulescentes, gravius
aegrotant, tristius curantur. itaque pauci veniunt ad
senectutem; quod ni ita accideret, melius et prudentius
viveretur: mens enim et ratio et consilium in senibus
est; qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent.
sed redeo ad mortem inpendentem. quod est istud cri-
men senectutis, cum id ei videatis cum adulescentia esse
68 commune? sensi ego in optimo filio, tu in exspectatis ad
amplissimam dignitatem fratribus, Scipio, mortem omni
aetati esse communem. 'at sperat adulescens diu se
victurum, quod sperare idem senex non potest.' insi-
pienter sperat; quid enim stultius quam incerta pro cer-
tis habere, falsa pro veris? 'at senex ne quod speret
quidem habet.' at est eo meliore condicione quam adu-
lescens, cum id, quod ille sperat, hic consecutus est: ille
69 volt diu vivere, hic diu vixit. quamquam, o di boni!
quid est in hominis vita diu? da enim supremum tempus,
exspectemus Tartessiorum regis aetatem; fuit enim, ut
scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octo-
ginta regnaverat annos, centum viginti vixerat; sed mihi

ne diuturnum quidem quicquam videtur, in quo est aliquid extremum: cum enim id advenit, tum illud, quod praeteriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. horae quidem cedunt et dies et menses et anni, nec praeteritum tempus umquam revertitur nec quid sequatur sciri potest: quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus; neque 70
enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est, modo in quocumque fuerit actu probetur, neque sapienti usque ad 'plaudite' veniendum est. breve enim tempus aetatis satis longum est ad bene honesteque vivendum: sin processerit longius, non magis dolendum est quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate aestatem autumnumque venisse; ver enim tamquam adulescentiam significat ostenditque fructus futuros, reliqua autem tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante 71
partorum bonorum memoria et copia. omnia autem, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis; quid est autem tam secundum naturam quam senibus emori? quod idem contingit adulescentibus adversante et repugnante natura. itaque adulescentes mihi mori sic videntur, ut cum aquae multitudine flammae vis opprimitur, senes autem sic, ut cum sua sponte nulla adhibita vi consumptus ignis exstinguitur; et quasi poma ex arboribus, cruda si sunt, vix evelluntur, si matura et cocta, decidunt, sic vitam adulescentibus vis aufert, senibus maturitas; quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus. senectutis autem nullus est certus terminus, re- 20
cteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri 72
possis [mortemque contemnere]; ex quo fit ut animosior etiam senectus sit quam adulescentia et fortior. hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, cum illi quaerenti, qua tandem re fretus sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur 'senectute.' sed vivendi est finis optimus, cum integra mente certisque sensibus opus ipsa suum eadem quae coagmentavit natura dissolvit. ut navem, ut aedificium idem destruit

facillime qui construxit, sic hominem eadem optime quae
conglutinavit natura dissolvit. iam omnis conglutinatio
recens aegre, inveterata facile divellitur: ita fit ut illud
breve vitae reliquum nec avide adpetendum senibus nec
73 sine causa deserendum sit; vetatque Pythagoras iniussu
imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae de-
cedere. Solonis quidem sapientis est elegium, quo se
negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis
vacare. volt, credo, se esse carum suis, sed haud scio
an melius Ennius:

> nemo me lacrumis decoret, neque funera fletu
> faxit. *cur? volito vivos per ora virum.*

non censet lugendam esse mortem, quam inmortalitas
74 consequatur. iam sensus moriendi aliquis esse potest
isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem
quidem sensus aut optandus aut nullus est. sed hoc
meditatum ab adulescentia debet esse, mortem ut negle-
gamus, sine qua meditatione tranquillo animo esse nemo
potest; moriendum enim certe est, et incertum an hoc
ipso die: mortem igitur omnibus horis inpendentem
75 timens qui poterit animo consistere? de qua non ita
longa disputatione opus esse videtur, cum recorder non
L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus, non
duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equo-
rum incitaverunt, non M. Atilium, qui ad supplicium est
profectus, ut fidem hosti datam conservaret, non duos
Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere
voluerunt, non avum tuum L. Paulum, qui morte eluit
collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M.
Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem
hostis honore sepulturae carere passus est, sed legiones
nostras, quod scripsi in Originibus, in eum locum saepe
profectas alacri animo et erecto, unde se redituras num-
quam arbitrarentur. quod igitur adulescentes et ii qui-
dem non solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt,
76 id docti senes extimescent? omnino, ut mihi quidem vi-
detur, rerum omnium satietas vitae facit satietatem.
sunt pueritiae studia certa: num igitur ea desiderant
adulescentes? sunt ineuntis adulescentiae: num ea con-

stans iam requirit aetas, quae media dicitur? sunt etiam eius aetatis: ne ea quidem quaeruntur in senectute; sunt extrema quaedam studia senectutis. ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis: quod cum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis adfert.

Non enim video cur, quid ipse sentiam de morte, non 21
audeam vobis dicere, quod eo cernere mihi melius vi- 77
deor, quo ab ea propius absum. ego vestros patres, tu, Scipio, tuque, Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda: nam, dum sumus inclusi in his conpagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur; est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. sed credo deos inmortalis sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur quique caelestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae modo atque constantia. nec me solum ratio ac disputatio inpulit ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosopho-
rum et auctoritas. audiebam Pythagoram Pythagoreos- 78
que, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus; demonstrabantur mihi praeterea quae Socrates supremo vitae die de inmortalitate animorum disseruisset, is qui esset omnium sapientissimus Apollinis oraculo iudicatus. quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes [tantae scientiae], tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem; cumque semper agitetur animus nec principium motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus; et cum simplex animi natura esset neque haberet in se quicquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi, quod si non possit, non posse interire, magnoque esse argumento homines scire pleraque ante quam nati sint, quod iam pueri, cum artis difficilis di-

scant, ita celeriter res innumerabilis adripiant, ut eas
non tum primum accipere videantur, sed reminisci et
22 recordari. haec Platonis fere. apud Xenophontem au-
79 tem moriens Cyrus maior haec dicit: 'nolite arbitrari, o
mei carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam
aut nullum fore; nec enim, dum eram vobiscum, animum
meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore ex iis re-
bus, quas gerebam, intellegebatis: eundem igitur esse
80 creditote, etiam si nullum videbitis. nec vero clarorum
virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum
ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui te-
neremus. mihi quidem persuaderi numquam potuit ani-
mos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere, cum
excessissent ex eis, emori; nec vero tum animum esse
insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset, sed, cum
omni admixtione corporis liberatus purus et integer esse
coepisset, tum esse sapientem. atque etiam, cum homi-
nis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum
est quo quaeque discedat; abeunt enim illuc omnia, unde
orta sunt: animus autem solus nec cum adest nec cum
discedit adparet. iam vero videtis nihil esse morti tam
81 simile quam somnum; atqui dormientium animi maxime
declarant divinitatem suam; multa enim, cum remissi et
liberi sunt, futura prospiciunt: ex quo intellegitur quales
futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint.
qua re, si haec ita sunt, sic me colitote,' inquit 'ut deum:
sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen,
deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur
et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.'
23 Cyrus quidem haec moriens; nos, si placet, nostra videa-
82 mus: nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit aut patrem
tuum Paulum aut duos avos, Paulum et Africanum, aut
Africani patrem aut patruum aut multos praestantis vi-
ros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos,
quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo
cernerent posteritatem ad se pertinere. an censes, ut
de me ipso aliquid more senum glorier, me tantos labo-
res diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum
fuisse, si isdem finibus gloriam meam quibus vitam essem
terminaturus? nonne melius multo fuisset otiosam aeta-

tem et quietam sine ullo labore et contentione traducere? sed nescio quo modo animus erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum denique victurus esset; quod quidem ni ita se haberet, ut animi inmortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad inmortalitatis gloriam niteretur. quid? quod 83
sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videtur is animus, qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci, ille autem, cui obtusior sit acies, non videre? equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi, neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit nec tamquam Peliam recoxerit; et si quis deus mihi largiatur ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem nec vero velim quasi decurso spatio ad carceres a calce revocari. quid enim 84
habet vita commodi? quid non potius laboris? sed habeat sane, habet certe tamen aut satietatem aut modum. non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi et ii docti saepe fecerunt, neque me vixisse paenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existumem, et ex vita ita discedo tamquam ex hospitio, non tamquam e domo; commorandi enim natura devorsorium nobis, non habitandi dedit. o praeclarum diem, cum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar cumque ex hac turba et conluvione discedam! proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior; cuius a me corpus est crematum — quod contra decuit ab illo meum —, animus vero non me deserens, sed respectans in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum: quem ego meum casum fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar existumans non longinquum inter nos digressum et discessum fore. his mihi 85
rebus, Scipio, — id enim te cum Laelio admirari solere dixisti — levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. quod si in hoc erro, qui animos homi-

num inmortalis esse credam, libenter erro nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo; sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor ne hunc errorem meum philosophi mortui inrideant. quod si non sumus inmortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est: nam habet natura ut aliarum rerum omnium, sic vivendi modum; senectus autem aetatis est peractio tamquam fabulae, cuius defetigationem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui de senectute quae dicerem, ad quam utinam perveniatis, ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

# M. TULLII CICERONIS
# LAELIUS
## DE AMICITIA
## AD T. POMPONIUM ATTICUM.

### ARGUMENTUM.

In hoc dialogo, qui a. u. 710. post libros de divinatione, ante libros de officiis (cf. II, 31.), scriptus est, Cicero C. Laelium Sapientem colloquentem inducit cum duobus generis, Q. Mucio Scaevola et C. Fannio, paucis diebus post mortem P. Africani minoris, qui a. u. 625., cum actionibus popularibus C. Gracchi, C. Carbonis, M. Fulvii restitisset, mane in lectulo inventus est mortuus; erat autem suspitio, mortem ei ab inimicis illatam esse. Q. Mucius Q. f. Scaevola in iurisprudentia excelluit, augur factus est vivo socero, consulatum gessit a. u. 637; C. Fannius, qui historiae scribendae operam dedit, ad consulatum non pervenit. Laelius autem praemisso prooemio primum docet quid sit amicitia, quibus de causis amici quaerantur, quibus causis amicitia contrahatur, deinde inter quos amicitia esse possit, quae sit amicitiae lex, quae officia, quibus denique modis perpetuo conservetur

---

Q. Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero 1
suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in 1
omni sermone appellare sapientem; ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam fierique studebam eius prudentia doctior; quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo
dicere; sed de hoc alias, nunc redeo ad augurem. cum 2
saepe multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum

fere multis erat in ore: meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, cum is tribunus pl. capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta esset hominum vel admiratio vel querella.
3 itaque tum Scaevola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia habitum ab illo secum et cum altero genero, C. Fannio, Marci filio, paucis diebus post mortem Africani. eius disputationis sententias memoriae mandavi, quas hoc libro exposui arbitratu meo: quasi enim ipsos induxi loquentis ne 'inquam' et 'inquit' saepius interponeretur atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo
4 videretur. cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione tum nostra familiaritate visa est; itaque feci non invitus ut prodessem multis rogatu tuo. sed ut in Catone Maiore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute praeter ceteros floruisset, sic, cum accepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. genus autem hoc sermonum positum in hominum veterum auctoritate et eorum inlustrium plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis; itaque ipse mea legens sic adficior interdum, ut Catonem, non me
5 loqui existimem. sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus scripsi de amicitia. tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius et sapiens — sic enim est habitus — et amicitiae gloria excellens de amicitia loquetur. tu velim a me animum parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani; ab his sermo oritur, respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens te ipsum cognosces.

*Fannius.* Sunt ista, Laeli; nec enim melior vir fuit 2
Africano quisquam nec clarior: sed existimare debes om- 6
nium oculos in te esse coniectos unum; te sapientem et
appellant et existimant. tribuebatur hoc modo M. Ca-
toni, scimus L. Acilium apud patres nostros appellatum
esse sapientem, sed uterque alio quodam modo: Acilius,
quia prudens esse in iure civili putabatur, Cato, quia
multarum rerum usum habebat: multa eius et in senatu
et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel
responsa acute ferebantur; propterea quasi cognomen
iam habebat in senectute sapientis. te autem alio quo- 7
dam modo non solum natura et moribus, verum etiam
studio et doctrina esse sapientem, nec sicut volgus, sed
ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in reliqua
Graecia neminem — nam qui septem appellantur, eos
qui ista subtilius quaerunt in numero sapientium non
habent —, Athenis unum accepimus et eum quidem
etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum: hanc
esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te po-
sita esse ducas humanosque casus virtute inferiores pu-
tes. itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola,
quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod
proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris com-
mentandi causa, ut adsolet, venissemus, tu non adfuisti,
qui diligentissime semper illum diem et illud munus so-
litus esses obire.

*Scaevola.* Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a 8
Fannio dictum, sed ego id respondeo, quod animum ad-
verti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri tum
amicissimi morte, ferre moderate, nec potuisse non com-
moveri nec fuisse id humanitatis tuae; quod autem Nonis
in collegio nostro non adfuisses, valetudinem respondeo
causam, non maestitiam fuisse.

*Laelius.* Recte tu quidem, Scaevola, et vere: nec
enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem,
abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror
hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio
fiat officii. tu autem, Fanni, quod mihi tantum tribui 9
dicis, quantum ego nec adgnosco nec postulo, facis amice,
sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone: aut

enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. quo modo, ut alia omittam, mortem filii tulit! memineram Paulum, videram Galum, sed hi in pueris, Cato in perfecto et spectato viro. quam ob rem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit: huius enim facta, illius dicta laudantur. de me autem, ut iam
3 cum utroque loquar, sic habetote: ego si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam viderint sapientes, sed certe mentiar. moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit, ut confirmare possum, nemo certe fuit; sed non egeo medicina: me ipse consolor et maxime illo solacio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. nihil mali accidisse Scipioni puto: mihi accidit, si quid accidit; suis autem incommodis graviter angi non amicum, sed
11 se ipsum amantis est. cum illo vero quis neget actum esse praeclare? nisi enim, quod ille minime putabat, inmortalitatem optare vellet, quid non adeptus est, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adulescens incredibili virtute superavit; qui consulatum petivit numquam, factus [consul] est bis, primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, rei publicae paene sero; qui duabus urbibus eversis inimicissumis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. quid dicam de moribus facillumis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnis? nota sunt vobis. quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante quam est mortuus mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam vi-
12 riditatem, in qua etiam nunc erat Scipio. quam ob rem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere, moriundi autem sensum celeritas abstulit: quo de genere mortis difficile dictu est, quid homines suspicentur videtis. hoc vere tamen licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse,

cum senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a
patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis,
pridie quam excessit e vita, ut ex tam alto dignitatis
gradu ad superos videatur deos potius quam ad inferos
pervenisse. neque enim adsentior iis, qui haec nuper 4 13
disserere coeperunt, cum corporibus simul animos inter-
ire atque omnia morte deleri: plus apud me antiquorum
auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis
tam religiosa iura tribuerunt, quod non fecissent profecto,
si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in
hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc qui-
dem deleta est, tum florebat, institutis et praeceptis suis
erudierunt, vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus
est iudicatus, cui non tum hoc, tum illud, uti plerisque,
sed idem semper, animos hominum esse divinos iisque,
cum ex corpore excessissent, reditum in caelum patere
optumoque et iustissimo cuique expeditissimum. quod 14
idem Scipioni videbatur, qui quidem, quasi praesagiret,
perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus et Mani-
lius adessent et alii plures, tuque etiam, Scaevola, me-
cum venisses, triduum disseruit de re publica, cuius dis-
putationis fuit extremum fere de inmortalitate animorum,
quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat:
id si ita est, ut optumi cuiusque animus in morte facil-
lime evolet tamquam e custodia vinclisque corporis, cui
censemus cursum ad deos faciliorem fuisse quam Sci-
pioni? quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi
magis quam amici sit. sin autem illa veriora, ut idem
interitus sit animorum et corporum nec ullus sensus ma-
neat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali;
sensu enim amisso fit idem, quasi natus non esset om-
nino, quem tamen esse natum et nos gaudemus et haec
civitas, dum erit, laetabitur. quam ob rem cum illo 15
quidem, ut supra dixi, actum optume est, mecum incom-
modius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic
prius exire de vita; sed tamen recordatione nostrae ami-
citiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Sci-
pione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de publica
re et de privata fuit, quocum et domus fuit et militia
communis et id, in quo est omnis vis amicitiae, volunta-

tum, studiorum, sententiarum summa consensio. itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore, idque eo mihi magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum, quo in genere sperare videor Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore.

16 *Fannius.* Istuc quidem, Laeli, ita necesse est. sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris — spero item Scaevolae —, si, quem ad modum soles de ceteris rebus, cum ex te quaeritur, sic de amicitia disputaris quid sentias, qualem existumes, quae praecepta des.

*Scaevola.* Mihi vero, atque id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevortit: quam ob rem utrique nostrum gratum admodum feceris.

5 *Laelius.* Ego vero non gravarer, si mihi ipse con-
17 fiderem; nam et praeclara res est et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. sed quis ego sum aut quae est in me facultas? doctorum est ista consuetudo eaque Graecorum, ut iis ponatur de quo disputent quamvis subito: magnum opus est egetque exercitatione non parva. quam ob rem quae disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis; nihil est enim tam naturae aptum, tam conve-
18 niens ad res vel secundas vel adversas. sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum; negant enim quemquam esse virum bonum nisi sapientem. sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus, nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. numquam ego dicam C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientis nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientis; qua re sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum, concedant ut viri boni fuerint. ne

id quidem facient: negabunt id nisi sapienti posse con-
cedi. agamus igitur pingui, ut aiunt, Minerva: qui ita 19
se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas,
aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido,
audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo
quos nominavi, hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam
appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines
possunt, naturam optumam bene vivendi ducem. sic
enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter
omnis esset societas quaedam, maior autem, ut quisque
proxime accederet. itaque cives potiores quam peregrini,
propinqui quam alieni: cum his enim amicitiam natura
ipsa peperit, sed ea non satis habet firmitatis; namque
hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinqui-
tate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest;
sublata enim benevolentia amicitiae nomen tollitur, pro-
pinquitatis manet. quanta autem vis amicitiae sit, ex 20
hoc intellegi maxime potest, quod ex infinita societate
generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita con-
tracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas
aut inter duos aut inter paucos iungeretur. est enim 6
amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarum-
que rerum cum benevolentia et caritate consensio: qua
quidem haud scio an excepta sapientia nihil melius ho-
mini sit a dis inmortalibus datum. divitias alii prae-
ponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii ho-
nores, multi etiam voluptates: beluarum hoc quidem
extremum, illa autem superiora caduca et incerta, posita
non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate;
qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare
illi quidem, sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et
continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest.
iam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri 21
interpretemur nec eam, ut quidam docti, verborum ma-
gnificentia metiamur virosque bonos eos, qui habentur,
numeremus, Paulos, Catones, Galos, Scipiones, Philos:
his communis vita contenta est, eos autem omittamus,
qui omnino nusquam reperiuntur. talis igitur inter viros 22
amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo
dicere. principio qui potest esse 'vita vitalis,' ut ait

Ennius, quae non in amici mutua benevolentia conquie-
scit? quid dulcius quam habere quicum omnia audeas sic
loqui ut tecum? qui esset tantus fructus in prosperis
rebus, nisi haberes qui illis aeque ac tu ipse gauderet?
adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gra-
vius etiam quam tu ferret. denique ceterae res, quae
expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis,
divitiae, ut utare, opes, ut colare, honores, ut laudere,
voluptates, ut gaudeas, valetudo, ut dolore careas et
muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas con-
tinet; quoquo te verteris praesto est, nullo loco excluditur,
numquam intempestiva, numquam molesta est; itaque
non aqua, non igni, ut aiunt, locis pluribus utimur quam
amicitia. neque ego nunc de volgari aut de mediocri,
quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et
perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur,
fuit; nam et secundas res splendidiores facit amicitia et
7 23 adversas partiens communicansque leviores. cumque
plurimas et maximas commoditates amicitia contineat,
tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem
praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere
patitur; verum etiam amicum qui intuetur, tamquam
exemplar aliquod intuetur sui. quocirca et absentes ad-
sunt et egentes abundant et inbecilli valent et, quod dif-
ficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, me-
moria, desiderium prosequitur amicorum; ex quo illorum
beata mors videtur, horum vita laudabilis. quod si
exemeris ex rerum natura benevolentiae coniunctionem,
nec domus ulla nec urbs stare poterit, ne agri quidem
cultus permanebit. id si minus intellegitur, quanta vis
amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque ex
discordiis perspici potest: quae enim domus tam stabilis,
quae tam firma civitas est, quae non odiis et discidiis
funditus possit everti? ex quo quantum boni sit in ami-
24 citia iudicari potest. Agrigentinum quidem doctum quen-
dam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae
in rerum natura totoque mundo constarent quaeque mo-
verentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam;
atque hoc quidem omnes mortales et intellegunt et re
probant. itaque, si quando aliquod officium exstitit

amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula! cum, ignorante rege uter Orestes *esset, Pylades* Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur, Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera facturos fuisse? facile indicabat ipsa natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. hactenus mihi videor de amicitia quid sentirem, potuisse dicere: si qua praeterea sunt — credo autem esse multa —, ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

*Fann.* Nos vero a te potius: quamquam etiam ab 25
istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem, sed aliud quoddam filum orationis tuae.

*Scaev.* Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de re publica disputatum, adfuisses: qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili!

*Fann.* Facile id quidem fuit iustitiam iustissimo viro defendere.

*Scaev.* Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maximam gloriam ceperit?

*Lael.* Vim hoc quidem est adferre: quid enim refert 8 26
qua me ratione cogatis? cogitis certe; studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est tum ne aequum quidem obsistere. saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter inbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque redderet, an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa: amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benevolentiam coniungendam; nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa; in amicitia autem nihil fictum est, nihil simu-

latum, et, quicquid est, id est verum et voluntarium.
27 quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indi-
gentia orta amicitia, adplicatione magis animi cum quo-
dam sensu amandi quam cogitatione quantum illa res
utilitatis esset habitura. quod quidem quale sit etiam in
bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos
ita amant ad quoddam tempus et ab eis ita amantur, ut
facile earum sensus adpareat: quod in homine multo est
evidentius, primum ex ea caritate, quae est inter natos
et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non pot-
est, deinde cum similis sensus exstitit amoris, si aliquem
nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus,
quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis
28 perspicere videamur. nihil est enim virtute amabilius,
nihil quod magis adliciat ad diligendum, quippe cum pro-
pter virtutem et probitatem etiam eos, quos numquam
vidimus, quodam modo diligamus. quis est qui C. Fa-
bricii, M'. Curii non cum caritate aliqua benevola me-
moriam usurpet, quos numquam viderit? quis autem est
qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mae-
lium non oderit? cum duobus ducibus de imperio in
Italia est decertatum, Pyrrho et Hannibale: ab altero
propter probitatem eius non nimis alienos animos habe-
mus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas
9 29 oderit. quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in
eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in
hoste etiam diligamus, quid mirum est, si animi homi-
num moveantur, cum eorum, quibuscum usu coniuncti
esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur?
quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et stu-
dio perspecto et consuetudine adiuncta, quibus rebus ad
illum primum motum animi et amoris adhibitis admira-
bilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo; quam
si qui putant ab inbecillitate proficisci, ut sit per quem
adsequatur quod quisque desideret, humilem sane relin-
quunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amici-
tiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt:
quod si ita esset, ut quisque minimum esse in se arbi-
traretur, ita ad amicitiam esset aptissimus, quod longe
30 secus est. ut enim quisque sibi plurimum confidit

et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. quid enim? Africanus indigens mei? minime hercule! ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse non nulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit; auxit benevolentiam consuetudo. sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae; ut enim benefici 31
liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam — neque enim beneficium faeneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus —, sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. ab his, qui pecudum ritu ad vo- 32
luptatem omnia referunt, longe dissentiunt, nec mirum; nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnis cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. quam ob rem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi autem intellegamus natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem facta significatione probitatis: quam qui adpetiverunt, adplicant se et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus; suntque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad reposcendum, atque haec inter eos est honesta certatio. sic et utilitates ex amicitia maximae capientur et erit eius ortus a natura quam ab inbecillitate gravior et verior; nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret, sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte voltis.

*Fann.* Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo.

*Scaev.* Recte tu quidem: quam ob rem audiamus. 33

*Lael.* Audite vero, optumi viri, ea, quae saepissime 10
inter me et Scipionem de amicitia disserebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere; nam

vel ut non idem expediret incidere saepe, vel ut de re
publica non idem sentiretur; mutari etiam mores homi-
num saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate in-
gravescente. atque earum rerum exemplum ex simili-
tudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum
34 amores saepe una cum praetexta toga ponerentur; sin
autem ad adulescentiam perduxissent, dirimi tamen in-
terdum contentione vel uxoriae condicionis vel commodi
alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. quod
si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe
labefactari, si in honoris contentionem incidissent; pestem
enim nullam maiorem esse amicitiis quam in plerisque
pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris cer-
tamen et gloriae, ex quo inimicitias maximas saepe inter
35 amicissimos exstitisse. magna etiam discidia et plerum-
que iusta nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non
esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut adiuto-
res essent ad iniuriam, quod qui recusarent, quamvis
honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere argue-
rentur ab iis, quibus obsequi nollent; illos autem, qui
quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa
profiteri omnia se amici causa esse facturos; eorum que-
rella inveterata non modo familiaritates exstingui solere,
sed odia etiam gigni sempiterna: haec ita multa quasi
fata inpendere amicitiis, ut omnia subterfugere non
modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

11 Quam ob rem id primum videamus, si placet, qua-
36 tenus amor in amicitia progredi debeat. numne, si Co-
riolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi
cum Coriolano debuerunt? num Viscellinum amici re-
gnum adpetentem, num Maelium debuerunt iuvare?
37 Tiberium quidem Gracchum rem publicam vexantem a
Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videba-
mus. at C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae,
Scaevola, cum ad me, quod aderam Laenati et Rupilio
consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc ut sibi
ignoscerem causam adferebat, quod tanti Ti. Gracchum
fecisset, ut quicquid ille vellet sibi faciendum putaret.
tum ego 'etiamne,' inquam 'si te in Capitolium faces
ferre vellet?' 'numquam' inquit 'voluisset id quidem,

sed, si voluisset, paruissem.' videtis quam nefaria vox! et hercule ita fecit, vel plus etiam quam dixit; non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. itaque hac amentia quaestione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostis se contulit, poenas rei publicae gravis iustasque persolvit. nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; nam, cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute
defeceris. quod si rectum statuerimus vel concedere 38
amicis quicquid velint vel impetrare ab iis quicquid velimus, perfecta quidem sapientia si simus, nihil habeat res vitii, sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus aut de quibus memoriam accepimus, quos novit vita communis: ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapien-
tiam proxume accedunt. videmus Aemilium Luscino 39
familiarem fuisse — sic a patribus accepimus —, bis una consules, collegas in censura; tum et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M'. Curium, Ti. Coruncanium memoriae proditum est: igitur ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra ius iurandum, contra rem publicam esset. nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? cum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum et rogare. at vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime
tum quidem Gaius frater, nunc idem acerrimus. haec 12
igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res 40
turpis nec faciamus rogati; turpis enim excusatio est et minime accipienda cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae: deflexit iam aliquantulum de spatio curriculoque consue-
tudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus 41
est, vel regnavit is quidem paucos menses: num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Sci-

pione effecerint sine lacrimis non queo dicere. nam Car-
bonem, quocumque modo potuimus, propter recentem
poenam Ti. Gracchi sustinuimus; de C. Gracchi autem
tribunatu quid exspectem non lubet augurari: serpit de-
inde res, quae proclivius ad perniciem, cum semel coepit,
labitur. videtis in tabella iam ante quanta sit facta labes,
primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia: videre
iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinis
arbitrio res maximas agi; plures enim discent, quem ad
modum haec fiant, quam quem ad modum his resistatur.
42 quorsum haec? quia sine sociis nemo quicquam tale co-
natur. praecipiendum est igitur bonis ut, si in eius modi
amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita
se adligatos, ut ab amicis in magna aliqua re peccantibus
non discedant, inprobis autem poena statuenda est, nec
vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui
ipsi fuerint inpietatis duces. quis clarior in Graecia The-
mistocle? quis potentior? qui cum imperator bello Per-
sico servitute Graeciam liberavisset propterque invidiam
in exsilium expulsus esset, ingratae patriae iniuriam non
tulit, quam ferre debuit: fecit idem quod viginti annis
ante apud nos fecerat Coriolanus. his adiutor contra
patriam inventus est nemo; itaque mortem sibi uterque
43 conscivit. qua re talis inproborum consensio non modo
excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius sup-
plicio omni vindicanda est, ut ne quis concessum putet
amicum vel bellum patriae inferentem sequi: quod qui-
dem, ut res ire coepit, haud scio an aliquando futurum
sit; mihi autem non minori curae est, qualis res publica
13 post mortem meam futura, quam qualis hodie sit. haec
44 igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta
petamus, amicorum causa honesta faciamus, ne exspe-
ctemus quidem, dum rogemur, studium semper adsit,
cunctatio absit, consilium vero dare audeamus libere.
plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat
auctoritas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo
aperte, sed etiam acriter, si res postulabit, et adhibitae
45 pareatur. nam quibusdam, quos audio sapientis habitos
in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam — sed
nihil est, quod illi non persequantur argutiis —: partim

fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus; satis superque esse sibi suarum cuique rerum, alienis nimis inplicari molestum esse; commodissimum esse quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas cum velis vel remittas; caput enim esse ad beate vivendum securitatem, qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus.
alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius — quem 46
locum breviter paulo ante perstrinxi — praesidii adiumentique causa, non benevolentiae neque caritatis, amicitias esse expetendas; itaque, ut quisque minimum firmitatis haberet minimumque virium, ita amicitias adpetere maxime: ex eo fieri ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri et inopes quam opulenti
et calamitosi quam ii, qui putantur beati. o praeclaram 47
sapientiam! solem enim e mundo tollere videntur qui amicitiam e vita tollunt, qua nihil a dis inmortalibus melius habemus, nihil iucundius. quae est enim ista securitas? specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda; neque enim est consentaneum ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit, ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, inbellibus fortis, flagitiosis modestos. ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus et dolere contrariis.
quam ob rem, si cadit in sapientem animi dolor, qui 48
profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitramur, quae causa est cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? quid enim interest motu animi sublato non dico inter pecudem et hominem, sed inter hominem et truncum aut saxum aut quidvis generis eiusdem? neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse quandam volunt: quae quidem est cum multis in rebus tam in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur. quam ob rem angor iste, qui pro amico saepe

capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam, non plus quam ut virtutes, quia non nullas curas et molestias adferunt, repudientur.

14 Cum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si
qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus adplicet et adiungat, id cum contigit, amor exo-
49 riatur necesse est. quid enim tam absurdum quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animante virtute praedito, eo qui vel amare vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum
50 officiorumque iucundius. quid? si illud etiam addimus, quod recte addi potest, nihil esse quod ad se rem ullam tam inliciat et attrahat quam ad amicitiam similitudo, concedetur profecto verum esse; ut bonos boni diligant adsciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura; nihil est enim adpetentius similium sui nec rapacius quam natura. quam ob rem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constet, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam, qui est amicitiae fons a natura constitutus. sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet; non enim est inhumana virtus neque inmunis neque superba, quae etiam populos universos tueri eisque optume consulere soleat, quod non faceret
51 profecto, si a caritate volgi abhorreret. atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere; non enim tam utilitas parta per amicum quam amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum, tantumque abest ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigent, liberalissimi sint et beneficentissimi. atque haud sciam an ne opus sit quidem nihil umquam omnino deesse amicis: ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset? non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta
15
52 est. non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi,

si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent
cognitam, disputabunt; nam quis est, proh deorum fidem
atque hominum, qui velit, ut neque diligat quemquam
nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis
atque in omnium rerum abundantia vivere? haec enim
est tyrannorum vita, nimirum in qua nulla fides, nulla
caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia,
omnia semper suspecta atque sollicita, nullus locus ami-
citiae; quis enim aut eum diligat, quem metuat, aut eum, 53
a quo se metui putet? coluntur tamen simulatione dum
taxat ad tempus: quod si forte, ut fit plerumque, ceci-
derunt, tum intellegitur quam fuerint inopes amicorum;
quod Tarquinium dixisse ferunt, tum [exsulantem] se
intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos,
cum iam neutris gratiam referre posset: quamquam mi- 54
ror illa superbia et inportunitate si quemquam amicum
habere potuit. atque ut huius, quem dixi, mores veros
amicos parere non potuerunt, sic multorum opes praepo-
tentium excludunt amicitias fidelis: non enim solum ipsa
Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit cae-
cos, quos conplexa est; itaque efferuntur fere fastidio et
contumacia, neque quicquam insipiente fortunato intole-
rabilius fieri potest. atque hoc quidem videre licet, eos,
qui antea commodis fuerint moribus, imperio, potestate,
prosperis rebus inmutari [sperni ab iis veteres amicitias,
indulgeri novis]. quid autem stultius quam, cum pluri- 55
mum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare,
quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam,
vasa pretiosa, amicos non parare, optumam et pulcherri-
mam vitae, ut ita dicam, supellectilem? etenim cetera
cum parant, cui parent nesciunt nec cuius causa labo-
rent; eius enim est istorum quidque, qui vincit viribus:
amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa pos-
sessio, ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona
Fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non
possit esse iucunda. sed haec hactenus.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines et 16
quasi termini deligendi, de quibus tris video sententias 56
ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga
amicum adfecti simus quo erga nosmet ipsos, alteram,

ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos bene-
volentiae pariter aequaliterque respondeat, tertiam, ut,
57 quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. harum
trium sententiarum nulli prorsus adsentior: nec enim illa
prima vera est, ut, quem ad modum in se quisque, sic
in amicum sit animatus; quam multa enim, quae nostra
causa numquam faceremus, facimus [causa] amicorum!
precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem
invehi insectarique vehementius, quae in nostris rebus
non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime; mul-
taeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni
multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici potius
58 quam ipsi fruantur. altera sententia est, quae definit
amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. hoc quidem
est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam,
ut par sit ratio acceptorum et datorum: divitior mihi et
adfluentior videtur esse vera amicitia nec observare re-
stricte ne plus reddat quam acceperit; neque enim veren-
dum est ne quid excidat aut ne quid in terram defluat
59 aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur. tertius
vero ille finis deterrumus, ut, quanti quisque se ipse
faciat, tanti fiat ab amicis; saepe enim in quibusdam aut
animus abiectior est aut spes amplificandae fortunae fra-
ctior: non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille
in se est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem
animum excitet inducatque *in* spem cogitationemque me-
liorem. alius igitur finis verae amicitiae constituendus
est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus
sit, dixero: negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae
potuisse reperiri quam eius, qui dixisset ita amare opor-
tere, ut si aliquando esset osurus; nec vero se adduci
posse, ut hoc, quem ad modum putaretur, a Biante di-
ctum esse crederet, qui sapiens habitus esset unus e
septem: inpuri cuiusdam aut ambitiosi aut omnia ad
suam potentiam revocantis esse sententiam. quonam
enim modo quisquam amicus esse poterit ei, cui se pu-
tabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere
et optare ut quam saepissime peccet amicus, quo pluris
det sibi tamquam ansas ad reprehendendum; rursus au-
tem recte factis commodisque amicorum [necesse erit]

angi, dolere, invidere. qua re hoc quidem praeceptum, 60
cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet: illud
potius praecipiundum fuit, ut eam diligentiam adhibere-
mus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inci-
peremus eum, quem aliquando odisse possemus. quin
etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum
id Scipio potius quam inimicitiarum tempus cogitandum
putabat. his igitur finibus utendum arbitror, ut, cum 17
emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium 61
rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione
communitas, ut etiam, si qua fortuna acciderit ut minus
iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus
eorum aut caput agatur aut fama, declinandum de via
sit, modo ne summa turpitudo sequatur; est enim qua-
tenus amicitiae dari venia possit. nec vero neglegenda
est fama, nec mediocre telum ad res gerendas existimare
oportet benevolentiam civium, quam blanditiis et adsen-
tando conligere turpe est: virtus, quam sequitur caritas,
minime repudianda est. sed — saepe enim redeo ad 62
Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia — quere-
batur, quod omnibus in rebus homines diligentiores es-
sent: capras et ovis quot quisque haberet dicere posse,
amicos quot haberet non posse dicere; et in illis quidem
parandis adhibere curam, in amicis deligendis neglegen-
tis esse nec habere quasi signa quaedam et notas, qui-
bus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. sunt
igitur firmi et stabiles et constantes eligendi, cuius gene-
ris est magna penuria; et iudicare difficile est sane nisi
expertum, experiundum autem est in ipsa amicitia: ita
praecurrit amicitia iudicium tollitque experiundi potesta-
tem. est igitur prudentis sustinere ut cursum, sic impe- 63
tum benevolentiae, quo utamur quasi equis temptatis
sic amicitia, aliqua parte periclitatis moribus amicorum.
quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur quam sint
leves, quidam autem, quos parva movere non potuit,
cognoscuntur in magna; sin vero erunt aliqui reperti qui
pecuniam praeferre amicitiae sordidum existiment, ubi
eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, pote-
states, opes amicitiae non anteponant, ut, cum ex altera
parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non

multo illa malint? inbecilla enim est natura ad contemnendam potentiam; quam etiam si neglecta amicitia consecuti sint, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine
64 magna causa sit neglecta amicitia. itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur: ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendant. quamquam Ennius recte

amicus certus in re incerta cernitur,

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis deserunt. qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et paene divino.
18 65 firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius, quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile, quod infidum est. simplicem praeterea et communem et consentientem, id est, qui rebus isdem moveatur, eligi par est, quae omnia pertinent ad fidelitatem; neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum, neque vero, qui non isdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblatis, quae pertinent omnia ad eam, quam iam dudum tracto, constantiam. ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse; est enim boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenui est quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo adlatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspitiosum, semper aliquid existimantem
66 ab amico esse violatum. accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haud quaquam mediocre condimentum amicitiae. tristitia autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdiffi- 19
cilis, num quando amici novi, digni amicitia, veteribus 67
sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere so-
lemus: indigna homine dubitatio! non enim debent esse
amicitiarum, sicut aliarum rerum, satietates: veterrima
quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debet
suavissima, verumque illud est, quod dicitur, multos
modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus ex-
pletum sit. novitates autem, si spem adferunt ut tam- 68
quam in herbis non fallacibus fructus adpareat, non sunt
illae quidem repudiandae, vetustas tamen suo loco con-
servanda; maxima est enim vis vetustatis et consuetudi-
nis. quin ipso equo, cuius modo feci mentionem, si
nulla res inpediat, nemo est quin eo, quo consuevit,
libentius utatur quam intractato et novo; nec vero in
hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanima,
consuetudo valet, cum locis ipsis delectemur, montuosis
etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori; 69
saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Sci-
pionis in nostro, ut ita dicam, grege: numquam se ille
Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit,
numquam inferioris ordinis amicis; Quintum vero Maxi-
mum fratrem, egregium virum omnino, sibi nequaquam
parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem
colebat suosque omnis per se esse ampliores volebat.
quod faciendum imitandumque est omnibus, ut, si quam 70
praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sint,
impertiant ea suis communicentque cum proximis; ut, si
parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant
inbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes
eisque honori sint et dignitati; ut in fabulis, qui aliquam-
diu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu
fuerunt, cum cogniti sunt et aut deorum aut regum filii
inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres
multos annos esse duxerunt: quod est multo profecto
magis in veris patribus certisque faciendum; fructus
enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum ma-
ximus capitur, cum in proximum quemque confertur. ut 20
igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessi- 71

tudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent,
sic inferiores non dolere se a suis aut ingenio aut fortuna
aut dignitate superari; quorum plerique aut queruntur
semper aliquid aut etiam exprobrant, eoque magis, si
habere se putant quod officiose et amice et cum labore
aliquo suo factum queant dicere: odiosum sane genus
hominum officia exprobrantium, quae meminisse debet is,
in quem conlata sunt, non commemorare qui contulit.
72 quam ob rem, ut ii, qui superiores sunt, submittere se
debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere.
sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum
ipsi se contemni putant; quod non fere contingit nisi iis,
qui etiam contemnendos se arbitrantur, qui hac opinione
73 non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. tantum
autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere
possis, deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque
adiuves, sustinere; non enim neque tu possis, quamvis
excellas, omnis tuos ad honores amplissimos perducere,
ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem
eius Lucium non potuit. quod si etiam possis quidvis
deferre ad alterum, videndum est tamen quid ille possit
74 sustinere. omnino amicitiae conroboratis iam confirma-
tisque et ingeniis et aetatibus iudicandae sunt, nec, si
qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerunt,
eos habere necessarios, quos tum eodem studio praeditos
dilexerunt. isto enim modo nutrices et paedagogi iure
vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui ne-
glegendi quidem non sunt, sed alio quodam modo ae-
s*timandi*. aliter amicitiae stabiles permanere non possunt;
dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum
dissimilitudo dissociat amicitias, nec ob aliam causam
ullam boni inprobis, inprobi bonis amici esse non possunt
nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse,
75 morum studiorumque distantia. recte etiam praecipi
potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia,
quod persaepe fit, inpediat magnas utilitates amicorum;
nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus
capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat edu-
catus, multis cum lacrimis iter suum inpedientem audire
voluisset. et saepe incidunt magnae res, ut disceden-

dum sit ab amicis: quas qui inpedire volt, quod deside-
rium non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura
et ob eam ipsam causam in amicitia parum iustus. atque 76
in omni re considerandum est, et quid postules ab amico
et quid patiare a te inpetrari.

Est etiam quaedam calamitas in amicitiis dimittendis 21
non numquam necessaria; iam enim a sapientium fami-
liaritatibus ad volgaris amicitias oratio nostra delabitur.
erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos,
tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet in-
famia: tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluen-
dae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis quam
discindendae, nisi quaedam ad modum intolerabilis in-
iuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit nec
fieri possit ut non statim alienatio disiunctioque faciunda
sit. sin autem aut morum aut studiorum commutatio 77
quaedam, ut fieri solet, facta erit aut in rei publicae
partibus dissensio intercesserit — loquor enim iam, ut
paulo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus
amicitiis —, cavendum erit ne non solum amicitiae de-
positae, sed etiam inimicitiae susceptae videantur; nihil
enim est turpius quam cum eo bellum gerere, quocum
familiariter vixeris. ab amicitia Q. Pompeii meo nomine
se removerat, ut scitis, Scipio, propter dissensionem au-
tem, quae erat in re publica, alienatus est a collega no-
stro Metello: utrumque egit graviter, auctoritate et offen-
sione animi non acerba. quam ob rem primum danda 78
opera est ne qua amicorum discidia fiant; sin tale aliquid
evenerit, ut exstinctae potius amicitiae quam oppressae
videantur. cavendum vero ne etiam in gravis inimicitias
convertant se amicitiae, ex quibus iurgia, maledicta, con-
tumeliae gignuntur; quae tamen si tolerabiles erunt,
ferundae sunt et hic honos veteri amicitiae tribuendus,
ut is in culpa sit, qui faciat, non is, qui patiatur iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodo-
rum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito
diligere incipiant neve non dignos. digni autem sunt 79
amicitia, quibus in ipsis inest causa cur diligantur. rarum
genus! et quidem omnia praeclara rara, nec quicquam
difficilius quam reperire quod sit omni ex parte in suo

genere perfectum. sed plerique neque in rebus humanis
quicquam bonum norunt nisi quod fructuosum sit, et
amicos tamquam pecudes eos potissimum diligunt, ex
80 quibus sperant se maximum fructum esse capturos. ita
pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia per
se et propter se expetita, nec ipsi sibi exemplo sunt,
haec vis amicitiae et qualis et quanta sit; ipse enim se
quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem
exigat caritatis suae, sed quod per se quisque sibi
carus est: quod nisi idem in amicitiam transferetur, ve-
rus amicus numquam reperietur; est enim is, qui est
81 tamquam alter idem. quod si hoc adparet in bestiis,
volucribus nantibus agrestibus, cicuribus feris, primum
ut se ipsae diligant — id enim pariter cum omni ani-
mante nascitur —, deinde ut requirant atque adpetant,
ad quas se adplicent eiusdem generis animantis, idque
faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amoris
humani, quanto id magis in homine fit natura, qui et se
ipse diligit et alterum anquirit, cuius animum ita cum
22 suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus. sed
82 plerique perverse, ne dicam inpudenter, habere talem
amicum volunt, quales ipsi esse non possunt, quaeque
ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. par est
autem primum ipsum esse virum bonum, tum alterum
similem sui quaerere. in talibus ea, quam iam dudum
tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, cum ho-
mines benevolentia coniuncti primum cupiditatibus iis,
quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iu-
stitiaque gaudebunt omniaque alter pro altero suscipiet
neque quicquam umquam nisi honestum et rectum alter
ab altero postulabit, neque solum colent inter se ac dili-
gent, sed etiam verebuntur: nam maximum ornamentum
83 amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. itaque in
iis perniciosus est error, qui existimant libidinum pecca-
torumque omnium patere in amicitia licentiam: virtutum
amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes,
ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae
summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum
altera perveniret; quae si quos inter societas aut est aut
fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum

naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. haec 84
est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant
homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi
atque iucunditas, ut et cum haec adsint beata vita sit et
sine his esse non possit. quod cum optimum maximum-
que sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est,
sine qua nec amicitiam neque ullam rem expetendam
consequi possumus; ea vero neglecta qui se amicos ha-
bere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum
eos gravis aliquis casus experiri cogit. quocirca — di- 85
cendum est enim saepius — cum iudicaris, diligere opor-
tet, non, cum dilexeris, iudicare. sed cum multis in rebus
neglegentia plectimur, tum maxime in amicis et diligendis
et colendis; praeposteris enim utimur consiliis et acta
agimus, quod vetamur vetere proverbio. nam inplicati
ultro et citro vel usu diuturno vel etiam officiis repente
in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrum-
pimus. quo etiam magis vituperanda est rei maxime 23
necessariae tanta incuria; una est enim amicitia in rebus 86
humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt.
a multis virtus ipsa contemnitur et venditatio quaedam
atque ostentatio esse dicitur; multi divitias despiciunt,
quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat;
honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur,
quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse
levius existiment; itemque cetera, quae quibusdam ad-
mirabilia videntur, permulti sunt qui pro nihilo putent:
de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad
rem publicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione
doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt
otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus,
sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua ex
parte liberaliter vivere. serpit enim nescio quo modo per 87
omnium vitas amicitia nec ullam aetatis degendae ratio-
nem patitur esse expertem sui; quin etiam si quis asperi-
tate ea est et inmanitate naturae, congressus ut hominum
fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem ne-
scio quem accepimus, tamen is pati non possit, ut non an-
quirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae.
atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contin-

gere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tol-
leret et in solitudine uspiam conlocaret atque ibi subpedi-
tans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam
et copiam hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet:
quis tam esset ferreus qui eam vitam ferre posset cuique
88 non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? verum
ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici
solitum nostros senes commemorare audivi ab aliis seni-
bus auditum: si quis in caelum ascendisset naturamque
mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem
illam admirationem ei fore, quae iucundissima fuisset, si
aliquem cui narraret habuisset. sic natura solitarium nihil
amat semperque ad aliquod tamquam adminiculum adni-
24 titur, quod in amicissimo quoque dulcissimum est. sed
cum tot signis eadem natura declaret quid velit, anquirat,
desideret, tamen obsurdescimus nescio quo modo nec ea,
quae ab ea monemur, audimus. est enim varius et multi-
plex usus amicitiae multaeque causae suspitionum offen-
sionumque dantur, quas tum evitare, tum elevare, tum
ferre sapientis est: una illa subeunda est offensio, ut et
utilitas in amicitia et fides retineatur; nam et monendi
amici saepe sunt et obiurgandi, et haec accipienda amice,
89 cum benevole fiunt. sed nescio quo modo verum est,
quod in Andria familiaris meus dicit,

obsequium amicos, veritas odium parit.

molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod
est venenum amicitiae, sed obsequium multo molestius,
quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit;
maxima autem culpa in eo, qui et veritatem aspernatur
et in fraudem obsequio inpellitur. omni igitur hac in re
habenda ratio et diligentia est, primum ut monitio acer-
bitate, deinde ut obiurgatio contumelia careat; in obse-
quio autem, quoniam Terentiano verbo libenter utimur,
comitas adsit, adsentatio, vitiorum adiutrix, procul amo-
veatur, quae non modo amico, sed ne libero quidem
digna est; aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vi-
90 vitur. cuius autem aures clausae veritati sunt, ut ab
amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est;
scitum est enim illud Catonis, ut multa, melius de qui-

busdam acerbos inimicos mereri quam eos amicos, qui
dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos numquam.
atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam mo-
lestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt,
qua debent vacare; peccasse enim se non anguntur, ob-
iurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto
dolere, correctione gaudere. ut igitur et monere et mo- 25
neri proprium est verae amicitiae et alterum libere facere, 91
non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter,
sic habendum est nullam in amicitiis pestem esse maiorem
quam adulationem, blanditiam, adsentationem; quamvis
enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium
hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium om-
nia, nihil ad veritatem. cum autem omnium rerum simu- 92
latio vitiosa est — tollit enim iudicium veri idque adulterat
—, tum amicitiae repugnat maxime: delet enim verita-
tem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. nam cum
amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluri-
bus, qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus
animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis,
multiplex? quid enim potest esse tam flexibile, tam de- 93
vium quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum
ac voluntatem, sed etiam voltum atque nutum convertitur?

> negat quis, nego; ait, aio; postremo imperavi egomet mihi
> omnia adsentari,

ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis persona, quod
amici genus adhibere omnino levitatis est. multi autem 94
Gnathonum similes cum sint loco, fortuna, fama superio-
res, horum est adsentatio molesta, cum ad vanitatem
accessit auctoritas. secerni autem blandus amicus a 95
vero et internosci tam potest adhibita diligentia quam
omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. contio,
quae ex imperitissumis constat, tamen iudicare solet,
quid intersit inter popularem, id est adsentatorem et
levem civem, et inter constantem et severum et gravem.
quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in auris 96
contionis, cum ferret legem de tribunis pl. reficiendis!
dissuasimus nos; sed nihil de me, de Scipione dicam
libentius: quanta illa, di inmortales, fuit gravitas, quanta

in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani,
non comitem diceres. sed adfuistis et est in manibus
oratio. itaque lex popularis suffragiis populi repudiata
est. atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo
fratre Scipionis et L. Mancino consulibus, quam popularis
lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! cooptatio
enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur;
atque is primus instituit in forum versus agere cum po-
pulo: tamen illius vendibilem orationem religio deorum
inmortalium nobis defendentibus facile vincebat. atque
id actum est praetore me, quinquennio ante quam consul
sum factus: ita re magis quam summa auctoritate causa
26 illa defensa est. quod si in scaena, id est in contione, in
97 qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen
verum valet, si modo id patefactum et inlustratum est,
quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpen-
ditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas
tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas,
ne amare quidem aut amari, cum id quam vere fiat
ignores. quamquam ista adsentatio, quamvis perniciosa
sit, nocere tamen nemini potest nisi ei, qui eam recipit
atque ea delectatur. ita fit ut is adsentatoribus patefaciat
auris suas maxime, qui ipse sibi adsentetur et se maxime
98 ipse delectet. omnino est amans sui virtus; optume enim
se ipsa novit quamque amabilis sit intellegit: ego autem
non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. vir-
tute enim ipsa non tam multi praediti esse quam videri
volunt: hos delectat adsentatio, his fictus ad ipsorum vo-
luntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam
testimonium esse laudum suarum putant. nulla est igitur
haec amicitia, cum alter verum audire non volt, alter ad
mentiendum paratus est. nec parasitorum in comoediis ad-
sentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites gloriosi.

magnas vero agere gratias Thais mihi?

satis erat respondere 'magnas': 'ingentis' inquit. semper
auget adsentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur,
99 volt esse magnum. quam ob rem, quamquam blanda
ista vanitas apud eos valet, qui ipsi illam adlectant et
invitant, tamen etiam graviores constantioresque admo-

nendi sunt, ut animadvertant ne callida adsentatione ca-
piantur. aperte enim adulantem nemo non videt, nisi
qui admodum est excors: callidus ille et occultus ne se
insinuet studiose cavendum est. nec enim facillime agno-
scitur, quippe qui etiam adversando saepe adsentetur et
litigare se simulans blandiatur atque ad extremum det
manus vincique se patiatur, ut is, qui inlusus sit, plus
vidisse videatur. quid autem turpius quam inludi? quod
ut ne accidat magis cavendum est:

> ut me hodie ante omnis comicos stultos senes
> versaris atque inlusseris lautissime.

haec enim etiam in fabulis stultissima persona est inpro- 100
vidorum et credulorum senum. sed nescio quo pacto ab
amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium — de
hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse
—, ad levis amicitias defluxit oratio. quam ob rem ad
illa prima redeamus eaque ipsa concludamus aliquando.

Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et 27
conciliat amicitias et conservat; in ea est enim conveni-
entia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae cum
se extulit et ostendit suum lumen et idem adspexit agno-
vitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud,
quod in altero est, ex quo exardescit sive amor sive ami-
citia. utrumque enim ductum est ab amando; amare
autem nihil est aliud nisi eum ipsum diligere quem ames,
nulla indigentia, nulla utilitate quaesita; quae tamen
ipsa ecflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secu-
tus sis. hac nos adulescentes benevolentia senes illos L. 101
Paulum, M. Catonem, C. Galum, P. Nasicam, Ti. Grac-
chum, Scipionis nostri socerum, dileximus; haec etiam
magis elucet inter aequalis, ut inter me et Scipionem, L.
Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium: vicissim autem
senes in adulescentium caritate adquiescimus, ut in ve-
stra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adu-
lescentis P. Rutilii, A. Verginii familiaritate delector.
quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque
nostrae, ut alia *ex alia* aetas oriatur, maxime quidem
optandum est ut cum aequalibus possis, quibuscum tam-
quam e carceribus emissus sis, cum isdem ad calcem, ut

102 dicitur, pervenire; sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt quos diligamus et a quibus diligamur; caritate enim benevolentiaque sublata omnis est e vita sublata iucunditas. mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet; virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est. nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis: nemo umquam animo aut spe maiora suscipiet qui sibi non illius memoriam atque ima-
103 ginem proponendam putet. equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo quod cum amicitia Scipionis possim comparare: in hac mihi de re publica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim, nihil audivi ex eo ipse quod nollem, una domus erat, idem victus isque communis, neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque
104 communes. nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus? quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem; sed nec illa exstincta sunt aluntur que potius et augentur cogitatione et memoria mea, et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen adferret mihi aetas ipsa solacium; diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum; omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sunt.

Haec habui de amicitia quae dicerem: vos autem hortor ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.

M. TULLII CICERONIS

# OPERA

QUAE SUPERSUNT OMNIA

EDIDERUNT

J. G. BAITER C. L. KAYSER.

VOL. VIII.

*EDITIO STEREOTYPA.*

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ
LIPSIAE MDCCCLXV.

# M. TULLII CICERONIS

# OPERA

## PHILOSOPHA ET POLITICA

RECOGNOVIT

J. G. BAITER.

VOL. III.

*EDITIO STEREOTYPA.*

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLXV.

# PRAEFATIO.

Ad recognoscendos libros Tullianos de officiis, qui in hoc volumine primum locum obtinent, iam in editione Turicensi sex potissimum codicibus (C) usus eram, Ambrosiano C. 29. part. inf. saec. X. (A), Bambergensi M. V, 1. saec. X. (B), Herbipolitano Mp. f. 1. saec X. (H), Bernensibus n. 514. saec. X. (a), n. 391. saec. X. (b), n. 104. saec. XIII. (c), Palatino n. 1531. (p), quorum tamen neque primum propter summam cum altero Bernensi convenientiam totum excusseram, neque ultimi integra collatio mihi praesto erat. Eosdem etiam in hac Lipsiensi editione ita secutus sum, ut codices cp ceteris, qui sunt ex meliore familia, longe postponerem. De codicibus autem librorum de officiis nuper egregie disputavit G. Fr. Unger (in Leutschii Philologo Supplem. vol. III. p. 3 sqq.), a quo in eo dissentio, quod mihi pars interpolationum, quibus hi libri passim deformantur, antiquior videtur quam illi. Libros enim, quos Plinius (N. H. praef. §. 22.) ediscendos, non modo in manibus cotidie habendos praedicavit, iam ante mediam quae dicitur aetatem adnotationibus et interpretamentis cuiusque generis obnoxios fuisse probabile est.

Paradoxa Stoicorum et ab Halmio et a me recognita sunt ad eosdem codices (C), quos iam ad Lucullum enumeravi, Leidenses Vossianos n. 84. (A) et n. 86. (B), Vindobonensem n. 189 (V). Paradoxis autem subieci Timaeum, qui, ut Halmii mei verbis utar, 'cum eius partes reliquae non ex diversis scriptoribus operis tesselati instar concinnatae sint, omnino ex Fragmentis eximendus et inter reliquas scriptiones philosophas recipiendus erat.' Codicibus vero (C) ad Timaeum emendandum praeter eos, quos modo nominavi, Leidenses (AB) et Vindobonensem (V), usus sum etiam Erlangensi n. 847. (E), Gudiano secundo (G), Monacensi denique (M), qui saeculo XI. admodum nitide scriptus nunc adservatur in bibliotheca universitatis Monacensis, insignitus num. 528. Is codex, qui fuerat quondam collegii societatis Iesu Ingolstadiensis, ad quod ex monasterio Biburgensi pervenerat, eosdem libros Tullianos, praeter Topica, eodemque ordine, quo in Leidensi n. 84. (A) scripti sunt, continet atque bonitate proxime accedit ad optimos (ABV).

In reliquiis librorum de re publica iam Halmius usus erat codicis palimpsesti Vaticani (C) nova collatione, quam G. N. du Rieu Batavus a se institutam publicaverat in Schedis Vaticanis (Lugd. Bat. 1860.), et Detlefsenii apographis accuratissimis complurium locorum, quibus adiutus futuris editoribus exiguum reliquit spicilegium. Ad Somnium autem Scipionis, quod libri sexti §§. 9—28 complectitur, recognoscendum praeter Macrobium adhibuit sex codices (C), Ra-

tisbonensem Emmeranum (E) saec. XII. nunc Monacensem lat. 14619., Frisingensem (F) saec. XI. n. 162. sive Monac. lat. 6362., Mediceum (M) bibl. Sanctae Crucis saec. XI. Plut. XXII. sinistr. cod. IX., Parisinum (P) saec. XI. a Ludovico de Ian in Macrobii editione usurpatum, Ratisbonensem Emmeranum (R) saec. XI., nunc Monac. lat. 14436., Tegernseensem saec. XII. n. 1471. sive Monac. lat. 19471.

Librorum denique de legibus reliquiae recognitae sunt ad codices Leidenses tres (C), Vossianum n. 84. (A), Vossianum n. 86. (B), Heinsianum n. 118 (H). Sed deficit Heinsianus in verbo *nihil* l. III. §. 12. Vossiano alteri (B) desunt verba *saepissime -- quod qui permovet* (III, 40—42.) et tertii libri finis inde a verbis *leges proposueras.* Ad Leidenses autem proxime accedit cod. antiquissimus S. Marci n. CVIII. nunc in bibliotheca Laurentiana adservatus, quem Lagomarsinius a se collatum numero 11. insigniverat. Eius lectionibus cum iam Bake usus esset in sua editione, mihi quoque aliquoties erat commemorandus (III, 42. 49). Cf. de eo Reifferscheid in Mus. Rhen. philol. XVII. p. 295.

Scr. Turici Idibus Februariis a. MDCCCLXV.

# ADNOTATIO CRITICA.

## M. TULLII CICERONIS DE OFFICIIS

### LIBER PRIMUS.

§. 1. *ad discendum* C. ‖ 3. *elaboraret* Lambinus: *laboraret* C. ‖ 4. *Isocrate*] *socrate* C. ‖ 6. *dicant* C: *ducant* cum Bakio T. — *sequemur* Graevius: *sequimur* C. ‖ 7. *ratione* ed. Lips. a. 1513: *a ratione* C. — *disputetur.* ** *Omnis* cum G. Fr. Ungero T. — *confirmari* C. — *eiusdem; quae autem* Muther. — *explicandum.* [*Atque etiam -- reddi possit.*] *Triplex* cum Ungero T, qui locum nunc sic exhibendum censet: *explicandum.* [*atque etiam alia divisio est officii; nam et medium quoddam officium dicitur et perfectum.*] *perfectum officium rectum, opinor, vocemus, quoniam Graeci κατόρθωμα, hoc autem commune officium vocant medium.* [*atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id officium perfectum esse definiant.*] *medium autem officium id esse dicunt, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.* Ego librorum lectionem intactam reliqui, non quo locum sanum putem, sed quia medela est incertissima. ‖ 10. *in hac nos*: *hac* C. ‖ 11. *item* Manutius: *autem* C. ‖ 12. *ingeneratque -- procreati sunt* del. Facciolatus. ‖ 13. *praecipienti* del. Herm. Sauppe. ‖ 14. *quid modus* Unger: *qui modus* CT. — *conseruandam* C. ‖ 15. *sapientiae* del. Gernhard, *sui* substituit Faërnus. At apud Platonem quidem et apud Ciceronem de finib. II, 52. subiectum enuntiationis est ἡ φρόνησις, nostro loco non item. ‖ 17. *item* Pearce: *autem* C. ‖ 19. *cogitationis* BHabc: *cognitionis* AT. ‖ 20. *beneficientia* C. ‖ 21. *de quo nos*: *e quo* C, † *e quo* T. ‖ 28. *nam alterum -- deserunt* del. Unger. — *inferenda* Manutius: *in inferenda* C. — *in alterum incidunt* ABHab: *in altero delinqunt* c, *in altero delinquunt* T. — *putant* C. ‖ 30. *est enim -- iudicamus* post verba *nihil facultatum* (§. 29.) transponit Unger. ‖ 31. *reddere depositum. etiamne furioso. facere promissum* C. ‖ 33. *sed malitiosa* ego seclusi. ‖ 36. *Popilius imperator -- in bello movendo* del. Madvig. ‖ 37. *efficit* C. ‖ 38. *cum civi aliter contendimus, si* Anemoecius: *cum ciuiliter contendimus aliter si* C. — *Poeni foedifragi, crudeles: reliqui* Unger, immemor loci qui legitur Lael. §. 28. — *non cauponantes* p et Vahlen: *nec cauponantes* C. — *libertati me* Lachmann: *me libertati* C. ‖ 40. *secundo autem -- adprobavit* om. C. — *quia peierassent* S. I. Heller: *qui peierassent* volgo, *quod peierassent* Lambinus. ‖ 45. *et animus erga nos et ad nostras utilitates officia ante conlata et communitas ac societas vitae* Unger. ‖ 46. *sapienti* Wesenberg: *sapiente* C. ‖ 49. *in omnis* del. Kayser. ‖ 51. *ut est* Pearce: *ut sit* CT. — *legibus* Gulielmius: *e quibus* C. — *omnium* Zumpt: *omnia* C. — *ipsi lueeat* C. ‖ 54. *deinde* del. Unger. — *et caritate* Perizonius: *caritate* C. ‖ 55. *tamen* del. Unger. ‖ 56. *copulatius* C: *copu-*

*lantius* alii. — *quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit*, *ut* Nonius p. 417. ‖ 58. *estque ea - - coniugavit* ab hoc loco aliena esse vidit Facciolatus. ‖ 59. *et consuetudo exercitatioque capienda* del. Facciolatus. — *reliqui* del. Kayser. ‖ 61. *Salmacida spolia* cum Ios. Scaligero T. — *Leuctris*, *hinc noster Cocles* Petrus Balduinus: *leuctris stercocles* C. ‖ 62. *nihil honestum* ABHb: *nihil enim honestum* ac et T. ‖ 65. *animo est*, *gloriae* Pearce: *animo et gloriae* C. ‖ 66. *persuasum est* Madvig: *persuasum sit* C. — *ut* ego seclusi. ‖ 68. *vitanda* duo codd. Guelferbytani: *uidenda* C. ‖ 69. *voluptate* cod. Guelf. tertius: *uoluptate animi* C. (*et voluptate* del. Kayser.) ‖ 71. *ingenio cum essent doctrinae* Kayser. — *nulla est* Manutius: *nulla sit* CT. ‖ 72. *nihil minus* C. — *adhibenda est* Manutius: *adhibenda sit* C. ‖ 73. *maioraque efficiendi* ABHbc, *maioraque studia efficiendi* Unger. ‖ 74. *et cupidi bellorum gerendorum* del. Herm. Sauppe. ‖ 75. *uere se* (om. *a*) C. ‖ 76. *partum* Lambinus (sed post *Lacedaemoniis*): *dilatatum* c, om. ABHab. ‖ 80. *perturbari rebus* nos: *perturbari in rebus* CT. ‖ 81. *aliquando ante* C. ‖ 82. *calida* Nonius (p. 263): *callida* C. — *consilia et quietis* C. — *cogitatis*] *cogitationis* ABHab, *cogitationibus* cp. ‖ 84. *quidem de lacedaemoniis* C. — *noenum* Lachmann: *non enim* C. — *optimum est* Halmius: *optimum sit* CT. — *audeant* Ernestius: *audent* CT. ‖ 88. *punitur* Nonius (p. 471): *puniet* C. ‖ 90. *superbiam* ego seclusi; videtur glossa ad *fastidium*. ‖ 91. *neve* Nonius: *nec* C. ‖ 92. *deinde - - parsimonia* huc transposui Ungero auctore: post v. *praebeat* leguntur in C. Cf. II, 87. ‖ 93. *dicitur decorum. huius* C. ‖ 97. *sed ut tum* ABHb. ‖ 98. *in uno suoque genere virtutis* Unger. ‖ 99. *adversus homines* del. Lambinus. ‖ 101. *atque naturae* C. — *fugiendumque* ABHab: *fugiendumve* cp et T. — *ita fit - - descriptio officii* del. Facciolatus, defendit Unger coll. Ambrosio de offic. cler. I, 228. ‖ 104. *si in tempore* Fleckeisen: *si tempore* CT. — *fit aut si* Madvig: *fit. ut si* ABHab, *fit. et si* c. — *magno* Madvig: om. C. (*maximo* Maur. Seyffert.) ‖ 106. *natura* C: *natura hominis* alii; facilius excidit *nostra*. ‖ 109. *perpetiuntur*, *cuivis deserviunt* Kayser. — *aliquem*, *quamvis* Pearce: *alium quemque quamvis* C, *alium*, *quamvis* Facciolatus. (*itemque in sermonibus animum advertimus maximum quemque*, *quamvis* Unger.) — *idemque* AH¹abc: *itemque* BH²T. — *in Q. Mucio et Marcio* Heine, *in Q. Mucio*, *in Mancia* Unger. — *ne Xenocratem - - philosophorum* del. Heumannus. ‖ 110. *studia nostra nostrae naturae regula* Ernestius: *studia nostra nostra* (corr. ex *nostri*) *regula* A, *studia nostrae regulae* B, *studia nostrae regulă* H, *studia nostra regula* a, *studia* (corr. in *studii*) *nostri regula* b, *studia nostra naturae regula* c et Nonius (p. 315). ‖ 111. *cum* Lambinus: om. C. — *qui innatus* nos: *qui notus* C, *qui natus* alii. ‖ 112. *alius non debeat* a: *alius in eadem causa non debeat* cp, om. ABHb. ‖ 113. *adfabilem* ABHab: *adfabilem et iocundum* cp, *adfabilem* [*et iucundum*] T. ‖ 114. *clytemestram* C. ‖ 115. *nobilitas* Unger: *nobilitatem* C, *nobilitates* alii. — *divitias* C. ‖ 118. *Prodicus* Manutius: *prodigus* c, *prodigum* ABHb, om. a. — *non idem* C. — *sine parentium disc.* Stürenburg: *siue parentium disc.* CT. ‖ 119. *ei rei* Gruterus: *ei* a, *rei* ABHb, *eius rei* cp. ‖ 121. *possit* I. M. Heusinger: *possint* C. — *nefas et uitium* ABHabc, *nefas et impium* p et T. (*et vitium* ego seclusi.) ‖ 122. *si ne in - - nolent* Stürenburg: *si in - - nolint* ABHab, *si in - - volent* c. ‖ 124. *de civium* del.

Hieron. Wolfius. — *discribere* nos: *describere* C. Cf. §. 21. 51. II, 15. ‖ 126. *turpem* c: *formam* ABHab, *foedum* Klotz. ‖ 127. *nec oratio obscenitate* Manutius. ‖ 128. *nominibus* ABHab: *nominibus ac uerbis* cp et T. — *turpia sunt* BHac, *turpia* (omissa copula) Ab. — *teneat* C. ‖ 130. *venustas est* Halmius: *uenustas sit* CT. ‖ 131. *in* ante v. *ingressu* om. C. ‖ 135. *ut quique aderunt* Lambinus. — *omnes* om. ABHab. ‖ 137. *magnam autem partem* Lambinus: *magna autem parte* C, *magna autem in parte* Unger. — *id* in aliquot codicibus omissum ego seclusi. ‖ 139. *modi* Nonius (p. 132. et p. 140.) et cp: *generis* a et T, om. BHb. — *antiqua et quam* C. ‖ 140. *imitati* ego seclusi. ‖ 145. *apparet - - desiderat* C. ‖ 146. Lacunam ante v. *animadversoresque* ego significavi *spectatores* supplevit Klotzius (in Prooemio), *iudices* alii; particulam *que* del. multi. — *quale quidque* [*eorum*] *sit* Unger. — *illos* Anemoecius: *in illos* BHbc, *alios* p, *in illis* a et T. ‖ 149. *sic ut* p et Nonius (p. 359.): om. BHabc. ‖ 150. *quorum* ante *artes* cum Ernestio del. Kayser. ‖ 151. *quibus autem in artibus* nos: *quibus autem artibus* CT, *in quibus autem artibus* Lund. — *nihil homine nihil libero* C. ‖ 152. *una est* Fleckeisen: *una sit* CT. ‖ 153. *omnia* Lambinus: *quamvis omnia* C. — *deorum et* del. Gernhard. — *rerum naturae - - nulla actio* Car. Scheibe: *naturae - - nulla actio rerum* C. — *haec cognitio anteponenda* operae Turicenses. ‖ 155. *officia iustitiae* del. Unger. — *utilitatem* BHab: *caritatem* cp et T. ‖ 157. *agendi congregandique* BHab, *agendi concertandique* Unger. — *ex* utroque loco del. Kayser. — *itemque - - inmanitas* del. Pearce, post §. 158. transponit Unger. — *remota communitate* C: *remota a communitate* cum Anemoecio T. ‖ 160. *effectum est* Halm et Fleckeisen: *effectum sit* CT. — *etenim - - prudenter* del. Unger.

## M. TULLII CICERONIS DE OFFICIIS

### LIBER SECUNDUS.

§. 1. *in quo - - maxime utile* del. Heumannus et Facciolatus; *tum ex - - maxime utile* om. BHab. ‖ 4. *temporibus* Victorius: *temporis* BHab, *tempori* c. ‖ 7. *quod sequatur* cum Ernestio Kayser. ‖ 8. *disputantur* C. ‖ 9. *verbo* om. p, ego cum aliis seclusi. ‖ 10. *genera* BHab: *genere* c et T. — *quicquid enim - - idem sit utile* del. Unger. ‖ 11. *apes* del. Facciolatus. ‖ 14. *opera habere* Ascensius: *opere habere* C. — *quae sint inanimae* C. — *et quae nocent* Iac. Fr. Heusinger: *quae nocent* Nonius (p. 330.), *et eae quae nocent* CT. ‖ 15. *nulla esse posset* cum Guelferbytano quarto Kayser. — *qui - - subveniretur* Gernhard: *qui - - subueniret* BH, *quid - - subueniret* ab, *quis - - subueniret* c. — *mutuandisque facultatibus et commodandis* Nonius (p.275.): *mutandisque facultatibus et commodis* CT. ‖ 17. *in tractatione* BHab: *in usu et tractatione* cp, *in* [*usu et*] *tractatione* T. ‖ 22. *et beneficiorum* Pearce: *aut beneficiorum* C. ‖ 30. *nostra ammirantium* Bake. — *enim una* nos: *enim est una* C. — *aeque* Lund (deleto *est* post *utrisque*): *eaque* C. ‖ 31. *qui inscribitur Laelius* del. Gulielmius. ‖ 32. *voluntate benefica benevolentia movetur* del. Herm. Sauppe. — *uehementer autem amor* BHbc. ‖ 33. *et fidis* del. Facciolatus et Pearce. ‖ 34. *iustitia - - poterit* ego seclusi. (*iustitia - - prudentia* del. Pearce.) ‖ 36. *eos haud contemnunt quidem* b: *eos contempnunt quidem nequaquam* c, *eos contemnunt quidem neutiquam* cum ceteris T. (*eos non contemnunt quidem* Madvig.) Cf. Hand Tursell.

IV. p. 182 sq. ‖ 37. *adficiunt* Lambinus: *adficiuntur* C. ‖ 38. *perspectum est* Wagner (Orthogr. Vergil. p. 434): *perspectum sit* CT. ‖ 39. *iniusti habebuntur* del. Facciolatus. ‖ 40. *bargulis* C. — *latro* ego seclusi. ‖ 41. *inops* codd. dett.: *in otio* BHabp, *inicio* c. ‖ 43. *ueram iustitiae gloriam* C. ‖ 45. *alteri* del. Graevius. ‖ 46. *cum pietate* Victorius: *tum pietate* C. ‖ 47. *et, qua* Manutius: *ex qua* C. ‖ 48. *sermo est* Orellius (in commentario): *sermo sit* CT. — *orationis* del. Fleckeisen. — *appellando* Gulielmius (cum tribus libris): *appellando sermone* C. — *excitat* Car. Langius: *excitat gloriam* C. ‖ 49. *et apud populum* om. BHab. ‖ 50. *ut ii - - ulciscendi* om. BHab. — *M'. Aquilio* Manutius: *manilio* BHab, *aquilio* c. ‖ 51. *maxuma autem* Kayser. ‖ 52. *in utraque* Lambinus: *in utroque* CT. ‖ 54. *quae constet* CT. ‖ 56. Fort. *fructum maxumum diuitiarum.* Cf. §. 64. — *Aristoteles* ('de divitiis') C: *Aristo Ceus* cum Beiero T. Cf. Bernays 'die Dialoge des Aristoteles' p. 133. — *eff. non demiremur* Lambinus, *eff. non miremur* Bake, *effusiones admiremur* Ursinus. — *quae fiant* c, probante Kaysero. — *ait enim* Car. F. W. Müller (Philol. XIX. p. 630): *at ii* (*hi, hii*) CT. — *primo* BHab: *primo auditu* c, *primo* [*auditu*] T. — *tempus*, eaque a levissumo* Lund: *tempus eaque a leuissumo* C, *tempus capiatur, eaque a levissimo* Beier, *tempus capiatur a levissimo* Herm. Sauppe. ‖ 60. *quamquam* BHbc: *quamquam enim* a et T. ‖ 63. *deterrenda* nos: *in deterrenda* CT. ‖ 64. *Athenis* del. Heine. — *Laciadas* del. van den Es. ‖ 65. *consilio iuvare* del. Muther 'Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XVII. p. 603. ‖ 66. *gravior* del. Lambinus. — *quoque* del. Facciolatus. ‖ 70. *factum est* Halm et Heine: *factum sit* CT. — *aut, si forte, in liberis* del. Unger. (*si* om. BHab.) ‖ 71. *opulentior* Lambinus: *utentior* CT. ‖ 73. *oratio ad* cp: *oratio est ad* BHab et T. ‖ 74. *malo enim alii quam* a: *malo enim aliene quam* c, *malo enim quam* BHbp, *ita malo enim quam* Heine. — *necessariae* BHab: *ad victum necessariae* cp et T. ‖ 75. *Italicum* del. Bake. ‖ 76. *potitus* I. F. Heusinger: *potitus est* C, *potitus* [*est*] T. ‖ 80. *at propter* C. ‖ 82. *conditam qui cum* C. ‖ 84. *quae cogitarat* BHab: *quae cogitarat, cum ipsius intererat, tum* cp et T. — *ea* del. Kayser. — *peccare* del. Bake. ‖ 86. *praetermittendis voluptatibus* del. Heine. ‖ 87. *sed toto hoc de genere - - hoc libro disputatum est* ex §. 90, ubi ante verba *reliqua deinceps persequemur* legebantur, huc transposuit Unger. — *etiam de augenda* Unger: *etiam de utenda* BHab, *vellem etiam de utenda* cp et T. ‖ 88. *et externa cum corporis* et deinceps *cum corporis - - corporis viribus* del. Unger. ‖ 89. *quid tertium? male pascere* om. BHab. Ante *male* Heine addidit *vel* e Columella R. R. VI. praef. §. 5.

## M. TULLII CICERONIS DE OFFICIIS

### LIBER TERTIUS.

§. 10. *et non perfecisset* del. Muretus, Burmannus, alii. ‖ 15. *compareant* Anemoecius: *comparant* BHab, *appareant* c, *comparent* p. — *qui idem quid* C: *qui quidem, quid* cum aliis T. (*idem* del. Madvig.) — *cum sint docti* C. ‖ 16. *aut Aristides* del. Io. Mich. Heusinger. Fort. *aut cum Fabricius, ut Aristides, iustus nominatur.* Cf. §. 87. — *ab hoc* Lactantius (Inst. div. VI, 6.): *ab his* C. — *sunt* om. C. ‖ 18. *honestum sit, sed* c: *honestum, sed* cum ceteris T. (*honestum est, quod* Fleckeisen.) ‖ 19. *immo vero honestas utilitatem: honestatem utilitas secuta est* nos: *immo*

*uero honestas utilitatem secuta est* C, *immo vero honestatem utilitas secuta est* cod. Basileensis, *immo vero honestas utilitatem: et utilitas honestatem secuta est* Unger coll. Ambrosio de off. cler. III, 9, 60. ‖ 20. *quibus et honestum aliquid non utile et utile* Lambinus: *quibus et honestum aliquid non utile aut utile* BHab, *quibus aut honestum aliquid non utile aut utile* c et T. ‖ 24. *detrahere autem - - generis eiusdem* e §. 21. inculcata, iam Grutero et Facciolato suspecta, ego seclusi. ‖ 28. *vel corporis,* ** *vel etiam ipsius animi, quae vacent iustitia* Unger: *uel corporis uel etiam ipsius animi quae uacent iustitia* C, *vel corporis vel etiam ipsius animi, quae vacent iniustitia* cum Ubaldino T. In lacuna haec fere excidisse opinatur Unger: *et rursus magis esse secundum naturam hominem homini prodesse quam omnibus bonis vel fortunae excellere vel corporis.* ‖ 29. *minime vero - - mei gratia* cum Ungero seclusi, qui recte observaverat, ad utramque quaestionem §. 30. demum responderi. Idem nuper haec verba inter caput quintum et sextum transposuit, ubi tamen responsioni (*minime vero*) nullus locus est. ‖ 32. *et potius summa distractio est* malim abesse. — *humanitatis corpore* Muretus: *humanitate corporis* C. ‖ 33. *ad quas ipsas - - turpe non sit* ante verba *Eius modi igitur* transponit Unger. — *consultationes superioribus - - praecepta sunt, ex quibus* Pearce: *consultationes ex superioribus - - praecepta sunt, quibus* CT. ‖ 34. *ut eam* Unger: *ut ea* CT. Cf. §. 56. — *venerunt* Manutius: *uenerint* C. ‖ 36. *et civium* del. Unger. ‖ 37. *ergo - - deliberatio* del. Kayser. ‖ 38. *peccare, quam si non haberet* del. Madvig. ‖ 39. *nequaquam* Manutius: *quamquam* C. ‖ 40. *deliberatur* Heumannus: *deliberetur* CT. — *patriae consulere* del. Kayser. ‖ 44. *dicenda erit* Car. F. W. Müller (Philol. XIX. p. 624.): *dicenda sit* C, *dicenda est* cum Lundio T. ‖ 45. *factus sit* Manutius: *factus est* C. ‖ 48. *atqui* Victorius: *atque* CT. Cf. Fleckeisen Misc. crit. p. 23. ‖ 53. *immo vero necesse est* p: *immo vero, inquiet ille, necesse est* c, *immo vero [inquiet ille] necesse est* T, om. BHab. ‖ 54. *materiatae, ruinosae* C: *materiatae sint, ruinosae* cum aliis T. Copula omissa verba *ignoretur - - serpentis* aut delenda erant aut post verba *nemo sciat* transponenda. ‖ 56. *diiudicanda est* Unger: *diiudicanda sunt* CT. ‖ 58. *temperi* Fleckeisen: *tempori* BHb et T, *tempore* ac. ‖ 60. *enim C. Aquilius* nos: *enim ea quilius* b, *enim ea quibus* H[1], *enim G. aquilius* c, *enim aquilius* BH[2]a. — *cum ex eo quaererem* C. ‖ 61. *atqui* Aldus: *atque* CT. — *ut tutelae* Pearce, *in tutela* Unger. — *Plaetoria* Beier (ex tabula Heracleensi): *laetoria* Hab, *letoria* B, *latoria* c. Cf. Cic. de deor. nat. III, 74. ‖ 63. *neque enim - - sunt civitatis* del. Heine. ‖ 64. *sed, sive - - semper est utile* del. Kayser. — *certe* Lambinus: *recte* C. ‖ 66. *Ti.* Car. Langius: *titum* (vel *t.*) C. — *proscripsit insulam* Cobet: *proscripsit insulam. uendidit* BHab, *proscripsit insulam et uendidit* cp. ‖ 67. *omnes* om. C, quo omisso verba *huius modi - - diligenter tenentur* post illa *quo iure esset teneret* transponit Unger. — *serviebant* I. Fr. Heusinger: *sergio seruiebant* BHab, *sergio alii seruiebant* c. ‖ 68. *domum propter vitia vendas* del. Unger. ‖ 74. *nomen illorum* del. Victorius. — *propulsat* Orellii cod. Bern. d: *propulsat a suis* C. Cf. I, 65. ‖ 75. *cui* nos: *qui* C. ‖ 77. *C.* nos: om. C. ‖ 81. *forma* del. Lund; alii del. *species.* ‖ 82. *quid enim - - beluae* post verbum *exceperit* transponit Unger, ego seclusi. — *nonne idem* (quod Marii) *faciunt? quid is* Unger. —

*quam turpe esset* C: *quam turpe et quam inutile esset* alii, *quam turpe [et quam inutile] esset* T. — *Eteocles vel potius Euripides* ego seclusi; *vel potius Euripides* del. iam Wyttenbach et Porson. || 84. *benevoli* Stürenburg: *boni sunt* BHab, *beniuoli sunt* c. — *putas esse, qui* Kayser. || 86. *potenti* Nonius (p. 118.): *potente* C. — *clam* altero loco del. Cobet. || 89. *quam navigantem* Io. Mich. Heusinger: *quam si navigantem* C. || 90. *sibine uterque* Victorius: *sibi neuter* C. — *immo vero ipsi patriae* Bake Schol. Hypomn. V. p. 64. || 91. *quaerit etiam - - quos nominavi, controversia* ante caput quartum decimum transponit Unger, mutato numero singulari *quaerit* in pluralem *quaerunt*. || 93. *promisisset* nos: *promisisse* C. || 94. *atqui* Fleckeisen (Misc. crit. p. 24 sq.): *atque* CT. — *quid? quod - - a Neptuno?* ego seclusi. — *cui cum - - fuit luctibus* del. Valckenaër. || 95. *facere promissa - - non honesta* del. Kayser. || 96. *ac de prudentia - - et temperantiae* del. Unger. || 97. *ut aliquis fortasse dixerit* Heumanno auctore seclusi. || 98. *percepisset* C. — *sacrata* ABHab, *sacratum* c. || 102. *num igitur*] *Non igitur* C. — *fregistine* ABHab, *fregisti* c. || 103. Fort. *hostium est actum*. || 105. *non modo summum* cp. || 107. *est autem - - servanda* del. Unger. — *id si non fecerit* del. Fleckeisen. — *definitus* del. Gruterus et I. M. Heusinger. || 109. *ti. minucius q. emilius* C. || 110. Post verba *non fieri* quaedam excidisse opinatur Kayser. || 112. *cum primo lucis* c, *cum primo luci* I. Fr. Heusinger coll. Nonio p. 210. — *ut congressus est* cp, probante Kaysero. — *atque hic - - in filium* del. Ernestius. || 113. *unum, qui* Unger: *novem revertisse dicit re a senatu non impetrata: unum ex decem, qui paulo post quam erat* c et T om. ABHab. || 114. *sed illud - - vincuntur* del. I. M. Heusinger. || 116. *conlaudandam* nos: *claudandam* B¹H, *claudendam* B², *laudandam* Aabc. || 117. *iudicat* Lambinus: *dicat* C. || 119. *calliphonem* C. — *et malorum* del. Muretus. || 121. *monitis* Lambinus: *monumentis* (s. *monimentis*) C. Cf. Philipp. XIV, 20. ad famil. V, 13, 3.

## M. TULLII CICERONIS PARADOXA STOICORUM.

§. 3. *de continentia, de morte*] *de contemnenda morte* Walker et Th. Bentley. || 4. *ab ipsis etiam παράδοξα appellantur* del. C. F. W. Müller. — *id est in forum* om. Ascensius. || 6. *Paradoxon I.* et ceteros titulos om. C. — *ex Socraticorum* (cum uno codice Aldi Manutii) C. F. W. Müller (coll. §§. 4. 23. Acad. II, 136.): *exoticorum* AB¹V¹, *ex atticorum* B², *ex stoicorum* V², *ex otiosorum* cum Marklando T. — *hominum* del. Kayser; sed cf. Q. Cic. de petit. cons. §. 46. *homini Platonico*. — *res tanta dici potest* C: *res tanta dici poscit* Victorius, *res tanta [dici] poscet* de Halmii coniectura T. — *circumfluentibus* C. — *nec satiatur* et *ea qui habent* del. Kayser. || 7. *pecuniae membra* del. Bentley. — *ut et inprobi habeant et absint probis* Madvig: *ut etiam inprobi habeant et obsint probis* C, *ut etiam inprobi habeant et absint probis* T. || 9. *si quod* Bentley: *si quid* C. || 10. *inlustrata* C: *illustranda* alii. — *haec quae - - disputari videntur* del. Halmius. — *ad avaritiam* et *ad delectationem* et *ad delicias* et *ad voluptates* del. Kayser; sed cf. Cic. de imp. Cn. Pomp. §. 40. || 11. *regum* del. Madvig. — *escendit* A¹ B¹: *scendit* B², *ascendit* A²V et T. — *Saliorum* nos: *aliorum* CT, *istorum* Lambinus. || 12. *M'.*] *M.* C. — *quid minor* om. C (?) T. — *esse et* Cratander:

*esset et* CT. — *uideretur* V²: *uidetur* C. ‖ 17. *non* ante v. *repugnanti* del. multi, etiam C. F. W. Müller in Philologo Schneidew. XIX. p. 327. et in Iahnii Annal. vol. 89. p. 279 sq. ‖ 18. *terribilis* C: *est terribilis* cum duobus codd. Moseri T. — *te lubidines torquent* nos (cum uno codice Moseri): *tuae lubidines torquentur* C, *te tuae libidines torquent* alii. — *libere* A²B: om. A¹V et T. ‖ 20. *transeundi* C: cum codice Gudiano om. T. — *nascantur* C. — *si non licuit* del. Kayser. ‖ 21. *in decem milibus* Manutius: *in decem milibus pondo auri* C. ‖ 22. *huc* ABV²: *hic* V¹, *huic* T. — *facta, quando a* C. ‖ 23. *nobis* Ernestius: *bonis* C. ‖ 24. *iudicare - - possim* O. Heine: *iudicari - - possim* A¹V, *iudicari - - possint* A²B. ‖ 25. *figere* Lambinus: *fingere* C. ‖ 26. *si vis, sane sint breviora, leviora qui possunt videri* Car. F. W. Müller: *si uisa* (*uisae* A¹, ut videtur) *sint breuiora. leuiora uideantur qui* (*quo* V) *possint uideri* C, *Visa sint breviora, leviora qui possunt* cum Madvigio T. — *quicquid peccetur* C. ‖ 27. *dementem * * * * rebus* A: *dementem omnes stultos insanire rebus* (expunctis verbis *omnes stultos insanire*, quae post Graecam inscriptionem omissa sunt) B, *dementem insanire rebus* V, *dementem insanire * * * * * * rebus* T. Cf. C. F. W. Müllerum in Iahnii Annal. vol. 89. p. 132. Magnam hic esse lacunam et quae sequuntur fragmentum esse alius paradoxi, quam cuius titulus praescribitur et prima verba, monuit Madvig. Iam Scioppius monuerat ea, quae sequuntur, pertinere ad illud paradoxon: *solum sapientem esse civem, omnes autem stultos esse exsules.* — *inuictus * * potest* A: *inuictum* (corr. in *inuictus*) *potest* B, *inuictum putem* V. — *senatus nomine in re publica, non re* (*re non* Kayser) *erat* Borgers; codicum lectioni obelum praefixit Halmius, sed cf. C. F. W. Müllerum in Iahnii Annal. vol. 89. p. 277. ‖ 29. *conscientiam* C. F. W. Müller: *constantiam* CT. — *meis curis vigiliis consiliis stare te inuitissimo rem p.* C (quam lectionem etiam Moserus se probaturum fuisse dicit, si scriptum esset *conscientiam*, nec vero *constantiam*): *cum meis curis, vigiliis, consiliis staret te invitissimo res publica* de Halmii coniectura T. — *exitum* (i. e. *discessum*, cf. Cic. in Pison. §. 32. de prov. cons. §. 45.) C: *exilium* de Halmii coniectura T. — *ut* om. C. — *naturae* A¹V¹, *natione* Bentley. ‖ 30. *iter ad praecl.* C. ‖ 31. *iubeant, non eris tu exsul? exsul non appelletur is* Orellius: *iubeant appellet* (*appelletur* V²) *inimicus* C mance et corrupte. Emendatio certa nondum reperta est. ‖ 33. *putetur imperator. quo modo* C. ‖ 34. *recte uiuit* V (*uiuit* super verbo eraso): *recte sequitur* A, *recta sequitur* B, † *recta sequitur* T. (*recta sua sponte sequitur* Halmius.) — *eodemque feruntur* CT. — *quidem* om. V et T. — *si ut* A¹B¹V: *sicut* A²B²T. ‖ 35. *serui igitur omnes improbi serui. nec* C. — *aut alio quo iure* [*civili*] Kayser. — *abiecti et arbitrio* AB: *abiecti arbitrio* V, *abiecti, arbitrio* T. ‖ 36. *atque in pari stultitia sunt - - qui tractant ista* Madvig: *atque ut in magna familia stultorum sunt alii lautiores ut sibi uidentur serui sed tamen serui atrienses acuparii* (*actopiari* AB, *at uparii* V²) *stultitiae suae quos signa - - delectant et sumus inquit principes ciuitatis uos uero ne conseruorum quidem uestrorum principes estis sed ut in familia qui tractant ista* C. ‖ 38. *M'.*] *M.* C. ‖ 39. *denuntiatum est* Madvig: *denuntiatum sit* C. ‖ 40. *precari*] *praecie* V, *praec * ** (litteris post *c* prorsus evanidis) A, *prece* (sed *e* posterior in rasura) B, *precibus* de Halmii coniectura T. ‖ 41. *fracta* C. ‖ 42. *pos-*

*sessio sit* Halmius: *possessiost* B¹, *possessio est* cum ceteris T. ‖ 43. *se iudicet* C: *te iudicet* alii. — *diues est* C: *dives es* alii. — *ne exspectas quidem* Halmius: *exspectas quidem* C, *exspectas aut ne exspectas quidem* alii. ‖ 44. Fort. *signa sunt?* '*arca hominis dives*, *non animus appellari solet.*' *quamvis* cet. Similis transpositio est §. 49. — *Danaum* CT, *Danai* alii. (*si, ut aiunt, Danai cui q. s. f.* C. F. W. Müller.) — *hunc quando ego* C. ‖ 45. *tantum efficietur* Kayser; sed cf. Verrin. III, 119. ‖ 46. *pariter*] *partem* C. — *intercessiones pecuniarum* Car. Langius. — *coitionibus* C: *conditionibus* alii. — *cum liberis* C. — *clades* Ruhnkenius: *caedes* V, *cedes* AB, sed litteras *edes* in rasura habet A. (*caedes municipum* alii.) — *recordetur* C: *recordatur* alii. — *edictum* P. Manutius, Gulielmius, Madvig: *dilectum* CT. ‖ 48. *M'.*] *M.* C. — *plurimi est* nos: *plurimi sit* CT. — *possidet - - habendus est* Kayser: *possideat - - habendus sit* CT. ‖ 49. *sexcena* Laur. Valla: *sescenta* C, *sexcenta* alii. — *et* ante *vestem* del. Lambinus. — *non modo ad fructum ille est sumptus* C. — *cui possessio* C. ‖ 50. *M'.*] *M.* C. — *pauper tamen* cum Iac. Gauppio Kayser. — *fuit? habuit* Wyttenbach: *fuit; habuit* T.

## M. TULLII CICERONIS TIMAEUS.

Cap. 1. *cum* ante *P. Nigidio* om. C. — Post v. *consumpsimus* praeter partem exordii Ciceroniani desiderantur Timaei Platonici undecim paginae a pag. 17. usque ad pag. 27. ed. Steph., qua exeunte leguntur verba ἔστιν οὖν δὴ κατ' ἐμὴν δόξαν πρῶτον διαιρετέον τάδε. Hinc incipit Tulliana Platonis oratio. ‖ 2. *habeat* Boëthius: *habet* C. — *quod adfert - - expers* om. B. (*alterum opinione* (comprehenditur), *quam affert sensus rationis expers* Car. Fr. Hermannus.) — *proponit* C. — *quod semper unum idem ut sui simile* C. — *sic ergo* Victorius: *si ergo* C. ‖ 3. *explicat* Orellius et corr. V: *explicata* C. — *convinci possit* Kayser. — *efficta* Perionius: *effecta* C. — *avemus* Iac. Cuiacius: *habemus* C. — *machinatus est* nos: *machinatus sit* CT. — Post verba *genere praestantius* desunt verba Platonis νοῦν δ' αὖ χωρὶς ψυχῆς ἀδύνατον παραγενέσθαι τῳ, quae alii aliter expresserunt, Lambinus sic: *intellegentiam autem ulli rei adiunctam esse sine animo nefas esse.* ‖ 4. *id quidem* ABGV: *ex his quidem* EM. — *partita et inchoata* Kayser. — *siue in diuerso genere* C. — *cernitur* Kayser. — *ei* Lambinus: om. C. — *idemque tractabile* C. — *porro gigni* C. — *aspici ac* nos: *a specie ac* C. — *quae constringit* Kayser. ‖ 5. *trium*] *primum* ABEM, *prima* V¹, *primo* GV². — *ut ei* Gesnerus: *uti* C. — *postremo comprobetur* C. — *unum enim interiectum* C — *se ipsum et* corr. antiqua m. M: *se ipse et* ceteri. — *posset - - posset* Lambinus: *possit - - possit* C. — *unde altera gigneretur* C. — *vi caloris vel frigoris* Halmius: *uel caloris uel frigoris* C. ‖ 6. *reliquos* corr. antiqua m. M: *reliquas* ceteri. — *globosum* Orellius: *globosus* C. — *posset* Klotz: *possit* C. — *incisum* Lambinus (et marg. V): *inclusum* C. — *simillimas* Perionius: *simillimae* s. *simillime* C. — *externa mundi* C. — *aut aliqua membra* C. — *ingressum corpore sustineret* C. — *figurae eius esset* Orellius: *figuratus sit* ABEM (in A una littera inter *a* et *t* erasa), *figurant* (corr. in *figuram*) *sit* V, *fine eius sit* G. — *esse possit* C. ‖ 7. *in corporibus* Lambinus: *ex corporibus* C. — *vi cum* Perionius: *uel cum* C. — *alienam, quae permiscens* Orellius: *alie-*

*namque permiscens* AV, *alienaque permiscens* G, *alienam permiscens* BEM. — *quas in intervallis* Car. F. W. Müller: *quas interuallis* C. — *numerus ad* om. C. — *comparationemque* ego seclusi; *que* om. C. — *sex* M$^2$: om. C. — *secuit*, *iam* margo ed. Cratandrinae: *secui etiam* A, *sequi etiam* BEGMV. — *omnem consumpserat* C. — *mediamque* (*medium* E) *accomodans* C. — *alterum interiorem* Manutius: om. C. — *eumque qui - - hunc autem citimum - - quem solum individuum* Manutius et Henr. Stephanus. — *divisisset* Manutius: *caeli diuisisset* C. ‖ 8. *divinum* Orellius: *diuinus* ABEV, *diuinis* corr. in *diuinus* M, *diuine* G. — *adspectabile* Henr. Stephanus: *spectabile* C. — *concentionisque* Lambinus: *contentionisque* ABM, *contentionisquae* V$^1$, *contencionisque* E, *consensionisque* G, *consensionisquae* V$^2$. — *compactus* Manutius: *conpacta* C. — *arripuit* Manutius: *arripuisset* C. — *per se* Orellius: *per quam* C. — 'Post *quippe qui* exspectabas *moveatur discernatque - - et cetera diiudicet*.' Or. — *quaeque in eodem* Orellius: *cum eodem* C, *cum in eodem* T. — *eam* Manutius: *eandem* C. — *potest, et orbis* Orellius: *potest, orbis* CT. — *firma* B$^1$, *firmat* AB$^2$EGMV. — *continentur. ius natura conuerteret ut terram* nulla lacunae significatione C. Excidit tantum fere orationis Platonicae, quantum una complectitur pagina ed. Steph., ubi ultima ante hanc lacunam verba leguntur p. 37 C: *νοῦς ἐπιστήμη τε ἐξ ἀνάγκης ἀποτελεῖται.* Post eandem prima p. 38 C. haec sunt: *ἐξ οὖν λόγου καὶ διανοίας θεοῦ τοιαύτης πρὸς χρόνου γένεσιν* cet. ‖ 9. *Ratione - - et lunae* conservavit Nonius s. v. *Curriculum* p. 198. — *ratione* Sigonius: *rare* codd. — *temporis curriculum* Sigonius: *temporis curris curriculum* codd. — *eaque concursatione, quam inter se habent* Perionius: *eaque inter se concursationes habent* AB$^1$MV$^1$, *ea quae inter se concursationes habent* B$^2$, *eaque inter se conuersiones habent* E, *easque inter se concursationes habent* GV$^2$. (*easque inter se concursationes habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios ut vincant vicissimque vincantur* Kayser.) — *aliique alios* C. — *attingimus* C: *attigimus* T. — *sibi* E: *ibi* ABGMV, *unum* T. — *quidque* C. — *animantia* Manutius: *tum animantia* C. — *tardius quae maiorem, celerius quae* Astius: *tardiusque maiorem celeriusque* C. — *helicae* Victorius (in Castigationibus): *felicitate* C. — *ab eius, quod* margo ed. Lamb. a. 1584: *ab eo quod* C. — *nomine* Henr. Stephanus et cod. Memmianus: *nomen* C. ‖ 10. *expressa* Henr. Stephanus: *impressa* C. — *aquatile* Lambinus: om. C. — *divini animantis maxime* Kayser. — *natura efficere* C. — *sapientiae quam* Lambinus: *sapientiamque* C. — *in eodem aeque, et idem de omnibus semper atque uno modo cogitaret* Kayser. — *anticam* Victorius: *antiquam* C. — *orbum* nos: *orbem* C. — *mutabili erratione* Henr. Stephanus: *mutabiliter ratione* ABV, *mirabiliter ratione* G, *mutabili ratione* EM. — *lusiones* Henr. Stephanus: *flusiones* A$^1$B$^1$V, *fluxiones* A$^2$B$^2$EGM, *flexiones* alii. — *deos* om. cod. Uffenbachianus et ed. Bononiensis. — *quisque temporibus* C. — *quaeque* Perionius: *quae* C. ‖ 11. *enuntiare* Henr. Stephanus: *nuntiare* C. — *eorum* del. Lambinus. — *notis* ego seclusi; *de suis sibique notis* Kayser. Plato simpliciter: *οἰκεῖα φάσκουσιν ἀπαγγέλλειν.* — *quos* Manutius: om. C. — *usurpari atque appellari* Manutius: *usurpare atque appellare* C. — *vetere* nos: *ueteri* C. — *effecta si sint* nos: *effecta sint* C. — *imitaminique* Orellius: *imiteminique* C. — *creabuntur* Lambinus: *creantur* C. — *satus-*

*que* Henr. Stephanus: *statusque* C. — *tradetur* ed. Bononiensis: *traditur* C. ‖ 12. *superiorisque* Henr. Stephanus: *superisque* C. — *semper isdem* C. — *ab iis* Lambinus: *a diis* C. — *animos corporibus* Perionius: *animis corpora* C. — *ad corpora* Manutius: *ad corpora necessitate* C. — *excitatum coniunctumque* Perionius: *excitato coniunctoque* C. — *ira et metu* C. — *contrarie* Henr. Stephanus: *contrarios* C. — *dediderit* Lambinus: *dederit* C. — *anima, aqua, terra* Wesenberg: *anima atque terra* C. ‖ 13. *aliosque in t.* C. — *terram - - lunam* Perionius: *terra - - luna* C. — *quae sunt spatiorum temporis signa et notae* nos: *quae sunt ad spatiorum temporis signa et notae* C, *quae sunt ad spatiorum temporis significationem notae* alii, *quae sunt ad spatiorum temporis significationem* [*notae*] Halmio auctore T. (*ὅσα ὄργανα χρόνου* Plato.) — *principes se ducesque* Manutius: *principem se ducemque* C. — *inligabat* C. — *totum*] *motu* ABEGM, *motum* V. — *pone et ad* Lambinus: *pone ad* C. — *modo illuc*] Tres fere desunt paginae orationis Platonicae. Verba ante hiatum ultima haec sunt apud Platonem p. 43 B ed. Steph. *κάτω τε καὶ ἄνω καὶ πάντῃ.* Abruptae orationis filum his verbis p. 46 A rursus annectitur: *ἑνός τε αὖ περὶ τὴν λειότητα* cet. ‖ 14. *sed si*] *sed ii* $A^1$, *sed his* $A^2$, *sed tis* B, *sed iis* $V^1$, *sed is* $EGMV^2$. — *existimant* Henr. Stephanus: *aestimant* ABM, *estimant* EV, *extimant* C. — *ignis, anima, aqua, terra* nos: *ignis aqua terra* C, *ignis et aqua et anima et terra* alii. Cf. c. 12. — *neque dabitur.*] Pag. 47 B ed. Steph. haec exstant Platonis verba *οὐδ' ἥξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωρηθὲν ἐκ θεῶν* —, in quae exit hoc Ciceronis fragmentum. Hinc orationis Platonicae paginae XLVI desiderantur.

## M. TULLII CICERONIS DE RE PUBLICA

### LIBER PRIMUS.

§. 1. *G.* CT. — *a portis huius urbis avorsum* Dobree. — *fuerunt, et quia sunt* Halmius: *fuerunt et qui sunt* C. 'Prima manus in eo erat ut scriberet QVIA, sed ex A statim fecit S.' Du Rieu. (*fuerunt, quia sunt* Kayser.) — *haud* Maius: om. C. ‖ 2. *quod non ab* Maius: *quod ab* C. — *discripta* Halmius: *descripta* CT. — *turpitudinis* Heinrich: *turpidinis* C. ‖ 3. *expertes sunt* Osann et Otto: *expertes sint* C. — *voluntatem* Moser: *voluptatem* C. ‖ 5. *Atheniensium* del. Kayser. ‖ 6. [*principum caedes*] Mosero auctore T. (*principum caedes, aliorum multorum pestes* Urlichs 'Eos' I. p. 64.) — *meo* Arusianus Messius (p. 216 Lindem.): om. C. ‖ 7. Quae huic §. praecesserint, apparet ex or. Pisoniana §. 6 extr. et epist. ad famil. V, 2, 7. ‖ 8. *genuit et educavit* Kayser. ‖ 9. *exceptare* Halmius: *expectare* CT. ‖ 10. *accidere posset* CT. ‖ 12. *pluribus* Moser: *plurimis* C. — *si* [*qui*] *ipsi* Kayser. ‖ 13. *discendi* Maius: *discedendi* C. — *essemus * * auctores* Halmius: *essemus auctores* C. (*facultatem, non modo - - docendi esse possumus auctores* Fr. Buecheler.) — Fort. *rerum p.* (*publicarum*) *pertineret.* — *est praetermissum* nos: *praetermissum* $C^1$, *praetermissum puto* recentior manus in C et T, *praetermissumst* Halmius. ‖ 14. *Tuditano et Aquilio cos.* Osann: *Tuditano cons. et Aquilio* CT. — *tempus est ad* C (sed *est* supra versum): *tempus ad* T. — *liberos* C. — *tu vero* Reisig: *atutuero* C (deletis litteris *ut*), *at tu vero* Maius, *at tu* Heinrich. — *libente* Maius: *libenter* C. ‖ 15. *consequi posset* Lehner: *consequi possit* CT. ‖ 16. *causa* Nonius (p. 260): om. C. ‖ 17. *huius* Klotz: *lau-*

*tus* C, *laudatus* Steinacker, *totius* Franckius. ‖ 18. *aut altero* Moser: *an altero* C. — *M'.* nos: *M.* CT. ‖ 20. *excellis* Moser: *excello* C. ‖ 22. *iudicavi* Krarup: *iudicam* C¹, *iudicabat* C², *iudicabam* cum Maio T. — *astris stellisque, quae caelo inhaercrent* nos: *astellisque* (superscr. litteris *ris* et deletis litteris *ell*) *caelo inhererent* C, *astris caelo inhaerentibus* Maius, *astris quae caelo inhaererent* T. — *non potuisse fieri* Maius. — *in eo* Heinrich: *in ea* C. — *caelo* ante v. *sphaera* del. Heinrich. ‖ 23. *esse semper* Halmius: *essemper* C, deletis litteris *es.* ‖ 24. *est* Maius: om. CT. ‖ 25. *oppositu* Beier: *oppositum* C, sed litteram *m* deletam esse testatur Du Rieu. — *qui ut scribit*] Maio delenda videtur particula *ut* vel potius transferenda ante *Nonis Iunis*, ut fiat integer Ennii versus; Halmius coniecit *quum ut scribit*, ut *quum* versum hexametrum Ennii expleat; *qui sic scribit* Mommsen. — — *trecentesimo quinquagesimo* nos: *quinquagesimo* (superscr. *ccc*) C, *quinquagesimo et ccc* Osann, *quinquagesimo ccc* T. ‖ 27. *deterrimorum* Halmius: *teterrimorum* C. ‖ 28. *de qua modo dicebatur* del. Osann. — *qui sint politi* Bake. ‖ 29. *et doctrina eruditi* Moser. ‖ 30. *egregie - - Sextus* del. Dobree et Osann. — *et* [*catus*] *fuit* Dobraeo auctore T. — *non quod ea quaereret* Kayser. — *erant* Maius: *erat* C. — *Achillis* Maius: *Achilles* C. — *quaesit* Leopardi et Heinrich: *quidsit* C. — *observat, Iovis* Maius: *observationis* C. — *beluae* Heinrich: *beluarum* C. — *atqui* Kayser: *atque* CT. — *fusa* Madvig: *transfusa* C. — *aliquid valent, id valent* Heur. Alanus (coll. Cic. de divinat. I, 80): *aliquid valent* C, *aliquid, id valent* cum Car. F. W. Müllero T. ‖ 31. *auctore Q. Metello* Osann. — *molientibus* Moser: *moventibus* C. — *locupletibus* del. C. F. W. Müller. ‖ 32. *molestus; nam aut* Kayser. ‖ 34. *cui malimus* Osann: *quam alimus* (*alius*) codd. — *duobus Graecis vel peritissimis* Maius: *duobus vel graecis vel peritissimis* C teste Maio, *duobus vel graecis peritissimis* C teste Du Rieu, cui 'secundum *vel* abesse in codice apparuit,' *duobus Graecis peritissimis* cum Heinrichio T. (*duobus Graecis* del. Kayser.) ‖ 35. *consumserim* Maius: *consumserint* C. ‖ 37. *hominibus* Orellius: *nobis* C, † *nobis* T. ‖ 38. *et iam ingrediar* Halmius: *etiamgrediar* C¹, *et ingrediar* C². — *convenerit, tum demum decebit* C²: *convenerit et decebit* C¹, *convenerit*, [*tum demum*] *decebit* T. — *nisi quid sit* Heinrich: *nisi quod sit* C. — *quot modis* Maius: *commodis* C. ‖ 40. *Quid est* cet.] Hunc locum ad libros de re publica pertinere admodum incertum est. — 'Lactantii locum de Maii monitu hic inculcavit Nobbe egoque toleravi, ne quid desideraretur. Sed sententiae ipsae, certe usque ad verba *haec aliis delira*, petitae sunt potius e Lucretio V, 929—1159.' Or. ‖ 42. *aut delectis* Maius: *adiectis* C. — *optimum, sed tolerabile tamen et* C: *optimumst, tolerabile tamen, set* duce Hauptio T. — *aliud ut alio* Osann: *aliut alio* C. — *non inornato statu* Orellius coll. §. 43. *non tenebat ornatum suum civitas.* ‖ 43. *cum habeat* Heinrich, *quoniam habet* Halmius. — *habebat* Heinrich: *habebant* CT. ‖ 44. *ad invitandam animi licentiam* God. Hermannus, *ad immutandam animi sententiam* Dobree. — *et facili* Maius (in adnotatione) et Heinrich. — *virorum* Maius: om. C. ‖ 45. *deterrimus* Krarup: *teterrimus* C. ‖ 47. *magis* del. Madvig. — *delectorum iudicum* del. Kayser. ‖ 48. *fastidio superbiam natam esse* Heinrich, *fastidio et superbia nata esse regna* Moser. ‖ 49. *referente* Heinrich: *referenti* C. — *quorum*] 'Vel *quoniam* scribendum videtur, vel in

sequenti versu omittenda vox *regni*.' Maius. ‖ 50. *imperii singularis* del. Heinrich. — *populo oppresso dominantem* del. Creuzer. — *tam enim esse* Maius: *tamen inesse* C. — *rex* del. Madvig. ‖ 51. *praeesse* Bake: *praeessent* C. — *tum a paucis* Madvig: *tum in paucis* C. — *re autem carent* Madvig: *re autem carent eo nomine* C. ‖ 52. *infirmitatem* Maius: *firmitatem* C. ‖ 53. *praecipua* Kayser. — *aequitas iniquissimast* Krarup, Leopardi, Madvig: *aequitas iniquissima sit* C. ‖ 54. *quod maxime probas* Halmius: *quid maxime probas* C. (*e tribus istis* [*quod*] *maxime probas? recte quaeris, quid maxime* Kayser.) — *separatim* C². ‖ 56. *principia capiamus* Maius (nulla e codice indicata varietate): *principiamus* C teste Du Rieu, *principium capiamus* de Halmii coniectura T. — *docti indoctique* Osann: *docti indoctique expoliri* C, *docti indoctique pariter* de Orellii coniectura T. Cf. Lactant. Inst. I, 11. Augustin. epist. 44. — *quid tum?* (*quid ita?*) *inquit L.* Dobree, *quid ad haec? inquit L.* Bake, cui adsentitur Kayser. — *constituta sunt* Moser: *constituta sint* C. — *ut ait, totum Olympum* Bake: *ut ait totum Olymphum Homerus* C, *ut ait Homerus, totum Olympum* Heinrich. — *similia ducimus* C. F. W. Müller. ‖ 57. 'Hunc locum, quo Maius lacunam explere conatus est, ex libris de re publica adumbratum esse parum videtur probabile.' Halm. ‖ 58. *ea vero* C¹T. — *rex fuerit* Heinrich: *rex fuit* C teste Maio; Du Rieu et Halmius silent. ‖ 59. *si forte* del. Steinacker. ‖ 60. *ab animo removendam ducebat* Weissenborn: *ab animo reducebat* C. 'Post *ducebat* est in editt. *eam consilio sedari volebat*, quae verba, ut nobis Detlefsen significavit, inter primam et secundam lineam alterius columnae p. 265. manu secunda adiecta sunt, quod colon insulsum expunximus.' Halm. — *vides, in* Creuzer: *videsi in* C teste Du Rieu, *videst in* C teste Maio, *vide si in* Maius (in ed. altera), *vides, si in* de Halmii coniectura T. — *regale si imperium* Maius: *regales imperium* C teste Du Rieu, *regale si mperium* teste Maio, *regale imperium* cum Maio (in ed. alt.) T. ‖ 61. *quaeso* Maius: *quasi* C. — *quonam* Maius: *quoniam* C. — *unus* [*inquit*] Christio auctore T. — *idem* C: *item* cum Heinrichio T. — *adducor, inquit* Maius (in adnotatione): *adducor igitur* C. — *ut propemodum adsentiar* Wolff: *et propemodum adsentiar* C, *et propemodum adsentior* Maius, *propemodum ut adsentiar* Heinrich. ‖ 62. *plus a* Creuzer: *uita* (superscr. *futura*) C. — *secessiones* Moser: *secessionem* C¹, deleta una littera *m* teste Du Rieu, *secessio* C² teste Maio. ‖ 63. *vim summae potestatis* Bake. ‖ 64. *diu* C¹: *dia* C², *dura* Steinacker, *dira* Otto. — *set patres, set deos* nos: *set patres et deos* CT. ‖ 65. *coepit* Moser: *coeperit* C. — *sin quando* Kayser. — *attulit* Moser et Nobbe: *attulerit* C. ‖ 66. *hausit* Eichstädt: *hauserit* C. — *puto* [*enim*] *tibi* Kayser. ‖ 67. *ecferunt laudibus* Klotz. — *inque* Doederlein: *in* (superscr. *qu*) C, *quin* Maius. — *liberi sic* Madvig: *liberi sint sic* C. ‖ 68. *auctorem* Zell: *morem* CT. — *id* Maius (in adnotatione): om. C. — *cedit* Maius: *cadit* CT, *evadit* Maur. Seyffert. — *ex illo* Maius: *ex illa* C. ‖ 69. *sit, ex tribus* Heinrich: *sit tribus* C. — *auctoritati principum inpartitum* Doederlein et Heinrich: *auctoritate principum partium* C. — *magnam* om. Nonius p. 109. — *conformatione* Maius: *conmutatione* C. ‖ 70. *nostra re publica* Niebuhr: *nostrae reip.* C et Nonius p. 244. — *si potero* Nonius et Arusianus (p. 212 L.): *si potuero* C. ‖ 71. *ac tuum quidem unius* Henr. Alanus: *ac tuum*

*quidem munus* C, *ac tuum quidem unius munus* Heinrich, *ac debitum quidem munus* de Halmii coniectura T. — *si habeamus* Madvig: *si habemus* C. ‖ Fr. inc. 1. Addidit hoc fragmentum C. L. Roth. ‖ Fr. 2. *plura* Mercerus: *plurima* codd. ‖ Fr. 5. Patricius hunc locum ex Ciceronis Hortensio petitum statuit.

## M. TULLII CICERONIS DE RE PUBLICA

### LIBER SECUNDUS.

§. 1. *Cum - - cupidi* supplevit Heinrich. — *discendi* Maius (coll. I. §§. 13 et 16.): *dicendi* C. ‖ 3. *populi R. originem* Du Rieu: *populi ririginem* C (priore *r* erasa et ex sequenti *i* facta *o*), *populi originem* Maius. ‖ 4. *inquit* Halmius: *igitur* C, *igitur, inquit* Moserus. Cf. I, §. 61. — *ingenio esse* Dobree et Schuetz: *esse ingenio* C. — *ut iam* Maius (in adnotatione): *ut etiam* C. — *validam urbem vel potentem* $C^1$, *validam urbem* [*vel potentem*] Creuzer. ‖ 6. *ipsa ante* Creuzer. — *non modo adesse* Osann. ‖ 8. *Graecia vetere* Christ. ‖ 9. *Thracam* Servius: *Thraciam* C. ‖ 10. *eodemque flumine* $C^1$; *ut* seclusit Halmius. (*eodemque utens flumine* Kayser.) — *mari subveheret* Niebuhr, *mari arcesseret* Moser, *mare absorberet* Lud. de Ian, *mari non absorberet* Osann, *mari † absorberet* T. (*ex mari adportaret* Kayser coll. Verr. II, 1, 57.) — *ulla alia in parte Italiae* Maius, *ulla in parte Italiae alia* Kayser. ‖ 11. *notata ac plane* Halmius: *notata plane* C, *notata planeque* Maius. — *tractus* Maius: *tractatus* C. — *ut unus* Maius: *unus* C. ‖ 12. *confecit* Maius: *conuenit* C. — *Consualibus* Maius: *consulib.* C; vox Mosero aut transponenda aut eicienda videbatur. ‖ 14. *discripserat* Buecheler: *descripserat* CT. — *discripta* idem: *descripta* CT. ‖ 15. *senatu quasi* F. C. Wolff et Dobree: *quasi senatu* C. ‖ 16. *discriptam* Buecheler: *descriptam* CT. — *bouum* $C^1$, *bovum* T. ‖ 19. *Homerum - - respuit* ex Augustino (de civit. dei XXII, 6.) suppleta sunt; nam folium hic in codice dilaceratum est, nec exstat in pag. 301. nisi dimidia pars columnae prioris et pag. 302. posterioris columnae pars item dimidia. — *tam exculta praesertim et prudens* Madvig: *iam exculta, praesertim eludens* Augustinus. — *respuit.*] 'Desiderantur in C litterae fere 230.' Mai. Lacunam sic explevit Th. Mommsen: *Hesiodum deinde, quamquam multis saeculis post Homerum fuit, tamen et ipsum constat vixisse ante Romulum. non multis annis post conditam urbem natus est Stesichorus, nepos* cet. ‖ 20. *nepos - - ex filia*] Supplementa sunt Niebuhrii. — *quo autem ille* Halmius: *quo vero ille* Mommsen. — *mortuus eodem est anno natus*] Supplementa sunt Mommsenii. — *Simonides - - Romuli*] Supplementa sunt Niebuhrii. — *ut facilius* Mommsen: *quo facilius* Niebuhr. — Verba *inveterata - - cognita* corrupta et mutila videntur Kaysero. ‖ 21. *et moribus* corr. C: *et a maioribus* $C^1$, *et a moribus* cum Maio T. ‖ 22. *persequente* Moser: *persequentem* C. ‖ 23. *gereret* $C^1$: *regeret* $C^2$. ‖ 24. *quo quidem* Maius: *quod quidem* C. ‖ 26. *quibus* corr. C: *in quibus* $C^1$T. — *his* in C m. sec. extra versum adiectum est. ‖ 27. *religionem atque clementiam* C. ‖ 28. *Pythagorae* Maius: *Pythagoraene* C. — *ipsius - - fuisse* addita sunt a posteriore manu in imo margine paginae superioris. — *aut certe* Krarup: *an certe* C. — *est enim Manili inquit id totum* corr. C: *est Manili inquit totum* $C^1$, *est, Manili, inquit, id totum* T. — *non solum ficta esse set* corr. C: *non facta set* $C^1$, *non modo non facta, set* de Halmii coniectura T. ‖ 30. *statues* Steinacker: *natues* C. —

*multo* in C superscriptum inclusit Halmius. — *fortunam mortuo* C, *fortuna. Nam mortuo* coni. Maius. ‖ 31. *liceret, atque ut togam pictam atque praetextam et latiorem clavum ac sellam curulem ab Etruscis, quos devicerat, regibus acciperet, populum rogavit: quo concedente haec in reliqua vita ornamenta usurpavit. cumque ad extremum procella ipse quoque aut fulmine absumptus esset, propterea non est creditus inter deos receptus tali morte* Maius. ‖ 34. *erudiit. Mortuo deinde Demarato et maiore filio universum patrimonium ad minorem natu devenit: qui spernentibus Etruscis se ortum exsule advena Romam hortatu uxoris cum ingenti re bona migravit. cumque facile* Maius. ‖ 35. *ex Etrusco nomine* Osann. Ciceroni errorem tribuit Maius. ‖ 36. *ↃCCC* Car. Tim. Zumpt: *ACCC.* C, *ac CC* Maius. — *post* Madvig: *postquam* C. ‖ 37. *Servius Sulpicius* $C^1$. — *famulorum in numero* Moser: *famulorum numero* C. ‖ 38. *aeger esse et vivere* Kayser. Fort. *aeger fuisse, set vivere.* ‖ 39. *easque* Francke: *eosque* CT. — *ut equitem* cet.] In loco conclamato exhibuimus cum Halmio scripturam primae manus codicis palimpsesti; altera manus habet haec: *ut equitum centuriae cum sex suffragiis et prima classis addita centuria, quae ad summum usum urbis fabris tignariis est data, LXXXVIIII. centurias habeat, quibus e centum quattuor centuriis, tot enim reliquae sunt, octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa* cet. Virorum doctorum locum emendandi tentamina vide apud Halmium et eos, quos ille attulit. Lange (Mus. Rh. VIII. p. 616.): *ut aequato equitum certamine, cum esset suffragiis IX, prima classis, addita centuriae [quae ad summum - - reliquae sunt].* ‖ 40. *mille quingentos* Madvig: *mille centum* C. — *nihil suum in censum* Madvig: *nihil in suum censum* CT. ‖ 41. *lib. III.* scribendum videtur Halmio, collatis extremis libri tertii partibus. ‖ 42. *Karthago urbe Roma quinque et sexaginta annis antiquior* Maius. — *propriumst* Osann: *proprium sit* C. ‖ 43. *et sit* Steinacker: *ut et sit* $C^1$, *et ut sit* $C^2$, *et [ut] sit* T. — *qui* om. C. ‖ 44. *prospera* Moser: *prospere* CT. ‖ 45. *discite atque cognoscite* Maius: *discite adque cognoscere* $C^1$, *discite adgnoscere* $C^2$. ‖ 48. *inmanitate* Maius: *initate* C. ‖ 50. *ut iam* Heinrich: *ut etiam* C, *utei iam* cum M. Hauptio T. — *vel voluntate vel moribus* Car. Fr. W. Müller. ‖ 52. *sperandam* Maius: *spernendam* C. — *potuit* Madvig: *posuit* C. — *si modo* Madvig: *si quo modo* C. ‖ 53. *XL.* Maius: *XX.* vel *viginti* codd. ‖ 54. *et, quod* Madvig: *ut quod* C. — *satis ostendit* Kayser. ‖ 55. *perlata* Moser: *sublataperta* $C^1$, *sublata* $C^2$. ‖ 56. *obtinendam* om. $C^1$. — *similitudine regio* Moser. ‖ 57. *secutum* Halmius: *secutus* (superscr. *on*) C, *consecutus* Maius, *consecutum* Leopardi et Heinrich. ‖ 59. *in illo consilio aeri alieno medendi* Schuetz: *in illo aere alieno medendi* CT. — *huic generi*] *huic oneri* Moser, *huic rei* Kayser. ‖ 60. *illam legem* Maius: *illam rem* CT. — *multa et* Madvig: *multae* C. ‖ 61. *legum* del. Halmius. — *fides est nec* Steinacker: *fides nec* C. — *quod decemvir sine* Maius. ‖ 62. *civitatis* Maius: *civitas* C. — *res p.* Maius: *rep.* C. — *X.viris* Maius: *XXviris* C. ‖ 63. *libidinose* $C^1$ (teste Du Rieu) et Moser: *libidinoseque* corr. C et edd. ante Halmium. ‖ 66. *ut in civitate* Moser. ‖ 67. *coërcet et regit beluam* del. Steinacker. — *leni* Doederlein et Moser. — *admonitu ac nutu inflectit* Car. F. W. Müller Philol. XIX. p. 628. ‖ 68, 5. *opteritur* Ruhnkenius: *operitur* codd. ‖ 6—9. 'Quattuor locos Lactantii Maius addidit, ei verba Ciceronis ob oculos versata ratus; sed facile est in-

tellectu, quam incerta sit haec tota opinio.' HALM. Itaque ego eos seclusi. ‖ 69. *ut in fidibus - - pacto esse potest* servavit Augustinus (de civit. dei II, 21, 1.) obliqua usus oratione; in syllaba *con* desinit palimpsestus. — *infimis et mediis interiectis* Augustinus: *infimis mediis et interiectis* C (teste Du Rieu), *infimis et mediis et interiectis* cum Maio T, *infimis et mediis* [*et interiectis*] Kayser. — *ratione* del. Kayser.

## M. TULLII CICERONIS DE RE PUBLICA

### LIBER TERTIUS.

ARG. Locum e Ciceronis Laelio ego addidi. ‖ §. 2. *magis imbecillum* Halm: *nimis imbecillum* edd. ‖ 5. *domesticum* Heinrich et Moser: *domesticorum* C. ‖ 6. *alterast utra* Madvig: *aliter sit utra* C. — *M'.* Maius: *M.* C. ‖ 7. *voluerimus* Maius: *vetuerimus* C. ‖ 8. *verendumst* C: *verendum non est* cum Lehnero et aliis T. ‖ 9. *neque hanc - - accipere, sed* supplevit Buecheler. — *respondentis* quattuor codd. Vaticani: *respondeatis* alii. ‖ 13. *ut amara* Zell: *et amara* C. ‖ 14. *Aegyptii* del. Osann. — *nominant* Haupt: *nominent* C. ‖ 16. *facimus* Osann: *faciamus* CT. ‖ 18. *isdem* Maius: *idem* C. — *si boni sit viri* Krarup. ‖ 22. *tenent* Moser: *teneant* C. ‖ 24. *unde enim esset - - propagavit* Detlefsen e litterarum vestigiis: *unde enim potuisset* [*Alexander*], *summus ille imperator, qui in Asia olim* [*armis*] *finis imperii propagavit* Maius. — *maximus factus* supplevit Maius. ‖ 27. *autem eum, qui nos*: *autem qui* codd. et edd. — *propterque hanc opinionem* Kayser. ‖ 28. *idemst* Moser: *idest* C. ‖ 30. *nullus in medio* Otto. ‖ 32. *secundo*] immo *tertio*. ‖ 34. *tollitur et exstinguitur* Kayser. ‖ 36. *qui indomiti* Leopardi: *quia indomiti* codd. ‖ 41. *nostram* C. ‖ 43. *oppidi* Leopardi et Schuetz: *oppidis* C. ‖ 44. *Laelius* del. Kayser. — *aut arx* Maius: *aut ara* C. — *Laelius* del. Kayser. ‖ 45. *et esse in* Maius: *et ea se in* C. ‖ 47. *populi fiet quamquam* C. — *aut Tullium* Heinrich: *aut ullum* C. — *fore, iam* Madvig: *fortan* C teste Maio, *forta* corr. in *forte* C teste Du Rieu. ‖ 49, 1. *lib. III.* cod. Urbinas: om. cum ceteris T. ‖ 3. *Poeni* Mercerus: *pione* codd., *Phoenices* alii. ‖ 4. Locum Vincentii Bellov. ego addidi. ‖ 5. *absurde* codd. (Verba *quid ergo illa sibi volt absurde exceptio* induxit Hertz.) ‖ 50. Quid Augustinus h. l. ex Cicerone desumpserit praeter definitiones, quae non solum in tertio libro (§. 45. et in argumento), sed iam in primo (§. 39.) prolatae sunt, difficillimum est dictu.

## M. TULLII CICERONIS DE RE PUBLICA

### LIBER QUARTUS.

§. 1. *mens ea, quae* Halmius: *mensa quae* codd., *mens, quae* alii. — *eademque obiectum uiuo atque umbram noctemque efficiat* codd., *eademque obiectu suo atque umbra noctem efficiat* Kayser. — *aestiva maturitate* Patricius, *aestate ad maturitatem* Halmius. ‖ 4. *palliis interiectis* Ianuarius Nepotianus: *pallas inter pecus* C. ‖ 6. *itaque, quod* Patricius, *itaque, quia* Schuetz, *itaque,* † *ut* T. — *vim* H. Iunius: *uiam* codd. ‖ 7. *adsentationem* Ruhnkenius: *ostentationem* codd. — *ambitionem nimiam* Sigonius, *ambitionem notam* Iunius. ‖ 8. *fideliter abunde ante* Iunius, *fideliter oboedienti* Kayser. ‖ 11. Verba *et Graeci - - diceret* ego Augustino restitui: Ciceroni tribuit cum ceteris T. — *popularis homines, inprobos in rem publicam, seditiosos* Heinrich.

— *et agi* Cobet: *et eos agi* codd. et edd., *et exigi* Osann, *et exagitari* de Halmii coniectura T. — *Scipionibus* Halmius: *Scipioni* cum ceteris T. ‖ 14. *διαλεχθέντα* Halmius: *ῥηθέντα* codd. — *ἀρετάς τε καὶ κακίας* Meibomius: *ἀρεταῖς τε καὶ κακίαις* codd. — *δεκαζομένους* Niebuhr: *δικαζομένους* codd.

## M. TULLII CICERONIS DE RE PUBLICA

### LIBER QUINTUS.

§. 1. *tam fuse lateque* Halmius: *tam iuste lateque* codd., *tam longe lateque* Patricius, *tam ample lateque* Kayser. ‖ 2. *sed iam evanescentem* Nonius (p. 427.): *sed evanescentem* Augustinus. ‖ 3. *qui* del. Orellius. — *scriptor fuit* Halmius, *scriptor fuisse dicitur* Kayser. ‖ 5. *agri culturam* C teste Detlefsenio, Steinacker, Wolff: *agri cultura* C (teste Maio) T. — *refert* Maius: *refertur* C. ‖ 7. *familiarium* Maius: *familiarum* C. — *nec esset* Maius: *nec ecce* C[1], *nec esse* C[2]. ‖ 9. *tueretur* Mercerus: *quaereretur* codd. ‖ 10. *et lentus* Canterus: *ut lentus* codd. — 11. *quorum*] *quodam* Maius ex duobus codd., *Graecorum* Lion, *antiquorum* Halmius.

## M. TULLII CICERONIS DE RE PUBLICA

### LIBER SEXTUS.

§. 1. Ciceronis locum ego addidi. — *statum civitatis commovent* Moser, *st. c. pervertunt* Lambinus. — *compescit* Sigonius: *comperit* et *contuperit* codd. ‖ 2. *qui numeros - - obtudit* Halmius: *qui numero - - obtulit* codd. — *simpula* Lambinus: *simpuia* codd. — *cappudines* codd.: *cupedines* T. Cf. de deor. nat. III, 43. Parad. §. 11. ‖ 4. *id* del. Halmius. ‖ 7. *memoret* Kayser. ‖ 9. *M.' Manilio* Sigonius: *Anicio Manlio* F, *a manlio* EMPR. — *consule* C. — 12. *st! quaeso* Lud. Ian (coll. ep. ad famil. XVI, 24.): *et quaeso* C. — *et parumper* Bouhier: *et parum rebus* C. ‖ 13. *earum rectores* Macrobius. ‖ 15. *humanum* om. Macrobius. ‖ 18. *disiunctus* Macrobius: *coniunctus* C. ‖ 20. *incolunt* Macrobius: *incolant* C. ‖ 21. *angusta* Macrobius: *angustata* C. — *quod oceanum* Macrobius. ‖ 22. *vestrum* Suffridus Petrus: *nostrum* C. — *dilatare* cum uno codice Tegernseensi T. ‖ 27. *quod semper movetur - - nata certe est et aeterna est.*] Hunc locum e Platonis Phaedro conversum Cicero inseruit etiam Tuscul. disp. I, 53 sq. — *quod se ipsum movet* Macrobius et Cicero Tusc. I, 53: *quod sese movet* cod. Tegernseensis, *quod de se mouet* PR, *quod de se movetur* EFT. — *principii* Macrobius et Cicero Tusc. I, 54: *principio* CT. — *e principio* Macrobius et Tusc. I, 54: *et principio* ER, *ex principio* cum codd. Frisingensi et Tegernseensi T. — *natura et consistat* C et Macrobius: *natura consistat* Cicero Tusc. I, 54. et T. ‖ 28. *quod ipsum se moveat* Macrobius, *quod se ipsum moveat* Cicero Tusc. I, 54. — *quae se ipsa* Macrobius et Cicero Tusc. I, 54: *quae sese* CT. ‖ 29. *multis exactis saeculis* Halmius.

## LIBRORUM DE RE PUBLICA INCERTORUM

### FRAGMENTA.

Fragm. 5. ego seclusi. Patricius enim duos locos Tullianos longe simillimos investigavit, unum in oratione post reditum ad Quirites §. 2. (*et si nihil est homini magis optandum quam prospera, aequabilis perpetuaque fortuna secundo vitae sine ulla offensione cursu, tamen, si mihi tranquilla et placata omnia fuissent, in-*

*credibili quadam et paene divina, qua nunc vestro beneficio fruor, laetitiae voluptate caruissem.*), alterum de domo §. 86. (*etsi optabilius est cursum vitae conficere sine dolore et sine iniuria, tamen ad inmortalitatem gloriae plus adfert desideratum esse a suis civibus quam omnino numquam esse violatum.*) ‖ Fr. 6. 'Nulla causa videtur cur hic Augustini locus inter fragmenta Tulliana referatur.' Halm. ‖ Fr. 10. *opis* Vahlen: *operae* codd. et T. ‖ Fr. 11. ego seclusi, cum Petrus Magister respicere videatur locum de deor. nat. II, 167., ubi Socrates diserte *princeps philosophiae* nominatur; nec magis recipiendum duxi, quod etiam Halmius omisit, fragmentum ex Rufino de comp. et metris orat. p. 582. ed. Halm. huc relatum ab Osanno et Klotzio: *Idem Cicero in dialogis de re publica multa dicit referens Asianos oratores ditrochaeo clausulas terminare.* Respicit enim Rufinus Ciceronis non Rem publicam, sed Oratorem (§. 212.), et pro eo, quod est *ditrochaeo*, legendum est *dichoreo.* ‖ Fr. 12 et 13 ego addidi.

## M. TULLII CICERONIS DE LEGIBUS

### LIBER PRIMUS.

§. 1. *si enim* Davisius: *sin* C. ‖ 2. *sane uerum. uerum tamen* C. — *dicetur* Halmius: *dicatur* C, sed habet A litteram *a* in rasura; cf. §. 2 extr. — *quercum* del. Manutius et Lambinus. ‖ 3. *vocabunt* Klotz: *uocant* C. — *sed haec* C. — *non iam* Halmius: *iam* C, *iam non* edd. — *certene non* margo ed. Lamb. 1584: *certen* AB, *certe non* H. — *et verene Athenis* Halmius: *et uerum ne sit athenis* C (sed A *ne sit* in rasura habet), *et Athenis* edd., *et verumne sit ut Athenis* Bake. ‖ 4. *versere, veritas* M. Haupt et A. W. Zumpt: *uel seueritas* C. ‖ 5. *Quinte* C: *cuncta* cum Camerario T. (*ad veritatem, Quinte, referantur omnia* Ernestius.) — *in hac ad* C. — *abest*] *at est* AB, *adest* H. ‖ 6. *iniucundius* Davisius: *iucundius* C, *incultius* G. Bezzenberger, *inconditius* G. Linker. — *Fannii autem aetati* Lambinus: *Fannii autem aetate* CT, *Fannio autem aetate* Turnebus. — *coniunctus pater* C. — *Gellius* Passeratius: *belli* C, *Gellii* Gulielmius. — *glodius asilio* C. ‖ 7. *Macrum* Sigonius: *acrum* C. — *multa, sed inepta elatio, summa inpudentia* Th. Mommsen (Chron. Rom. p. 90. n. 146.): *multas ineptus datio summam inpudentiam* C et (obelo praefixo) T. — *meus amicus* Corradus: *eius amicus* CT. Cf. Brut. §. 260. ‖ 8. *illum memorabilem* H: *illum et memorabilem* AB, *illum * * et memorabilem* T, *illustrem illum et memorabilem* Vahlen. ‖ 9. *nisi parato otio* Kayser. — *orsus sum, si* Halmius: *orsus si* C, *orsus [si]* Manutius et Lambinus. ‖ 11. *remiserat* Lambinus: *cecinerat* C, *remissiores* Vahlen (coll. Cic. de orat. I, 254.), *reciderat* alii. — *a contionibus* C. ‖ 12. *Si quidem* Garatonius et Madvig: *id si quidem* C. ‖ 14. *adire* del. Lambinus. — *quamquam est populo necessarium* del. Reifferscheid Mus. Rhen. XVII. p. 281. — *quamquam* Turnebus: *quam* C, *quod* H[1]. — *quoad populo * *; id autem* Reifferscheid. — *ut cognitione tenue est, ita usu* Halmius: *incogniti de tenui est in usu* C, *in cognitione tenue est, in usu* Madvig. ‖ 15. *si quaeris* Rath: *si quaeres* C. — *disputavit* Klotz: *disputans* C, *disputat* alii. ‖ 16. *nullo in genere disputandi magis nos*: *nullo in genere disputandi magis honesta* H[2], *nullo in genere disputando honesta* C, *si ullo in genere disputandi, in hoc ista* de Halmii coniectura (in qua displicet pronomen *iste*) T. — *homini a natura* H. ‖

17. *sed noris ista conpl.* C. — *concludatur naturae. natura* C. ‖ 18. *insita natura* Madvig: *insita in natura* C. — *perfecta* Vahlen (coll. I, 22. 25. 27. II, 11.): *confecta* C. ‖ 19. *nomine suum* C. — *aut prohibendo* nos (coll. §. 18.): *aut vetando* edd., om. C. — *appellat* Lambinus: *appellarit* A (syll. *rit* in ras.), *appellaret* B, *appellare et* H. ‖ 20. *adscribi* C. ‖ 21. *vi* Manutius: *ut* C. — *natura* del. Lambinus. — *non probas, * * ab eo* Kayser. — *caput viri* Aldus nepos: *caput li* A¹, *capulli* A²B, *capituli* H, *caput libri* Victorius. ‖ 23. *eaque est* Madvig: *eaque* C, *estque* de Halmii coniectura T. — *ratio et communis est* C: *ratio est communis* cum Feldhuegelio et Bakio T. — *inter eos* del. Moser. — *ei* Bake: *et* C, om. alii. — *praepotenti deo ut iam universus* H: *praepotenti de . . . . . . . uersus* A¹, *praepotenti deutiam uniuersus* B¹, *praepotenti unde etiam uniuersus* A²B², *praepotenti deo: est igitur universus* de Halmii coniectura T. (*praepotenti deo: ergo universus - - existimanda est* C. F. W. Müller.) — *sit* Manutius: om. CT. ‖ 24. *hominis* Victorius: *omni* C. — *quaeruntur disputari solent* C. — *nimirum - - disputantur* del. Wyttenbach; *et nimirum ita est, ut disputatur* coni. Schoemann. — *cursibus* iam Mosero et Halmio suspectum ego seclusi. — *conuersionibus* C: *conversionibusque* cum Ernestio T. — *atque factum* ABH¹. — *cumque alia quibus* Turnebus: *quamque (nam quod* A²B²) *aliquibus* C. — *cohaerent* A¹BH. — *stirpis* C. ‖ 25. *recordetur* Davisius: *recordetur agnoscat* AB², *recordetur cognoscat* B¹H, *recordetur ac noscat* alii, *recordetur* [*agnoscat*] T. — *in genere* Davisius: *ingenio* C, *in ingenio* de Halmii coniectura T. — *praeter eas autem* C. — *aliud nisi perfecta* Bake: *aliud in se perfecto* C, *aliud quam in se perfecta* alii. — *quas* Davisius: *quod* C (sed A ex correctione), *quarum* cum Bakio T. — *est* Bake: *sit* C. ‖ 26. *sed ei* Bake: *sed et* C. — Lacunae signum primus addidit Stephanus. 'Excidit *enucleatas* vel *enodatas* vel *apertas* vel *illustratas* vel *claras*.' Or. — *inchoavit* Auratus: *enudavit* C, *enodavit* alii. (*nec satis claras intellegentias ingenuit quasi* Vahlen coll. Cic. de finib. V, 59.) ‖ 27. *mimi* Heidegger: *nimis* C, *inprimis* Feldhuegel. — *sinus* H: *sumus* ABT. — *esse volui* Bake. ‖ 28. *societatem coniunctionemque* H: *societatem coniunctionem* AB, *societatem et coniunctionem* Halmius, [*societatem*] *coniunctionem* Kayser. ‖ 30. *concludimus* del. Halmius. — *naturam* margo H: om. C. ‖ 31. *levitatis enim et suavitatis * * ** A (post *suauitatis* tria fere vocabula erasa sunt, ante *enim* superscr. *est*): *leuitatis est enim et suauitatis* (sine lacuna) B, *Leuitatis enim et suauitatis. est enim et suauitate* (genetivus *suauitatis* expunctus est) H. (*levitate enim et suavitate delectans sic ab errore* cet. Lambinus; *naturali bono lenimentis suavitatis suae et blanditiis animos delectans; sic* cet. Reifferscheid.) — *inscientia* Lambinus: *inscitia* C. ‖ 32. *inglorii. Iam molestiae* Davisius. — *quae maleficos* del. Reifferscheid. — *ratio omnis meliores* nos: *ratio meliores* CT, *ratio homines meliores* Halmius, *ratio meliores omnes* Reifferscheid. ‖ 33. *ius nos* Davisius: *iustos* C. — *volo, ius quod* Pearce: *uolo quod* C. — *natura esse* Lambinus: *naturam esse* C, *natura inesse* coni. Halmius. — *ratio a natura* H. — *etiam lex* nos: *et lex* CT. — *recteque - - locus* del. Bake: unci absunt a T. — *naturae* C: *a natura* alii, *a iure* cum Davisio T. — *unde enim* C: *unde est* cum Manutio T. — *de amicitia locus*] Haec verba in locum sententiae Pythagoreae *amicorum esse communia omnia* vel similis se intrusisse

putant interpretes; lacunae signum iis substitutum est in T. — Inter verba *datum est omnibus* et *ex quo* (§. 34.) lacunam esse, quae partim expleatur verbis Lactantii Inst. div. V, 8. (fragm. 1.), docuerunt et Bake (praef. p. xxxiv.) et Reifferscheid l. l. p. 285. ‖ 34. *ut in illo* C. — *sepse nos*: *sepe* H, *sese* AB (sed A totum vocabulum, B duas medias litteras in rasura habet), *se ipse* de Halmii coniectura T. Cf. Cic. de rep. III, 12.—*in amicitia, amicitiae nomen iam* Vahlen: *in amititiae nomenta* AB, *iam amicitiae nomen* H. — 35. *dixisti nos*: *dixisti attico* B$^1$H, *dixisti attice* AB$^2$, *dixisti effici* Maur. Haupt, *dixisti* * * *Attico* T. — *parem et communem* Klotz: *parem communem* C, *parem communemque* alii. — *et beniuolentia* A in margine habet a manu recentiore, seclusit Halmius in T. ‖ 36. *dissecta* Madvig: *detecta* A (sed est tota vox in rasura a m. rec.), *deticta* B$^1$, *distincta* B$^2$, *distincte* A, *distincteque* alii, [*distincte*] Kayser, † *detecta* T. — *natura esse* Lambinus: *naturae esse* C. — *Aut* Lambinus: *et* C. — *aut fuisse qui* C. ‖ 37. *stabiliendos iure et sanandos* Madvig: *stabiliendas iures* (vel *uires*) *sanandos* C, *stabiliendas* * * *iure sociandos* (*sociandos* cum Ursino) T. ‖ 38. *probentur* Turnebus: *probantur* C. — 39. *iubeamus desidere* Ciacconius. — *oremus ut sileat* Kayser. — *miseras edet* Davisius: *misedet* (*t* in ras.) B, *nimias edet* AB$^2$, *rationes. dabit* H. ‖ 40. *ullis* Davisius: *illius* C. — *in deos inpietatum* Reifferscheid (l. l. p. 286.): *indietatum* C (sed est in A *etatum* in ras. m. 2.), *impietatum* T. — *ubi sunt* Turnebus: *ubi fit* AB, *ubi sit* H. — *autem* Halmius: *tamen* C. — *sed eos* Bake: *ut eos* C. — *aut abnuerit* AB, *aut ob iniuriam* H. — *quod* [*si poena*] *si* de Halmii coniectura T.—*atque incauti* Ernestius: *aut incauti* C. ‖ 41. *quo* * * *loco* A, *quodam loco* Halmius. — *sed* ante v. *etiam* om. C$^1$. ‖ 42. *sancita* Ernestius: *sita* C, *scita* alii. — *in* ante v. *populorum* del. Madvig; sed cf. Verr. lib. II, 123. — *si quae leges sunt* Stephanus: *si quae leges sent* A$^1$, *si quae leges sint* A$^2$BH. — *aut indicta causa* del. Feldhuegel. — *quo* B$^2$H: *quod* B$^1$, *quo* * A, *quoi* de Halmii coniectura T. — *eaque quae* Goerenz: *ea quae* A, *aea quae* B, *ea que* H. — *alia* Stephanus: *illa* C, *ipsa* alii. ‖ 43. *virtutes omnes* om. C. — *tollantur* C. — *aut praeferendae* AB, *aut praeparande* H. — *tollentur* Lambinus: *tollantur* CT. ‖ 44. *quod si* H: *quae si* ABT. — *aut cur* Bake: *aut cum* C, *aut cur cum* alii. — *nam ita communis intellegentias natura efficit* Bake. — *ut* om. C. — *ponuntur* C. ‖ 45. *quod si ita est* Victorius: *quid sit est* C. — *sua natura* - - *probabimus, ingenia* Madvig: *sua natura probauit. Nos ingenia* C. ‖ 46. *an ingenia* Madvig: *at ingenia* AB$^2$H, *ad ingenia* B$^1$. — *an si ea* Kayser. — *quod laudabile est, bonum in se* Klotz: *quod laudabile bonum est in se* C. ‖ 47. *a uero* B$^2$: *a* * *uero* A, *ad uero* B$^1$, *at uero* H, *ab vero* T. — *non cernunt* Davisius: *non cernuntur* C. ‖ 48. *si iustitia* Halmius: *sit in ea* C. — *si qui sine praemio benignus est, gratuita* Kayser, *si sine praemio benigni sumus, est gratuita* Halmius. — *ergo idem iustitia* AB, *ergo eadem iustitia* H. — *nihil exprimit praemii* C. ‖ 49. *sua sponte* Stephanus: *suapte* C, *suapte natura* alii. — *virtus expenditur* C. — *se est expetenda* Lambinus: *se expetenda* C. ‖ 50. *pudet etiam* AB: *inpudica* H, *pudet iam* cum Madvigio T. — *at* Reifferscheid (l. l. p. 287.): *ac* CT. — *qui ullum vitium vitari nisi vitio ipso mutato* Halmius (Philol. Schneidew. I. p. 175.): *qui ullum iudicium uitare nisi uitio ipso mutatum* AB et obelo praefixo T, *qui nullum iudicium uitare nisi uitio*

*ipso notatum* H. ‖ 51. *propter rei fortitudinem* AB, *propter rei formidinem* C. — *si ab eo* BH: *si ab eo natura* A. — *quod natura aut laudandum* Kayser. — *perspici* codd. dett.: *percipi* CT. ‖ 52. *perparva* C: *per se parva* de Halmii coniectura T. — *adfutura sunt* C. — *certe sciri* A¹T. — *frater, quom istam orationem necteres, prol.* Kayser. — *prolaber* C. — *apiscendi* Manutius et Lambinus: *ascindi* B, om. AH. ‖ 53. *id* super lin. habet A, [*id*] T. — *Quoniam* Stephanus: *quam* C. — *venisset, Athenis* edd. vett.: *uenissetque athenis* A¹H, *uenissetque et athenis* B¹, *uenisset et athenis* A²B², *abisset venissetque Athenas* de Halmii coniectura T. — *ipsisque* codd. dett.: *ipse isque* C, *iisque* de Halmii coniectura T. — *aliquod conuenire* C. ‖ 54. *omne, quod* Bake (coll. de finib. I, 37. et III, 36.): *omnes quod* C. — *esset et quo* Halmius: *esset quo* CT. — *nihil* Lambinus: om. C. — *dicis at* H: *dicis sat* AB, *dicis ac* T. — *quae dirempta dirimat omnia* Reifferscheid l. l. p. 289. — *sentires* Dresdensis prior: *sentis* A¹H, *senti* B¹, *sentirent* A²B². — *quidem* om. C. ‖ 55. *quin istuc* C. — *discreparet et esset* Halmius: *discreparet esset* B¹H, *discreparet essetque* AB², sed A sic in rasura. — *cum decus antiqui - - dixerint* Madvig. — *dedecus, quod illi* Lambinus cum duobus codd. — *intra* Stephanus: *inter* C. — *noluerunt* Alciatus: *uoluerint* C. — *singuli, sed e XX tres* Ranconnetus: *singulis sed ex is res* C. ‖ 56. *dicimus* C: *dicemus* alii. — Verba *sed certe - - tamquam lege vivere*, pluribus nominibus suspecta, aliis praeeuntibus ut insiticia uncis circumscripsit Halmius. — *habet* Ernestius: *habent* C. — *apta e virtute* A. G. Zumpt: *aperta uirtute* C, *apta virtute* T. — *an numquam* Lambinus: *an umquam* C. ‖ 57. *quod praesertim* C. — *neque seleuci* C. ‖ 58. *sit* om. C. — *tanta sapientia est* Kayser. ‖ 59. *temptarit totumque perspexerit* Ernestius: *perspexerit totumque temptarit* CT. — *illustratis* Manutius: *inlustratus* C. ‖ 60. *a corporis* AB²H: *ad cor coris* B¹, *ab corporis* T. — *coierit* Turnebus: *coegerit* AB, *coniecerit* H. — *omnesque* Stephanus: *omnibusque* C. ‖ 61. *non unius* dett. pauci: *non omnis* AB, *non hominis* H. — *circumdati* Bake: *circumdatum* CT. — *moenibus* Davisius: *moenibus populare alicuius definitio* AB, *moenibus popularem alicuius definiti* H. — *loci civem, sed civem totius* Reifferscheid (l. l. p. 290.), *loci, sed civem totius* Kayser. — *si ipse nosset* C. — *quod - - Pythius* del. Reifferscheid. ‖ 62. *disserendi* et *veri - - scientia* del. Kayser. — *a flagitio* A²BH: *ad flagitio* A¹, *ab flagitio* T. — *quidem* C: *quidem est* de Krausii coniectura T. ‖ 63. *efficit* C. — *Tu vero facis recte* Halmius: *uero facis* H, *re uero* (corr. in *uera*) *facis* AB, *Recte vero facis* Feldhuegel.

## M. TULLII CICERONIS DE LEGIBUS

### LIBER SECUNDUS.

§. 1. *nam hoc, opinor* nos: *nam opinor* C, *nam, opinor, hoc* cum Lambino T. — *nomen est* dett. aliquot: *nomen esse* C, sed A sic in ras. m. 2. — *sive quid scribo* amicus Orellii: *siue aut quid scribo* A¹BH, *sive quid aut scribo* Ernestius, *sive aliquid scribo* A²T. ‖ 2. *cum Roma abes* Halmius. (*absis* in ras. habet A.) ‖ 3. *attingit. Att. Quae* Davisius et Ernestius: *attingit itaque* C, *attingit ita. Quae* alii, *attingit* [*ita*]. *Att. Quae* T. — *inest* edd. vett.: *id est* C. ‖ 4. *puto* ** *cur* A, *puto esse, cur* de Halmii coniectura T. ‖ 5. *id enim* Goerenz: *idem* C, † *idem* T. — *quid vos duas* H: *quid*

(sup. lin. add. *num*) * *duas* * * (i. e. *numquid duas*) A, *quid uasis* B¹, *quicquid duas* B², *quid? duas vos* de Halmii coniectura T. — *unam naturam ciuitatis* C. — *cum est tusculi* C. — *ita* C: *itaque* cum Lambino T. — *ciuitatem romam* C. — *eos demigrare* Manutius: *eosdem migrare* C. — *se conferre se* C. — *iussit et* C: *iussisset* de Halmii coniectura T. — *sui erant iidem et Attici* Madvig: *symfrantidem* (*simfr.* in ras. A) *et atticis* C. — *et illam, a qua excepti* Bake: *et illam, qua excepti* codd. dett., om. C, *et illam, in quam recepti* de Halmii coniectura T. — *haec*] *et* AH, *sed* B. — *contineatur . habet ciuitatis et unam illam ciuitatem putat. recte* C. ‖ 6. *pro Ampio* nescio quis apud Lambinum: *pro ambio* C, *pro Balbo* alii. — *iustissimam* C. — *utinam uideam* C. — *etenim* Lambinus: *ut enim* C. — *flumen atticium ad* C. ‖ 7. *Thyamis* Turnebus: *thebanus* C. — *Amalthio* Turnebus: *emathio* s. *emathyo* C. — *M. A Iove* Turnebus: *maiore* AB², *maiorem* B¹H. ‖ 8. *vim eius, quo* Orellius: *uim sermonis eius quo* C, *vim eius, quom* de Halmii coniectura T. — *definienda sint* C: *definienda sunt* cum aliis codd. T. — *populorum quod aeternum* AB², *populorumque aeternum* B¹H. — *dicebat* C. — *ex quo* Davisius: *ex qua* CT. ‖ 9. *atque alia eius modi leges nominare* nos: *atque at* (*ad* H) *eiusmodi leges alias nominare* C, *atque eiusmodi alias leges nominare* alii, *atque eius modi leges alias nominare* T. ‖ 10. *L.* Turnebus: *ul* (i. e. *uel*) H, om. AB (sed A in rasura). — *erat prome* C. ‖ 11. *uerumque sit* C. — *scribuntur* AB: *adscribuntur* H¹, *describuntur* H²T. — *in mente sapientis* (om. *est*) C. — *illi adscitis* Lambinus: *illis adscriptis* C. — *nominarunt* Victorius: *nominarent* C, † *nominarent* T. (*nominatas esse* vel *nominasse* Halmius.) — *iura descripserint* Ernestius, *iussa scripserint* Bake. Cf. I, 17. ‖ 12. *solent. quod si* C. — *ob id ipsum* Lambinus: *ob ipsum* CT. ‖ 13. *nomen*] *non* C. — *latrones* Lipsius: *latores* C. — *consessu* Lipsius: *concessu* C, *consensu* alii. — *possunt* Sturmius: *possint* C. — *lex, cuicuimodi fuerit lator, etiam si* [*perniciosum aliquid*] *populus acceperit* Kayser. ‖ 14. *tu Titias* Ant. Augustinus et Manutius: *tutias* C. — *idem mihi* Halmius: *id mihi* C. — *de eius lege laude* H (sed *lege* linea transversa deletum), *de eius* [*legis*] *laude* T. ‖ 15. *commemorat* nos: om. CT. — *si igitur* C. — *ditione* editio Veneta anni 1471: *uidicione* A¹, *iudicione* B¹H, *iudicio* A²B², *vi, dicione* Turnebus, [*vi*] *dicione* T. ‖ 16. *ratione conprehendat, nulla* om. C. — *numerari neque decet* C. — *quae sunt* Goerenz: *quae sint* CT. — *saluti* Lambinus: *salutis* C. — *iudicibus testibus* C. — *appellat* Orellius: *haec appellat* C, *hoc appellat* T. ‖ 17. *de deis* Halmius: *de eis* C, *legis* alii. — *de*] *daret* AB, *dare* H. ‖ 18. *leges* del. Halmius. — *id est* edd. vett.: *inesset* B¹H, *in eis sit sed* A²B², de A¹ non liquet. — *XII* Lambinus et Cuiacius: *ex his* (s. *is*) C. ‖ 19. *neve adv.* Manutius: *sedue adu.* B¹, *sedne adu.* AB², *set* (*t* ex corr.) *adu.* H, *sive adv.* alii. — *adscitos acceperint* Bake: *cultos acceperint* cum Madvigio T, om. C. — *in urbibus* post v. *delubra* Turnebus, ante v. *delubra* Feldhuegel: om. C. — *patrumque* edd. vett.: *patriamque* C. — *habiti sunt, colunto* Lactantius Inst. div. I, 15. — *locaverunt* Lactantius, *uocauerint* BH, * *uocauerint* A, *conlocaverint* de Halmii coniectura T. — *neve ulla* Gulielmius: * *nec ulla* (litt. *c* et *u* in ras.) A, *neuc* (*u* del.) *ulla* B, *ne uncula* H. — *feceris iurgia* C. — *ne* Buecheler et Mommsen: om. C. (*amouento* alii.) — *idque* Halmius: *itaque* C, sed in B

*a* superscr. est. — *ceterasque fruges certasque* C. — *sacerdotes publice* del. Bake. — *liberanto* C. — *certis* Ernestius: *hoc certis* C. ‖ 20. *ad dies* Turnebus: *addes* C. — *futuraeque* C. — *idque ne omitti* A. Kiessling (Mus. Rhen. XIX. p. 145.): *idque ne committi* C, *** *idque ne committi* cum Buechelero T. — *ratione c. ann.* Turnebus: *rationem c. ann.* C, *rationem cursus annui* Halmius. — *divisque aliis* C: *divisque ollis* cum Turnebo T. (*divisque alii sacerdotes omnibus, singulis alii singuli sunto* Vahlen, *divisque sacerdotes, omnibus ploeres, singulis singuli sunto* Reifferscheid l. l. p. 290 sq.). — *et publice* del. Buecheler coll. §. 30. — *earum* C. — *quae eorum* Th. Mommsen: *quorum* C. — *ostenta* Halmius: *postea* C. ‖ 21. *sacerdotesque et vineta* Halmius: *sacerdotesque uineta* C. — *pro populo rem* A. G. Zumpt: *propopularem* $A^1B^1$, *propopulare* $A^2B^2$, *popularem* $H^1$, *populare* $H^2$. — *sisque* H: *iisque* A (in ras. m. 2.) BT. Cf. A. Kiessling l. l. p. 144. et Buecheler in Iahnii Annal. vol. 87. p. 786. — *templa* Goerenz: *et templa* C. — *efflata* C. — *deixerit* Lipsius: *defixerit* C. — *capital esto* Manutius: *caritalesto* $B^1H$, *caristolesto* $AB^2$. — *belli* del. Reifferscheid l. l. p. 291. — *induciarum oratores [fetiales] iudices sunto* Vahlen, *induciarum oratores fetiales sunto, iudices non sunto* Reifferscheid. — *disceptatio* C. — *aruspices* Stephanus: *et aruspices* C. — *neve quem* duo codd. dett.: *neueque* C, *neve* alii. — *inianto* C. ‖ 22. *nec* Buecheler (l. l. p. 785.): *neque* CT. — *esto* Manutius: *est* C. — *quod sive curriculo et certatione corporum sive cantu et fidibus et tibiis fiat, popularem laetitiam moderanto* Bake, *quod* (*qui* Kayser) *sive cantu et fidibus et tibiis sive curriculo et certatione corporum fiant, popularem laetitiam moderanto* Reifferscheid l. l. p. 292 sq. — *in* del. Orellius. — *moderato* C. — *clepsit rapsitve* Lambinus: *cleperit rapsitque* C. — *inceptum pontifices* C. — *Ne quis* Puteanus: *quocirca ne quis* CT. Cf. §. 45. — *acrum consecrati* C. — *sos* vir doctus in Miscell. observv. III, 1, 67: *nos* C, *suos* Vahlen. Cf. §. 21. — *dato* C. ‖ 23. *tam* om. C. — *brevi, sed* Victorius et Gulielmius: *breuis et* C. ‖ 24. *utei* Davisius: *ut et* C. — *eadem* Madvig: om. C. — *corpore praestet* C. — *diuturnitate uanescere* C. — *nec amanibus* C. ‖ 25. *quod autem* edd. vett.: *quo tamen* C. — *qui enim* Madvig: *quid enim* C. — *nostris* Davisius: *nos* C, om. alii. ‖ 26. *iam* Th. Mommsen: *nam* C. — *a* om. C. — *patres* Wyttenbach: *patre* $A^1$, *patrem* $B^1H$, *patrum* $A^2B^2$. Glossema esse vidit Halmius. — *xerses* A: *exerses* BH, *Xerxes* T. Cf. de rep. III, 14. — *omnia quae cernerent* Manutius: *omnia cerneret* C. — *fere enim* C. — *in fanis essent* Turnebus: *infans esset* C. — *religiosis* Lambinus: *religiosos* C. ‖ 27. *Larum* Turnebus: *parum* C. — *seruari* AH, *conseruari* B. ‖ 28. *humana* Feldhuegel et Krause: *manu* C, † *manu* T. — *non vitia* H (*non* in ras.) et Lactantius (Inst. div. I, 20.): *et uitia* AB. — *vetusta in* Madvig: *uetus* * (sup. lin. *stat*) *in* A, *uetus tin* (corr. in *uetus est in*) B, *uetut in* (corr. in *uetus stat in*) H. — *detestanda atque* Halmius (praeeunte Madvigio, qui proposuerat *detestandae atque*): *detestatque* AH, *detestaturque* B, *detestataque* alii. — *uicae potae et potius* (*epotius* B) *uincendi atque potiundi statasandi cognomina quae statoris* C. Verba seclusa del. Goerenz; etiam *cognominaque - - Iovis* del. Christ. — *quoniamque* Turnebus: *quoniam quem* $B^1H^1$, *quoniam quom* A, *quoniam cum* $B^2$, *quoniam quidem* H. — *Fortunaque, quae est* Buecheler: *fortunaque sit* CT. ‖ 29. *quod ad tempus* Klotz:

*quod tempus* C. — *sacrificiorum* del. Bake, *frugum* substituit Vahlen. — *liberamenta* H, *libera mente* A (ex corr.) B. — *singuli* Stephanus: *singulis* C. — *conficiendarum* cod. Palat. quartus: *confitendarum* C. — *non* om. C. — *complexa* Turnebus: *conspexa* C. — *naturam* Lipsius: *in naturam* C. ‖ 30. *continent* C. — *premittit* C. — *interpretandam alii praedicandam alii praedicta* C. ‖ 31. *cum* (*quom* A) *auctoritate coniunctum* C: *quoniam auctoritati est coniunctum* de Orellii coniectura T. — *existimari non est* C. — *quam postea summis* C. — *die* Turnebus: om. C. — *magistratus ea dicent* C. — *quid* quinto loco del. Vahlen. — *leges non iure rogatas tollere* Turnebus: *leges non iure rogata est tollere* C, *legem, si non iure rogata est, tollere* T. — *Titiam* Turnebus: *etiam* C. — *Livias* Turnebus: *leuias* BH, *leuies* A. — *philippi consules et augures* C, *Philippi consulis sustulerunt augures* Vahlen. — *militiae* edd. vett.: *familiae* C. — *gestus sint eorum* C. ‖ 32. *si enim deos* Madvig: *summos* AB², *summus* B¹H. — *eorum numen* Schoemann: *eorumdem* C, *eorundem benignitatem* alii. ‖ 33. *ex* Rathius: om. CT. — *Arabum* edd. vett.: *apparigum* A, *ad pary cum* B, *adparigum* H, Mommsenio auctore om. T. Cf. de divinat. I, 92 et 94. — *certe* C. — *omnes ii* Halmius: *omnes si* AB, *o si* H, *omnes hi* Stephanus, *hi omnes* alii. — *numquam et agendi* C. ‖ 34. *et id si* H² et Gulielmius: *et ipsi* A¹B¹H¹, *et si* A²B², *et ipsa* alii. — *eorumque* Madvig: *forumque* C, *horumque* alii. — *satis esse iam in* Feldhuegel: *satisse illane in* A¹B, *satis esse illa ne in* H, *satis supraque in* A², *satis superque in* alii. — *omnis hac in* C. — *quoque sequitur* C. — *adsentire ego* AB, *aut sentire ego* H. ‖ 35. *mulierum* del. Christ. — *expectate praesertim* C. — *Eumolpidaeque vestri* Car. Stephanus. ‖ 36. *in vitam* Lambinus: *in vita* C. — *qui autem* C. — *in nocturnis* Turnebus: *innocentes* C. — *adicias fuit* AB, *adatias fuit* H. — *rogatio* C. ‖ 37. *nostras* codd. aliquot dett.: *nostra* C. — *animaduersio* C: *animadversioque* T. — *Pagondas* Meursius. — *sabaeius* C. — *inet inmittendis* B, *inet inmitendas* A, *meti mitendas* H. — *foedas* C. ‖ 38. *sit corporum certationi* Feldhuegel: *sint corporum certationes* C, *ad corporum certationes* de Halmii coniectura T. — *pugillatione* Halmius: *pugilla uel luctatione* AB, *pugilla uel luctatione* H, *pugilatione, luctatione* alii. — *circus constitutus* Feldhuegel: *circo constitutis* C, *circus constitutus sit* de Halmii coniectura T. — *cavea cantu* (= *cantui*) C: *cavea ad cantum* de Halmii coniectura T. — *conservari* Halmius: *conserua* A¹B¹H, *conseruare* A²B². ‖ 39. *illud quidem* C: *illa quidem* codd. dett. et T, *illa quidem sedilia* Wyttenbach, *illa q. theatra* Schuetz. (*nec tam valde hic* (*id* corr. ex *hic* B) *timendum nec plane contemnendum puto illud quidem. tibiae enim, quae* Reifferscheid l. l. p. 293 sq.) — *nunc ut eadem* Davisius: *nunc tute adem* C, *nunc ut eaedem* Reifferscheid. — *exsultant et* Halmius: *exultet* C, *exultent* alii, *exultant* Davisius. — *torquent* Davisius: *torqueant* C. — *in* Goerenz: om. C. — *quos* Davisius: *quo* CT, *quod* alii. — *incidi* Manutius: *indi* C. ‖ 40. *et eo proximum* C. — *quam apud paucos* C. — *qui sacrum commendatum* C. ‖ 41. *fanis, et Alexander* Madvig: *fanis alexander* C. — *deposuisset* C. — *Solenses* Gulielmius: *solesit* AB, *sole sint* H, *Solos* alii. — *credidisse. iam* Madvig: *credidit . sed iam* C. — *De diligentia* Bake: *diligentiam* C, *diligentia* alii. — *ac voti sponsio, qua obligamur deo* del. Feldhuegel, *dictum; est autem voti sponsio, qua obl. deo* coni. Vahlen. — *plenae sunt*

Halmius: *plaet* A, *placet* BH, *sunt plenae* alii. — *attingam* Bake: *attingant* C, *attingantur* alii. — *vos* Ranconnetus: *eos* C. — *grave hominibus. Cum* Madvig: *graue omnia tum* C. ‖ 42. *quorum* Car. Stephanus: *quo* A, *quos* BH. — *distracti ac dissipati* Stephanus: *distractae ac dissipatae* C. — *non solum uita cruciati* C: *non solum nullo in vita cruciatu* de Halmii coniectura T, *non solum in vita sunt ignominia cruciati* Vahlen. ‖ 43. *sed* Victorius: *nec* C, *et* alii. — *quidquid* Lambinus: *quid* C. — *corrupta* del. Halmius. ‖ 44. *iam me, non* Madvig: *iam et non* C, *iam me, et non* cum Turnebo T. — *tantum ponam brevi* Lambinus: *tantum poenam erebi* A, *tantum poenam merebi* B, *tantum poena merui* H, *tantum ponam erui* Turnebus. — *eamque constare et ex* Madvig: *quod constaret ex* C, *quod constat et ex* alii. — *et ex fama* Lambinus: *et ea fama* C. — *iudiciorum vivorum* C. ‖ 45. *consecrantur* $B^1$H, litteras *secren* in rasura habet A, unde Halmius coniecit: *Agri autem ne consecrantor: Platoni enim prorsus adsentior* cet. — *sacra* Manutius: *sacro* $A^1$H, *sacru* $B^1$, *sacrum* $A^2B^2$. — *ex inmani corpore* Lipsius Antiq. Lectt. II, 2. — *lignum* C. — *quodcumque quis v.* Bake: *quodque v.* C, *quod quis v.* Lambinus, *quodcumque v.* T. (ὅ τι ἂν ἐθέλῃ τις Plato.) — *dicato* Halmius: *cato* C, *dedicato* alii. — *in ceterum* $A^1$H, *in cetero* $A^2$B. — *aves* Victorius: *habens* C. — *sunt haec illa* C. — *insidiis* Madvig: *subsidiis* CT. — *ad eam tuendam* C. — *subigendam* liber Manutii: *subiciendam* C. ‖ 46. *et specto* C. — *a peritissimis* Madvig: *apertissimi* $A^1B^1$H, *apertissima* $A^2B^2$. — *legimus genus* C. — *qui modo* Turnebus: *qui domo* C. — *ingenio sit mediocri* Davisius: *ingenio possit moueri* C. — *quacumque* C. ‖ 47. *iurisconsultus* C. — *ars est etiam* Lambinus: *ars etiam* C. — *id in infinitam* Halmius: *id infinita* C, *id in infinita* T. — *et fidem iuris* C. — *peritissimi. Saepe, inquit* Turnebus: *peritissimis ae inquit* BH, *peritissimi inquit* $A^2$ in rasura maiore, *peritissimi. at, inquit* alii. — *nisi eo* Madvig: *si ego* C, *ergo* alii. — *cons. semet deinceps* C. — *sacra* del. Madvig. ‖ 48. Verba seclusa adnotationem esse, ea, quae deinceps explicantur, in brevius contrahentem, vidit Madvig. — *exposite* nos: *haec posite* AH, om. B, *hoc posito* alii, † *haec posite* T. — *iis essent ea* Stephanus: *iis esset ea* A (in rasura) $B^2$, *iis est ea* $B^1$H, *iis*, † *est ea* T. — *quaeritur* Madvig: *querentur* A, *quaeruntur* BH, *quaerunt* Cratander. — *deinde quo morte* H, *d. quo morite* A, *d. quo mori et* B. — *positum* Davisius: *prositum* A, *propositum* BH. — *cum moritur, usu* Turnebus: *quommoritur is ut* A, *cum moriturus ut* BH. — *qui, si* Goerenz: *si qui* C. ‖ 49. *nemini* Halmius: *nemini qui* C, *neminique* alii. — *haec nos* C: *haec quae nos* de Halmii coniectura T. — *descripta* Ascensius: *descriptas* H, *descriptis* $B^1$, *descripta sunt* A (*sunt* per compendium) $B^2$T. — *adstringi* $B^2$: *adstringi* * A, *adstringit* $B^1$H, *adstringitur* de Halmii coniectura T. — *si maior p. p. legata est* del. Christ. ‖ 50. *pontifices cum pecunia sacra* Madvig: *pontificum pecunia* (*pecuniam* AB) *sacro* C (sed $A^1$ *sacra*), *pontifices pecuniam sacris* alii. — *hereditates* Th. Mommsen: *ferias* CT. — *quod est partitio* del. Bake. — *deductio* Bach: *deducta* C. — *quod pater* Lambinus: *et quod pater* CT. — *potestate est* Christ: *potestas esset* C, *potestate esset* alii. — *adpropiavit* C. ‖ 51. *qui intellegat* edd. vett.: *qui nascuntur intellegat* C, *qui paulum intellegat* de Halmii coniectura T, *qui paulum modo intellegat* Vahlen. — *si munus quis* C. — *et* Halmius: *ut* C, *ac* T. — *quoi*

*ipse* Car. F. W. Müller: *quo ipse* A¹B¹H, *cuius ipse* A²B², *quoius ipse* T. — *sine* Turnebus: *nisi* C. — *heredes* Car. Stephanus: *heredis* C, *heredem* alii. ‖ 52. *ius pontificum* C. — *si vos* Turnebus: *usibus* C. — *et Ti. Coruncanio* Orellius: *et hii coruncario* B, *et toruncario* H, *et coruncario* A (sed *et corun* in rasura), *et Coruncanio* alii. — *itemque* Manutius: *idemque* C. — *omnes heredibus* C. ‖ 53. *quid si* AH, *qui si* B. — *iuris consulto* C. — *ipse munius* AB, *ipse munus* H. — *superiores* Turnebus: *super* CT. — *quicquid* C: *qui quid* cum Manutio T. — *sacri* C. — *ius, set* Halmius: *ius et* C. — *non esset, etsi is* Ed. Huschke. — *quod*] *quo* C. — Lacunam, quae inter *non* et *doctum* in omnibus codd. est, ex Plutarchi quaestt. Rom. p. 114. ed. Wytt. explevit Lambinus. ‖ 54. *Accius* H: *actius* AB, *Attius* T. — *si hic december* C. — *adiunctum* del. Bake. ‖ 55. *extra sacra quemquam inferri* Bake. — *popilia* A²BH: *populia* A¹, *Popillia* T. — *tam denicales* Ranconnetus: *tandelica lex* AH, *tam delicta lex* B. — *resident* Davisius et Marquardt: *residentur* C, † *residentur* T. — *ius est ut* Lambinus: *ius ut* CT. — *ipsius* Th. Mommsen: *ne ipsius* C, *neque ipsius* alii. — *Lari* Lambinus: *lare* C. — *verbecibus* del. Feldhuegel. — *resectum terra* Patricius: *reiectum terrae* C, *exceptum terra* cum Turnebo T. ‖ 56. *ac* Manutius: *ad* AH, *at* B. — *operimentum* C. — *in eo sepulcro* C: *tofino sepulcro* Madvigii amicus, † *in eo sepulcro* T. — *quod haud procul a F. ara est* A. G. Zumpt: *quod procul a fontis aras* C, *quod procul ad Fontis aras* alii. — *esse unam* B¹H, *esse humatam* AB², sed A partim in rasura. — *quam sapiens* C: *quam si tam sapiens* edd. Lacunae signum addidit Halmius. ‖ 57. *timens ne s. c. posset* Lambinus: *timens s. c. posset* C, *timens s. c. posse* alii. — *porcus* Madvig et Luebbert: *corpus* C. — *caesus est* C: *caesus sit* cum Madvigio T. Cf. quae mox sequuntur: *prius quam in os iniecta gleba est.* — *venit usu, ut humati* Moser: *penitus humati* C, *ponitur ut humati* Turnebus, *usu venit, ut humati* T. — *contexerat* Feldhuegel et Madvig: *conterat* A¹B¹H², *conteret* H¹, *contegerat* A²B², *contegeret* edd. — *in os* Turnebus: *in eos* C. — *tumulus* [*et humatus est ex gleba*] *vocatur* Vahlen: *tumulis et humatus est et gleba uocatur* AB (sed partim in rasura), *tum et illis humatus est et gleba uocatur* H, *tumulus, ubi humatus est, ex gleba vocatur* cum Madvigio T. — *necatus* dett. aliquot: *uocatus* C. — *in mari proiectus esse* C. — *quod os*] *quotos* C. — *extare* C. — *esset c.* C. — *contractam et* Mercerus: *contracet* H, *contracen* AB, *contractam* alii. — *et porco femina piaculum pati* C: *et p. f. piaculum faciundum* de Halmii coniectura T; spuria esse haec verba indicaverunt Rathius et Feldhuegel. ‖ 58. *pontificio iuris et quaero* C. — *ecquidnam* Aldus Manutius: *etquidnam* A²BH, *quidnam* A¹T. — *in duodecim* BH: *in duodecim milia* A, *in duodecim tabulis* T. — *Poplicolae* Lambinus: *populicolae* BH, *Publicolae* AT (sed A litteras *pub* habet in rasura). — *legibus non secuti* C. — *sed ut in* Madvig: *sed in* C. — *nostris extra* C. — *scr. lamina* Turnebus: *scr. mina* B¹H, *scr. domina* AB², *scr.* † *domina* T; *lamina* del. Vahlen. — *aedis haec dedicare* C. ‖ 59. *lamentationisque funebris* Davisius: *lamentationesque funeris* C. — *tribus - - tibicinibus* del. Halmius. — *et uincla* AH: *et uimcla* B, *et vinclis* alii, *et clavis* Turnebus, *cum clavis* Rubenius. — *genus funeris. laelius* C. — *morte* Halmius: *mortem* AB, *in mortem* H, *in morte* edd. ‖ 60. *item funebris aquibus* C. — *in legibus: servilis unctura* Goerenz

(post Davisium, qui etiam v. *servilis* sustulit): *in legibus de unctura quae seruilis unctura* C. — *tollitor* Manutius: *tollitur* C. — *circumputatio* Feldhuegel, *circumportatio* alii. — *uirtute paratam et ei quae peperisset* C. — *funera* om. C. — *plures interrentur* C. — *excipitur altera* [*lege*] Halmius: *excipiat altera lex praecipit altera lege* C, *excipit altera lex* Manutius. — *escunt* Lambinus: *essent* C, *esunt* cum Klotzio T. Cf. Wesenberg ad Cic. Tusc. disp. III, 11. — *sepelirei ureive se* Buecheler: *sepelleturetue se* C, *sepelire urereve se* Turnebus. — *fraude isto* C. — *sepelire et urere* Turnebus: *sepeliretur aere* A, *sepelliretur ere* H, *sepelietur aere* B. ‖ 61. *proprius* C. — *ut arceatur vetat* Halmius: *ueretur acerbum uetat* A¹B¹H, *ueretur acerbum* A²B². — *forum* Turnebus: *eorum* C. — *indicatur* Stephanus: *inducatur* C. — *dominusque* Manutius: *domusque* C. ‖ 62. *memorentur* Stephanus: *memorantur* C. — *etiam c.* Manutius: *etiam et c.* C. — *etiam apud Graecos* Feldhuegel: *etiam gracchos* A, *etiam graccus* B, *etiam grecos* H, *etiam a Graccho* Car. Stephanus, *etiam Graecis* Gebhardus, *etiam a Graecis* Klotz. — *Sed credo* nos: *sed recedo quiro* (ex prava correctione *quiro* / *recedo*) C, *Sed credo*, *Quinte* T. — *quis enim* C. — *processa iam esta* C. — *vidisse te credo* Madvig: *uidisse credo* C, *vides. Sed credo* Manutius. — *minimam ollaem* A, *minam ollem* B, *minima mollem* H. — *multa exstant exempla* Madvig: *multa extarent ampla* C, *alioquin* (qua voce Cicero numquam usus est) *multa exstarent exempla* alii. ‖ 63. *iam illo mores* B¹H. — *corpus* Stephanus: *hocius* C, *ocius* alii. — *quod - - fecerant* Brutus et Davisius: *quam - - fecerant* C, *quam - - iniecerant* Manutius. — *quos* Madvig: *quas* AB, *quaque* H. — *cum quicquid ueri* Madvig et Feldhuegel: *quomni quid ueri* A, *cum omni qui dueri* B, *cumui quid ueri* H, *cum quid veri* alii, *cum, si quid veri poterat* de Halmii coniectura T. — *iusta confecta* Manutius: *adiusta coniecta* C. ‖ 64. *postea cum* Manutius: *postea quam* CT. — *nostri decemviri* Turnebus: *nostris uiri* C. — Fort. *de lamentis vero lex expressa verbis his est.* — *uiolarit iacerit* A, *uolaritia cerit* H, *uocaret acerit* B. ‖ 65. *opere textorio* C. — *hermas* Lambinus: *hermasos* A (in ras.), *ermas os* B, *ernam hos* H, *hermas hos* alii. — *auget* Ursinus: *huc* A¹, *huic* B, *hunc* A²H, *habet* Victorius. ‖ 66. *alienorum* Bake: *aliorum* C. — *rursus eidem* C. — *ciuitatis paratissimus* C, *civitati paratissimus* Davisius. — *is igitur* Madvig: *iste igitur* A, *isti igitur* BH. — *autem nobis* C. — *tumulum uoluit* C. — *quidquam* Lambinus: *quod* C, *quid* alii. ‖ 68. *quinque homines* Turnebus: om. C. — *exc. prius nec* C. — *heroes* C, *heroicis* alii. — *item* I. Fr. Wagner: *iterum* C. — *ex sensibus* C. — *deinceps - - inpiorum* del. Wagner. ‖ 69. *igitur* seclusit Halmius. Cf. Reifferscheid l. l. p. 275. — *non uero* C. — *dies igitur* BH¹, *die igitur* A (in ras.) H². — *quam accepisti* C.

## M. TULLII CICERONIS
## DE LEGIBUS
### LIBER TERTIUS.

§. 1. *dicis* edd. vett.: *diligis* CT. ‖ 2. *ueri sed propriis* C. ‖ 4. *idque vel* Goerenz: *idque* * * A, *idque ut* BH, *idque et* cum Davisio T. — *quoad et regalis* C. — *quod in* Orellius: *quod et in* C, *quod* [*et*] *in* T. ‖ 5. *discriptione* Buecheler: *descriptione* C. ‖ 6. *civis* ABT. — *noxium* Victorius: *innoxium* C. — *maior uero potestas* C. — *prouocatione cesto* A, *prouoca-*

*tione certo* B, *prouocatione testo* H, *provocatio nec esto* T, *provocatio nei esto* Buecheler. — *ploeres* Vahlen: *plures* C. — *iussi erant* C. — *speruanto* C. — *quodquodcumque* C. — *acuncto* C. ‖ 7. *is prius* C. — *urbis tecta templa* Bake: *urbista templa* C, *urbis templa* H². — *uias quas* C. — *exin* Buechelero auctore obelo notavit Halmius. — *ordinis parti sunto* C. — *caelibes sed prohibento* C. — *reliqui - - sunto* del. Halmius, post verba *semper esto* transponit Kayser. ‖ 8. *discertator* C. — *potestate p. quotcumque* Stephanus: *potestati p. quodcumque* C. — *appellamino* BH: *appellanto* * A (*to* in ras.), *appellantor* edd. — *ollis* Stephanus: *oius* B, * * *us* (vel *iis*) A¹, *ius* A²H. — *populo* C, *populoi* Feldhuegel, *populoe* Buecheler. ‖ 9. *oenus* Lambinus: *ones* C. — *teneto* Manutius: *tenunto* C. — *equitatumque qui regat* Orellius: *aequitatem cumque qui regat* C. — *consules magisterve populi* Madvig: *consulis magisterue populi* H, *consulis est magistratusue populi* AB. — *nec escunt* nos: *nec runt* C, *non escunt* Feldhuegel, *nec erunt* T. — *ec se* Buecheler et Vahlen: *haec se* A, *exe* H, *ex se* B. — *comitatu* C. — *possiet* Buecheler: *possint* AH², *possim* BH¹, *possit* Manutius. — *creauerit* B, *creauit* AH. — *suos* quidam apud Turnebum: *seruos* AH, *seruus* B. — *ei tribuni* Vahlen: *et tribuni* C, *tribuni* alii. Cf. §. 4. — *ii* H²: *id* AB, *id quod* H². ‖ 10. *ast potestas - - seruanto* Buechelero auctore del. Halmius. — *prohibessit* Stephanus: *prohibet se* C, *prohibessit senatus consulta* alii. — *speciem mesto* C. — *cosciscentur* Vahlen: *eoscincentur* A, *eoscicenturor* B, *eos cingentur* H, *consciscentur* edd. — *ast quid* Manutius: *aut quid* C, *ut quid* A², *ast si quid* Wyttenbach. — *coerari oesus* Taurellius: *coherario esus* BH, *quoherario esus* A, *coeratore oesus* Turnebus. — *ei qui ius* C. — *creassit* Bake: *rogassit* CT. — *agetur* C. ‖ 11. *adesto* C. — *maiorque* C. — *auctoris* C. — *in aerario condita sunto* Davisius. — *semul* Halmius: *semel* C, *simul* Gruterus. — *consulento - - ducento* C. — *privatisve* coni. Halmius. Cf. §. 43. — *comitatum* C. — *caesoris f.* AB, *caesaris f.* H, sed in marg. *censoris*. — *fidem legum* Madvig: *fidem legem* C, *fide leges* Lambinus. ‖ 12. *descriptio* C. — *in illis libris* Orellius: *in libris* C, *in libris illis* Turnebus. — *potuisse* C. — *cuiusque rei p.* Stephanus: *eiusque in rep.* C. — *non modo multum* codd. dett.: *non multum* C, *aut non multum* cum Madvigio T. ‖ 13. *ut disputes* Halmio auctore seclusi. — *descriptio* C. — *quod faciendum fuit* eiecit Gruterus cum aliquot codicibus, ego seclusi. — *de magistratibus* del. Halmius. — *Diogene* Turnebus: *Dione* CT. ‖ 14. *ab hanc familiam* A, *ab hanc familia* B, *ad hanc familiam* Lambinus, † *ab hac familia* T. — *otioque*] *queodioque* C. — *non minus in* C. ‖ 15. *illis est placeret unum* C. Fort. *illis, si placeret unum*. — *reliqui placerent* C. — *regis vitiis* edd. ante Halmium omnes: *regnis uitiis* B, *regi***is uitiis* A, *regiis vitiis* T. ‖ 16. *quod fuerat* Manutius: *quod fuerit* C. ‖ 18. *cum laudem pede uno* C. — *quam est quemquam* C. — *in hominibus et hoc* C. — *sine procuratore* C. — *videbatur* Ernestius: *uideatur* C. — *mihi Labienus tr.* Moser, *mihi † levis tr.* T. Cf. §. 24. — *annum* C. ‖ 19. *Sed* del. Bake. — *est* hoc loco Goerenz: om. C, *nostra est* Turnebus. — *recordare* C. — *necatus* Puteanus et I. F. Gronovius: *legatus* C, *ablegatus* cum Aurato T. — *renatus* Lambinus: *natus* C. — *quid* Madvig: *quem* AB, *quae* alii. ‖ 20. *namque* Bake: *anque* C, *atque* alii. — *ut con flaminius* A, *ut cum flaminius* B. — *liberi gracchi*

C. — *dum brutum* A¹, *du brutum* B, *decium brutum* A². — *curiatus* C. — *Gracchus* edd. vett.: *Gracchi* CT. — *ruinis et iis sicis* Turnebus: *ruinis et iis siciis* B, *ruinis et inscitiis* A (sed m. 2. in ras.), *tribunatus iis sicis* de Halmii coniectura T. — *proiecisset* C. — *perturbavit* cod. Oxon. E: *permutavit* CT. — *Saturnino*, *Sulpicio* Goerenz: *saturnini supplicio* C. ‖ 21. *proferam* corr. A: *proferat* B, *profero* coni. Halmius. — *cui necesse quidem* C. ‖ 22. *bona futura reddere potuit* C. ‖ 23. *vituperari potest* Feldhuegel: *uitupet . . . est* A¹, *uitupetest* B, *uituperabilis est* A². — *ducem quod habet* C: *ducem quom habet* cum Bakio T. — *se* Moser et duo Ambrosiani: om. C. ‖ 24. *neglectus* Manutius: *nectus* C. — *evertit* Vahlen: *fuerat* C. — *illud aliud* C. — *intercedenti* Madvig: *intercedendi* C. — *maiorum in illo* Manutius: *maiori nihilo* C. — *plebe ista patribus ista* A, *plebe ista* (mediis omissis) B. — *putarent* Ernestius: *putarint* C. — *Gracchi perniciosi fuerunt* Kayser. — *creantur* C. — *non nullos* Lambinus: *nullus* A¹B, *nullos* A². — *quam bonos* Halmius: *non bonos* C. ‖ 25. *praeclaris institutis* Feldhuegel et Bake: *praeclarissimis* C, †*praeclarissimis* T. — *addiceretur* C. — *incitata* priore loco ego delevi. — *adiuncta er ore* C. — *cui nisi* Halmius: *cui* A¹B, *cui si* A², *cui si non* alii. — *liber*, *sed servus* Goerenz: *liber servus* C, *liber*, *sed etiam servus* alii. ‖ 26. *tribuniciaque vis* Goerenz: *tribunitia quis* C. — *in metallum* AB. — Verba *qui hoc facere debent*, iam a Rathio in suspicionem vocata, del. Halmius. — *manere inprobam* C. — *aut equidem* C. — *Att. Nec me hercule ego* Madvig et Bake: *nunc me hercule ego* AB, *Q. Nunc mehercule. Att. Ego* priores edd. ‖ 27. *commitatus* C. — *populare est* Turnebus: *popularem* C. ‖ 28. *quoque is creuerit defendat* C. — *principes ordines* C. — *lex est* Lambinus: *lex* C. — *et late patet* Turnebus: *et laterat et* C. (*et laterat et ut uitio careat ordo et* obelo praefixo seclusit Halmius.) — *quaerit* Turnebus: *quaerat* C. ‖ 29. *retinent* C. — *dicimus* C. — *fortasse est quod fuerit* C. ‖ 30. *praeteriero. ceteris* Lambinus (in marg.): *preteris* C, *praeterii. Ceteris* alii. — *si tenemus*, *tenemus* Bake: *si tenemus* C, *si est*, *tenemus* alii. — *interiorem* C. — *inferioris* Victorius: *interioris* C, *tenuioris* alii. ‖ 31. *repertas* C. — *cupiditatibus eisdem* Lambinus: *cupiditatis eiusdem* C. — *secutam* Stephanus: *seculuram* A, *securam* B. ‖ 33. *proximus autem est* C, *Proximum est autem* cum Stephano et Manutio T. — *deinsuffragiis* C. — *mercule atiendi* C. — Verba *in magistratu - - rogatione*, ex §. 35. consarcinata, del. Bake. — *ac de reo* Feldhuegel: *an de reo* C, *aut de reo* alii. — *atque in* Turnebus: *qui in* C, *aut in* alii. — *legum rogatione* Madvig: *lege aut rogatione* C. — *clamant palam* C. — *ferri* Bake: *ferre* C. — *obtinerine iam possit* Madvig: *optinere* (*optineri* corr. B.) *an possunt* C, *obtineri an possit* alii, *optinerene iam possimus* de Halmii coniectura T. Cf. §. 37. ‖ 34. *Atqui* Feldhuegel et Halm: *quia* A, *qua* B, om. alii. — *optinere* AB. — *sed obest* C. — *quis* Manutius: *qui* AB. — *tabellaria lege* C. — *abstulisset* A teste Halmio, *obtulisse* teste Bakio, *obtulisset* B. — *vocis* Turnebus: *uoces* C. ‖ 35. *iudiciis* Bake: *iudicio is* C, *iudicio* alii. — *popularis aurae* Bake: *populari ratione* C. ‖ 36. *coelius* C. — *se*, *ut* Stephanus: *sed ut* C. — *Popilium* Stephanus: *populum* C. — *nocuisse* Davisius: *nocuissent* C. — *fluctus* Ferrarius: *fletus* C, *flatus* alii. — *filius eius* A: *filius eius marius* B, *filius eius* [*Marius*] T. — *quidem avo*, *cum* Lambinus: *quidem qui cum*

C, *quidem*, *cum* alii. — *ad senatum* Madvig: *ad se* CT. — *delata*, *M. Scaurus* Bake: *delatam scaurus* A¹B, *delata scaurus* A². — *utinamque inquit* C, *utinam quidem*, *inquit* Moser. ‖ 38. *Vos quidem* Turnebus: *uosdem* A¹B¹, *uos demum* A²B². — *ita libertatem istam* Klotz: *ista libertatem istam* A¹, *istam libertatem istam* B, *libertatem istam* A², *istam libertatem ita* Goerenz. — *boni* Odinus: *bonis* C. — *tollet* A¹B, *tolleret* A². ‖ 39. *tantum* edd. vett.: *tamen* C. — *ut desinat* Halmius: *ut ne sim* C, *ut ne sint* alii. — *ut in eo* Turnebus: *utine* C. ‖ 40. *praeclara est* Halmius: *praeclare* C, *praeclara* alii. — *quae cum populo* om. C. — *aguntur* C. — *auctor* C. — *quod est - - non difficile* Halmius: *quod si - - non difficile* C, *quod - - non difficile est* alii. — *enim senator* edd. vett.: *enim ipse senator* CT. — *ab auctorem* C, *ad actorem* Turnebus. — *in sententia* del. Orellius; etiam verba *nam brevitas - - laus est* delenda censet Kayser. — *nisi ut peccante* C. ‖ 41. *res publica* del. Manutius. — *omne esse* Halmius: *omnes* C, *omne* alii. — *memoriae*, *sine* Halmius: *memoria est ne* C, *memoriam esse sine* alii, *memoriae esse sine* Stephanus. ‖ 42. *nihil minus civile et humanum* Halmius: *nihil minus * * ciuile est* (*est et* corr. m. 2.) *humanūs* (*humanius* m. 2.) A, *nihil minus et civile et humanum* alii. — *praestius* C. — *actores* C. — *dici* C. — *de Cn.* Lambinus (et Lagom. 11.): *dign.* A, *de C.* alii. — *coeptum est* coni. Halmius. — *amitti* C. ‖ 43. *sequitur*] *quitur* C. — *p.* (i. e. *publico*) Orellius: om. CT. Cf. §. 11. — *meminisse se* Lambinus: *meminisse* C. — *in auspicia* C. — *opem rei p. ferre* Manutius: *opem rep ferret* C, *opem referre* alii. ‖ 44. *tolli* C. — *comitiatu* Stephanus: *comitatu* C. — *inventis* Turnebus: *intis* C, *notis* cum Davisio T. — *ne cogitatis* Lambinus: *negotia*is* (*a* et *is* in ras.) A, *negotia his* B. — *in privos homines* Scaliger. — *vis sit*, *ut sit scitum et iussum* Rathius: *uis sit scitum ėst iussum* C, *vis sit*, *ut unum sit ius* Madvig. — *singulis si cent.* A, *singulisi cent.* B. — *descriptus* C. — *consilii* Stephanus: *silii* A¹B, *auxilii* A². ‖ 45. *omnia* Halmius et Feldhuegel: *amici*a* A¹, *amicitia* A²B, *comitia* alii. — *posse neque* Turnebus: *possenteque* A¹B, *possent neque* A². — *latrones* Turnebus: *patroni* C. — *se* Turnebus: om. CT. — *sentirem* C. ‖ 46. *Sequitur - - de ambitu* Goerenz: *sequitur - - de ambitu leges* A, *sequit - - de ambitu legis* B, *sequuntur - - de ambitu leges* alii. — *cum - - sancienda sint* codd. dett. et edd. vett.: *cum - - sanciendae sunt* C, *quoniam sancienda sunt* cum Feldhuegelio T. — *creabantur* Bake: *creantur* CT. — *nec ii solum* edd. vett.: *nei solum* C, *nec solum* alii. ‖ 47. *melius rationis* (om. *est*) C. — *satis etiam* C. — *si non tacemus* A, *sin tacemus* B. ‖ 48. *est quid requiras* C. — *peti* Manutius: *lego* C. — *plerosque* Stephanus: *rosque* B, *quosque* A. — *cum* dett. multi: *quoniam* (per compendium) C. — *de potestatetum iure* C. ‖ 49. *pot. non pluribus* C. — *sodalie peritum - - et diligent* C. — *nos autem* Bake: *nos at* C. — *cogitare* Turnebus: *cogitari* C. — *atque* Turnebus (et Lagom. 11.): *et quae* C. — *prosum* Halmius: *procum* C, *profecto* alii.

## FRAGMENTA
## LIBRORUM DE LEGIBUS.

Fr. 1. Vide ad I, 33. ‖ Fr. 2. ad librum IV, 4. de re publica pertinere arbitratur Feldhuegel, ad locum de educatione et de disciplina (de legg. III, 30.) refert Reifferscheid l. l. p. 277. ‖ Fr. 3. errore

quodam a Lactantio ex alio libro ad hos de legibus translatum esse statuit Bake. ‖ Fr. 4. ab his libris vere abiudicasse et ad libros de re publica retulisse videtur Bake, uncis ego inclusi. ‖ Fr. 5. Verba *dignis igitur largiendum est* ego Servio reddidi; *stipem - - domos* ex libri II. §. 40. sunt repetita. ‖ Fr. 6. primus addidit Halmius. — *rerum* Endlicher: *uerum* cod. ‖ Fr. 7. *descendatur* codd. ‖ Fr. 8. libris de legibus vindicavit Bake (praef. p. XXVIII.), ad sextum librum refert C. G. Zumpt (in Annalibus criticis Berolin. a. 1842. vol. II. p. 249 sq.): om. T. ‖ Fr. 9. Hoc quoque ego primus huc retuli.

# M. TULLII CICERONIS
# DE OFFICIIS
# AD MARCUM FILIUM
## LIBRI TRES.

---

## LIBER PRIMUS
### ARGUMENTUM.

M. Tullius rei publicae libertate sublata cum ad philosophiae studium se rettulisset multosque eius locos insignes latinis litteris illustrasset, tres de officiis libros ad filium tum temporum litterarum causa Athenis degentem scripsit exeunte anno u. c. 710. (Cic. ad Atticum XVI, 11, 4.) Atque in hoc primo libro praemissa officii et definitione et divisione consilii capiendi rationem in quinque partes distribuit ac primum de honesto et duobus propositis honestis utrum honestius sit, deinde de utili et duobus propositis utilibus utrum utilius sit, denique de honesti et utilis quae videatur esse contentione disserendum esse dicit (c. 3). Tum formam quandam honesti exhibet a natura humana ductam eiusque quattuor partes facit, sapientiam, iustitiam, temperantiam et fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quaedam officia nasci docet (c. 4). Ac de his quattuor partibus accurate disputat et quomodo ab iis officia ducantur ostendit (c. 5—42). Huic disputationi subicit honestorum inter se comparationem (c. 43—45).

---

Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem 1
Cratippum idque Athenis abundare oportet praeceptis 1
institutisque philosophiae propter summam et doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis, tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate: quam quidem ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam

docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et
2 ad iudicandum. quam ob rem disces tu quidem a principe
huius aetatis philosophorum et disces quam diu voles;
tam diu autem velle debebis, quoad te quantum proficias
non paenitebit. sed tamen nostra legens non multum a
Peripateticis dissidentia, quoniam utrique Socratici et
Platonici volumus esse, de rebus ipsis utere tuo iudicio
— nihil enim inpedio —, orationem autem Latinam effi-
cies profecto legendis nostris pleniorem. nec vero hoc
adroganter dictum existimari velim; nam philosophandi
scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium,
apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aeta-
tem consumpsi, si id mihi adsumo, videor id meo iure
3 quodam modo vindicare. quam ob rem magno opere te
hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos
etiam de philosophia libros, qui iam illis fere se aequa-
runt, studiose legas; vis enim maior in illis dicendi, sed
hoc quoque colendum est aequabile et temperatum ora-
tionis genus. et id quidem nemini video Graecorum
adhuc contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret
sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum
disputandi genus, nisi forte Demetrius Phalereus in hoc
numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum
vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum
possis agnoscere. nos autem quantum in utroque pro-
fecerimus, aliorum sit iudicium, utrumque certe secuti
4 sumus. equidem et Platonem existumo, si genus forense
dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime po-
tuisse dicere et Demosthenem, si illa, quae a Platone
didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate
splendideque facere potuisse; eodemque modo de Ari-
stotele et Isocrate iudico, quorum uterque suo studio
delectatus contempsit alterum.

2 Sed cum statuissem scribere ad te aliquid hoc tem-
pore, multa posthac, ab eo ordiri maxime volui, quod et
aetati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. nam
cum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate
copioseque a philosophis disputata, latissime patere viden-
tur ea, quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt.
nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis neque

forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest, in eoque et colendo sita vitae est honestas omnis et neglegendo turpitudo. atque haec quidem quaestio 5
communis est omnium philosophorum: quis est enim qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? sed sunt non nullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertant: nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec liberalitatem; fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest.
quae quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione 6
non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. hae disciplinae igitur si sibi consentaneae velint esse, de officio nihil queant dicere, neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae tradi possunt nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. ita propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum, quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Erilli iam pridem explosa sententia est, qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerum aliquem dilectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. sequemur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes, sed, ut solemus, e fontibus eorum iudicio arbitrioque nostro quantum quoque modo videbitur hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio 7
futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. omnis enim, quae ratione suscipitur, de aliqua re institutio debet a definitione proficisci, ut intellegatur, quid sit id, de quo disputetur. omnis de officio duplex est quaestio: unum 3
genus est, quod pertinet ad finem bonorum, alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in omnis partis usus vitae conformari possit. superioris generis huius

1*

modi sunt exempla, omniane officia perfecta sint, num
quod officium aliud alio maius sit, et quae sunt generis
eiusdem; quorum autem officiorum praecepta traduntur,
ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus
id adparet, quia magis ad institutionem vitae communis
spectare videntur; de quibus est nobis his libris expli-
8 candum. atque etiam alia divisio est officii; nam et
medium quoddam officium dicitur et perfectum. per-
fectum officium rectum, opinor, vocemus, quoniam
Graeci *κατόρθωμα,* hoc autem commune officium vocant.
atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id officium
perfectum esse definiant; medium autem officium id esse
dicunt, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.
9 triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi
deliberatio: nam aut honestumne factu sit an turpe du-
bitant id, quod in deliberationem cadit; in quo conside-
rando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur.
tum autem aut anquirunt aut consultant, ad vitae com-
moditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque
copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint
iuvare et suos, conducat id necne, de quo deliberant;
quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. ter-
tium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum
honesto id, quod videtur esse utile; cum enim utilitas ad
se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit ut
distrahatur in deliberando animus adferatque ancipitem
10 curam cogitandi. *in* hac divisione, cum praeterire ali-
quid maxumum vitium in dividendo sit, duo praetermissa
sunt; nec enim solum utrum honestum an turpe sit deli-
berari solet, sed etiam duobus propositis honestis utrum
honestius, itemque duobus propositis utilibus utrum
utilius: ita, quam ille triplicem putavit esse rationem,
in quinque partis distribui debere reperitur. primum
igitur est de honesto, sed dupliciter, tum pari ratione de
utili, post de comparatione eorum disserendum.

4 11 Principio generi animantium omni est a natura tri-
butum ut se, vitam corpusque tueatur, declinet ea, quae
nocitura videantur, omniaque, quae sint ad vivendum
necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut
alia generis eiusdem; commune item animantium om-

nium est coniunctionis adpetitus procreandi causa et
cura quaedam eorum, quae procreata sunt. sed inter
hominem et beluam hoc maxime interest, quod haec
tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod
adest quodque praesens est, se accommodat, paulum ad-
modum sentiens praeteritum aut futurum; homo autem,
quod rationis est particeps, per quam consequentia
cernit, causas rerum videt earumque praegressus et
quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat
rebusque praesentibus adiungit atque adnectit futuras,
facile totius vitae cursum videt ad eamque degendam
praeparat res necessarias. eademque natura vi rationis 12
hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitae
societatem [ingeneratque in primis praecipuum quendam
amorem in eos, qui procreati sunt,] inpellitque ut homi-
num coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit ob
easque causas studeat parare ea, quae suppeditent ad
cultum et ad victum, nec sibi soli, sed coniugi, liberis
ceterisque, quos caros habeat tuerique debeat; quae cura
exsuscitat etiam animos et maiores ad rem gerendam
facit. in primisque hominis est propria veri inquisitio 13
atque investigatio: itaque cum sumus necessariis negotiis
curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, ad-
discere, cognitionemque rerum aut occultarum aut ad-
mirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus; ex
quo intellegitur, quod verum, simplex sincerumque sit,
id esse naturae hominis aptissimum. huic veri videndi
cupiditati adiuncta est adpetitio quaedam principatus, ut
nemini parere animus bene informatus a natura velit
nisi [praecipienti] aut docenti aut utilitatis causa iuste
et legitime imperanti; ex quo magnitudo animi exsistit
humanarumque rerum contemptio. nec vero illa parva 14
vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal
sentit, quid sit ordo, quid sit quod deceat in factis dic-
tisque, quid modus. itaque eorum ipsorum, quae aspectu
sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venusta-
tem, convenientiam partium sentit; quam similitudinem
natura ratioque ab oculis ad animum transferens multo
etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in
consiliis factisque conservanda putat cavetque ne quid

indecore effeminateve faciat, tum in omnibus et opinio-
nibus et factis, ne quid lubidinose aut faciat aut cogitet.
quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quae-
rimus, honestum; quod etiam si nobilitatum non sit,
tamen honestum sit, quodque vere dicimus, etiam si a
nullo laudetur, natura esse laudabile.

5 15 Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam
faciem honesti vides, quae si oculis cerneretur, mirabilis
amores, ut ait Plato, excitaret sapientiae. sed omne,
quod est honestum, id quattuor partium oritur ex ali-
qua: aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur
aut in hominum societate tuenda tribuendoque suum
cuique et rerum contractarum fide aut in animi excelsi
atque invicti magnitudine ac robore aut in omnium,
quae fiunt quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo
inest modestia et temperantia. quae quattuor quam-
quam inter se conligata atque inplicata sunt, tamen ex
singulis certa officiorum genera nascuntur, velut ex ea
parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et
prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri,
16 eiusque virtutis hoc munus est proprium. ut enim quis-
que maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit,
quique acutissime et celerrime potest et videre et expli-
care rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite
haberi solet. quocirca huic quasi materia, quam tractet
17 et in qua versetur, subiecta est veritas. reliquis autem
tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res
parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur, ut
et societas hominum coniunctioque servetur et animi ex-
cellentia magnitudoque cum in augendis opibus utilitati-
busque et sibi et suis conparandis, tum multo magis in
his ipsis despiciendis eluceat. ordo item et constantia
et moderatio et ea, quae sunt his similia, versantur in eo
genere, ad quod est adhibenda actio quaedam, non so-
lum mentis agitatio; iis enim rebus, quae tractantur in
vita, modum quendam et ordinem adhibentes honestatem
et decus conservabimus.

6 18 Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam
vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione
consistit, maxime naturam attingit humanam: omnes

enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cu-
piditatem, in qua excellere pulchrum putamus, labi autem,
errare, nescire, decipi et malum et turpe ducimus. in
hoc genere et naturali et honesto duo vitia vitanda sunt:
unum, ne incognita pro cognitis habeamus iisque temere
adsentiamur; quod vitium effugere qui volet — omnes
autem velle debent — adhibebit ad considerandas res et
tempus et diligentiam; alterum est vitium, quod quidam 19
nimis magnum studium multamque operam in res ob-
scuras atque difficilis conferunt easdemque non necessa-
rias. quibus vitiis declinatis quod in rebus honestis et
cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure lau-
dabitur, ut in astrologia C. Sulpicium audivimus, in
geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus, multos in
dialecticis, pluris in iure civili; quae omnes artes in veri
investigatione versantur, cuius studio a rebus gerendis
abduci contra officium est: virtutis enim laus omnis in
actione consistit, a qua tamen fit intermissio saepe multi-
que dantur ad studia reditus; tum agitatio mentis, quae
numquam adquiescit, potest nos in studiis cogitationis
etiam sine opera nostra continere. omnis autem cogi-
tatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus
honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum
aut in studiis scientiae cognitionisque versabitur. ac de
primo quidem officii fonte diximus.

De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua 7 20
societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas
continetur, cuius partes duae sunt: iustitia, in qua virtu-
tis est splendor maximus, ex qua viri boni nominantur, et
huic coniuncta beneficentia, quam eandem vel benignita-
tem vel liberalitatem appellari licet. sed iustitiae primum
munus est, ut ne cui quis noceat nisi lacessitus iniuria,
deinde, ut communibus pro communibus utatur, privatis
ut suis. sunt autem privata nulla natura, sed aut vetere 21
occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt, aut vic-
toria, ut qui bello potiti sunt, aut lege, pactione, con-
dicione, sorte: ex quo fit ut ager Arpinas Arpinatium
dicatur, Tusculanus Tusculanorum; similisque est privata-
rum possessionum discriptio. ex quo, quia suum cuiusque
fit, eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique

obtigit, id quisque teneat; de quo si quis sibi adpetet,
22 violabit ius humanae societatis. sed quoniam, ut prae-
clare scriptum est a Platone, non nobis solum nati su-
mus ortusque nostri partem patria vindicat, partem
amici, atque ut placet Stoicis, quae in terris gignantur
ad usum hominum omnia creari, homines autem homi-
num causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii pro-
desse possent, in hoc naturam debemus ducem sequi,
communis utilitates in medium adferre mutatione offi-
ciorum, dando accipiendo, tum artibus, tum opera, tum
facultatibus devincire hominum inter homines societatem.
23 fundamentum autem est iustitiae fides, id est dictorum
conventorumque constantia et veritas. ex quo, quam-
quam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen
audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde
verba sint ducta, credamusque, quia fiat, quod dictum
est, appellatam fidem.

Sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui
inferunt, alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si
possunt, non propulsant iniuriam: nam qui iniuste im-
petum in quempiam facit aut ira aut aliqua perturba-
tione incitatus, is quasi manus adferre videtur socio; qui
autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam
est in vitio quam si parentes aut amicos aut patriam
24 deserat. atque illae quidem iniuriae, quae nocendi
causa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscun-
tur, cum is, qui nocere alteri cogitat, timet ne, nisi id
fecerit, ipse aliquo adficiatur incommodo; maximam
autem partem ad iniuriam faciendam adgrediuntur, ut
adipiscantur ea, quae concupiverunt, in quo vitio latis-
8 sime patet avaritia. expetuntur autem divitiae cum ad
25 usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates;
in quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupi-
ditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem, ut
nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecu-
niam esse ei, qui in re publica princeps vellet esse,
cuius fructibus exercitum alere non posset. delectant
etiam magnifici adparatus vitaeque cultus cum elegantia
et copia, quibus rebus effectum est ut infinita pecuniae
cupiditas esset. nec vero rei familiaris amplificatio ne-

mini nocens vituperanda est, sed fugienda semper iniuria est. maxume autem adducuntur plerique, ut eos iusti- 26
tiae capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. quod enim est apud Ennium,

nulla sancta societas
nec fides regni est,

id latius patet; nam quicquid eius modi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit servare 'sanctam societatem.' declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina et humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates; quo magis cavendum est ne quid in eo genere peccetur. sed in omni iniustitia 27
permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitata fiat iniuria; leviora enim sunt ea, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est.

Praetermittendae autem defensionis deserendique 9 28
officii plures solent esse causae; nam aut inimicitias aut laborem aut sumptus suscipere nolunt aut etiam neglegentia, pigritia, inertia aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic inpediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. itaque videndum est ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum, quod in veri investigatione versentur quodque ea, quae plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant et pro nihilo putent, propterea iustos esse. [nam alterum iustitiae genus adsequuntur, inferenda ne cui noceant iniuria, in alterum incidunt; discendi enim studio inpediti quos tueri debent deserunt.] itaque eos ne ad rem publicam quidem accessuros putat nisi coactos. aequius autem erat id voluntate fieri; nam hoc ipsum ita iustum est, quod

29 recte fit, si est voluntarium. sunt etiam qui aut studio rei familiaris tuendae aut odio quodam hominum suum se negotium agere dicant nec facere cuiquam videantur iniuriam: qui altero genere iniustitiae vacant, in alterum incurrunt; deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur duobus generibus iniustitiae propositis adiunximus causas utriusque generis easque res ante constituimus, quibus iustitia contineretur, facile quod cuiusque temporis officium sit poterimus, nisi nosmet
30 ipsos valde amabimus, iudicare. est enim difficilis cura rerum alienarum: quamquam Terentianus ille Chremes 'humani nihil a se alienum putat;' sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris, quae quasi longo intervallo interiecto videmus, aliter de illis ac de nobis iudicamus. quocirca bene praecipiunt qui vetant quicquam agere, quod dubites aequum sit an iniquum; aequitas enim lucet ipsa per se, dubitatio cogitationem significat iniuriae.

10
31 Sed incidunt saepe tempora, cum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum, facere promissum, quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit iustum. referri enim decet ad ea, quae posui principio, fundamenta iustitiae: primum ut ne cui noceatur, deinde ut communi utilitati serviatur. ea cum tempore commutantur, commutatur officium et non semper
32 est idem. potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit: nam si, ut in fabulis est, Neptunus quod Theseo promiserat non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus; ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit, quo impetrato in maximos luctus incidit. nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia, nec, si plus tibi ea noceant quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est maius anteponi minori, ut, si constitueris cuipiam te ad-

vocatum in rem praesentem esse venturum atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere quod dixeris, magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. iam illis promissis standum non esse quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? quae quidem pleraque iure praetorio liberantur, non nulla
legibus. exsistunt etiam saepe iniuriae calumnia qua- 33
dam et nimis callida[, sed malitiosa] iuris interpretatione; ex quo illud 'summum ius summa iniuria' factum est iam tritum sermone proverbium. quo in genere etiam in re publica multa peccantur, ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste indutiae factae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium indutiae. ne noster quidem probandus, si verum est Q. Fabium Labeonem seu quem alium — nihil enim habeo praeter auditum — arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ne cupide quid agerent, ne adpetenter, atque ut regredi quam progredi mallent. id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. itaque illorum finis sic, ut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat populo Romano adiudicavit. decipere hoc quidem est, non iudicare; quocirca in omni est re fugienda talis sollertia.

Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos ser- 11 34
vanda, a quibus iniuriam acceperis: est enim ulciscendi et puniendi modus, atque haud scio an satis sit eum, qui lacessierit, iniuriae suae paenitere, ut et ipse ne quid tale posthac et ceteri sint ad iniuriam tardiores. atque in re publica maxime conservanda sunt iura belli: nam cum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per vim, cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum, confugiendum est ad posterius, si uti
non licet superiore. qua re suscipienda quidem bella 35
sunt ob eam causam, ut sine iniuria in pace vivatur, parta autem victoria conservandi ii, qui non crudeles in bello, non inmanes fuerunt, ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem

etiam acceperunt, at Karthaginem et Numantiam fundi-
tus sustulerunt: nollem Corinthum, sed credo aliquid
secutos, opportunitatem loci maxume, ne posset ali-
quando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. mea
quidem sententia paci, quae nihil habitura sit insidia-
rum, semper est consulendum: in quo si mihi esset
obtemperatum, si non optumam, at aliquam rem publi-
cam, quae nunc nulla est, haberemus. et cum iis, quos
vi deviceris, consulendum est, tum ii, qui armis positis
ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries
percusserit, recipiendi; in quo tanto opere apud nostros
iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas
bello in fidem recepissent, earum patroni essent more
36 maiorum. ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali
populi Romani iure perscripta est; ex quo intellegi potest
nullum bellum esse iustum nisi quod aut rebus repetitis
geratur aut denuntiatum ante sit et indictum. [Popilius
imperator tenebat provinciam, in cuius exercitu Catonis
filius tiro militabat. cum autem Popilio videretur unam
dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem
legione militabat, dimisit. sed cum amore pugnandi in
exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum
patitur in exercitu remanere, secundo eum obliget mili-
tiae sacramento, quia priore amisso iure cum hostibus pu-
gnare non poterat. adeo summa erat observatio in bello
37 movendo.] Marci quidem Catonis senis est epistula ad
M. filium, in qua scribit se audisse eum missum factum
esse a consule, cum in Macedonia bello Persico miles
esset: monet igitur ut caveat ne proelium ineat; negat
enim ius esse qui miles non sit cum hoste pugnare.
12 equidem etiam illud animadverto, quod, qui proprio
nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi
rei tristitiam mitigatam; hostis enim apud maiores no-
stros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus: indi-
cant duodecim tabulae AVT STATVS DIES CVM HOSTE, item-
que ADVERSVS HOSTEM AETERNA AVCTORITAS. quid ad hanc
mansuetudinem addi potest, eum, quicum bellum geras,
tam molli nomine appellare? quamquam id nomen durius
effecit iam vetustas; a peregrino enim recessit et proprie
38 in eo, qui arma contra ferret, remansit. cum vero de

imperio decertatur belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante iustas causas esse bellorum. sed ea bella, quibus imperii proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt; ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si conpetitor — cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae —, sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret, cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal, reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara:

nec mi aurum posco nec mi pretium dederitis:
non cauponantes bellum, sed belligerantes,
ferro, non auro vitam cernamus utrique.
vosne velit an me regnare era quidve ferat Fors,
virtute experiamur. et hoc simul accipe dictum:
quorum virtuti belli fortuna pepercit,
eorundem libertati me parcere certum est:
dono ducite doque volentibus cum magnis dis.

regalis sane et digna Aeacidarum genere sententia.

Atque etiam, si quid singuli temporibus adducti 13 39
hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda, ut primo Punico bello Regulus captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset iurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit, deinde, cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere. [secundo autem Punico bello 40
post Cannensem pugnam quos decem Hannibal Romam astrictos misit iure iurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent, eos omnis censores, quoad quisque eorum vixit, quia peierassent, in aerariis reliquerunt, nec minus illum, qui iuris iurandi fraude culpam invenerat: cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paulo post, quod se oblitum nescio quid diceret; deinde egressus e castris iure iurando se solutum putabat, et erat verbis, re non erat. semper autem in fide, quid senseris, non, quid dixeris, cogitan-

dum. maximum autem exemplum est iustitiae in hostem
a maioribus nostris constitutum, cum a Pyrrho perfuga
senatui est pollicitus, se venenum regi daturum et eum
necaturum: senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho
dedidit. ita ne hostis quidem et potentis et bellum ultro
41 inferentis interitum cum scelere adprobavit.] ac de bel-
licis quidem officiis satis dictum est. meminerimus
autem etiam adversus infimos iustitiam esse servandam;
est autem infima condicio et fortuna servorum, quibus
non male praecipiunt qui ita iubent uti ut mercennariis,
operam exigendam, iusta praebenda. cum autem duobus
modis, id est aut vi aut fraude, fiat iniuria, fraus quasi
volpeculae, vis leonis videtur: utrumque homine alienis-
simum, sed fraus odio digna maiore. totius autem
iniustitiae nulla capitalior quam eorum, qui tum, cum
maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur.
de iustitia satis dictum.

14 Deinceps, ut erat propositum, de beneficentia ac de
42 liberalitate dicatur, qua quidem nihil est naturae hominis
accommodatius, sed habet multas cautiones: videndum
est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus
benigne videbitur fieri, et ceteris, deinde, ne maior
benignitas sit quam facultates, tum, ut pro dignitate
cuique tribuatur; id enim est iustitiae fundamentum, ad
quam haec referenda sunt omnia. nam et qui gratifi-
cantur cuipiam quod obsit illi, cui prodesse velle videan-
tur, non benefici neque liberales, sed perniciosi adsenta-
tores iudicandi sunt, et qui aliis nocent, ut in alios
liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem
43 aliena convertant. sunt autem multi et quidem cupidi
splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis quod aliis largian-
tur, iique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum
iri, si locupletent eos quacumque ratione: id autem tan-
tum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse
contrarium. videndum est igitur, ut ea liberalitate uta-
mur, quae prosit amicis, noceat nemini. qua re L.
Sullae, C. Caesaris pecuniarum translatio a iustis domi-
nis ad alienos non debet liberalis videri; nihil est enim
44 liberale, quod non idem iustum. alter locus erat cautio-
nis, ne benignitas maior esset quam facultates, quod qui

benigniores volunt esse quam res patitur primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt in proximos; quas enim copias his et suppeditari aequius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. videre etiam licet plerosque non tam natura liberalis quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficisci ab ostentatione magis quam a voluntate videantur: talis autem simulatio vanitati est coniunctior quam aut liberalitati aut honestati. tertium est propositum, ut in 45
beneficentia dilectus esset dignitatis; in quo et mores eius erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos et communitas ac societas vitae et ad nostras utilitates officia ante conlata: quae ut concurrant omnia, optabile est; si minus, plures causae maioresque ponderis plus habebunt.

Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus 15 46
planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare agitur si sunt simulacra virtutis, etiam hoc intellegendum puto, neminem omnino esse neglegendum, in quo aliqua significatio virtutis adpareat, colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime virtutibus his lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua multa iam dicta sunt, iustitia. nam fortis animus et magnus in homine non perfecto nec sapienti ferventior plerumque est: illae virtutes bonum virum videntur potius attingere. atque haec in moribus. de 47
benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligamur, sed benevolentiam non adulescentulorum more ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia iudicemus. sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, maior quaedam cura adhibenda est; nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. quod si ea, quae utenda 48
acceperis, maiore mensura, si modo possis, iubet reddere Hesiodus, quidnam beneficio provocati facere debemus? an imitari agros fertilis, qui multo plus efferunt quam acceperunt? etenim si in eos, quos speramus nobis

profuturos, non dubitamus officia conferre, quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt? nam cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi, demus necne in nostra potestate est, non reddere viro
49 bono non licet, modo id facere possit sine iniuria. acceptorum autem beneficiorum sunt dilectus habendi, nec dubium quin maximo cuique plurimum debeatur. in quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est: multi enim faciunt multa temeritate quadam sine iudicio, vel morbo in omnis vel repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati; quae beneficia aeque magna non sunt habenda atque ea, quae iudicio, considerate constanterque delata sunt. sed in conlocando beneficio et in referenda gratia, si cetera ~~paria sunt~~, hoc maxume officii est, ut quisque maxume opis indigeat, ~~ita~~ ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque; a quo enim plurimum sperant, etiam si ille iis non eget, tamen ei potissimum inser-
16 50 viunt. optime autem societas hominum coniunctioque servabitur, si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. sed, quae naturae principia sint communitatis et societatis humanae, repetendum videtur altius: est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate; eius autem vinculum est ratio et oratio, quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate, neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus, iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus; sunt enim
51 rationis et orationis expertes. ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnis societas haec est; in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas, ut, quae discripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur, ut est constitutum legibus ipsis, cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est, 'amicorum esse communia omnia.' omnium autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis eius, quod ab Ennio positum in una re transferri in permultas potest:

homo, qui erranti comiter monstrat viam,
quasi lumen de suo lumine accendat facit:
nihilo minus ipsi lucet, cum illi accenderit.

una ex re satis praecipit ut, quicquid sine detrimento
commodari possit, id tribuatur vel ignoto. ex quo sunt 52
illa communia, non prohibere aqua profluente, pati ab
igne ignem capere, si qui velit, consilium fidele delibe-
ranti dare: quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non
molesta. qua re et his utendum est et semper aliquid
ad communem utilitatem adferendum. sed quoniam co-
piae parvae singulorum sunt, eorum autem, qui his
egeant, infinita est multitudo, volgaris liberalitas refe-
renda est ad illum Ennii finem 'nihilo minus ipsi lucet',
ut facultas sit, qua in nostros simus liberales.

Gradus autem plures sunt societatis hominum; ut 17 53
enim ab illa infinita discedatur, propior est eiusdem gentis,
nationis, linguae, qua maxume homines coniunguntur.
interius etiam est eiusdem esse civitatis; multa enim sunt
civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viae,
leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea et fa-
miliaritates multisque cum multis res rationesque contra-
ctae. artior vero conligatio est societatis propinquorum; ab
illa enim inmensa societate humani generis in exiguum
angustumque concluditur. nam cum sit hoc natura com- 54
mune animantium, ut habeant lubidinem procreandi,
prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis,
deinde una domus, communia omnia; id autem est princi-
pium urbis et quasi seminarium rei publicae. sequuntur
fratrum coniunctiones, post consobrinorum sobrinorumque,
qui cum una domo iam capi non possint, in alias domos
tamquam in colonias exeunt. sequuntur conubia et ad-
finitates, ex quibus etiam plures propinqui; quae propa-
gatio et suboles origo est rerum publicarum. sanguinis
autem coniunctio et benevolentia devincit homines et
caritate; magnum est enim eadem habere monumenta 55
maiorum, eisdem uti sacris, sepulcra habere communia.
sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla fir-
mior quam cum viri boni moribus similes sunt familiari-
tate coniuncti; illud enim honestum, quod saepe dicimus,
etiam si in alio cernimus, [tamen] nos movet atque illi,

56 in quo id inesse videtur, amicos facit. et quamquam omnis
virtus nos ad se adlicit facitque ut eos diligamus, in qui-
bus ipsa inesse videatur, tamen iustitia et liberalitas id
maxime efficit. nihil autem est amabilius nec copulatius
quam morum similitudo bonorum; in quibus enim eadem
studia sunt, eaedem voluntates, in iis fit ut aeque quisque
altero delectetur ac se ipso, efficiturque id, quod Pythago-
ras volt in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. magna etiam
illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro
et citro datis acceptis, quae et mutua et grata dum sunt,
57 inter quos ea sunt firma devinciuntur societate. sed cum
omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum
nulla est gravior, nulla carior quam ea, quae cum re
publica est uni cuique nostrum. cari sunt parentes, cari
liberi, propinqui, familiares, sed omnis omnium caritates
patria una conplexa est, pro qua quis bonus dubitet mor-
tem oppetere, si ei sit profuturus? quo est detestabilior
istorum inmanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam et
58 in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. sed si
contentio quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum
tribuendum sit officii, principes sint patria et parentes,
quorum beneficiis maximis obligati sumus, proximi liberi
totaque domus, quae spectat in nos solos neque aliud
ullum potest habere perfugium, deinceps bene con-
venientes propinqui, quibuscum communis etiam fortuna
plerumque est. quam ob rem necessaria praesidia vitae
debentur iis maxime, quos ante dixi, vita autem victus-
que communis, consilia, sermones, cohortationes, conso-
lationes, interdum etiam obiurgationes, in amicitiis vigent
maxime[, estque ea iucundissima amicitia, quam simili-
tudo morum coniugavit].

18
59 Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit,
quid cuique maxime necesse sit et quid quisque vel sine
nobis aut possit consequi aut non possit: ita non idem
erunt necessitudinum gradus qui temporum, suntque
officia, quae aliis magis quam aliis debeantur, ut vici-
num citius adiuveris in fructibus percipiendis quam aut
fratrem aut familiarem, at, si lis in iudicio sit, propin-
quum potius et amicum quam vicinum defenderis. haec
igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio [et

consuetudo exercitatioque capienda], ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat, ex quo, quantum cuique debeatur, intellegas. sed, ut nec medici nec impera- 60
tores nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quicquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt, sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi, sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. atque ab iis rebus, quae sunt in iure societatis humanae, quem ad modum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

Intellegendum autem est, cum proposita sint genera 61
quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno elatoque humanasque res despiciente factum sit. itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest

> vos enim, iuvenes, animum geritis muliebrem, illa
> virgo viri,

et si quid eius modi

> Salmaci, da spolia sine sudore et sanguine.

contraque in laudibus, quae magno animo et fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quo modo quasi pleniore ore laudamus. hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris, *hinc no*ster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles alii, maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari. sed ea animi elatio, quae 19 62
cernitur in periculis et laboribus, si iustitia vacat pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est; non modo enim id virtutis non est, sed est potius inmanitatis omnem humanitatem repellentis. itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus; nihil honestum esse potest, quod iustitia vacat. praeclarum igitur illud Platonis: 63

'non' inquit 'solum scientia, quae est remota ab iusti-
tia, calliditas potius quam sapientia est appellanda, ve-
rum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupidi-
tate, non utilitate communi inpellitur, audaciae potius
nomen habeat quam fortitudinis.' itaque viros fortis et
magnanimos eosdem bonos et simplicis, veritatis amicos
minimeque fallacis esse volumus: quae sunt ex media
64 laude iustitiae. sed illud odiosum est, quod in hac ela-
tione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia
cupiditas principatus innascitur. ut enim apud Platonem
est, omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse
cupiditate vincendi, sic, ut quisque animi magnitudine
maxume excellit, ita maxume volt princeps omnium vel
potius solus esse. difficile autem est, cum praestare
omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iusti-
tiae maxume propria; ex quo fit ut neque disceptatione
vinci se nec ullo publico ac legitimo iure patiantur, ex-
sistuntque in re publica plerumque largitores et factiosi,
ut opes quam maxumas consequantur et sint vi potius
superiores quam iustitia pares: sed quo difficilius, hoc
praeclarius; nullum enim est tempus quod iustitia vacare
65 debeat. fortes igitur et magnanimi sunt habendi non
qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam; vera autem et
sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxume
natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat
principemque se esse mavolt quam videri: etenim qui
ex errore inperitae multitudinis pendet, hic in magnis
viris non est habendus. facillime autem ad res iniustas
inpellitur, ut quisque altissimo animo est, gloriae cupidi-
tate: qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui
laboribus susceptis periculisque aditis non quasi merce-
dem rerum gestarum desideret gloriam.

20 66 Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime
cernitur, quarum una in rerum externarum despicientia
ponitur, cum persuasum est nihil hominem nisi quod
honestum decorumque sit aut admirari aut optare aut ex-
petere oportere nullique neque homini neque perturbationi
animi nec fortunae subcumbere; altera est res, ut, cum ita
sis adfectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas
quidem et maxume utilis, sed [ut] vehementer arduas

plenasque laborum et periculorum cum vitae, tum mul-
tarum rerum, quae ad vitam pertinent. harum rerum 67
duarum splendor omnis, amplitudo, addo etiam utilita-
tem, in posteriore est, causa autem et ratio efficiens
magnos viros in priore; in eo est enim illud, quod excel-
lentis animos et humana contemnentis facit. id autem
ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum
sit, bonum iudices et ab omni animi perturbatione liber
sis: nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara viden-
tur, parva ducere eaque ratione stabili firmaque contem-
nere fortis animi magnique ducendum est, et ea, quae
videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita
fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae
discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est
magnaeque constantiae. non est autem consentaneum, 68
qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate, nec, qui
invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate: quam
ob rem et haec vitanda et pecuniae fugienda cupiditas;
nihil enim est tam angusti animi tamque parvi quam
amare divitias, nihil honestius magnificentiusque quam
pecuniam contemnere, si non habeas, si habeas, ad bene-
ficentiam liberalitatemque conferre. cavenda etiam est
gloriae cupiditas, ut supra dixi: eripit enim libertatem,
pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio.
nec vero imperia expetenda ac potius aut non accipienda
interdum aut deponenda non numquam. vacandum au- 69
tem omni est animi perturbatione, cum cupiditate et
metu, tum etiam aegritudine et voluptate et iracundia,
ut tranquillitas animi et securitas adsit, quae adfert cum
constantiam tum etiam dignitatem. multi autem et sunt
et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expeten-
tes a negotiis publicis se removerint ad otiumque per-
fugerint; in his et nobilissimi philosophi longeque prin-
cipes et quidam homines severi et graves nec populi nec
principum mores ferre potuerunt vixeruntque non nulli
in agris delectati re sua familiari. his idem propositum 70
fuit quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent,
libertate uterentur, cuius proprium est sic vivere, ut
velis. qua re cum hoc commune sit potentiae cupido- 21
rum cum iis, quos dixi, otiosis, alteri se adipisci id posse

arbitrantur, si opes magnas habeant, alteri, si contenti
sint et suo et parvo; in quo neutrorum omnino contem-
nenda sententia est, sed et facilior et tutior et minus
aliis gravis aut molesta vita est otiosorum, fructuosior
autem hominum generi et ad claritatem amplitudinem-
que aptior eorum, qui se ad rem publicam et ad magnas
71 res gerendas accommodaverunt. quapropter et iis for-
sitan concedendum sit rem publicam non capessentibus,
qui excellenti ingenio doctrinae sese dediderunt, et iis,
qui aut valetudinis inbecillitate aut aliqua graviore causa
inpediti a re publica recesserunt, cum eius administran-
dae potestatem aliis laudemque concederent; quibus au-
tem talis nulla est causa, si despicere se dicant ea, quae
plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo
non laudi, verum etiam vitio dandum puto. quorum
iudicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo
putent, difficile factu est non probare, sed videntur labo-
res et molestias, tum offensionum et repulsarum quasi
quandam ignominiam timere et infamiam; sunt enim qui
in rebus contrariis parum sibi constent, voluptatem se-
verissime contemnant, in dolore sint molliores, gloriam
neglegant, frangantur infamia, atque ea quidem non satis
72 constanter. sed iis, qui habent a natura adiumenta re-
rum gerendarum, abiecta omni cunctatione adipiscendi
magistratus et gerenda res publica est; nec enim aliter
aut regi civitas aut declarari animi magnitudo potest.
capessentibus autem rem publicam nihilo minus quam
philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia
et despicientia adhibenda est rerum humanarum, quam
saepe dico, et tranquillitas animi atque securitas, si
quidem nec anxii futuri sunt et cum gravitate constan-
73 tiaque victuri. quae faciliora sunt philosophis, quo mi-
nus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et
quo minus multis rebus egent, et quia, si quid adversi
eveniat, tam graviter cadere non possunt. quocirca non
sine causa maiores motus animorum concitantur maior-
que cura efficiendi rem publicam gerentibus quam quie-
tis, quo magis iis et magnitudo est animi adhibenda et
vacuitas ab angoribus. ad rem gerendam autem qui
accedit caveat ne id modo consideret, quam illa res ho-

nesta sit, sed etiam ut habeat efficiendi facultatem; in quo ipso considerandum est ne aut temere desperet propter ignaviam aut nimis confidat propter cupiditatem. in omnibus autem negotiis prius quam adgrediare adhibenda est praeparatio diligens.

Sed cum plerique arbitrentur res bellicas maiores 22 74
esse quam urbanas, minuenda est haec opinio. multi enim bella saepe quaesiverunt propter gloriae cupiditatem, atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit eoque magis, si sunt ad rem militarem apti [et cupidi bellorum gerendorum]. vere autem si volumus iudicare, multae res exstiterunt urbanae maiores clarioresque quam bellicae. quamvis enim Themistocles iure 75
laudetur et sit eius nomen quam Solonis inlustrius citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas, non minus praeclarum hoc quam illud iudicandum est: illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati; hoc consilio leges Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur. et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adiuverit, at ille vere *a* se adiutum Themistoclem; est enim bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus. licet eadem 76
de Pausania Lysandroque dicere, quorum rebus gestis quamquam imperium *partum* Lacedaemoniis putatur, tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt; quin etiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exercitus et fortiores. mihi quidem neque pueris nobis M. Scaurus C. Mario neque, cum versaremur in re publica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur; parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in exscindenda Numantia rei publicae profuit quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit: quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione —, attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est —, sed tamen id ipsum est gestum consilio urbano sine exercitu. illud 77
autem optimum est, in quod invadi solere ab inprobis et invidis audio:

cedant arma togae, concedat laurea laudi.

ut enim alios omittam, nobis rem publicam gubernanti-
bus nonne togae arma cesserunt? neque enim periculum
in re publica fuit gravius umquam nec maius otium: ita
consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus auda-
cissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. quae
res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus
78 conferendus? licet enim mihi, Marce fili, apud te glo-
riari, ad quem et hereditas huius gloriae et factorum
imitatio pertinet. mihi quidem certe vir abundans belli-
cis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus hoc tri-
buit, ut diceret frustra se triumphum tertium deportatu-
rum fuisse, nisi meo in rem publicam beneficio ubi
triumpharet esset habiturus. sunt igitur domesticae
fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus
etiam quam in his operae studiique ponendum est.

23 79 Omnino illud honestum, quod ex animo excelso
magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis
viribus; exercendum tamen corpus et ita adficiendum
est, ut oboedire consilio rationique possit in exsequendis
negotiis et in labore tolerando. honestum autem id, quod
exquirimus, totum est positum in animi cura et cogita-
tione; in quo non minorem utilitatem adferunt qui togati
rei publicae praesunt quam qui bellum gerunt. itaque
eorum consilio saepe aut non suscepta aut confecta bella
sunt, non numquam etiam inlata, ut M. Catonis bellum
tertium Punicum, in quo etiam mortui valuit auctoritas.
80 qua re expetenda quidem magis est decernendi ratio
quam decertandi fortitudo, sed cavendum ne id bellandi
magis fuga quam utilitatis ratione faciamus; bellum
autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quaesita
videatur. fortis vero animi et constantis est non pertur-
bari rebus asperis nec tumultuantem de gradu deici, ut
dicitur, sed praesenti animo uti et consilio nec a ratione
81 discedere: quamquam hoc animi, illud etiam ingenii
magni est, praecipere cogitatione futura et aliquanto
ante constituere, quid accidere possit in utramque par-
tem et quid agendum sit, cum quid evenerit, nec com-
mittere ut aliquando dicendum sit 'non putaram.' haec
sunt opera magni animi et excelsi et prudentia consilio-

que fidentis; temere autem in acie versari et manu cum
hoste confligere inmane quiddam et beluarum simile est,
sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum
manu est et mors servituti turpitudinique anteponenda.
de evertendis autem diripiendisque urbibus valde consi- 24 82
derandum est ne quid temere, ne quid crudeliter; idque
est viri magni, rebus agitatis punire sontis, multitudinem
conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere.
ut enim sunt, quem ad modum supra dixi, qui urbanis
rebus bellicas anteponant, sic reperias multos, quibus
periculosa et calida consilia quietis et cogitatis splendi-
diora et maiora videantur. numquam omnino periculi 83
fuga committendum est ut inbelles timidique videamur,
sed fugiendum illud etiam, ne offeramus nos periculis
sine causa, quo esse nihil potest stultius. quapropter in
adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est,
qui leviter aegrotantis leniter curant, gravioribus autem
morbis periculosas curationes et ancipites adhibere co-
guntur. qua re in tranquillo tempestatem adversam op-
tare dementis est, subvenire autem tempestati quavis
ratione sapientis, eoque magis, si plus adipiscare re ex-
plicata boni quam addubitata mali. periculosae autem
rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim
rei publicae; itemque alii de vita, alii de gloria et bene-
volentia civium in discrimen vocantur. promptiores igi-
tur debemus esse ad nostra pericula quam ad communia
dimicareque paratius de honore et gloria quam de cete-
ris commodis. inventi autem multi sunt, qui non modo 84
pecuniam, sed etiam vitam profundere pro patria parati
essent, idem gloriae iacturam ne minimam quidem facere
vellent, ne re publica quidem postulante, ut Callicrati-
das, qui, cum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponne-
siaco bello multaque fecisset egregie, vertit ad extremum
omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab
Arginusis removendam nec cum Atheniensibus dimican-
dum putabant; quibus ille respondit Lacedaemonios
classe illa amissa aliam parare posse, se fugere sine suo
dedecore non posse. atque haec quidem Lacedaemoniis
plaga mediocris, illa pestifera, qua, cum Cleombrotus
invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset,

Lacedaemoniorum opes conruerunt. quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

unus homo nobis cunctando restituit rem;
noenum rumores ponebat ante salutem:
ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis; sunt enim qui quod sentiunt, etsi optimum est, tamen invidiae metu non audeant dicere.

25 85 Omnino qui rei publicae praefuturi sunt duo Plato-
nis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic
tueantur, ut quaecumque agunt ad eam referant obliti
commodorum suorum; alterum, ut totum corpus rei
publicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reli-
quas deserant: ut enim tutela, sic procuratio rei publi-
cae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad
eorum, quibus commissa est, gerenda est. qui autem
parti civium consulunt, partem neglegunt, rem pernicio-
sissimam in civitatem inducunt, seditionem atque dis-
cordiam: ex quo evenit ut alii populares, alii studiosi
86 optimi cuiusque videantur, pauci universorum. hinc
apud Atheniensis magnae discordiae, in nostra re pu-
blica non solum seditiones, sed etiam pestifera bella
civilia: quae gravis et fortis civis et in re publica dignus
principatu fugiet atque oderit tradetque se totum rei
publicae neque opes aut potentiam consectabitur totam-
que eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. nec vero
criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vo-
cabit omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet,
ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat mor-
temque oppetat potius quam deserat illa, quae dixi.
87 miserrima omnino est ambitio honorumque contentio, de
qua praeclare apud eundem est Platonem, similiter fa-
cere eos, qui inter se contenderent, uter potius rem
publicam administraret, ut si nautae certarent, quis eo-
rum potissimum gubernaret. idemque praecipit ut eos
adversarios existimemus, qui arma contra ferant, non
eos, qui suo iudicio tueri rem publicam velint, qualis
fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate
88 dissensio. nec vero audiendi qui graviter inimicis ira-

scendum putabunt idque magnanimi et fortis viri esse
censebunt; nihil enim laudabilius, nihil magno et prae-
claro viro dignius placabilitate atque clementia. in libe-
ris vero populis et in iuris aequabilitate exercenda etiam
est facilitas et altitudo animi quae dicitur, ne, si irasca-
mur aut intempestive accedentibus aut inpudenter ro-
gantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus.
et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia,
ut adhibeatur rei publicae causa severitas, sine qua ad-
ministrari civitas non potest. omnis autem et animad-
versio et castigatio contumelia vacare debet neque ad
eius, qui punitur aliquem aut verbis castigat, sed ad rei
publicae utilitatem referri. cavendum est etiam ne maior 89
poena quam culpa sit et ne isdem de causis alii plectan-
tur, alii ne appellentur quidem. prohibenda autem
maxime est ira in puniendo; numquam enim iratus qui
accedet ad poenam mediocritatem illam tenebit, quae est
inter nimium et parum, quae placet Peripateticis et recte
placet, modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter
a natura datam: illa vero omnibus in rebus repudianda
est optandumque ut ii, qui praesunt rei publicae, legum
similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed
aequitate ducuntur.

Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem 26 90
nostram fluentibus [superbiam] magno opere fastidium
arrogantiamque fugiamus: nam ut adversas res, sic se-
cundas inmoderate ferre levitatis est praeclaraque est
aequabilitas in omni vita et idem semper voltus eadem-
que frons, ut de Socrate itemque de C. Laelio accepi-
mus. Philippum quidem Macedonum regem rebus gestis
et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video
superiorem fuisse; itaque alter semper magnus, alter
saepe turpissimus, ut recte praecipere videantur qui mo-
nent ut, quanto superiores simus, tanto nos geramus
summissius. Panaetius quidem Africanum auditorem et
familiarem suum solitum ait dicere, ut equos propter
crebras contentiones proeliorum ferocitate exsultantis do-
mitoribus tradere soleant, ut iis facilioribus possint uti,
sic homines secundis rebus ecfrenatos sibique praefiden-
tis tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci opor-

tere, ut perspicerent rerum humanarum inbecillitatem
91 varietatemque fortunae. atque etiam in secundissimis
rebus maxime est utendum consilio amicorum iisque
maior etiam quam ante tribuenda auctoritas; isdemque
temporibus cavendum est ne adsentatoribus patefacia-
mus auris neve adulari nos sinamus, in quo falli facile
est: talis enim nos esse putamus, ut iure laudemur; ex
quo nascuntur innumerabilia peccata, cum homines in-
flati opinionibus turpiter inridentur et in maximis ver-
92 santur erroribus. sed haec quidem hactenus. illud au-
tem sic est iudicandum, maximas geri res et maximi
animi ab iis, qui res publicas regant, quod earum admi-
nistratio latissime pateat ad plurimosque pertineat, esse
autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa,
qui aut investigarent aut conarentur magna quaedam
seseque suarum rerum finibus continerent aut interiecti
inter philosophos et eos, qui rem publicam administra-
rent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem
omni ratione exaggerantes neque excludentes ab eius
usu suos potiusque et amicis inpertientes et rei publicae,
si quando usus esset. quae primum bene parta sit nullo
neque turpi quaestu neque odioso, deinde augeatur
ratione, diligentia, parsimonia, tum quam plurimis, modo
dignis, se utilem praebeat, nec lubidini potius luxuriae-
que quam liberalitati et beneficentiae pareat. haec prae-
scripta servantem licet magnifice, graviter animoseque
vivere atque etiam simpliciter, fideliter, † vere hominum
amice.

27
93 Sequitur ut de una reliqua parte honestatis dicen-
dum sit, in qua verecundia et quasi quidam ornatus
vitae, temperantia et modestia omnisque sedatio pertur-
bationum animi et rerum modus cernitur. hoc loco
continetur id, quod dici Latine decorum potest; Graece
enim *πρέπον* dicitur: huius vis ea est, ut ab honesto non
94 queat separari. nam et quod decet honestum est et
quod honestum est decet: qualis autem differentia sit
honesti et decori, facilius intellegi quam explanari potest.
quicquid est enim quod deceat, id tum adparet, cum
antegressa est honestas. itaque non solum in hac parte
honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam

in tribus superioribus quid deceat adparet: nam et ra-
tione uti atque oratione prudenter et agere quod agas
considerate omnique in re, quid sit veri, videre et tueri
decet, contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet
quam delirare et mente esse captum; et iusta omnia
decora sunt, iniusta contra ut turpia sic indecora. simi-
lis est ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque
magno fit, id dignum viro et decorum videtur, quod
contra, id ut turpe sic indecorum. qua re pertinet qui- 95
dem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum et
ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur,
sed sit in promptu; est enim quiddam — idque intelle-
gitur in omni virtute — quod deceat, quod cogitatione
magis a virtute potest quam re separari. ut venustas et
pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine, sic
hoc, de quo loquimur, decorum totum illud quidem est
cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distin-
guitur. est autem eius descriptio duplex; nam et gene- 96
rale quoddam decorum intellegimus, quod in omni ho-
nestate versatur, et aliud huic subiectum, quod pertinet
ad singulas partis honestatis. atque illud superius sic
fere definiri solet, decorum id esse, quod consentaneum
sit hominis excellentiae in eo, in quo natura eius a reli-
quis animantibus differat; quae autem pars subiecta
generi est, eam sic definiunt, ut id decorum velint esse,
quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio
et temperantia adpareat cum specie quadam liberali.
haec ita intellegi possumus existimare ex eo decoro, 28 97
quod poëtae sequuntur, de quo alio loco plura dici so-
lent. sed tum servare illud poëtas, quod deceat, dici-
mus, cum id, quod quaque persona dignum est, et fit et
dicitur, ut, si Aeacus aut Minos diceret 'oderint, dum
metuant,' aut

natis sepulcro ipse est parens,

indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus,
at Atreo dicente plausus excitantur; est enim digna per-
sona oratio. sed poëtae, quid quemque deceat, ex per-
sona iudicabunt; nobis autem personam inposuit ipsa
natura magna cum excellentia praestantiaque animan-

98 tium reliquarum. quocirca poëtae in magna varietate
personarum etiam vitiosis quid conveniat et quid deceat
videbunt; nobis autem cum a natura constantiae, mode-
rationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint
cumque eadem natura doceat non neglegere, quem ad
modum nos adversus homines geramus, efficitur ut et
illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum
quam late fusum sit adpareat et hoc, quod spectatur in
uno quoque genere virtutis. ut enim pulchritudo corpo-
ris apta conpositione membrorum movet oculos et de-
lectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam
lepore consentiunt, sic hoc decorum, quod elucet in vita,
movet adprobationem eorum, quibuscum vivitur, ordine
et constantia et moderatione dictorum omnium atque
99 factorum. adhibenda est igitur quaedam reverentia [ad-
versus homines] et optimi cuiusque et reliquorum. nam
neglegere, quid de se quisque sentiat, non solum arro-
gantis est, sed etiam omnino dissoluti. est autem quod
differat in hominum ratione habenda inter iustitiam et
verecundiam: iustitiae partes sunt non violare homines,
verecundiae non offendere; in quo maxume vis perspici-
tur decori. his igitur expositis quale sit id, quod decere
dicimus, intellectum puto.

100 Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum
habet viam, quae deducit ad convenientiam conservatio-
nemque naturae, quam si sequemur ducem, numquam
aberrabimus sequemurque et id, quod acutum et perspi-
cax natura est, et id, quod ad hominum consociationem
accommodatum, et id, quod vehemens atque forte. sed
maxuma vis decori in hac inest parte, de qua disputa-
mus; neque enim solum corporis, qui ad naturam apti
sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui
101 item ad naturam accommodati sunt. duplex est enim
vis animorum atque natura: una pars in adpetitu posita
est, quae est *ὁρμή* Graece, quae hominem huc et illuc
rapit, altera in ratione, quae docet et explanat, quid
faciendum fugiendumque sit. [ita fit, ut ratio praesit,
29 adpetitus obtemperet. omnis autem actio vacare debet
temeritate et neglegentia nec vero agere quicquam, cuius
non possit causam probabilem reddere; haec est enim

fere descriptio officii.] efficiendum autem est ut adpetitus rationi oboediant eamque neque praecurrant nec propter pigritiam aut ignaviam deserant, sintque tranquilli atque omni animi perturbatione careant; ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. nam qui adpetitus longius evagantur et tamquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo non satis a ratione retinentur, ii sine dubio finem et modum transeunt; relinquunt enim et abiciunt oboedientiam nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. licet ora ipsa cernere iratorum aut eorum, qui aut lubidine aliqua aut metu commoti sunt aut voluptate nimia gestiunt; quorum omnium voltus, voces, motus statusque mutantur. ex quibus 102

103

illud intellegitur, ut ad officii formam revertamur, adpetitus omnis contrahendos sedandosque esse excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuito, inconsiderate neglegenterque agamus. neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et iocum facti esse videamur: ad severitatem potius et ad quaedam studia graviora atque maiora. ludo autem et ioco uti illo quidem licet, sed sicut somno et quietibus ceteris tum, cum gravibus seriisque rebus satis fecerimus. ipsumque genus iocandi non profusum nec inmodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestatis actionibus non sit aliena, sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat. duplex omnino

104

est iocandi genus: unum inliberale, petulans, flagitiosum, obscenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt, multaque multorum facete dicta, ut ea, quae a sene Catone conlecta sunt, quae vocant *ἀποφθέγματα*. facilis igitur est distinctio ingenui et inliberalis ioci: alter est, si *in* tempore fit aut si remisso animo, *magno* homine dignus, alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus elatique voluptate in

aliquam turpitudinem delabamur. suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

30 Sed pertinet ad omnem officii quaestionem semper in
105 promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedat: illae nihil sentiunt nisi voluptatem ad eamque feruntur omni impetu, hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirit aut agit videndique et audiendi delectatione ducitur. quin etiam, si quis est paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere — sunt enim quidam homines non re, sed nomine —, sed si quis est paulo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat adpetitum voluptatis propter verecundiam.
106 ex quo intellegitur corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia eamque contemni et reici oportere, sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur et ad viris, non ad voluptatem. atque etiam, si considerare volemus, quae sit in natura excellentia et dignitas, intellegemus, quam sit turpe diffluere luxuria et delicate ac molliter vivere, quamque honestum parce, continenter, severe, sobrie.

107 Intellegendum etiam est duabus quasi nos a natura indutos esse personis, quarum una communis est ex eo, quod omnes participes sumus rationis praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur, altera autem, quae proprie singulis est tributa. ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt — alios videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere, itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem —, sic in animis exsistunt maio-
108 res etiam varietates. erat in L. Crasso, in L. Philippo multus lepos, maior etiam magisque de industria in C. Caesare, L. filio, at isdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adulescente singularis severitas, in C. Laelio multa hilaritas, in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior. de Graecis autem dulcem et face-

tum festivique sermonis atque in omni oratione simula-
torem, quem εἴρωνα Graeci nominarunt, Socratem
accepimus, contra Pythagoram et Periclem summam
auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. callidum
Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus Q. Maxi-
mum accepimus, facile celare, tacere, dissimulare, insi-
diari, praeripere hostium consilia; in quo genere Graeci
Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt,
in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui,
quo et tutior eius vita esset et plus aliquanto rei publi-
cae prodesset, furere se simulavit. sunt his alii multum 109
dispares, simplices et aperti, qui nihil ex occulto, nihil
de insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis
inimici, itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis
deserviant, dum quod velint consequantur, ut Sullam et
M. Crassum videbamus. quo in genere versutissimum
et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepi-
mus, contraque Callicratidan, qui praefectus classis pro-
ximus post Lysandrum fuit. itemque in sermonibus
aliquem, quamvis praepotens sit, efficere ut unus de
multis esse videatur: quod in Catulo, et in patre et in
filio, idemque in Q. Mucio † Mancia vidimus. audivi
ex maioribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Na-
sica, contraque patrem eius, illum qui Ti. Gracchi cona-
tus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermo-
nis [ne Xenocratem quidem severissimum philosophorum]
ob eamque rem ipsam magnum et clarum fuisse. in-
numerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morum-
que, minime tamen vituperandorum.

Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vi- 31 110
tiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud,
quod quaerimus, retineatur. sic enim est faciendum, ut
contra universam naturam nihil contendamus, ea tamen
conservata propriam nostram sequamur, ut, etiam si sint
alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra
nostrae naturae regula metiamur; neque enim attinet
naturae repugnare nec quicquam sequi, quod adsequi
non queas; ex quo magis emergit, quale sit decorum
illud, ideo quia nihil decet invita Minerva, ut aiunt, id
est adversante et repugnante natura. omnino si quic- 111

quam est decorum, nihil est profecto magis quam aequa-
bilitas *cum* universae vitae, tum singularum actionum,
quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans
omittas tuam. ut enim sermone eo debemus uti, qui
innatus est nobis, ne, ut quidam Graeca verba inculcan-
tes, iure optimo rideamur, sic in actiones omnemque
112 vitam nullam discrepantiam conferre debemus. atque
haec differentia naturarum tantam habet vim, ut non
numquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat,
alius [in eadem causa] non debeat. num enim alia in
causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari
tradiderunt? atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si
se interemissent, propterea quod lenior eorum vita et
mores fuerant faciliores: Catoni cum incredibilem tri-
buisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua con-
stantia roboravisset semperque in proposito susceptoque
consilio permansisset, moriendum potius quam tyranni
113 voltus aspiciendus fuit. quam multa passus est Ulixes
in illo errore diuturno, cum et mulieribus, si Circe et
Calypso mulieres appellandae sunt, inserviret et in omni
sermone omnibus adfabilem esse se vellet! domi vero
etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut
ad id aliquando, quod cupiebat, veniret. at Aiax, quo
animo traditur, milies oppetere mortem quam illa perpeti
maluisset. quae contemplantis expendere oportebit, quid
quisque habeat sui, eaque moderari nec velle experiri,
quam se aliena deceant; id enim maxume quemque de-
114 cet, quod est cuiusque maxume. suum quisque igitur
noscat ingenium acremque se et bonorum et vitiorum
suorum iudicem praebeat, ne scaenici plus quam nos
videantur habere prudentiae. illi enim non optumas,
sed sibi accommodatissumas fabulas eligunt: qui voce
freti sunt, Epigonos Medumque, qui gestu, Melanippam,
Clytaemnestram, semper Rupilius, quem ego memini,
Antiopam, non saepe Aesopus Aiacem. ergo histrio
hoc videbit in scaena, non videbit sapiens vir in vita?
ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum
elaborabimus: sin aliquando necessitas nos ad ea detru-
serit, quae nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda
erit cura, meditatio, diligentia, ut ea si non decore

quam minime indecore facere possimus, nec tam est enitendum ut bona, quae nobis data non sint, sequamur quam ut vitia fugiamus.

Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia ad- 32 115
iungitur, quam casus aliqui aut tempus inponit; quarta etiam, quam nobismet ipsi iudicio nostro accommodamus. nam regna, imperia, nobilitas, honores, divitiae, opes eaque, quae sunt his contraria, in casu sita temporibus gubernantur; ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam adplicant, ipsarumque virtutum in alia alius mavolt ex-
cellere. quorum vero patres aut maiores aliqua gloria 116
praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere, ut Q. Mucius P. f. in iure civili, Pauli filius Africanus in re militari. quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam, ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam, quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuisset quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adiecit. fit autem interdum ut non nulli omissa imitatione maiorum suum quoddam institutum consequantur, maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt ob-
scuris orti maioribus. haec igitur omnia, cum quaerimus 117
quid deceat, conplecti animo et cogitatione debemus. in primis autem constituendum est, quos nos et qualis esse velimus et in quo genere vitae; quae deliberatio est omnium difficillima: ineunte enim adulescentia, cum est maxima inbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit; itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vi-
vendi quam potuit, quod optimum esset, iudicare. nam 118
quod Herculem Prodicus dicit, ut est apud Xenophontem, cum primum pubesceret, quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, exisse in solitudinem atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset, hoc Herculi, 'Iovis satu edito,' potuit fortasse con-

tingere, nobis non item, qui imitamur quos cuique visum est atque ad eorum studia institutaque inpellimur, plerumque autem parentium praeceptis inbuti ad eorum consuetudinem moremque deducimur; alii multitudinis iudicio feruntur, quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant; non nulli tamen sive felicitate quadam sive bonitate naturae sine parentium disci-
33 119 plina rectam vitae secuti sunt viam. illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellenti ingenii magnitudine aut praeclara eruditione atque doctrina aut utraque re ornati spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent; in qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum: nam cum in omnibus, quae aguntur, ex eo, quo modo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat exquirimus, tum in tota vita constituenda multo est ei rei cura maior adhibenda, ut constare in perpetuitate vitae possimus nobismet ipsis nec in ullo officio
120 claudicare. ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis; multo enim et firmior est et constantior, ut fortuna non numquam tamquam ipsa mortalis cum inmortali natura pugnare videatur. qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat — id enim maxime decet —, nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. quod si acciderit — potest autem accidere —, facienda morum institutorumque mutatio est. eam mutationem si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus; sin minus, sensim erit pedetemptimque facienda, ut amicitias, quae minus delectent et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim diluere quam
121 repente praecidere. commutato autem genere vitae omni ratione curandum est ut id bono consilio fecisse videamur. sed, quoniam paulo ante dictum est imitandos esse maiores, primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda, deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possit, ut superioris filius Africani, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis

non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui: si igitur non poterit sive causas defensitare sive populum contionibus tenere sive bella gerere, illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. optuma autem hereditas a patribus traditur liberis omnique patrimonio praestantior gloria virtutis rerumque gestarum, cui dedecori esse nefas [et vitium] iudicandum est.

Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus 34 122
tribuuntur aliaque sunt iuvenum, alia seniorum, aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. est igitur adulescentis maiores natu vereri exque iis deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur; ineuntis enim aetatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. maxume autem haec aetas a libidinibus arcenda est exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis, ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. atque etiam cum relaxare animos et dare se iucunditati volent caveant intemperantiam, meminerint verecundiae; quod erit facilius, si *ne* in eius modi quidem rebus maiores natu nolent interesse. senibus autem labores corporis minuendi, 123
exercitationes animi etiam augendae videntur, danda vero opera, ut et amicos et iuventutem et maxime rem publicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. nihil autem magis cavendum est senectuti quam ne languori se desidiaeque dedat; luxuria vero cum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est; sin autem etiam libidinum intemperantia accessit, duplex malum est, quod et ipsa senectus dedecus concipit et facit adulescentium inpudentiorem intemperantiam. ac ne illud quidem alienum 124
est, de magistratuum, de privatorum, [de civium,] de peregrinorum officiis dicere. est igitur proprium munus magistratus intellegere se gerere personam civitatis debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura discribere, ea fidei suae commissa meminisse. privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere, neque summissum et abiectum neque se ecferentem, tum in re publica ea velle, quae tranquilla et ho-

nesta sint; talem enim solemus et sentire bonum civem
125 et dicere. peregrini autem atque incolae officium est
nihil praeter suum negotium agere, nihil de alio anqui-
rere minimeque esse in aliena re publica curiosum. ita
fere officia reperientur, cum quaeretur, quid deceat et
quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. nihil
est autem quod tam deceat quam in omni re gerenda
consilioque capiendo servare constantiam.

35 Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, dictis,
126 in corporis denique motu et statu cernitur, idque posi-
tum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad
actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit
intellegi, in his autem tribus continetur cura etiam illa,
ut probemur iis, quibuscum apud quosque vivamus, his
quoque de rebus pauca dicantur. principio corporis
nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem,
quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset
species honesta, eam posuit in promptu, quae partes
autem corporis ad naturae necessitatem datae aspectum
essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit
127 atque abdidit. hanc naturae tam diligentem fabricam
imitata est hominum verecundia: quae enim natura oc-
cultavit, eadem omnes qui sana mente sunt removent ab
oculis ipsique necessitati dant operam ut quam occultis-
sime pareant, quarumque partium corporis usus sunt
necessarii, eas neque partis neque earum usus suis no-
minibus appellant, quodque facere turpe non est, modo
occulte, id dicere obscenum est. itaque nec actio rerum
illarum aperta petulantia vacat nec orationis obscenitas.
128 nec vero audiendi sunt Cynici aut si qui fuerunt Stoici
paene cynici, qui reprehendunt et inrident, quod ea,
quae turpia non sint, nominibus flagitiosa dicamus, illa
autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis.
latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est, sed dicitur
non obscene; liberis dare operam re honestum est, no-
mine obscenum; pluraque in eam sententiam ab eisdem
contra verecundiam disputantur. nos autem naturam
sequamur et ab omni, quod abhorret ab oculorum auri-
umque adprobatione, fugiamus: status incessus, sessio
accubitio, voltus oculi, manuum motus teneant illud de-

corum. quibus in rebus duo maxime sunt fugienda: ne 129
quid effeminatum aut molle et ne quid durum aut rusti-
cum sit. nec vero histrionibus oratoribusque conceden-
dum est ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. scaenicorum
quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam,
ut in scaenam sine subligaculo prodeat nemo; verentur
enim ne, si quo casu evenerit ut corporis partes quae-
dam aperiantur, aspiciantur non decore. nostro quidem
more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non
lavantur. retinenda igitur est huius generis verecundia,
praesertim natura ipsa magistra et duce. cum autem pul- 36
chritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas est, 130
in altero dignitas, venustatem muliebrem ducere debemus,
dignitatem virilem. ergo et a forma removeatur omnis
viro non dignus ornatus, et huic simile vitium in gestu mo-
tuque caveatur; nam et palaestrici motus sunt saepe odio-
siores et histrionum non nulli gestus ineptiis non vacant,
et in utroque genere quae sunt recta et simplicia lau-
dantur. formae autem dignitas coloris bonitate tuenda
est, color exercitationibus corporis. adhibenda praeterea
munditia est non odiosa neque exquisita nimis, tantum
quae fugiat agrestem et inhumanam neglegentiam. ea-
dem ratio est habenda vestitus, in quo, sicut in pleris-
que rebus, mediocritas optima est. cavendum autem est 131
ne aut tarditatibus utamur *in* ingressu mollioribus, ut
pomparum ferculis similes esse videamur, aut in festina-
tionibus suscipiamus nimias celeritates, quae cum fiunt,
anhelitus moventur, voltus mutantur, ora torquentur; ex
quibus magna significatio fit non adesse constantiam.
sed multo etiam magis elaborandum est ne animi motus
a natura recedant: quod adsequemur, si cavebimus ne
in perturbationes atque exanimationes incidamus et si
attentos animos ad decoris conservationem tenebimus.
motus autem animorum duplices sunt: alteri cogitationis, 132
alteri adpetitus. cogitatio in vero exquirendo maxume
versatur, adpetitus inpellit ad agendum. curandum est
igitur ut cogitatione ad res quam optumas utamur, ad-
petitum rationi oboedientem praebeamus.

Et quoniam magna vis orationis est eaque duplex, 37
altera contentionis, altera sermonis, contentio discepta-

tionibus tribuatur iudiciorum, contionum, senatus, sermo
in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium
versetur, sequatur etiam convivia. contentionis prae-
cepta rhetorum sunt, nulla sermonis: quamquam haud
scio an possint haec quoque esse. sed discentium stu-
diis inveniuntur magistri, huic autem qui studeant sunt
nulli, rhetorum turba referta omnia: quamquam quae
verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad
133 sermonem pertinebunt. sed cum orationis indicem vo-
cem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara
sit, ut suavis, utrumque omnino a natura petundum est,
verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio
presse loquentium et leniter. nihil fuit in Catulis, ut
eos exquisito iudicio putares uti litterarum: quamquam
erant litterati, sed et alii; ii autem optime uti lingua
Latina putabantur. sonus erat dulcis, litterae neque
expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut
putidum, sine contentione vox nec languens nec canora.
uberior oratio L. Crassi nec minus faceta, sed bene
loquendi de Catulis opinio non minor. sale vero et
facetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnis, ut in
illo ipso forensi genere dicendi contentiones aliorum ser-
mone vinceret. in omnibus igitur his elaborandum est,
134 si in omni re quid deceat exquirimus. sit ergo hic
sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minime-
que pertinax, insit in eo lepos; nec vero, tamquam in
possessionem suam venerit, excludat alios, sed cum reli-
quis in rebus tum in sermone communi vicissitudinem
non iniquam putet. ac videat in primis, quibus de re-
bus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat, si iocosis,
leporem. in primisque provideat ne sermo vitium aliquod
indicet inesse in moribus; quod maxume tum solet evenire,
cum studiose de absentibus detrahendi causa aut per ridi-
135 culum aut severe, maledice contumelioseque dicitur. ha-
bentur autem plerumque sermones aut de domesticis ne-
gotiis aut de re publica aut de artium studiis atque doc-
trina: danda igitur opera est ut, etiam si aberrare ad alia
coeperit, ad haec revocetur oratio, sed utcumque aderunt;
neque enim omnes isdem de rebus nec omni tempore nec
similiter delectamur. animadvertendum est etiam, quate-

nus sermo delectationem habeat, et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. sed quo modo in omni vita 38 136
rectissime praecipitur ut perturbationes fugiamus, id est motus animi nimios rationi non obtemperantis, sic eius modi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat aut cupiditas aliqua aut pigritia aut ignavia aut tale aliquid adpareat, maximeque curandum est ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri et diligere videamur. obiurgationes etiam non numquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore et verborum gravitate acriore; id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. sed ut ad urendum et secandum, sic ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus, nec umquam nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. mag- 137
nam autem partem clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut severitas adhibeatur et contumelia repellatur, atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est ipsius [id] causa, qui obiurgetur, esse susceptum. rectum est autem etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam pellere; quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt neque iis, qui adsunt, probari. deforme etiam est de se ipsum praedicare, falsa praesertim, et cum inrisione audientium imitari militem gloriosum.

Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem 39 138
certe, dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat esse, cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio et tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio et plenam dignitatis domum; quae cum volgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur: hanc Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus. itaque ille in suam domum consulatum primus attulit: hic, summi et clarissimi viri filius,

in domum multiplicatam non repulsam solum rettulit, 139 sed ignominiam etiam et calamitatem. ornanda enim est dignitas domo, non ex domo tota quaerenda, nec domo dominus, sed domino domus honestanda est, et, ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum, sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda cura est laxitatis: aliter ampla domus dedecori saepe domino fit, si est in ea solitudo, et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur:

— — o domus antiqua, heu quam dispari
dominare domino!

140 quod quidem his temporibus in multis licet dicere. cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. studiose enim plerique praesertim in hanc partem facta principum imitantur, ut L. Luculli, summi viri, virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam [imitati]! quarum quidem certe est adhibendus modus ad mediocritatem revocandus; eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. sed haec hactenus.

141 In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum ut adpetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius; deinde ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus, ut neve maior neve minor cura et opera suscipiatur quam causa postulet; tertium est ut caveamus ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. horum tamen trium praestantissimum est adpetitum obtemperare rationi.

40 142 Deinceps de ordine rerum et de opportunitate temporum dicendum est. haec autem scientia continentur ea, quam Graeci *εὐταξίαν* nominant, non hanc, quam interpretamur modestiam, quo in verbo modus inest, sed illa est *εὐταξία*, in qua intellegitur ordinis conservatio.

itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia rerum earum, quae agentur aut dicentur, loco suo conlocandarum. ita videtur eadem vis ordinis et conlocationis fore; nam et ordinem sic definiunt, conpositionem rerum aptis et accommodatis locis. locum autem actionis opportunitatem temporis esse dicunt; tempus autem actionis opportunum Graece εὐκαιρία, Latine appellatur occasio. sic fit ut modestia haec, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.
sed potest eadem esse prudentiae definitio, de qua prin- 143
cipio diximus: hoc autem loco de moderatione et temperantia et harum similibus virtutibus quaerimus. itaque quae erant prudentiae propria suo loco dicta sunt: quae autem harum virtutum, de quibus iam diu loquimur, quae pertinent ad verecundiam et ad eorum adprobationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. talis est 144
igitur ordo actionum adhibendus, ut, quem ad modum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia; turpe enim valdeque vitiosum in re severa convivio digna aut delicatum aliquem inferre sermonem. bene Pericles, cum haberet collegam in praetura Sophoclem poëtam iique de communi officio convenissent et casu formosus puer praeteriret dixissetque Sophocles 'o puerum pulchrum, Pericle!' 'at enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentis habere.' atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset: tanta vis est et loci et temporis. ut si qui, cum causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur, at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur inscitia temporis. sed ea, quae mul- 145
tum ab humanitate discrepant, ut si qui in foro cantet aut si qua est alia magna perversitas, facile adparent nec magno opere admonitionem et praecepta desiderant; quae autem parva videntur esse delicta neque a multis intellegi possunt, ab iis est diligentius declinandum. ut in fidibus aut tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet, sic videndum est in vita

ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo
maior et melior actionum quam sonorum concentus est.
41 itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sen-
146 tiunt, sic nos, si acres ac diligentes esse volumus * ani-
madversoresque vitiorum, magna saepe intellegemus ex
parvis. ex oculorum obtutu, superciliorum aut remis-
sione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex
risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex
summissione, ex ceteris similibus facile iudicabimus,
quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet:
quo in genere non est incommodum, quale quidque eo-
rum sit, ex aliis iudicare, ut, si quid dedeceat illos, vite-
mus ipsi; fit enim nescio quo modo ut magis in aliis
cernamus quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur.
itaque facillume corriguntur in discendo, quorum vitia
147 imitantur emendandi causa magistri. nec vero alienum
est ad ea eligenda, quae dubitationem adferunt, adhibere
doctos homines vel etiam usu peritos et, quid iis de
quoque officii genere placeat, exquirere; maior enim
pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur.
in quibus videndum est non modo quid quisque loqua-
tur, sed etiam quid quisque sentiat atque etiam de qua
causa quisque sentiat. ut enim pictores et ii, qui signa
fabricantur, et vero etiam poëtae suum quisque opus a
volgo considerari volt, ut, si quid reprehensum sit a
pluribus, id corrigatur, iique et secum et ab aliis, quid
in eo peccatum sit, exquirunt, sic aliorum iudicio per-
multa nobis et facienda et non facienda et mutanda et
148 corrigenda sunt. quae vero more agentur institutisque
civilibus, de iis nihil est praecipiendum; illa enim ipsa
praecepta sunt, nec quemquam hoc errore duci oportet,
ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem con-
suetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi
arbitretur licere: magnis illi et divinis bonis hanc licen-
tiam adsequebantur. Cynicorum vero ratio tota est
eicienda; est enim inimica verecundiae, sine qua nihil
149 rectum esse potest, nihil honestum. eos autem, quorum
vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene
de re publica sentientis ac bene meritos aut merentis
sic, ut aliquo honore aut imperio adfectos, observare et

colere debemus, tribuere etiam multum senectuti, cedere iis, qui magistratum habebunt, habere dilectum civis et peregrini in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit; ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus.

Iam de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, 42
qui sordidi sint, haec fere accepimus. 150
primum inprobantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut faeneratorum. inliberales autem et sordidi quaestus mercennariorum omnium, quorum operae, non quorum artes emuntur; est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant; nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur, nec vero est quicquam turpius vanitate. opificesque omnes in sordida arte versantur; nec enim quicquam ingenuum habere potest officina. minimeque artes eae probandae, quae ministrae sunt voluptatum,

cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores,

ut ait Terentius. adde huc, si placet, unguentarios, saltatores totumque ludum talarium. quibus autem *in* arti- 151
bus aut prudentia maior inest aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, eae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est; sin magna et copiosa, multa undique adportans multisque sine vanitate inpertiens, non est admodum vituperanda, atque etiam, si satiata quaestu vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu se in agros possessionesque contulit, videtur iure optimo posse laudari. omnium autem rerum, ex quibus aliquid adquiritur, nihil est agri cultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius: de qua quoniam in Catone maiore satis multa diximus, illim adsumes quae ad hunc locum pertinebunt.

Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quem ad 43
modum officia ducerentur, satis expositum videtur. 152
eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere

saepe contentio et comparatio de duobus honestis utrum
honestius, qui locus a Panaetio est praetermissus. nam
cum omnis honestas manet a partibus quattuor, quarum
una est cognitionis, altera communitatis, tertia magna-
nimitatis, quarta moderationis, haec in deligendo officio
153 saepe inter se comparentur necesse est. placet igitur
aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate,
quam ea, quae ex cognitione ducantur, idque hoc argu-
mento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sa-
pienti, ut omnium rerum adfluentibus copiis omnia, quae
cognitione digna sint, summo otio secum ipse consideret
et contempletur, tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem
videre non possit, excedat e vita. princepsque omnium
virtutum illa sapientia, quam *σοφίαν* Graeci vocant —
prudentiam enim, quam Graeci *φρόνησιν*, aliam quan-
dam intellegimus, quae est rerum expetendarum fugien-
darumque scientia: illa autem sapientia, quam principem
dixi, rerum est divinarum et humanarum scientia, in qua
continetur [deorum et] hominum communitas et societas
inter ipsos: ea si maxima est, ut est, certe necesse est,
quod a communitate ducatur officium, id esse maximum.
etenim cognitio contemplatioque rerum naturae manca
quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio conse-
quatur. ea autem actio in hominum commodis tuendis
maxime cernitur; pertinet igitur ad societatem generis
154 humani: ergo haec cognitioni anteponenda est. atque id
optimus quisque re ipsa ostendit et iudicat: quis enim
est tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum
natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione
dignissimas subito sit adlatum periculum discrimenque
patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia
relinquat atque abiciat, etiam si dinumerare se stellas
aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque
hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit.
155 quibus rebus intellegitur studiis officiisque scientiae prae-
ponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad homi-
num utilitatem, qua nihil homini esse debet antiquius.
44 atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cogni-
tione versata est, tamen ab augendis hominum utilitati-
bus et commodis non recesserunt; nam et erudiverunt

multos, quo meliores cives utilioresque rebus suis publicis essent, ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracosium Dionem Plato multique multos, nosque ipsi, quicquid ad rem publicam attulimus, si modo aliquid attulimus, a doctoribus atque doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. neque solum vivi atque prae- 156
sentes studiosos discendi erudiunt atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum adsequuntur; nec enim locus ullus est praetermissus ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam rei publicae pertineret, ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae dediti ad hominum utilitatem suam prudentiam intellegentiamque potissimum conferunt. ob eamque etiam causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est quam vel acutissime sine eloquentia cogitare, quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia conplectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus. atque ut 157
apium examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed, cum congregabilia natura sint, fingunt favos, sic homines ac multo etiam magis natura congregati adhibent agendi cogitandique sollertiam. itaque nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et ieiuna videatur, itemque magnitudo animi remota communitate coniunctioneque humana feritas sit quaedam et inmanitas. ita fit ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter neces- 158
sitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem, quod, si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio negotiis omnibus omissis totum se in cognitione et scientia conlocaret. non est ita: nam et solitudinem fugeret et socium studii quaereret, tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio,

45 quod cognitione et scientia continetur. illud forsitan
159 quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime
est apta naturae, sit etiam moderationi modestiaeque
semper anteponenda. non placet; sunt enim quaedam
partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conser-
vandae quidem patriae causa sapiens facturus sit. ea
Posidonius conlegit permulta, sed ita taetra quaedam,
ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. haec
igitur non suscipiet rei publicae causa; ne res publica
quidem pro se suscipi volet. sed hoc commodius se res
habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit rei
160 publicae quicquam illorum facere sapientem. qua re
hoc quidem effectum est, in officiis deligendis id genus
officiorum excellere, quod teneatur hominum societate.
etenim cognitionem prudentiamque sequetur considerata
actio: ita fit ut agere considerate pluris sit quam cogi-
tare prudenter. atque haec quidem hactenus. patefac-
tus enim locus est ipse, ut non difficile sit in exquirendo
officio quid cuique sit praeponendum videre. in ipsa
autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus
quid cuique praestet intellegi possit, ut prima dis inmor-
talibus, secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gra-
161 datim reliquis debeantur. quibus ex rebus breviter dis-
putatis intellegi potest non solum id homines solere
dubitare, honestumne an turpe sit, sed etiam, duobus
propositis honestis utrum honestius sit. hic locus a Pa-
naetio est, ut supra dixi, praetermissus. sed iam ad
reliqua pergamus.

# M. TULLII CICERONIS
# DE OFFICIIS
# AD MARCUM FILIUM
## LIBER SECUNDUS.

### ARGUMENTUM.

Hoc libro Cicero totius disputationis secundum locum de utili explicare instituit. Utile autem ei est vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cum honesto est coniunctum et natura confusum et totum in virtute positum. Sed quoniam, quaecumque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opera perfecta aut sine eorum auxilio comparari non possunt, hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt, relictis omnibus hominum animos nobis conciliandos et ad usus nostros adiungendos esse docet; quod quo modo fieri possit, non in singulis modo hominibus, sed etiam in multitudine et populo universo, copiose demonstrat, sed ita, ut omnem amorem atque benevolentiam hominum a virtute et honestate repetat, ut a iustitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate (c. 3—24). Ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo pecuniaeque curatio, quo modo valetudo sustentetur et pecunia honeste quaeratur, ostendit (c. 24 extr.). In comparatione autem utilitatum cum vel corporis commoda cum externis vel commoda corporis inter se vel externa cum externis conferantur, dubium esse negat quin maior utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ut ne ab honesto deflectatur (c. 25).

---

Quem ad modum officia ducerentur ab honestate, 1 1
Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. sequitur ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias. [in quo tum quaeri dixi quid utile, quid inutile, tum ex utilibus quid utilius aut quid maxime utile.] de quibus dicere adgrediar, si pauca
prius de instituto ac de iudicio meo dixero. quamquam 2
enim libri nostri conplures non modo ad legendi, sed

etiam ad scribendi studium excitaverunt, tamen interdum vereor ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. ego autem, quam diu res publica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnis meas curas cogitationesque in eam conferebam; cum autem dominatu unius omnia tenerentur neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae rei publicae, summos viros, amisissem, nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem, nec
3 rursum indignis homine docto voluptatibus. atque utinam res publica stetisset quo coeperat statu nec in homines non tam commutandarum quam evertendarum rerum cupidos incidisset! primum enim, ut stante re publica facere solebamus, in agendo plus quam in scribendo operae poneremus, deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. cum autem res publica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt forenses et senatoriae.
4 nihil agere autem cum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam rettulissem: cui cum multum adulescens discendi causa temporis tribuissem, postea quam honoribus inservire coepi meque totum rei publicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et rei publicae temporibus; id autem omne consumebatur in legendo, scri-
2 bendi otium non erat. maximis igitur in malis hoc
5 tamen boni adsecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec erant satis nota nostris et erant cognitione dignissima. quid enim est, per deos, optabilius sapientia, quid praestantius, quid homini melius, quid homine dignius? hanc igitur qui expetunt philosophi nominantur, nec quicquam aliud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae; sapientia autem est, ut a veteribus philosophis definitum est, rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus eae res continentur, scientia, cuius studium qui vituperat haud sane intellego
6 quidnam sit quod laudandum putet. nam sive oblectatio

quaeritur animi requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur, aut haec ars est aut nulla omnino, per quam eas adsequamur: nullam dicere maxumarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maxumis rebus errantium; si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? sed haec, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent, quod alio quodam libro fecimus; hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati rei publicae muneribus ad hoc
nos studium potissimum contulissemus. occurritur au- 7
tem nobis, et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur; quibus vellem satis cognita esset nostra sententia: non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore nec habeat umquam quid sequatur; quae enim esset ista mens vel quae vita potius, non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes alia pro-
babilia, contra alia dicimus. quid est igitur quod me 8
inpediat ea, quae probabilia mihi videantur, sequi, quae contra, inprobare atque adfirmandi adrogantiam vitantem fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio. sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter; tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia Cratippo auctore versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt, tamen haec nostra, finituma vestris, ignota esse nolui. sed iam ad instituta pergamus.

Quinque igitur rationibus propositis officii perse- 3
quendi, quarum duae ad decus honestatemque pertine- 9
rent, duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates,

quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi,
pugnare inter se viderentur, honestatis pars confecta est,
quam quidem tibi cupio esse notissimam. hoc autem,
de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appella-
tur; in quo [verbo] lapsa consuetudo deflexit de via
sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate
secernens constitueret esse honestum aliquid, quod utile
non esset, et utile, quod non honestum, qua nulla per-
10 nicies maior hominum vitae potuit adferri. summa qui-
dem auctoritate philosophi severe sane atque honeste
haec tria genera confusa cogitatione distinguunt. [quic-
quid enim iustum sit, id etiam utile esse censent, item-
que quod honestum, idem iustum: ex quo efficitur ut,
quicquid honestum sit, idem sit utile.] quod qui parum
perspiciunt, ii saepe, versutos homines et callidos admi-
rantes, malitiam sapientiam iudicant: quorum error eri-
piendus est opinioque omnis ad eam spem traducenda,
ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et mali-
11 tia se intellegant ea, quae velint, consequi posse. quae
ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt
inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e
terra, ut alia generis eiusdem, partim animalia, quae
habent suos impetus et rerum adpetitus. eorum autem
alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia: expertes
rationis equi, boves, reliquae pecudes, [apes,] quarum
opera efficitur aliquid ad usum hominum atque vitam;
ratione autem utentium duo genera ponunt, deorum
unum, alterum hominum. deos placatos pietas efficiet
et sanctitas; proxime autem et secundum deos homines
12 hominibus maxume utiles esse possunt. earumque item
rerum, quae noceant et obsint, eadem divisio est; sed
quia deos nocere non putant, iis exceptis homines homi-
nibus obesse plurimum arbitrantur. ea enim ipsa, quae
inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta,
quae nec haberemus, nisi manus et ars accessisset, nec
iis sine hominum administratione uteremur; neque enim
valetudinis curatio neque navigatio neque agri cultura
neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et con-
13 servatio sine hominum opera ulla esse potuisset. iam
vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio

et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset,
nisi his muneribus homines fungerentur; eademque ra-
tione nec lapides ex terra exciderentur ad usum nostrum
necessarii, nec 'ferrum, aes, aurum, argentum' effodere-
tur 'penitus abditum' sine hominum labore et manu.
tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur et calorum 4
molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari
potuissent aut postea subvenire, si aut vi tempestatis aut
terrae motu aut vetustate cecidissent, nisi communis
vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicis-
set? adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agro- 14
rum inrigationes, molis oppositas fluctibus, portus manu
factos: quae unde sine hominum opera habere possemus?
ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus
quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, per-
cipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu at-
que opera capere potuisse. qui denique ex bestiis fru-
ctus aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, per-
cipi posset? nam et qui principes inveniendi fuerunt,
quem ex quaque belua usum habere possemus, homines
certe fuerunt, nec hoc tempore sine hominum opera aut
pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fru-
ctus ex iis capere possemus, ab eisdemque et quae nocent
interficiuntur et quae usui possunt esse capiuntur. quid 15
enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino
nulla esse potuisset? qui enim aegris subveniretur, quae
esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam
multae nobis artes ministrarent, quibus rebus exculta
hominum vita tantum destitit a victu et cultu bestiarum?
urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedi-
ficari nec frequentari, ex quo leges moresque constituti,
tum iuris aequa discriptio certaque vivendi disciplina:
quas res et mansuetudo animorum consecuta et vere-
cundia est effectumque ut esset vita munitior atque ut
dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et com-
modandis nulla re egeremus.

Longiores hoc loco sumus quam necesse est. quis 5 16
est enim cui non perspicua sint illa, quae pluribus ver-
bis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem
belli nec principem domi magnas res et salutaris sine

hominum studiis gerere potuisse? commemoratur ab eo
Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander,
quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere
potuisse: utitur in re non dubia testibus non necessariis.
atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione ho-
minum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis
est, quae non homini ab homine nascatur. est Dicae-
archi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et
copiosi, qui conlectis ceteris causis eluvionis, pestilen-
tiae, vastitatis, beluarum etiam repentinae multitudinis,
quarum impetu docet quaedam hominum genera esse
consumpta, deinde comparat, quanto plures deleti sint
homines hominum impetu, id est bellis aut seditionibus,
17 quam omni reliqua calamitate. cum igitur hic locus
nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum homi-
nibus et prosint et obsint, proprium hoc statuo esse vir-
tutis, conciliare animos hominum et ad usus suos ad-
iungere. itaque, quae in rebus inanimis quaeque in
tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam,
artibus ea tribuuntur operosis, hominum autem studia
ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata
virorum praestantium sapientia et virtute excitantur.
18 etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur, qua-
rum una est in perspiciendo, quid in quaque re verum
sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid conse-
quens, ex quo quaeque gignantur, quae cuiusque rei
causa sit, alterum cohibere motus animi turbatos, quos
Graeci πάϑη nominant, adpetitionesque, quas illi ὁρμάς,
oboedientis efficere rationi, tertium iis, quibuscum con-
gregemur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea,
quae natura desiderat, expleta cumulataque habemus,
per eosdemque, si quid inportetur nobis incommodi, pro-
pulsemus ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati
sint, tantaque poena adficiamus, quantam aequitas hu-
6 19 manitasque patitur. quibus autem rationibus hanc fa-
cultatem adsequi possimus, ut hominum studia conple-
ctamur eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post,
sed pauca ante dicenda sunt. magnam vim esse in
fortuna in utramque partem, vel secundas ad res vel
adversas, quis ignorat? nam et cum prospero flatu eius

utimur, ad exitus pervehimur optatos et cum reflavit
adfligimur. haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rario-
res habet, primum ab inanimis procellas, tempestates,
naufragia, ruinas, incendia, deinde a bestiis ictus, mor-
sus, impetus; haec ergo, ut dixi, rariora: at vero interi- 20
tus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum, cla-
des imperatorum, ut nuper summi et singularis viri,
invidiae praeterea multitudinis atque ob eas bene meri-
torum saepe civium expulsiones, calamitates, fugae,
rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae,
quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et
studiis neutram in partem effici possunt. hoc igitur
cognito dicendum est, quonam modo hominum studia ad
utilitates nostras adlicere atque excitare possimus: quae
si longior fuerit oratio cum magnitudine utilitatis com-
paretur; ita fortasse etiam brevior videbitur.

Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum 21
augendum atque honestandum, aut benevolentiae gratia
faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt, aut
honoris, si cuius virtutem suspiciunt quemque dignum
fortuna quam amplissima putant, aut cui fidem habent et
bene rebus suis consulere arbitrantur, aut cuius opes
metuunt, aut contra, a quibus aliquid exspectant, ut cum
reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt,
aut postremo pretio ac mercede ducuntur, quae sordidis-
sima est illa quidem ratio et inquinatissima et iis, qui ea
tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur; male 22
enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tem-
ptatur pecunia. sed quoniam non numquam hoc subsi-
dium necessarium est, quem ad modum sit utendum eo
dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt,
dixerimus. atque etiam subiciunt se homines imperio alte-
rius et potestati de causis pluribus: ducuntur enim aut be-
nevolentia et beneficiorum magnitudine aut dignitatis prae-
stantia aut spe sibi id utile futurum aut metu ne vi parere
cogantur aut spe largitionis promissisque capti aut po-
stremo, ut saepe in nostra re publica videmus, mercede
conducti. omnium autem rerum nec aptius est quic- 7 23
quam ad opes tuendas ac tenendas quam diligi nec alie-
nius quam timeri; praeclare enim Ennius:

quem metuunt oderunt: quem quisque odit periisse expetit.

multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si
antea fuit ignotum, nuper est cognitum. nec vero huius
tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas pa-
retque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum
odium hominum valeat ad pestem, sed reliquorum simi-
les exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam
talem interitum effugit; malus enim est custos diuturni-
tatis metus contraque benevolentia fidelis vel ad perpe-
24 tuitatem. sed iis, qui vi oppressos imperio coërcent, sit
sane adhibenda saevitia, ut eris in famulos, si aliter
teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se in-
struunt, ut metuantur, iis nihil potest esse dementius.
quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus, quam-
vis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando
aut iudiciis tacitis aut occultis de honore suffragiis;
acriores autem morsus sunt intermissae libertatis quam
retentae. quod igitur latissume patet neque ad incolu-
mitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet
plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas re-
tineatur: ita facillime quae volemus et privatis in rebus
et in re publica consequemur. etenim qui se metui
volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi ne-
25 cesse est. quid enim censemus superiorem illum Dio-
nysium quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros
metuens tonsorios candente carbone sibi adurebat capil-
lum? quid Alexandrum Pheraeum quo animo vixisse
arbitramur? qui, ut scriptum legimus, cum uxorem
Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in
cubiculum veniens barbarum et eum quidem, ut scri-
ptum est, conpunctum notis Thraeciis destricto gladio
iubebat anteire praemittebatque de stipatoribus suis qui
scrutarentur arculas muliebris et, ne quod in vestimen-
tis telum occultaretur, exquirerent. o miserum, qui
fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret quam con-
iugem! nec eum fefellit; ab ea est enim ipsa propter
pelicatus suspitionem interfectus. nec vero ulla vis im-
perii tanta est, quae premente metu possit esse diuturna:
26 testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata

crudelitas, qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo
dixi, Alexander, non a paucis, ut hic noster, sed in
quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit.
quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt univer-
sique se ad Pyrrhum contulerunt? quid? Lacedaemo-
nios iniuste imperantis nonne repente omnes fere socii
deseruerunt spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuc-
tricae calamitatis? externa libentius in tali re quam do- 8
mestica recordor. verum tamen quam diu imperium
populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella
aut pro sociis aut de imperio gerebantur, exitus erant
bellorum aut mites aut necessarii, regum, populorum,
nationum portus erat et refugium senatus, nostri autem
magistratus imperatoresque ex hac una re maximam
laudem capere studebant, si provincias, si socios aequi-
tate et fide defendissent. itaque illud patrocinium orbis 27
terrae verius quam imperium poterat nominari. sensim
hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minueba-
mus, post vero Sullae victoriam penitus amisimus; desi-
tum est enim videri quicquam in socios iniquum, cum
exstitisset in civis tanta crudelitas. ergo in illo secuta
est honestam causam non honesta victoria; est enim
ausus dicere, hasta posita cum bona in foro venderet et
bonorum virorum et locupletium et certe civium, prae-
dam se suam vendere. secutus est qui in causa inpia,
victoria etiam foediore, non singulorum civium bona
publicaret, sed universas provincias regionesque uno ca-
lamitatis iure conprehenderet. itaque vexatis ac perditis 28
exteris nationibus ad exemplum amissi imperii portari in
triumpho Massiliam vidimus et ex ea urbe triumphari,
sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis
bellis triumpharunt. multa praeterea commemorarem
nefaria in socios, si hoc uno quicquam sol vidisset in-
dignius. iure igitur plectimur. nisi enim multorum in-
punita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta per-
venisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos,
cupiditatum ad multos inprobos venit hereditas. nec 29
vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit,
dum homines perditi hastam illam cruentam et memine-
rint et sperabunt, quam P. Sulla cum vibrasset dictatore

propinquo suo, idem sexto tricensimo anno post a scele-
ratiore hasta non recessit, alter autem, qui in illa dicta-
tura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus: ex quo
debet intellegi talibus praemiis propositis numquam de-
futura bella civilia. itaque parietes modo urbis stant et
manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes, rem
vero publicam penitus amisimus. atque in has cladis
incidimus — redeundum est enim ad propositum —,
dum metui quam cari esse et diligi maluimus; quae si
populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt,
quid debent putare singuli? quod cum perspicuum sit
benevolentiae vim esse magnam, metus inbecillam, se-
quitur ut disseramus, quibus rebus facillime possimus
eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide carita-
30 tem. sed ea non pariter omnes egemus; nam ad cuius-
que vitam institutam accommodandum est, a multisne
opus sit an satis sit a paucis diligi. certum igitur hoc
sit, idque et primum et maxume necessarium, familia-
ritates habere fidas amantium nos amicorum et nostra
mirantium: haec enim una res prorsus, ut non multum
differat inter summos et mediocris viros, aeque utrisque
31 est prope modum conparanda. honore et gloria et bene-
volentia civium fortasse non aeque omnes egent, sed
tamen, si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum cum
ad cetera, tum ad amicitias conparandas.

9 Sed de amicitia alio libro dictum est [qui inscribitur
Laelius]: nunc dicamus de gloria, quamquam ea quo-
que de re duo sunt nostri libri, sed attingamus, quando
quidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat
plurimum. summa igitur et perfecta gloria constat ex
tribus his: si diligit multitudo, si fidem habet, si cum
admiratione quadam honore dignos putat. haec autem,
si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus
pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine; sed est
alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in uni-
32 versorum animos tamquam influere possimus. ac pri-
mum de illis tribus, quae ante dixi, benevolentiae prae-
cepta videamus: quae quidem capitur beneficiis maxime;
secundo autem loco [voluntate benefica benevolentia
movetur], etiam si res forte non suppetit, vehementer

amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet animosque omnium natura et specie sua commovet maximeque quasi perlucet ex iis, quas commemoravi, virtutibus, idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. atque hae quidem causae diligendi gravissimae; possunt enim praeterea non nullae
esse leviores. fides autem ut habeatur duabus rebus 33
effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. nam et iis fidem habemus, quos plus intellegere quam nos arbitramur quosque et futura prospicere credimus et, cum res agatur in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse; hanc enim utilem homines existimant veramque prudentiam. iustis autem [et fidis] hominibus, id est bonis viris, ita fides habetur, ut nulla sit in iis fraudis iniuriaeque suspitio; itaque his salutem nostram, his
fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. ha- 34
rum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet, quippe cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis: prudentia sine iustitia nihil valet ad faciendam fidem; quo enim quis versutior et callidior, hoc invisior et suspectior detracta opinione probitatis. quam ob rem intellegentiae iustitia coniuncta quantum volet habebit ad faciendam fidem virium; [iustitia sine prudentia mul-
tum poterit,] sine iustitia nihil valebit prudentia. sed ne 35
quis sit admiratus cur, cum inter omnis philosophos constet a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnis habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse, alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas, alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio: quam ob rem, ut volgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortis, alios viros bonos, alios prudentis esse dicamus; popularibus enim verbis est agendum et usitatis, cum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. sed ad propositum

36 revertamur. erat igitur ex iis tribus, quae ad gloriam
pertinerent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum
honore ab iis digni iudicaremur. admirantur igitur
communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter
opinionem suam animadverterunt, separatim autem in
singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. ita-
que eos viros suspiciunt maxumisque ecferunt laudibus,
in quibus existumant se excellentis quasdam et singula-
ris perspicere virtutes, despiciunt autem eos et contem-
nunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum
putant. non enim omnis eos contemnunt, de quibus
male existumant; nam quos inprobos, maledicos, frau-
dulentos putant et ad faciendam iniuriam instructos, eos
haud contemnunt quidem, sed de iis male existumant. quam
ob rem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui 'nec sibi nec
alteri', ut dicitur, in quibus nullus labor, nulla industria,
37 nulla cura est; admiratione autem adficiunt ii, qui anteire
ceteris virtute putantur et cum omni carere dedecore,
tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt ob-
sistere. nam et voluptates, blandissumae dominae, maio-
ris partis animos a virtute detorquent et, dolorum cum
admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur:
vita mors, divitiae paupertas omnis homines vehementis-
sime permovent. quae qui in utramque partem excelso
animo magnoque despiciunt, cumque aliqua iis ampla et
honesta res obiecta totos ad se convertit et rapit, tum
quis non admiretur splendorem pulchritudinemque vir-
11 tutis? ergo et haec animi despicientia admirabilitatem
38 magnam facit et maxume iustitia, ex qua una virtute
viri boni appellantur, mirifica quaedam multitudini vide-
tur, nec iniuria: nemo enim iustus esse potest, qui mor-
tem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet aut
qui ea, quae sunt his contraria, aequitati anteponit.
maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur:
quod in quo viro perspectum est, hunc igni spectatum
arbitrantur. itaque illa tria, quae proposita sunt ad
gloriam, omnia iustitia conficit, et benevolentiam, quod
prodesse volt plurimis, et ob eandem causam fidem et
admirationem, quod eas res spernit et neglegit, ad quas
plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac mea quidem sententia omnis ratio atque insti- 39
tutio vitae adiumenta hominum desiderat, in primisque,
ut habeat quibuscum possit familiaris conferre sermones:
quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras.
ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agenti
opinio iustitiae necessaria est, eoque etiam magis, quod,
eam si non habebunt, [iniusti habebuntur] nullis praesi-
diis saepti multis adficientur iniuriis. atque iis etiam, 40
qui vendunt emunt, conducunt locant, contrahendisque
negotiis inplicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria
est, cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio
et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae
vivere: nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur,
furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem
relinquit locum, ille autem, qui archipirata dicitur, nisi
aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis
aut relinquatur. quin etiam leges latronum esse dicun-
tur, quibus pareant, quas observent; itaque propter
aequabilem praedae partitionem et Bardulis Illyrius
[latro], de quo est apud Theopompum, magnas opes
habuit et multo maiores Viriathus Lusitanus, cui qui-
dem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt,
quem C. Laelius, is qui Sapiens usurpatur, praetor fre-
git et comminuit ferocitatemque eius ita repressit, ut
facile bellum reliquis traderet. cum igitur tanta vis
iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque
augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia et in
constituta re publica fore putamus? mihi quidem non 12
apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud 41
maiores nostros iustitiae fruendae causa videntur olim
bene morati reges constituti: nam cum premeretur inops
multitudo ab iis, qui maiores opes habebant, ad unum
aliquem confugiebant virtute praestantem, qui cum pro-
hiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos
cum infimis pari iure retinebat. eademque constituen-
darum legum fuit causa quae regum. ius enim semper 42
est quaesitum aequabile; neque enim aliter esset ius: id
si ab uno iusto et bono viro consequebantur, erant eo
contenti; cum id minus contingeret, leges sunt inventae,
quae cum omnibus semper una atque eadem voce loque-

rentur. ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad im-
perandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset
opinio multitudinis; adiuncto vero ut idem etiam pru-
dentes haberentur nihil erat quod homines iis auctoribus
non posse consequi se arbitrarentur. omni igitur ra-
tione colenda et retinenda iustitia est, cum ipsa per sese
— nam aliter iustitia non esset —, tum propter amplifi-
cationem honoris et gloriae. sed ut pecuniae non quae-
rendae solum ratio est, verum etiam conlocandae, quae
perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessarios,
sed etiam liberalis, sic gloria et quaerenda et conlocanda
43 ratione est: quamquam praeclare Socrates hanc viam ad
gloriam proximam et quasi compendiariam dicebat esse,
si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset.
quod si qui simulatione et inani ostentatione et ficto non
modo sermone sed etiam voltu stabilem se gloriam con-
sequi posse rentur, vehementer errant: vera gloria radi-
ces agit atque etiam propagatur; ficta omnia celeriter
tamquam flosculi decidunt, nec simulatum potest quic-
quam esse diuturnum. testes sunt permulti in utramque
partem, sed brevitatis causa familia contenti erimus una:
Tiberius enim Gracchus, P. f., tam diu laudabitur, dum
memoria rerum Romanarum manebit, at eius filii nec
vivi probabantur bonis et mortui numerum obtinent iure
caesorum. qui igitur adipisci veram gloriam volet, iusti-
tiae fungatur officiis: ea quae essent, dictum est in libro
superiore.

13 44 Sed ut facillime, quales simus, tales esse videamur,
etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi
velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. nam si
quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et no-
minis aut a patre acceptam, quod tibi, mi Cicero, arbi-
tror contigisse, aut aliquo casu atque fortuna, in hunc
oculi omnium coniciuntur atque in eum, quid agat,
quem ad modum vivat, inquiritur et, tamquam in claris-
sima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec di-
45 ctum eius esse nec factum; quarum autem prima aetas
propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignora-
tione versatur, ii, simul ac iuvenes esse coeperunt,
magna spectare et ad ea rectis studiis debent conten-

dere, quod eo firmiore animo facient, quia non modo
non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. prima
est igitur adulescenti commendatio ad gloriam, si qua
ex bellicis rebus conparari potest, in qua multi apud
maiores nostros exstiterunt; semper enim fere bella gere-
bantur. tua autem aetas incidit in id bellum, cuius
altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis pa-
rum; quo tamen in bello cum te Pompeius alae [alteri]
praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab
exercitu consequebare equitando, iaculando, omni mili-
tari labore tolerando. atque ea quidem tua laus pariter
cum re publica cecidit. mihi autem haec oratio suscepta
non de te est, sed de genere toto: quam ob rem perga-
mus ad ea, quae restant. ut igitur in reliquis rebus 46
multo maiora opera sunt animi quam corporis, sic eae
res, quas ingenio ac ratione persequimur, gratiores sunt
quam illae, quas viribus. prima igitur commendatio
proficiscitur a modestia cum pietate in parentis, in suos
benevolentia. facillume autem et in optimam partem
cognoscuntur adulescentes, qui se ad claros et sapientis
viros bene consulentis rei publicae contulerunt, quibus-
cum si frequentes sunt, opinionem adferunt populo eo-
rum fore se similis, quos sibi ipsi delegerint ad imi-
tandum. P. Rutilii adulescentiam ad opinionem et 47
innocentiae et iuris scientiae P. Mucii commendavit
domus. nam L. quidem Crassus, cum esset admodum
adulescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse pe-
perit maxumam laudem ex illa accusatione nobili et
gloriosa, et, qua aetate qui exercentur laude adfici so-
lent, ut de Demosthene accepimus, ea aetate L. Crassus
ostendit id se in foro optume iam facere, quod etiam
tum poterat domi cum laude meditari. sed cum duplex 14 48
ratio sit orationis, quarum in altera sermo est, in altera
contentio, non est id quidem dubium, quin contentio
[orationis] maiorem vim habeat ad gloriam — ea est
enim, quam eloquentiam dicimus —, sed tamen difficile
dictu est, quanto opere conciliet animos comitas adfabi-
litasque sermonis. exstant epistulae et Philippi ad
Alexandrum et Antipatri ad Cassandrum et Antigoni ad
Philippum filium, trium prudentissimorum — sic enim

accepimus —, quibus praecipiunt ut oratione benigna
multitudinis animos ad benevolentiam adliciant milites-
que blande appellando deleniant. quae autem in multi-
tudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam
excitat; magna est enim admiratio copiose sapienterque
dicentis, quem qui audiunt intellegere etiam et sapere
plus quam ceteros arbitrantur. si vero inest in oratione
mixta modestia gravitas, nihil admirabilius fieri potest,
49 eoque magis, si ea sunt in adulescente. sed cum sint
plura causarum genera, quae eloquentiam desiderent,
multique in nostra re publica adulescentes et apud iudi-
ces et apud populum et apud senatum dicendo laudem
adsecuti sint, maxima est admiratio in iudiciis, quorum
ratio duplex est; nam ex accusatione et ex defensione
constat, quarum etsi laudabilior est defensio, tamen
etiam accusatio probata persaepe est. dixi paulo ante
de Crasso; idem fecit adulescens M. Antonius. etiam
P. Sulpicii eloquentiam accusatio inlustravit, cum sedi-
tiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium
50 vocavit. sed hoc quidem non est saepe faciendum nec
umquam nisi aut rei publicae causa, ut ii, quos ante
dixi, aut ulciscendi, ut duo Luculli, aut patrocinii, ut
nos pro Siculis, pro Sardis in Albucio Iulius. in accu-
sando etiam M'. Aquilio L. Fufii cognita industria est.
semel igitur aut non saepe certe: sin erit cui faciendum
sit saepius, rei publicae tribuat hoc muneris, cuius ini-
micos ulcisci saepius non est reprehendendum, modus
tamen adsit; duri enim hominis vel potius vix hominis
videtur periculum capitis inferre multis. id cum pericu-
losum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, commit-
tere ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto,
summo genere nato, illius filio, qui iuris civilis in primis
51 peritus fuit. atque etiam hoc praeceptum officii dili-
genter tenendum est, ne quem umquam innocentem
iudicio capitis arcessas; id enim sine scelere fieri nullo
pacto potest; nam quid est tam inhumanum quam elo-
quentiam a natura ad salutem hominum et ad conserva-
tionem datam ad bonorum pestem perniciemque conver-
tere? nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum
religioni nocentem aliquando, modo ne nefarium inpium-

que, defendere: volt hoc multitudo, patitur consuetudo,
fert etiam humanitas. iudicis est semper in causis
verum sequi, patroni non numquam veri simile, etiam si
minus sit verum, defendere; quod scribere, praesertim
cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem
placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. maxume au-
tem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque
maior, si quando accidit ut ei subveniatur, qui potentis
alicuius opibus circumveniri urguerique videatur, ut nos
et saepe alias et adulescentes contra L. Sullae dominan-
tis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus, quae, ut scis,
exstat oratio.

Sed expositis adulescentium officiis, quae valeant ad 15 52
gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac de
liberalitate dicendum est, cuius est ratio duplex: nam aut
opera benigne fit indigentibus aut pecunia. facilior est
haec posterior, locupleti praesertim, sed illa lautior ac
splendidior et viro forti claroque dignior. quamquam
enim in utraque inest gratificandi liberalis voluntas, ta-
men altera ex arca, altera ex virtute depromitur, largi-
tioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benigni-
tatis exhaurit: ita benignitate benignitas tollitur, qua
quo in pluris usus sis, eo minus in multos uti possis; at 53
qui opera, id est virtute et industria, benefici et libera-
les erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo pluris
ad benigne faciendum adiutores habebunt, dein consue-
tudine beneficentiae paratiores erunt et tamquam exer-
citatiores ad bene de multis promerendum. praeclare
in epistula quadam Alexandrum filium Philippus accu-
sat, quod largitione benevolentiam Macedonum consecte-
tur. 'quae te, malum!' inquit 'ratio in istam spem
induxit, ut eos tibi fidelis putares fore, quos pecunia
corrupisses? an tu id agis, ut Macedones non te regem
suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?' bene
'ministrum et praebitorem,' quia sordidum regi, melius
etiam, quod largitionem corruptelam dixit esse; fit enim
deterior qui accipit atque ad idem semper exspectandum
paratior. hoc ille filio, sed praeceptum putemus omni- 54
bus. quam ob rem id quidem non dubium est, quin
illa benignitas, quae constat ex opera et industria, et

honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus:
non numquam tamen est largiendum nec hoc benignita-
tis genus omnino repudiandum est et saepe idoneis ho-
minibus indigentibus de re familiari inpertiendum, sed
diligenter atque moderate; multi enim patrimonia effu-
derunt inconsulte largiendo. quid autem est stultius
quam, quod libenter facias, curare ut id diutius facere
non possis? atque etiam sequuntur largitionem rapinae:
cum enim dando egere coeperunt, alienis bonis manus ad-
ferre coguntur. ita, cum benevolentiae conparandae causa
benefici esse velint, non tanta studia adsequuntur eo-
rum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ade-
55 merunt. quam ob rem nec ita claudenda res est fami-
liaris, ut eam benignitas aperire non possit, nec ita
reseranda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur isque
referatur ad facultates. omnino meminisse debemus id,
quod a nostris hominibus saepissime usurpatum iam in
proverbii consuetudinem venit, largitionem fundum non
habere; etenim quis potest modus esse, cum et idem
16 qui consuerunt et idem illud alii desiderent? omnino
duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri
liberales: prodigi, qui epulis et viscerationibus et gladia-
torum muneribus, ludorum venationumque adparatu
pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut
brevem aut nullam omnino sint relicturi, liberales autem,
qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt
aut aes alienum suscipiunt amicorum aut in filiarum con-
locatione adiuvant aut opitulantur in re vel quaerenda vel
56 augenda. itaque miror, quid in mentem venerit Theophra-
sto in eo libro, quem de divitiis scripsit, in quo multa prae-
clare, illud absurde: est enim multus in laudanda magni-
ficentia et adparatione popularium munerum taliumque
sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. mihi au-
tem ille fructus liberalitatis, cuius pauca exempla posui,
multo et maior videtur et certior. quanto Aristoteles
gravius et verius nos reprehendit! qui has pecuniarum
effusiones non admiremur, quae fiunt ad multitudinem
deleniendam. ait enim, qui ab hoste obsidentur, si
emere aquae sextarium cogantur mina, hoc primo in-
credibile nobis videri omnisque mirari, sed, cum atten-

derint, veniam necessitati dare, in his inmanibus iacturis
infinitisque sumptibus nihil nos magno opere mirari,
cum praesertim neque necessitati subveniatur nec digni-
tas augeatur ipsaque illa delectatio multitudinis ad breve
exiguumque tempus *, eaque a levissumo quoque, in
quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque mo-
riatur voluptatis. bene etiam conligit haec pueris et 57
mulierculis et servis et servorum simillimis liberis esse
grata, gravi vero homini et ea, quae fiunt, iudicio certo
ponderanti probari posse nullo modo: quamquam intel-
lego in nostra civitate inveterasse iam bonis temporibus,
ut splendor aedilitatum ab optimis viris postularetur;
itaque et P. Crassus, cum cognomine dives tum copiis,
functus est aedilicio maximo munere et paulo post L.
Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio
magnificentissima aedilitate functus est, deinde C. Clau-
dius Ap. f., multi post, Luculli, Hortensius, Silanus.
omnis autem P. Lentulus me consule vicit superiores;
hunc est Scaurus imitatus; magnificentissima vero nostri
Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus
quid mihi placeat, vides. vitanda tamen suspitio est 17 58
avaritiae. Mamerco, homini divitissimo, praetermissio
aedilitatis consulatus repulsam attulit. qua re et, si
postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, at
tamen adprobantibus, faciundum est, modo pro faculta-
tibus, nos ipsi ut fecimus, et, si quando aliqua res maior
atque utilior populari largitione adquiritur, ut Oresti
nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori
fuerunt. ne Marco quidem Seio vitio datum est, quod
in caritate asse modium populo dedit; magna enim se et
inveterata invidia nec turpi iactura, quando erat aedilis,
nec maxima liberavit. sed honori summo nuper nostro
Miloni fuit, qui gladiatoribus emptis rei publicae causa,
quae salute nostra continebatur, omnis P. Clodii conatus
furoresque conpressit. causa igitur largitionis est, si
aut necesse est aut utile; in his autem ipsis mediocrita- 59
tis regula optima est. L. quidem Philippus Q. f.,
magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat
se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberen-
tur amplissima. dicebat idem Cotta, Curio; nobis quo-

que licet in hoc quodam modo gloriari: nam pro ampli-
tudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus
nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos
modo nominavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit.
60 atque etiam illae inpensae meliores, muri, navalia, por-
tus, aquarum ductus omniaque, quae ad usum rei pu-
blicae pertinent: quamquam quod praesens tamquam in
manum datur iucundius est, tamen haec in posterum
gratiora. theatra, porticus, nova templa verecundius
reprehendo propter Pompeium, sed doctissimi non pro-
bant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his
libris secutus sum, non interpretatus, et Phalereus De-
metrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat,
quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea conie-
cerit. sed de hoc genere toto in iis libris, quos de re
publica scripsi, diligenter est disputatum. tota igitur
ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus
necessaria, et tum ipsum et ad facultates accommodanda
18 61 et mediocritate moderanda est. in illo autem altero
genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non
uno modo in disparibus causis adfecti esse debemus:
alia causa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui
62 res meliores quaerit nullis suis rebus adversis. propen-
sior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte
erunt digni calamitate; in iis tamen, qui se adiuvari
volent, non ne adfligantur, sed ut altiorem gradum as-
cendant, restricti omnino esse nullo modo debemus, sed
in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere.
nam praeclare Ennius:

bene facta male locata male facta arbitror.

63 quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum
ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris; temeritate
enim remota gratissima est liberalitas, eoque eam stu-
diosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas
commune perfugium est omnium. danda igitur opera
est ut iis beneficiis quam plurimos adficiamus, quorum
memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse
non liceat; omnes enim inmemorem beneficii oderunt
eamque iniuriam deterrenda liberalitate sibi etiam fieri

eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum pu-
tant. atque haec benignitas etiam rei publicae est uti-
lis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod
quidem volgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione
Crassi scriptum copiose videmus. hanc ego consuetu-
dinem benignitatis largitioni munerum longe antepono;
haec est gravium hominum atque magnorum, illa quasi
adsentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate
quasi titillantium. conveniet autem cum in dando muni- 64
ficum esse tum in exigendo non acerbum in omnique re
contrahenda, vendundo emendo, conducendo locando,
vicinitatibus et confiniis, aequum, facilem, multa multis
de suo iure cedentem, a litibus vero, quantum liceat et
nescio an paulo plus etiam quam liceat, abhorrentem;
est enim non modo liberale paulum non numquam de
suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. ha-
benda autem ratio est rei familiaris, quam quidem de-
labi sinere flagitiosum est, sed ita, ut inliberalitatis ava-
ritiaeque absit suspitio: posse enim liberalitate uti non
spoliantem se patrimonio nimirum est pecuniae fructus
maximus. recte etiam a Theophrasto est laudata ho-
spitalitas; est enim, ut mihi quidem videtur, valde deco-
rum patere domus hominum inlustrium hospitibus inlu-
stribus idque etiam rei publicae est ornamento, homines
externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non
egere. est autem etiam vehementer utile iis, qui ho-
neste posse multum volunt, per hospites apud externos
populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem
scribit, Cimonem [Athenis] etiam in suos curialis [La-
ciadas] hospitalem fuisse: ita enim instituisse et vilicis
imperavisse, ut omnia praeberentur quicumque Laciades
in villam suam devertisset.

Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, 19 65
haec tum in universam rem publicam tum in singulos
civis conferuntur. nam in iure cavere [consilio iuvare]
atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis ve-
hementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam.
itaque cum multa praeclara maiorum tum quod optime
constituti iuris civilis summo semper in honore fuit
cognitio atque interpretatio; quam quidem ante hanc

confusionem temporum in possessione sua principes re-
tinuerunt, nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus,
sic huius scientiae splendor deletus est, idque eo in-
dignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui
omnis superiores, quibus honore par esset, scientia facile
vicisset. haec igitur opera grata multis et ad beneficiis
66 obstringendos homines accommodata. atque huic arti
finituma est dicendi [gravior] facultas et gratior et orna-
tior; quid enim eloquentia praestabilius vel admiratione
audientium vel spe indigentium vel eorum, qui defensi
sunt, gratia? huic quoque ergo a maioribus nostris est
in toga dignitatis principatus datus. diserti igitur ho-
minis et facile laborantis quodque in patriis est moribus
multorum causas et non gravate et gratuito defendentis
67 beneficia et patrocinia late patent. admonebat me res
ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne di-
cam interitum, deplorarem, ni vererer ne de me ipso
aliquid viderer queri: sed tamen videmus, quibus ex-
stinctis oratoribus quam in paucis spes, quanto in pau-
cioribus facultas, quam in multis sit audacia. cum
autem omnes non possint, ne multi quidem, aut iuris
periti esse aut diserti, licet tamen opera prodesse multis,
beneficia petentem, commendantem iudicibus, magistra-
tibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut con-
suluntur aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt
plurimum gratiae consequuntur latissimeque eorum ma-
68 nat industria. iam illud non sunt admonendi — est
enim in promptu —, ut animum advertant, cum iuvare
alios velint, ne quos offendant. saepe enim aut eos
laedunt, quos non debent, aut eos, quos non expedit: si
inprudentes, neglegentiae est, si scientes, temeritatis.
utendum etiam est excusatione adversus eos, quos in-
vitus offendas, quacumque possis, qua re id, quod fece-
ris, necesse fuerit nec aliter facere potueris, ceterisque
operis et officiis erit id, quod violatum videbitur, con-
pensandum.

20 Sed cum in hominibus iuvandis aut mores spectari
69 aut fortuna soleat, dictu quidem est proclive itaque volgo
loquuntur, se in beneficiis conlocandis mores hominum,
non fortunam sequi: honesta oratio est; sed quis est

tandem qui inopis et optimi viri causae non anteponat
in opera danda gratiam fortunati et potentis? a quo
enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in
eum fere est voluntas nostra propensior. sed animad-
vertendum est diligentius, quae natura rerum sit: nimi-
rum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre
gratiam non potest, habere certe potest; commode au-
tem, quicumque dixit, pecuniam qui habeat, non reddi-
disse, qui reddiderit, non habere, gratiam autem et qui
rettulerit habere et qui habeat rettulisse. at, qui se lo-
cupletis, honoratos, beatos putant, ii ne obligari quidem
beneficio volunt; quin etiam beneficium se dedisse arbi-
trantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint,
atque etiam a se aut postulari aut exspectari aliquid
suspicantur, patrocinio vero se usos aut clientis appellari
mortis instar putant. at vero ille tenuis, cum, quicquid 70
factum est, se spectatum, non fortunam putat, non modo
illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat
— eget enim multis —, gratum se videri studet, neque
vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur,
sed etiam extenuat. videndumque illud est, quod, si
opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut, si
forte, in liberis eius manet gratia, sin autem inopem,
probum tamen et modestum, omnes non inprobi humiles,
quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi
paratum vident: quam ob rem melius apud bonos quam 71
apud fortunatos beneficium conlocari puto. danda om-
nino opera est ut omni generi satis facere possimus, sed,
si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est
auctor adhibendus, qui cum consuleretur, utrum bono
viro pauperi an minus probato diviti filiam conlocaret,
'ego vero' inquit 'malo virum, qui pecunia egeat, quam
pecuniam, quae viro.' sed corrupti mores depravatique
sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad
unum quemque nostrum pertinet? illum fortasse adiu-
vat, qui habet: ne id quidem semper. sed fac iuvare:
opulentior sane sit, honestior vero quo modo? quod si
etiam bonus erit vir, ne inpediant divitiae quo minus
iuvetur, modo ne adiuvent, sitque omne iudicium non,
quam locuples, sed qualis quisque sit! extremum autem

praeceptum in beneficiis operaque danda, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro iniuria; fundamentum enim est perpetuae commendationis et famae iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

21 Sed, quoniam de eo genere beneficiorum dictum est,
72 quae ad singulos spectant, deinceps de iis, quae ad uni-
versos quaeque ad rem publicam pertinent, disputandum
est. eorum autem ipsorum partim eius modi sunt, ut
ad universos civis pertineant, partim, singulos ut attin-
gant, quae sunt etiam gratiora. danda opera est om-
nino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis
consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit aut certe ne
obsit rei publicae. C. Gracchi frumentaria magna lar-
gitio, exhauriebat igitur aerarium: modica M. Octavii
et rei publicae tolerabilis et plebi necessaria, ergo et
73 civibus et rei publicae salutaris. in primis autem viden-
dum erit ei, qui rem publicam administrabit, ut suum
quisque teneat neque de bonis privatorum publice demi-
nutio fiat; perniciose enim Philippus in tribunatu, cum
legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile pas-
sus est et in eo vehementer se moderatum praebuit, sed
cum in agendo multa populariter, tum illud male, non
esse in civitate duo milia hominum, qui rem haberent:
capitalis oratio, ad aequationem bonorum pertinens, qua
peste quae potest esse maior? hanc enim ob causam
maxume, ut sua tenerentur, res publicae civitatesque
constitutae sunt; nam, etsi duce natura congregabantur
homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium
74 praesidia quaerebant. danda etiam opera est ne, quod
apud maiores nostros saepe fiebat propter aerarii tenui-
tatem adsiduitatemque bellorum, tributum sit conferen-
dum, idque ne eveniat multo ante erit providendum.
sin quae necessitas huius muneris alicui rei publicae
obvenerit — malo enim alii quam nostrae ominari, ne-
que tamen de nostra, sed de omni re publica disputo —,
danda erit opera ut omnes intellegant, si salvi esse ve-
lint, necessitati esse parendum. atque etiam omnes, qui
rem publicam gubernabunt, consulere debebunt ut ea-
rum rerum copia sit, quae sunt necessariae. quarum
qualis conparatio fieri soleat et debeat, non est necesse

disputare; est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. caput autem est in omni procuratione negotii 75
et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspitio. 'utinam' inquit C. Pontius Samnis 'ad illa tempora me fortuna reservavisset et tum essem natus, quando Romani dona accipere coepissent! non essem passus diutius eos imperare.' ne illi multa saecula exspectanda fuerunt; modo enim hoc malum in hanc rem publicam invasit; itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit roboris. nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla antea cum fuisset: at vero postea tot leges et proxumae quaeque duriores, tot rei, tot damnati, tantum [Italicum] bellum propter iudiciorum metum excitatum, tanta sublatis legibus et iudiciis expilatio direptioque sociorum, ut inbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. laudat Africa- 22
num Panaetius, quod fuerit abstinens. quidni laudet? 76
sed in illo alia maiora: laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus Paulus tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum: at hic nihil domum suam intulit praeter memoriam nominis sempiternam. imitatus patrem Africanus nihilo locupletior Karthagine eversa. quid? qui eius collega fuit in censura, L. Mummius, num quid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare quam domum suam maluit: quamquam Italia ornata domus ipsa mihi videtur ornatior. nullum igitur vitium taetrius est, ut eo, unde di- 77
gressa est, referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus et rem publicam gubernantibus; habere enim quaestui rem publicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. itaque, quod Apollo Pythius oraculum edidit, Spartam nulla re alia nisi avaritia esse perituram, id videtur non solum Lacedaemoniis, sed etiam omnibus opulentis populis praedixisse. nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui rei publicae praesunt, quam abstinentia et continentia. qui vero se popularis volunt ob eamque 78

causam aut agrariam rem temptant, ut possessores pel-
lantur suis sedibus, aut pecunias creditas debitoribus con-
donandas putant, labefactant fundamenta rei publicae:
concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adi-
muntur, aliis condonantur pecuniae, deinde aequitatem,
quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. id
enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque urbis, ut
79 sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia. atque
in hac pernicie rei publicae ne illam quidem consequun-
tur, quam putant, gratiam: nam cui res erepta est est
inimicus; cui data est etiam dissimulat se accipere vo-
luisse et maxime in pecuniis creditis occultat suum gau-
dium, ne videatur non fuisse solvendo; at vero ille, qui
accepit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem
suum, nec, si plures sunt ii, quibus inprobe datum est,
quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus
etiam valent; non enim numero haec iudicantur, sed
pondere. quam autem habet aequitatem, ut agrum
multis annis aut etiam saeculis ante possessum qui nul-
23 80 lum habuit habeat, qui autem habuit amittat? ac pro-
pter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum epho-
rum expulerunt, Agim regem, quod numquam antea
apud eos acciderat, necaverunt, exque eo tempore tantae
discordiae secutae sunt, ut et tyranni exsisterent et optu-
mates exterminarentur et praeclarissime constituta res
publica dilaberetur. nec vero solum ipsa cecidit, sed
etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malo-
rum, quae a Lacedaemoniis profecta emanarunt latius.
quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi summi viri filios,
Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdide-
81 runt? at vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, cum
eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur,
profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est
potitus, cumque tyrannum Nicoclem inproviso oppressis-
set, sescentos exsules, qui locupletissimi fuerant eius
civitatis, restituit remque publicam adventu suo libera-
vit. sed cum magnam animadverteret in bonis et
possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse
restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquis-
simum esse arbitrabatur et quinquaginta annorum pos-

sessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea
quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa em-
ptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria, iudi-
cavit neque illis adimi nec iis non satis fieri, quorum
illa fuerant, oportere. cum igitur statuisset opus esse 82
ad eam rem constituendam pecunia, Alexandream se
proficisci velle dixit remque integram ad reditum
suum iussit esse, isque celeriter ad Ptolemaeum suum
hospitem venit, qui tum regnabat alter post Alexan-
dream conditam; cui cum exposuisset patriam se libe-
rare velle causamque docuisset, a rege opulento vir
summus facile inpetravit ut grandi pecunia adiuvaretur;
quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consi-
lium quindecim principes, cum quibus causas cognovit
et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amise-
rant, perfecitque aestumandis possessionibus, ut persua-
deret aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus
cederent, aliis, ut commodius putarent numerari sibi,
quod tanti esset, quam suum recuperare: ita perfectum
est ut omnes concordia constituta sine querella discede-
rent. o virum magnum dignumque, qui in re publica 83
nostra natus esset! sic par est agere cum civibus, non,
ut bis iam vidimus, hastam in foro ponere et bona
civium voci subicere praeconis. at ille Graecus, id quod
fuit sapientis et praestantis viri, omnibus consulendum
putavit, eaque est summa ratio et sapientia boni civis,
commoda civium non divellere atque omnis aequitate
eadem continere. 'habitent gratis in alieno.' quid ita?
ut, cum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu
me invito fruare meo? quid est aliud aliis sua eripere,
aliis dare aliena? tabulae vero novae quid habent argu- 84
menti, nisi ut emas mea pecunia fundum, eum tu ha-
beas, ego non habeam pecuniam? quam ob rem ne sit 24
aes alienum, quod rei publicae noceat, providendum est,
quod multis rationibus caveri potest, non, si fuerit, ut
locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum;
nec enim ulla res vehementius rem publicam continet
quam fides, quae esse nulla potest, nisi erit necessaria
solutio rerum creditarum. numquam vehementius actum
est quam me consule ne solveretur; armis et castris

temptata res est ab omni genere hominum et ordine,
quibus ita restiti, ut hoc totum malum de re publica
tolleretur. numquam nec maius aes alienum fuit nec
melius nec facilius dissolutum est; fraudandi enim spe
sublata solvendi necessitas consecuta est. at vero hic
nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea per-
fecit, cum eius iam nihil interesset: tanta in eo peccandi
libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, [peccare,]
85 etiam si causa non esset. ab hoc igitur genere largitio-
nis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rem
publicam tuebuntur, in primisque operam dabunt, ut
iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat et
neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur ne-
que locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit
invidia, praeterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi
poterunt, rem publicam augeant imperio, agris, vectiga-
libus. haec magnorum hominum sunt, haec apud maio-
res nostros factitata, haec genera officiorum qui perse-
quuntur cum summa utilitate rei publicae magnam ipsi
adipiscentur et gratiam et gloriam.

86 In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrius,
Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita
censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecu-
niae: quas res a summo philosopho praeteritas arbitror,
quod essent faciles; sunt certe utiles. sed valetudo
sustentatur notitia sui corporis et observatione, quae res
aut prodesse soleant aut obesse, et continentia in victu
omni atque cultu corporis tuendi causa [praetermitten-
dis voluptatibus], postremo arte eorum, quorum ad
87 scientiam haec pertinent. res autem familiaris quaeri
debet iis rebus, a quibus abest turpitudo, conservari
autem diligentia et parsimonia, eisdem etiam rebus au-
geri. has res commodissime Xenophon Socraticus per-
secutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur,
quem nos, ista fere aetate cum essemus, qua es tu nunc,
e Graeco in Latinum convertimus. sed toto hoc de
genere, de quaerenda, de conlocanda pecunia, etiam de
augenda, commodius a quibusdam optumis viris ad
Ianum medium sedentibus quam ab ullis philosophis
ulla in schola disputatur. sunt tamen ea cognoscenda;

pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est.

Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat 25 88
quartus, a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria:
nam et corporis commoda cum externis [et externa cum
corporis] et ipsa inter se corporis et externa cum exter-
nis comparari solent. cum externis corporis hoc modo
comparantur, valere ut malis quam dives esse, [cum
corporis externa hoc modo, dives esse potius quam maxu-
mis corporis viribus,] ipsa inter se corporis sic, ut bona
valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati, externo-
rum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis.
ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a 89
quo cum quaereretur, quid maxume in re familiari ex-
pediret? respondit: 'bene pascere;' quid secundum? 'sa-
tis bene pascere.' quid tertium? 'male pascere.' quid
quartum? 'arare.' et cum ille, qui quaesierat, dixisset
'quid faenerari?' tum Cato 'quid hominem' inquit 'occi-
dere?' ex quo et multis aliis intellegi debet utilitatum
comparationes fieri solere recteque hoc adiunctum esse
quartum exquirendorum officiorum genus. reliqua dein- 90
ceps persequemur.

# M. TULLII CICERONIS
# DE OFFICIIS
# AD MARCUM FILIUM
## LIBER TERTIUS.

### ARGUMENTUM.

Hoc libro Cicero ad tertium accedit commentationis locum, de honestatis et utilitatis comparatione. Negat autem aut dubitandum esse aut umquam dubitari, an id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus, quod turpe haberi soleat, honestum videatur, ut occidere hominem, qui tyrannus esse coeperit; in quo non utile honesto, sed hoc illi anteponatur. Itaque, ut sine ullo errore diiudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intellegitur, pugnare id videatur, quod appellemus utile, formulam quandam e Stoicorum disciplina constituit, quam si quis in comparatione rerum sequatur, numquam ab officio recedat. Ea haec est: detrahere aliquid alteri et alterius incommodo suum augere commodum est contra naturam; pro multorum autem incolumitate et salute labores et molestias suscipere secundum naturam est. Hanc legem qui servaverit numquam aberrabit neque aut temporibus perturbabitur aut iure civili, quo quae conceduntur turpia quidem plerisque non videntur, sed sunt tamen saepissime, cum formulae constitutae, id est legi naturae, repugnant. Ex hac formula deinceps multas quaestiones propositas, quibus officium temporum ratione censet, ad extremum usque explicat.

---

1 P. Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus
1 appellatus est, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit eius fere aequalis, numquam se minus otiosum esse quam cum otiosus, nec minus solum quam cum solus esset: magnifica vero vox et magno viro ac sapiente digna; quae declarat illum et in otio de negotiis cogitare et in solitudine secum loqui solitum, ut neque cessaret umquam et interdum conloquio alterius non egeret; ita duae res, quae languorem adferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. vellem nobis hoc idem vere

dicere liceret, sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus; nam et a re publica forensibusque negotiis armis inpiis vique prohibiti otium persequimur et ob eam causam urbe relicta rura peragrantes saepe soli sumus. sed nec hoc otium cum Africani otio nec haec 2
solitudo cum illa comparanda est: ille enim requiescens a rei publicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando et e coetu hominum frequentiaque interdum tamquam in portum se in solitudinem recipiebat; nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio constitutum est. exstincto enim senatu deletisque iudiciis quid est quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? ita qui in maxima celebri- 3
tate atque in oculis civium quondam vixerimus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos quantum licet et saepe soli sumus. sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni, propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debebat is, qui quondam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. quamquam Afri- 4
canus maiorem laudem meo iudicio adsequebatur. nulla enim eius ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat; ex quo intellegi debet illum mentis agitatione investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum umquam fuisse: nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus; itaque plura brevi tempore eversa quam multis annis stante re publica scripsimus.

Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et 2
fructuosa nec ulla pars eius inculta ac deserta sit, tum 5
nullus feracior in ea locus est nec uberior quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. qua re quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te adsidue audire atque accipere confido, tamen conducere arbitror

talibus auris tuas vocibus undique circumsonare nec
6 eas, si fieri possit, quicquam aliud audire: quod cum
omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi
cogitant, tum haud scio an nemini potius quam tibi;
sustines enim non parvam exspectationem imitandae
industriae nostrae, magnam honorum, non nullam for-
tasse nominis. suscepisti onus praeterea grave et Athe-
narum et Cratippi; ad quos cum tamquam ad merca-
turam bonarum artium sis profectus, inanem redire
turpissimum est dedecorantem et urbis auctoritatem et
magistri. qua re quantum coniti animo potes, quantum
labore contendere, si discendi labor est potius quam
voluptas, tantum fac ut efficias neve committas ut, cum
omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse vide-
are. sed haec hactenus; multa enim saepe ad te cohor-
tandi gratia scripsimus: nunc ad reliquam partem pro-
positae divisionis revertamur.

7 Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis ac-
curatissime disputavit quemque nos correctione quadam
adhibita potissimum secuti sumus, tribus generibus pro-
positis, in quibus deliberare homines et consultare de
officio solerent, uno cum dubitarent, honestumne id esset,
de quo ageretur, an turpe, altero, utilene esset an inu-
tile, tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret
cum eo, quod utile videretur, quo modo ea discerni
oporteret, de duobus generibus primis tribus libris ex-
plicavit, de tertio autem genere deinceps se scripsit
8 dicturum nec exsolvit id, quod promiserat; quod eo
magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio
est, triginta annis vixisse Panaetium postea quam illos
libros edidisset. quem locum miror a Posidonio breviter
esse tactum in quibusdam commentariis, praesertim cum
scribat nullum esse locum in tota philosophia tam ne-
9 cessarium. minime vero adsentior iis, qui negant eum
locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum,
nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset
utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest
habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus,
quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omitten-
dum, alterum dubitari non potest, quin a Panaetio sus-

ceptum sit, sed relictum. nam qui e divisione tripertita
duas partis absolverit, huic necesse est restare tertiam;
praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur
se deinceps esse dicturum. accedit eodem testis locuples 10
Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistula, P. Ru-
tilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audierat, ut
nemo pictor esset inventus, qui in Coa Venere eam par-
tem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret —
oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem
auferebat —, sic ea, quae Panaetius praetermisisset [et
non perfecisset], propter eorum, quae perfecisset, prae-
stantiam neminem persecutum. quam ob rem de iudi- 3
cio Panaetii dubitari non potest; rectene autem hanc 11
tertiam partem ad exquirendum officium adiunxerit an
secus, de eo fortasse disputari potest: nam sive hone-
stum solum bonum est, ut Stoicis placet, sive, quod ho-
nestum est, id ita summum bonum est, quem ad modum
Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte
conlocata vix minimi momenti instar habeant, dubitan-
dum non est quin numquam possit utilitas cum honestate
contendere. itaque accepimus Socratem exsecrari soli-
tum eos, qui primum haec natura cohaerentia opinione
distraxissent; cui quidem ita sunt Stoici adsensi, ut et,
quicquid honestum esset, id utile esse censerent, nec
utile quicquam, quod non honestum. quod si is esset 12
Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret,
quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expeten-
das vel voluptate vel indolentia metiuntur, liceret ei
dicere utilitatem aliquando cum honestate pugnare; sed
cum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum
sit, quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis,
eorum neque accessione meliorem vitam fieri nec deces-
sione peiorem, non videtur debuisse eius modi delibera-
tionem introducere, in qua quod utile videretur cum eo,
quod honestum esset, compararetur. etenim quod sum- 13
mum bonum a Stoicis dicitur, convenienter naturae vi-
vere, id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute
congruere semper, cetera autem, quae secundum natu-
ram essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent.
quod cum ita sit, putant quidam hanc comparationem

non recte introductam nec omnino de eo genere quic-
quam praecipiendum fuisse. atqui illud quidem hone-
stum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est
solis neque a virtute divelli umquam potest; in iis autem,
in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem
perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti
14 esse possunt. haec enim officia, de quibus his libris
disputamus, media Stoici appellant: ea communia sunt
et late patent, quae et ingenii bonitate multi adsequun-
tur et progressione discendi; illud autem officium, quod
rectum idem appellant, perfectum atque absolutum est
et, ut idem dicunt, omnis numeros habet nec praeter
15 sapientem cadere in quemquam potest. cum autem ali-
quid actum est, in quo media officia conpareant, id cu-
mulate videtur esse perfectum propterea, quod volgus,
quid absit a perfecto, non fere intellegit; quatenus autem
intellegit, nihil putat praetermissum: quod item in poë-
matis, in picturis usu venit in aliisque conpluribus, ut
delectentur inperiti laudentque ea, quae laudanda non
sint, ob eam, credo, causam, quod insit in iis aliquid
probi, quod capiat ignaros, qui [idem], quid in una qua-
que re vitii sit, nequeant iudicare; itaque cum sunt docti
4 a peritis, desistunt facile sententia. haec igitur officia,
de quibus his libris disserimus, quasi secunda quaedam
honesta esse dicunt, non sapientium modo propria, sed
16 cum omni hominum genere communia; itaque iis omnes,
in quibus est virtutis indoles, commoventur. nec vero
cum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemo-
rantur aut cum Fabricius [aut Aristides] iustus nomina-
tur, aut ab illis fortitudinis aut ab hoc iustitiae tamquam
a sapiente petitur exemplum; nemo enim horum sic
sapiens, ut sapientem volumus intellegi, nec ii, qui sa-
pientes *sunt* habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius,
sapientes fuerunt, ne illi quidem septem, sed ex melio-
rum officiorum frequentia similitudinem quandam gere-
17 bant speciemque sapientium. quocirca nec id, quod
vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia
comparari nec id, quod communiter appellamus hone-
stum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi vo-
lunt, cum emolumentis umquam est comparandum, tam-

que id honestum, quod in nostram intellegentiam cadit, tuendum conservandumque nobis est quam illud, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus; aliter enim teneri non potest, si quae ad virtutem est facta progressio. sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. qui autem omnia metiun- 18
tur emolumentis et commodis neque ea volunt praeponderari honestate, ii solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. itaque existimo Panaetium, cum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit 'solere' modo, non etiam 'oportere;' etenim non modo pluris putare quod utile videatur quam quod honestum sit, sed etiam haec inter se comparare et in his addubitare turpissimum est. quid ergo est quod non numquam dubitationem adferre soleat considerandumque videatur? credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur; saepe enim tempore fit ut, 19
quod turpe plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. exempli causa ponatur aliquid quod pateat latius: quod potest maius esse scelus quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit quamvis familiarem? populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. vicit ergo utilitas honestatem? immo vero honestas utilitatem: *honestatem utilitas* secuta est.

Itaque, ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intellegimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est, quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. erit autem haec 20
formula Stoicorum rationi disciplinaeque maxime consentanea, quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam idem erant qui Academici, quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia, tamen splendidius haec ab eis disserentur, quibus, quicquid honestum est, idem utile videtur nec utile quicquam, quod non honestum, quam ab iis, quibus et honestum aliquid non

utile et utile non honestum. nobis autem nostra Aca-
demia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime
probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. sed
redeo ad formulam. detrahere igitur alteri aliquid et
21 hominem hominis incommodo suum commodum augere
magis est contra naturam quam mors, quam paupertas,
quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori acci-
dere aut rebus externis; nam principio tollit convictum
humanum et societatem. si enim sic erimus adfecti, ut
propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet
alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est
22 secundum naturam, humani generis societatem. ut, si
unum quodque membrum sensum hunc haberet, ut posse
putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se
traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse
esset, sic, si unus quisque nostrum ad se rapiat com-
moda aliorum detrahatque quod cuique possit emolu-
menti sui gratia, societas hominum et communitas ever-
tatur necesse est; nam sibi ut quisque malit quod ad
usum vitae pertineat quam alteri adquirere, concessum
est non repugnante natura: illud natura non patitur, ut
aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus.
23 neque vero hoc solum natura, id est iure gentium, sed
etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus
res publica continetur, eodem modo constitutum est, ut
non liceat sui commodi causa nocere alteri. hoc enim
spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium con-
iunctionem, quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vin-
clis, damno coërcent. atque hoc multo magis efficit ipsa
naturae ratio, quae est lex divina et humana, cui parere
qui velit — omnes autem parebunt, qui secundum natu-
ram volent vivere — numquam committet ut alienum
24 adpetat et id, quod alteri detraxerit, sibi adsumat. et-
enim multo magis est secundum naturam excelsitas
animi et magnitudo itemque comitas, iustitia, liberalitas
quam voluptas, quam vita, quam divitiae; quae quidem
contemnere et pro nihilo ducere comparantem cum uti-
litate communi magni animi et excelsi est. [detrahere
autem de altero sui commodi causa magis est contra
naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis

eiusdem.] itemque magis est secundum naturam pro 25
omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut iuvan-
dis maximos labores molestiasque suscipere imitantem
Herculem illum, quem hominum fama beneficiorum
memor in concilio caelestium conlocavit, quam vivere in
solitudine non modo sine ullis molestiis, sed etiam in
maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis, ut
excellas etiam pulchritudine et viribus. quocirca optimo
quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic
anteponit; ex quo efficitur hominem naturae oboedien-
tem homini nocere non posse. deinde qui alterum vio- 26
lat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil ex-
istimat se facere contra naturam aut magis fugienda
censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam
liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cui-
quam iniuriam. si nihil existimat contra naturam fieri
hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino
hominem ex homine tollat? sin fugiendum id quidem
censet, sed multo illa peiora, mortem, paupertatem,
dolorem, errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortu-
nae vitium vitiis animi gravius existumat. ergo unum 6
debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas
unius cuiusque et universorum, quam si ad se quis-
que rapiet, dissolvetur omnis humana consortio. atque 27
etiam, si hoc natura praescribit, ut homo homini, qui-
cumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit,
consultum velit, necesse est secundum eandem natu-
ram omnium utilitatem esse communem: quod si ita est,
una continemur omnes et eadem lege naturae, idque
ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege pro-
hibemur. verum autem primum: verum igitur extre-
mum. nam illud quidem absurdum est, quod quidam 28
dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos sui com-
modi causa, aliam rationem esse civium reliquorum: hi
sibi nihil iuris, nullam societatem communis utilitatis
causa statuunt esse cum civibus, quae sententia omnem
societatem distrahit civitatis. qui autem civium ratio-
nem dicunt habendam, externorum negant, ii dirimunt
communem humani generis societatem, qua sublata be-
neficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur;

quae qui tollunt etiam adversus deos inmortalis inpii
iudicandi sunt. ab iis enim constitutam inter homines
societatem evertunt, cuius societatis artissimum vincu-
lum est magis arbitrari esse contra naturam hominem
homini detrahere sui commodi causa quam omnia in-
commoda subire vel externa vel corporis * * vel etiam
ipsius animi, quae vacent iustitia; haec enim una virtus
29 omnium est domina et regina virtutum. forsitan quis-
piam dixerit: nonne igitur sapiens, si fame ipse conficia-
tur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili?
[minime vero; non enim mihi est vita mea utilior quam
animi talis adfectio, neminem ut violem commodi mei
gratia.] quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et in-
manem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu
30 spoliare possit, nonne faciat? haec ad iudicandum sunt
facillima: nam, si quid ab homine ad nullam partem
utili utilitatis tuae causa detraxeris, inhumane feceris
contraque naturae legem; sin autem is tu sis, qui mul-
tam utilitatem rei publicae atque hominum societati, si
in vita remaneas, adferre possis, si quid ob eam causam
alteri detraxeris, non sit reprehendendum; sin autem id
non sit eius modi, suum cuique incommodum ferendum
est potius quam de alterius commodis detrahendum.
non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas
aut quid eius modi quam detractio atque adpetitio alieni,
sed communis utilitatis derelictio contra naturam est;
31 est enim iniusta. itaque lex ipsa naturae, quae utili-
tatem hominum conservat et continet, decernet profecto
ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum,
fortem virum transferantur res ad vivendum necessariae,
qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxe-
rit, modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existi-
mans seseque diligens hanc causam habeat ad iniuriam.
ita semper officio fungetur utilitati consulens hominum
32 et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. nam
quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est; nulla
est enim societas nobis cum tyrannis et potius summa
distractio est, neque est contra naturam spoliare eum, si
possis, quem est honestum necare, atque hoc omne
genus pestiferum atque inpium ex hominum communi-

tate exterminandum est. etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis, sic ista in figura hominis feritas et inmanitas beluae a communi tamquam humanitatis corpore segreganda est. huius generis quaestiones sunt omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur.

Eius modi igitur credo res Panaetium persecuturum 7 33
fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio eius consilium
peremisset; ad quas ipsas consultationes superioribus
libris satis multa praecepta sunt, ex quibus perspici possit,
quid sit propter turpitudinem fugiendum, quid sit quod
idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit.
sed quoniam operi inchoato, prope tamen absoluto, tam-
quam fastigium inponimus, ut geometrae solent non
omnia docere, sed postulare ut quaedam sibi concedan-
tur, quo facilius quae volunt explicent, sic ego a te
postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil
praeter id, quod honestum sit, propter se esse expeten-
dum; sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe
dabis, quod honestum sit, id esse maxume propter se
expetendum. mihi utrumvis satis est et tum hoc tum
illud probabilius videtur nec praeterea quicquam pro-
babile. ac primum in hoc Panaetius defendendus est, 34
quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse
dixerit — neque enim ei fas erat —, sed ea, quae vide-
rentur utilia; nihil vero utile, quod non idem hone-
stum, nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe
testatur negatque ullam pestem maiorem in vitam homi-
num invasisse quam eorum opinionem, qui ista distraxe-
rint. itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia
honestis, sed ut eam sine errore diiudicaremus, si
quando incidisset, induxit eam, quae videretur esse, non
quae esset, repugnantiam. hanc igitur partem relictam
explebimus nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte
nostro; neque enim quicquam est de hac parte post
Panaetium explicatum, quod quidem mihi probaretur,
de iis, quae in manus meas venerunt.

Cum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, com- 8 35
moveri necesse est; sed si, cum animum attenderis, tur-

pitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit, tum non utilitas relinquenda est, sed intellegendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. quod si nihil est tam contra naturam quam turpitudo — recta enim et convenientia et constantia natura desiderat aspernaturque contraria — nihilque tam secundum naturam quam utilitas, certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. itemque, si ad honestatem nati sumus eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet, necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum, quod autem bonum, id certe utile, ita,
36 quicquid honestum, id utile. qua re error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, adripuit, id continuo secernit ab honesto. hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur, hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque sociorum et civium, hinc opum nimiarum, potentiae non ferendae, postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec taetrius nec foedius excogitari potest; emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident, poenam non dico legum, quam saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident.
37 quam ob rem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio — est enim totum sceleratum et inpium —, qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientis scelere contaminent; in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiam si ad id non pervenerint. ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est; satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnis deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste,
9 38 nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum. hinc ille Gyges inducitur a Platone, qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum aeneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent; quibus apertis

corpus hominis mortui vidit magnitudine invisitata anulumque aureum in digito, quem ut detraxit, ipse induit — erat autem regius pastor —, tum in concilium se pastorum recepit. ibi cum palam eius anuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem rursus videbatur, cum in locum anulum inverterat. itaque hac opportunitate anuli usus reginae stuprum intulit eaque adiutrice regem dominum interemit, sustulit quos obstare arbitrabatur, nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre: sic repente anuli beneficio rex exortus est Lydiae. hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet [peccare, quam si non haberet]; honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. atque hoc loco philosophi quidam, 39
minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam prolatam dicunt a Platone, quasi vero ille aut factum id esse aut fieri potuisse defendat. haec est vis huius anuli et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa feceris, si id dis hominibusque futurum sit semper ignotum, sisne facturus? negant id fieri posse. nequaquam potest id quidem, sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? urguent rustice sane; negant enim posse et in eo perstant, hoc verbum quid valeat non vident. cum enim quaerimus, si celare possint, quid facturi sint, non quaerimus, possintne celare, sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint se inpunitate proposita facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur, si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant. sed iam ad propositum revertamur.

Incidunt multae saepe causae, quae conturbent ani- 10 40
mos utilitatis specie, non, cum hoc deliberatur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem — nam id quidem inprobum est —, sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. cum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste; fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti consiliorum et adiutor: cum autem consi-

lium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam, quod erat utile, patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. at in eo rege, qui urbem con-
41 didit, non item; species enim utilitatis animum pepulit eius: cui cum visum esset utilius solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, adsequi posset, et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis nec probabilem nec sane idoneam: peccavit
42 igitur, pace vel Quirini vel Romuli dixerim. nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt aliisque tradendae, cum iis ipsi egeamus, sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. scite Chrysippus, ut multa, 'qui stadium' inquit 'currit, eniti et contendere debet quam maxume possit ut vincat, supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere quod pertineat ad usum non iniquum est, alteri deripere ius
43 non est.' maxume autem perturbantur officia in amicitiis, quibus et non tribuere quod recte possis et tribuere quod non sit aequum contra officium est. sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est: quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt; at neque contra rem publicam neque contra ius iurandum ac fidem amici causa vir bonus faciet, ne si iudex quidem erit de ipso amico; ponit enim personam amici, cum induit iudicis. tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit, ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accom-
44 modet. cum vero iurato sententia dicenda erit, meminerit deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, QVAE SALVA FIDE FACERE POSSIT. haec rogatio ad ea pertinet, quae paulo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi; nam

si omnia facienda sint, quae amici velint, non amicitiae
tales, sed coniurationes putandae sint. loquor autem 45
de communibus amicitiis; nam in sapientibus viris per-
fectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam
Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum
eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destina-
visset et is, qui morti addictus esset, paucos dies com-
mendandorum suorum causa postulavisset, vas factus sit
alter eius sistendi, ut, si ille non revertisset, moriendum
esset ipsi: qui cum ad diem se recepisset, admiratus
eorum fidem tyrannus petivit ut se ad amicitiam tertium
ascriberent. cum igitur id, quod utile videtur in ami- 46
citia, cum eo, quod honestum est, comparatur, iaceat
utilitatis species, valeat honestas; cum autem in ami-
citia quae honesta non sunt postulabuntur, religio et
fides anteponatur amicitiae: sic habebitur is, quem ex-
quirimus, dilectus officii.

Sed utilitatis specie in re publica saepissime pecca- 11
tur, ut in Corinthi disturbatione nostri; durius etiam
Athenienses, qui sciverunt ut Aeginetis, qui classe vale-
bant, pollices praeciderentur. hoc visum est utile; nimis
enim imminebat propter propinquitatem Aegina Piraeo.
sed nihil quod crudele utile; est enim hominum natu-
rae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas.
male etiam qui peregrinos urbibus uti prohibent eosque 47
exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius
nuper. nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est
non licere, quam legem tulerunt sapientissimi consules
Crassus et Scaevola: usu vero urbis prohibere peregri-
nos sane inhumanum est. illa praeclara, in quibus
publicae utilitatis species prae honestate contemnitur.
plena exemplorum est nostra res publica cum saepe,
tum maxime bello Punico secundo, quae Cannensi cala-
mitate accepta maiores animos habuit quam umquam
rebus secundis: nulla timoris significatio, nulla mentio
pacis. tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis ob-
scuret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo 48
possent sustinere statuerentque ut urbe relicta, coniugi-
bus et liberis Troezene depositis, navis conscenderent
libertatemque Graeciae classe defenderent, Cyrsilum

quendam suadentem, ut in urbe manerent Xerxemque
reciperent, lapidibus obruerunt; atqui ille utilitatem se-
qui videbatur, sed ea nulla erat repugnante honestate.
49 Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis
fuit, dixit in contione se habere consilium rei publicae
salutare, sed id sciri non opus esse: postulavit ut ali-
quem populus daret, quicum communicaret; datus est
Aristides. huic ille, classem Lacedaemoniorum, quae
subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse, quo
facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. quod
Aristides cum audisset, in contionem magna exspecta-
tione venit dixitque perutile esse consilium, quod The-
mistocles adferret, sed minime honestum. itaque Athe-
nienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem
putaverunt totamque eam rem, quam ne audierant qui-
dem, auctore Aristide repudiaverunt. melius hi quam
nos, qui piratas inmunis, socios vectigalis habemus.

12 Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile,
ne tum quidem, cum id, quod utile esse putes, adipi-
scare; hoc enim ipsum, utile putare quod turpe sit, cala-
50 mitosum est. sed incidunt, ut supra dixi, saepe causae,
cum repugnare utilitas honestati videatur, ut animad-
vertendum sit, repugnetne plane an possit cum hone-
state coniungi. eius generis hae sunt quaestiones: si
exempli gratia vir bonus Alexandrea Rhodum magnum
frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et
fame summaque annonae caritate, si idem sciat conplu-
ris mercatores Alexandrea solvisse navisque in cursu
frumento onustas petentis Rhodum viderit, dicturusne
sit id Rhodiis an silentio suum quam plurimo venditu-
rus? sapientem et bonum virum fingimus: de eius deli-
beratione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rho-
dios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet an turpe
51 non sit. in huius modi causis aliud Diogeni Baby-
lonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Anti-
patro, discipulo eius, homini acutissimo: Antipatro
omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor
norit, emptor ignoret, Diogeni venditorem, quatenus iure
civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine
insidiis agere et, quoniam vendat, velle quam optume

vendere. 'advexi, exposui, vendo meum non pluris
quam ceteri, fortasse etiam minoris, cum maior est co-
pia: cui fit iniuria?' exoritur Antipatri ratio ex altera 52
parte: 'quid ais? tu, cum hominibus consulere debeas et
servire humanae societati eaque lege natus sis et ea
habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi
debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas vicissimque
communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit
commoditatis et copiae?' respondebit Diogenes fortasse
sic: 'aliud est celare, aliud tacere, neque ego nunc te
celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, qui sit
finis bonorum, quae tibi plus prodessent cognita quam
tritici vilitas. sed non, quicquid tibi audire utile est, id
mihi dicere necesse est.' 'immo vero necesse est, si 53
quidem meministi esse inter homines natura coniunctam
societatem.' 'memini,' inquiet ille 'sed num ista socie-
tas talis est, ut nihil suum cuiusque sit? quod si ita
est, ne vendundum quidem quicquam est, sed donan-
dum.' vides in hac tota disceptatione non illud dici, 13
'quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam,'
sed ita expedire, ut turpe non sit, ex altera autem parte,
ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. vendat aedis 54
vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri
ignorent; pestilentes sint et habeantur salubres, [ignore-
tur in omnibus cubiculis adparere serpentis,] male ma-
teriatae, ruinosae, sed hoc praeter dominum nemo sciat:
quaero, si haec emptoribus venditor non dixerit aedis-
que vendiderit pluris multo, quam se venditurum puta-
rit, num id iniuste aut inprobe fecerit? 'ille vero', in-
quit Antipater. 'quid est enim aliud erranti viam non
monstrare, quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum
est, si hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem
in maximam fraudem incurrere? plus etiam est quam
viam non monstrare; nam est scientem in errorem alte-
rum inducere.' Diogenes contra: 'num te emere coëgit 55
qui ne hortatus quidem est? ille quod non placebat
proscripsit, tu quod placebat emisti. quod si qui pro-
scribunt villam bonam beneque aedificatam non existi-
mantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec aedifi-
cata ratione, multo minus qui domum non laudarunt

ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae
potest esse? sin autem dictum non omne praestandum
est, quod dictum non est, id praestandum putas? quid
vero est stultius quam venditorem eius rei, quam ven-
dat, vitia narrare? quid autem tam absurdum quam si
domini iussu ita praeco praedicet: domum pestilentem
56 vendo?' sic ergo in quibusdam causis dubiis ex altera
parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dici-
tur, ut id, quod utile videatur, non modo facere hone-
stum sit, sed etiam non facere turpe. haec est illa, quae
videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio: quae
diiudicanda est; non enim, ut quaereremus, exposuimus,
57 sed ut explicaremus. non igitur videtur nec frumenta-
rius ille Rhodios nec hic aedium venditor celare emptores
debuisse; neque enim id est celare, quicquid reticeas,
sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa
velis eos, quorum intersit id scire. hoc autem celandi
genus quale sit et cuius hominis, quis non videt? certe
non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non
viri boni, versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, mali-
tiosi, callidi, veteratoris, vafri. haec tot et alia plura
nonne inutile est vitiorum subire nomina?

14 58 Quod si vituperandi qui reticuerunt, quid de iis
existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt?
C. Canius eques Romanus, nec infacetus et satis litte-
ratus, cum se Syracusas otiandi, ut ipse dicere solebat,
non negotiandi causa contulisset, dictitabat se hortulos
aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se ob-
lectare sine interpellatoribus posset. quod cum per-
crebruisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret
Syracusis, venalis quidem se hortos non habere, sed
licere uti Canio, si vellet, ut suis, et simul ad cenam
hominem in hortos invitavit in posterum diem. cum ille
promisisset, tum Pythius, qui esset ut argentarius apud
omnis ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit et
ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscaren-
tur, dixitque quid eos facere vellet. ad cenam temperi
venit Canius: opipare a Pythio adparatum convivium,
cumbarum ante oculos multitudo; pro se quisque quod
ceperat adferebat; ante pedes Pythii pisces abicieban-

tur. tum Canius 'quaeso,' inquit 'quid est hoc, Pythi? 59
tantumne piscium? tantumne cumbarum?' et ille 'quid
mirum?' inquit 'hoc loco est Syracusis quicquid est
piscium, hic aquatio; hac villa isti carere non possunt.'
incensus Canius cupiditate contendit a Pythio ut ven-
deret. gravate ille primo. quid multa? impetrat. emit
homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit,
et emit instructos; nomina facit, negotium conficit. in-
vitat Canius postridie familiaris suos, venit ipse mature,
scalmum nullum videt. quaerit ex proximo vicino, num
feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos vi-
deret? 'nullae, quod sciam,' inquit 'sed hic piscari
nulli solent; itaque heri mirabar quid accidisset.' sto- 60
machari Canius, sed quid faceret? nondum enim C.
Aquilius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo
malo formulas; in quibus ipsis, cum ex eo quaereretur,
quid esset dolus malus, respondebat, cum esset aliud
simulatum, aliud actum: hoc quidem sane luculente, ut
ab homine perito definiendi. ergo et Pythius et omnes
aliud agentes, aliud simulantes perfidi, inprobi, malitiosi:
nullum igitur eorum factum potest utile esse, cum sit tot
vitiis inquinatum.

Quod si Aquiliana definitio vera est, ex omni vita 15
simulatio dissimulatioque tollenda est. ita nec ut emat 61
melius nec ut vendat quicquam simulabit aut dissimula-
bit vir bonus. atqui iste dolus malus et legibus erat
vindicatus, ut tutela duodecim tabulis, circumscriptio
adulescentium lege Plaetoria, et sine lege iudiciis, in
quibus additur EX FIDE BONA. reliquorum autem iudi-
ciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei
uxoriae MELIVS AEQVIVS, in fiducia VT INTER BONOS BENE
AGIER. quid ergo? aut in eo, QVOD MELIVS AEQVIVS, po-
test ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur INTER
BONOS BENE AGIER, quicquam agi dolose aut malitiose
potest? dolus autem malus in simulatione, ut ait Aqui-
lius, continetur; tollendum est igitur ex rebus contra-
hendis omne mendacium. non inlicitatorem venditor,
non qui contra se liceatur emptor adponet; uterque, si
ad eloquendum venerit, non plus quam semel eloque-
tur. Quintus quidem Scaevola, Publii filius, cum postu- 62

lasset ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicare-
tur idque venditor ita fecisset, dixit se pluris aestumare:
addidit centum milia. nemo est qui hoc viri boni fuisse
neget: sapientis negant, ut si minoris quam potuisset
vendidisset. haec igitur est illa pernicies, quod alios
bonos, alios sapientis existimant; ex quo Ennius 'nequi-
quam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non
quiret.' vere id quidem, si, quid esset prodesse, mihi
63 cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium,
discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de officio
scripsit Q. Tuberoni, dicere 'sapientis esse nihil contra
mores, leges, instituta facientem habere rationem rei
familiaris. neque enim solum nobis divites esse volu-
mus, sed liberis, propinquis, amicis maxumeque rei pu-
blicae; singulorum enim facultates et copiae divitiae
sunt civitatis.' huic Scaevolae factum, de quo paulo
ante dixi, placere nullo modo potest; etenim omnino
tantum se negat facturum compendii sui causa, quod
non liceat: huic nec laus magna tribuenda nec gratia est.
64 sed, sive et simulatio et dissimulatio dolus malus est, per-
paucae res sunt, in quibus non dolus malus iste versetur,
sive vir bonus est is, qui prodest quibus potest, nocet ne-
mini, certe istum virum bonum non facile reperimus. num-
quam igitur est utile peccare, quia semper est turpe, et, quia
semper est honestum virum bonum esse, semper est utile.

16 65 Ac de iure quidem praediorum sanctum apud nos
est iure civili, ut in iis vendendis vitia dicerentur, quae
nota essent venditori. nam, cum ex duodecim tabulis
satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata,
quae qui infitiatus esset dupli poenam subiret, a iuris
consultis etiam reticentiae poena est constituta; quic-
quid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si vendi-
tor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari opor-
66 tere. ut, cum in arce augurium augures acturi essent
iussissentque Ti. Claudium Centumalum, qui aedis in
Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo offi-
ceret auspiciis, Claudius proscripsit insulam, emit P.
Calpurnius Lanarius: huic ab auguribus illud idem de-
nuntiatum est; itaque Calpurnius cum demolitus esset
cognossetque Claudium aedis postea proscripsisse, quam

esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum ade-
git, QVICQVID SIBI DARE FACERE OPORTERET EX FIDE BONA.
M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater;
ut enim ceteri ex patribus, sic hic, qui illud lumen pro-
genuit, ex filio est nominandus. is igitur iudex ita pro-
nuntiavit, cum in vendundo rem eam scisset et non pro-
nuntiasset, emptori damnum praestari oportere. ergo 67
ad fidem bonam statuit pertinere notum esse emptori
vitium, quod nosset venditor: quod si recte iudicavit,
non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilen-
tium venditor tacuit. sed huius modi reticentiae iure
civili *omnes* conprehendi non possunt; quae autem pos-
sunt diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, pro-
pinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedis eas,
quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. eae ser-
viebant, sed hoc in mancipio Marius non dixerat: ad-
ducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidia-
num defendebat Antonius. ius Crassus urguebat, 'quod
vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari,'
aequitatem Antonius, 'quoniam id vitium ignotum Sergio
non fuisset, qui illas aedis vendidisset, nihil fuisse ne-
cesse dici nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat,
quo iure esset teneret.' quorsus haec? ut illud intelle- 68
gas, non placuisse maioribus nostris astutos.

Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: 17
leges, quatenus manu tenere possunt, philosophi, qua-
tenus ratione et intellegentia. ratio ergo hoc postulat,
ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter.
suntne igitur insidiae tendere plagas, etiam si excitatu-
rus non sis nec agitaturus? ipsae enim ferae nullo inse-
quente saepe incidunt. sic tu aedis proscribas, tabulam
tamquam plagam ponas, [domum propter vitia vendas,]
in eam aliquis incurrat inprudens? hoc quamquam video 69
propter depravationem consuetudinis neque more turpe
haberi neque aut lege sanciri aut iure civili, tamen na-
turae lege sanctum est. societas est enim — quod, etsi
saepe dictum est, dicendum est tamen saepius — latis-
sime quidem quae pateat, omnium inter omnis, interior
eorum, qui eiusdem gentis sunt, propior eorum, qui
eiusdem civitatis. itaque maiores aliud ius gentium,

aliud ius civile esse voluerunt: quod civile, non idem continuo gentium, quod autem gentium, idem civile esse debet. sed nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus, umbra et imaginibus utimur. eas ipsas utinam sequeremur! feruntur
70 enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. nam quanti verba illa VTI NE PROPTER TE FIDEMVE TVAM CAPTVS FRAVDATVSVE SIM! quam illa aurea VT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET ET SINE FRAVDATIONE! sed, qui sint 'boni' et quid sit 'bene agi,' magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam vim esse dicebat in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur EX FIDE BONA, fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis societatibus, fiduciis mandatis, rebus emptis venditis, conductis locatis, quibus vitae societas contineretur: in iis magni esse iudicis statuere, praesertim cum in plerisque essent iudicia con-
71 traria, quid quemque cuique praestare oporteret. quocirca astutiae tollendae sunt eaque malitia, quae volt illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum; prudentia est enim locata in dilectu bonorum et malorum, malitia, si omnia, quae turpia sunt, mala sunt, mala bonis ponit ante. nec vero in praediis solum ius civile ductum a natura malitiam fraudemque vindicat, sed etiam in mancipiorum venditione venditoris fraus omnis excluditur; qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto
72 aedilium. heredum alia causa est. ex quo intellegitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscitia. nec ulla pernicies vitae maior inveniri potest quam in malitia simulatio intellegentiae, ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. quotus enim quisque reperietur, qui inpunitate et ignoratione omnium proposita abstinere possit iniuria?

18
73 Periclitemur, si placet, et in iis quidem exemplis, in quibus peccari volgus hominum fortasse non putet; neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est, qui non verbis

sunt et disputatione philosophorum, sed vinclis et car-
cere fatigandi, sed haec consideremus, quae faciunt ii,
qui habentur boni. L. Minucii Basili locupletis homi-
nis falsum testamentum quidam e Graecia Romam attu-
lerunt; quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes
secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem
aetatis potentissimos: qui cum illud falsum esse suspi-
carentur, sibi autem nullius essent conscii culpae, alieni
facinoris munusculum non repudiaverunt. quid ergo?
satin est hoc, ut non deliquisse videantur? mihi quidem
non videtur, quamquam alterum vivum amavi, alterum
non odi mortuum. sed cum Basilus M. Satrium sororis 74
filium nomen suum ferre voluisset eumque fecisset here-
dem — hunc dico patronum agri Piceni et Sabini: o
turpem notam temporum nomen illorum! —, non erat
aequum principes civis rem habere, ad Satrium nihil
praeter nomen pervenire. etenim si is, qui non defen-
dit iniuriam neque propulsat, cum potest, iniuste facit,
ut in primo libro disserui, qualis habendus est is, qui
non modo non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam?
mihi quidem etiam verae hereditates non honestae vi-
dentur, si sunt malitiosis blanditiis, officiorum non veri-
tate, sed simulatione quaesitae. atqui in talibus rebus
aliud utile interdum, aliud honestum videri solet: falso;
nam eadem utilitatis quae honestatis est regula. qui 75
hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum
facinus; sic enim cogitans, 'est istuc quidem honestum,
verum hoc expedit,' res a natura copulatas audebit er-
rore divellere, qui fons est fraudium, maleficiorum, sce-
lerum omnium. itaque si vir bonus habeat hanc vim, 19
ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testa-
menta nomen eius inrepere, hac vi non utatur, ne si
exploratum quidem habeat id omnino neminem umquam
suspicaturum: at dares hanc vim M. Crasso, ut digito-
rum percussione heres posset scriptus esse qui re vera
non esset heres, in foro, mihi crede, saltaret. homo
autem iustus isque, quem sentimus virum bonum, nihil
cuiquam, quod in se transferat, detrahet. hoc qui ad-
miratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. at 76
vero, si qui voluerit animi sui conplicatam notionem

evolvere, iam se ipse doceat eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit, noceat nemini nisi lacessitus iniuria. quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? 'non igitur faciat' dixerit quis 'quod utile sit, quod expediat?' immo intellegat nihil nec expedire nec utile esse, quod sit iniustum: hoc qui
77 non didicerit, bonus vir esse non poterit. *C.* Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer iudicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset NI VIR BONVS ESSET; itaque ei dixisse Fimbriam se illam rem numquam iudicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicavisset, aut statuisse videretur virum bonum esse aliquem, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quicquam esse utile, quod non honestum sit; itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat praedicare. haec non turpe est dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod iam contritum est vetustate, proverbium: cum enim fidem alicuius bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. hoc quam habet vim nisi illam, nihil expedire quod non deceat, etiam si id possis nullo refel-
78 lente obtinere? videsne hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari neque huic, quem paulo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse converrere? ut enim, quod turpe est, id, quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest, sic, quod honestum non est, id utile ut sit effici non potest adversante et repugnante natura.

20 At enim, cum permagna praemia sunt, est causa
79 peccandi. C. Marius, cum a spe consulatus longe abesset et iam septimum annum post praeturam iaceret neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum illum ducere,

si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut
mortuum Iugurtham se in potestatem populi Romani
redacturum; itaque factus est ille quidem consul, sed a
fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum
civem, cuius legatus et a quo missus esset, in invidiam
falso crimine adduxerit. ne noster quidem Gratidianus 80
officio viri boni functus est tum, cum praetor esset col-
legiumque praetorium tribuni plebi adhibuissent, ut res
nummaria de communi sententia constitueretur; iactaba-
tur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset
scire, quid haberet. conscripserunt communiter edictum
cum poena atque iudicio constitueruntque ut omnes si-
mul in rostra post meridiem escenderent. et ceteri qui-
dem alius alio: Marius ab subselliis in rostra recta id-
que, quod communiter conpositum fuerat, solus edixit.
et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit: omnibus
vicis statuae, ad eas tus, cerei; quid multa? nemo um-
quam multitudini fuit carior. haec sunt, quae contur- 81
bent in deliberatione non numquam, cum id, in quo
violatur aequitas, non ita magnum, illud autem, quod
ex eo paritur, permagnum videtur, ut Mario praeripere
collegis et tribunis plebi popularem gratiam non ita
turpe, consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum propo-
suerat, valde utile videbatur. sed omnium una regula
est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod
utile videtur, turpe ne sit, aut, si turpe est, ne videatur
esse utile. quid igitur? possumusne aut illum Marium
virum bonum iudicare aut hunc? explica atque excute
intellegentiam tuam, ut videas, quae sit in ea species
[forma] et notio viri boni. cadit ergo in virum bonum
mentiri emolumenti sui causa, criminari, praeripere, fal-
lere? nihil profecto minus. est ergo ulla res tanti aut 82
commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splen-
dorem et nomen amittas? quid est quod adferre tantum
utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si
boni viri nomen eripuerit, fidem iustitiamque detraxe-
rit? [quid enim interest, utrum ex homine se convertat
quis in beluam, an hominis figura inmanitatem gerat
beluae?]

Quid? qui omnia recta et honesta neglegunt, dum 21

modo potentiam consequantur, nonne idem faciunt quod
is, qui etiam socerum habere voluit eum, cuius ipse
audacia potens esset? utile ei videbatur plurimum posse
alterius invidia: id quam iniustum in patriam et quam
turpe esset, non videbat. ipse autem socer in ore sem-
per Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam
ut potero, incondite fortasse, sed tamen ut res possit
intellegi:

> nam si violandum est ius, regnandi gratia
> violandum est: aliis rebus pietatem colas.

capitalis [Eteocles vel potius Euripides], qui id unum,
83 quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit. quid
igitur minuta conligimus, hereditates, mercaturas, vendi-
tiones fraudulentas? ecce tibi, qui rex populi Romani
dominusque omnium gentium esse concupiverit idque
perfecerit. hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit,
amens est; probat enim legum et libertatis interitum
earumque oppressionem taetram et detestabilem glorio-
sam putat. qui autem fatetur honestum non esse in ea
civitate, quae libera fuerit quaeque esse debeat, regnare,
sed ei, qui id facere possit, esse utile, qua hunc obiur-
gatione aut quo potius convitio a tanto errore coner
avellere? potest enim, di inmortales! cuiquam esse utile
foedissimum et taeterrimum parricidium patriae, quam-
vis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus parens
nominetur? honestate igitur dirigenda utilitas est, et
quidem sic, ut haec duo verbo inter se discrepare, re
84 unum sonare videantur. non habeo ad volgi opinionem
quae maior utilitas quam regnandi esse possit, nihil
contra inutilius ei, qui id iniuste consecutus sit, invenio,
cum ad veritatem coepi revocare rationem. possunt
enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni
et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque ple-
nissima?

> multi iniqui atque infideles regno, pauci beneuoli,

inquit Accius. at cui regno? quod a Tantalo et Pelope
proditum iure obtinebatur. nam quanto pluris ei regi
putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Ro-

manum oppressisset civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem servire sibi coëgisset? hunc 85
tu quas conscientiae labis in animo censes habuisse, quae volnera? cuius autem vita ipsi potest utilis esse, cum eius vitae ea condicio sit, ut qui illam eripuerit in maxima et gratia futurus sit et gloria? quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis, satis persuasum esse debet nihil esse utile, quod non honestum sit. quamquam id 22
quidem cum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabri- 86
cio consule iterum et a senatu nostro iudicatum est. cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potenti, perfuga ab eo venit in castra Fabricii eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic [clam] in Pyrrhi castra rediturum et eum veneno necaturum: hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum idque eius factum laudatum a senatu est. atqui, si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus et gravem adversarium imperii sustulisset, sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. utrum igitur utilius 87
vel Fabricio, qui talis in hac urbe qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare an venenis? si gloriae causa imperium expetundum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria; sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. non igitur utilis illa L. Philippi Q. f. sententia: quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex senatus consulto liberavisset, ut eae rursus vectigales essent, neque iis pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. ei senatus est adsensus: turpe imperio! piratarum enim melior fides quam senatus. 'at aucta vectigalia: utile igitur.' quousque audebunt dicere quicquam utile, quod non honestum? potest autem ulli imperio, quod gloria 88
debet fultum esse et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? ego etiam cum Catone meo saepe dissensi: nimis mihi praefracte videbatur aerarium vecti-

galiaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis, cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus, eoque magis, quod illa ordinum coniunctio ad salutem rei publicae pertinebat. male etiam Curio, cum causam Transpadanorum aequam esse dicebat, semper autem addebat 'vincat utilitas!' potius doceret non esse aequam, quia non esset utilis rei publicae, quam cum non utilem diceret, esse aequam fateretur.

23 89 Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium
quaestionum, sitne boni viri in maxima caritate annonae
familiam non alere: in utramque partem disputat, sed
tamen ad extremum utilitate, ut putat, officium dirigit
magis quam humanitate. quaerit, si in mari iactura
facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat an
servoli vilis: hic alio res familiaris, alio ducit humani-
tas. 'si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extor-
quebitne eam sapiens, si potuerit?' negat, quia sit iniu-
rium. 'quid dominus navis? eripietne suum?' minime,
non plus quam navigantem in alto eicere de navi velit,
quia sua sit; quoad enim perventum est eo, quo sumpta
90 navis est, non domini est navis, sed navigantium. 'quid?
si una tabula sit, duo naufragi eique sapientes, sibine
uterque rapiat an alter cedat alteri?' cedat vero, sed ei,
cuius magis intersit vel sua vel rei publicae causa vi-
vere. 'quid? si haec paria in utroque?' nullum erit cer-
tamen, sed quasi sorte aut micando victus alteri cedet
alter. 'quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad
aerarium, indicetne id magistratibus filius?' nefas id
quidem est: quin etiam defendat patrem, si arguatur.
'non igitur patria praestat omnibus officiis?' immo vero,
sed ipsi patriae conducit pios habere civis in parentes.
'quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere co-
nabitur pater, silebitne filius?' immo vero obsecrabit
patrem, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit, mina-
bitur etiam; ad extremum, si ad perniciem patriae res
91 spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris. quae-
rit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit in-
prudens pro bonis, cum id rescierit, soluturusne sit eos,
si cui debeat, pro bonis: Diogenes ait, Antipater negat,

cui potius adsentior. 'qui vinum fugiens vendat sciens,
debeatne dicere.' non necesse putat Diogenes, Antipa-
ter viri boni existimat. haec sunt quasi controversa iura
Stoicorum. 'in mancipio vendundo dicendane vitia, non
ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili,
sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebrio-
sum.' alteri dicenda videntur, alteri non videntur. si 92
quis aurum vendens orichalcum se putet vendere, indi-
cetne ei vir bonus aurum illud esse, an emat denario
quod sit mille denarium.' perspicuum est iam et quid
mihi videatur et quae sit inter eos philosophos, quos
nominavi, controversia.

Pacta et promissa semperne servanda sint, QVAE NEC 24
VI NEC DOLO MALO, ut praetores solent, FACTA SINT. si
quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercu-
tem pepigeritque, si eo medicamento sanus factus esset,
ne illo medicamento umquam postea uteretur, si eo me-
dicamento sanus factus sit et annis aliquot post inciderit
in eundem morbum nec ab eo, quicum pepigerat, impe-
tret ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit: cum sit
is inhumanus, qui non concedat, nec ei quicquam fiat
iniuriae, vitae et saluti consulendum. quid? si qui sa- 93
piens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, cum
ei testamento sestertium milies relinquatur, ut ante quam
hereditatem adeat luce palam in foro saltet, idque se
facturum promiserit, quod aliter heredem eum scripturus
ille non esset, faciat quod promiserit necne? promisisset
nollem et id arbitror fuisse gravitatis: quoniam promisit,
si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex
hereditate nihil ceperit, quam si ceperit, nisi forte eam
pecuniam in rei publicae magnum aliquod tempus con-
tulerit, ut vel saltare, cum patriae consulturus sit, turpe
non sit. ac ne illa quidem promissa servanda sunt, 25
quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. 94
Sol Phaëthonti filio, ut redeamus ad fabulas, facturum
se esse dixit quicquid optasset. optavit ut in currum
patris tolleretur; sublatus est; atqui is ante quam con-
stitit ictu fulminis deflagravit: quanto melius fuerat in
hoc promissum patris non esse servatum! [quid? quod
Theseus exegit promissum a Neptuno? cui cum tris

optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippo-
lyti filii, cum is patri suspectus esset de noverca: quo
optato impetrato Theseus in maxumis fuit luctibus.]
95 quid? Agamemnon cum devovisset Dianae quod in suo
regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit
Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pul-
chrius: promissum potius non faciendum quam tam
taetrum facinus admittendum fuit. ergo et promissa
non facienda non numquam neque semper deposita red-
denda. si gladium quis apud te sana mente deposuerit,
repetat insaniens, reddere peccatum sit, officium non
reddere. quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit,
bellum inferat patriae, reddasne depositum? non credo;
facias enim contra rem publicam, quae debet esse caris-
sima. sic multa, quae honesta natura videntur esse,
temporibus fiunt non honesta. facere promissa, stare
conventis, reddere deposita commutata utilitate fiunt
non honesta.

Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra
iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum.
96 sed quoniam a quattuor fontibus honestatis primo libro
officia duximus, in eisdem versemur, cum docebimus
ea, quae videantur esse utilia neque sint, quam sint
virtutis inimica. [ac de prudentia quidem, quam volt
imitari malitia, itemque de iustitia, quae semper est
utilis, disputatum est. reliquae sunt duae partes hone-
statis, quarum altera in animi excellentis magnitudine
et praestantia cernitur, altera in conformatione et mode-
26 97 ratione continentiae et temperantiae.] utile videbatur
Ulixi, ut quidem poëtae tragici prodiderunt — nam apud
Homerum optumum auctorem talis de Ulixe nulla su-
spitio est —, sed insimulant eum tragoediae simulatione
insaniae militiam subterfugere voluisse: non honestum
consilium. 'at utile [ut aliquis fortasse dixerit] regnare
et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore,
cum filio: ullum tu decus in cotidianis laboribus et
periculis cum hac tranquillitate conferendum putas?'
ego vero istam contemnendam et abiciendam, quoniam
quae honesta non sit ne utilem quidem esse arbitror.
98 quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illa si-

mulatione perseveravisset? qui, cum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:

> cuius ipse princeps iuris iurandi fuit,
> quod omnes scitis, solus neglexit fidem:
> furere adsimulare, ne coiret, institit.
> quod ni Palamedi perspicax prudentia
> istius percepset malitiosam audaciam,
> fide sacratae ius perpetuo falleret.

illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum 99
fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. sed omittamus et fabulas et externa: ad rem factam nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Karthaginem. is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit; quae erat talis: manere in patria, esse domui suae cum uxore, cum liberis, quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum. quis haec negat esse utilia? quem censes? magnitudo animi et fortitudo negat.
num locupletiores quaeris auctores? harum enim est 27 100
virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere, nihil quod homini accidere possit intolerandum putare. itaque quid fecit? in senatum venit, mandata exposuit, sententiam ne diceret recusavit, 'quam diu iure iurando hostium teneretur, non esse se senatorem.' atque illud etiam —, 'o stultum hominem' dixerit quispiam 'et repugnantem utilitati suae!' — reddi captivos negavit esse utile; illos enim adulescentis esse et bonos duces, se iam confectum senectute: cuius cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Karthaginem rediit, neque eum caritas patriae retinuit nec suorum. neque vero tum ignorabat se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci, sed ius iurandum conservandum putabat. itaque tum, cum vigilando necabatur,

erat in meliore causa quam si domi senex captivus, per-
101 iurus consularis remansisset. 'at stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit.' quo modo stulte? etiamne, si rei publicae conducebat? potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam
28 civi utile esse? pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, cum utilitatem ab honestate seiungunt. omnes enim expetimus utilitatem ad eamque rapimur nec facere aliter ullo modo possumus. nam quis est qui utilia fugiat? aut quis potius qui ea non studiosissime persequatur? sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus, utilitatis nomen non tam
102 splendidum quam necessarium ducimus. quid est igitur, dixerit quis, in iure iurando? num iratum timemus Iovem? at hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, numquam nec irasci deum nec nocere. quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem perverteret. an ne turpiter faceret? primum 'minima de malis.' num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? deinde illud etiam apud Accium,

— — — fregistin fidem?
neque dedi neque do infideli cuiquam

quamquam ab inpio rege dicitur, luculente tamen dici-
103 tur. addunt etiam, quem ad modum nos dicamus videri quaedam utilia quae non sint, sic se dicere videri quaedam honesta quae non sint, 'ut hoc ipsum videtur honestum conservandi iuris iurandi causa ad cruciatum revertisse, sed fit non honestum, quia quod per vim hostium esset actum ratum esse non debuit.' addunt etiam, quicquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. haec fere contra Regulum: sed
29 104 prima videamus. 'non fuit Iuppiter metuendus ne iratus noceret, qui neque irasci solet nec nocere.' haec

quidem ratio non magis contra Reguli, quam contra
omne ius iurandum valet. sed in iure iurando non qui
metus, sed quae vis sit debet intellegi: est enim ius
iurandum adfirmatio religiosa; quod autem adfirmate
quasi deo teste promiseris, id tenendum est. iam enim
non ad iram deorum, quae nulla est, sed ad iustitiam et
ad fidem pertinet; nam praeclare Ennius:

o Fides alma apta pinnis et ius iurandum Iovis!

qui ius igitur iurandum violat, is Fidem violat, quam in
Capitolio vicinam Iovis optimi maximi, ut in Catonis
oratione est, maiores nostri esse voluerunt. 'at enim ne 105
iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset quam sibi
nocuit ipse Regulus.' certe, si nihil malum esset nisi
dolere. id autem non modo [non] summum malum, sed
ne malum quidem esse maxima auctoritate philosophi
adfirmant; quorum quidem testem non mediocrem, sed
haud scio an gravissimum Regulum nolite, quaeso, vitu-
perare. quem enim locupletiorem quaerimus quam prin-
cipem populi Romani, qui retinendi officii causa crucia-
tum subierit voluntarium? nam quod aiunt 'minima de
malis,' id est ut turpiter potius quam calamitose, an est
ullum maius malum turpitudine? quae si in deformitate
corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio
et foeditas turpificati animi debet videri? itaque nervo- 106
sius qui ista disserunt solum audent malum dicere id,
quod turpe sit, qui autem remissius, ii tamen non dubi-
tant summum malum dicere. nam illud quidem,

neque dedi neque do infideli cuiquam,

idcirco recte a poëta, quia, cum tractaretur Atreus, per-
sonae serviendum fuit. sed si hoc sibi sument, nullam
esse fidem, quae infideli data sit, videant ne quaeratur
latebra periurio. [est autem ius etiam bellicum fidesque 107
iuris iurandi saepe cum hoste servanda.] quod enim ita
iuratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id ser-
vandum est; quod aliter, id si non fecerit, nullum est
periurium. ut, si praedonibus pactum pro capite pre-
tium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem
id non feceris. nam pirata non est ex perduellium nu-

mero [definitus], sed communis hostis omnium: cum hoc
108 nec fides debet nec ius iurandum esse commune. non
enim falsum iurare periurare est, sed, quod EX ANIMI TVI
SENTENTIA iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id
non facere periurium est; scite enim Euripides:

iuravi lingua, mentem iniuratam gero.

Regulus vero non debuit condiciones pactionesque belli-
cas et hostilis perturbare periurio; cum iusto enim et
legitimo hoste res gerebatur, adversus quem et totum
ius fetiale et multa sunt iura communia. quod ni ita
esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus
30 109 dedidisset. at vero T. Veturius et Sp. Postumius, cum
iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud
Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis pa-
cem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt iis; iniussu enim
populi senatusque fecerant. eodemque tempore Ti. Nu-
micius, Q. Maelius, qui tum tribuni pl. erant, quod
eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax
Samnitium repudiaretur. atque huius deditionis ipse
Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. quod
idem multis annis post C. Mancinus, qui ut Numantinis,
quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dede-
retur, rogationem suasit eam, quam L. Furius, Sex.
Atilius ex senatus consulto ferebant; qua accepta est
hostibus deditus. honestius hic quam Q. Pompeius,
quo, cum in eadem causa esset, deprecante accepta lex
non est: hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit quam
honestas, apud superiores utilitatis species falsa ab ho-
110 nestatis auctoritate superata est. 'at non debuit ratum
esse, quod erat actum per vim.' quasi vero forti viro
vis possit adhiberi. 'cur igitur ad senatum proficisce-
batur, cum praesertim de captivis dissuasurus esset?'
quod maximum in eo est, id reprehenditis: non enim
suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium
senatus; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poe-
nis redditi essent. ita incolumis in patria Regulus resti-
tisset: quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi
honestum et sentire illa et pati credidit. nam quod
aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum, immo vero

esse, non fieri; est enim nihil utile, quod idem non ho-
nestum, nec, quia utile, honestum, sed, quia honestum,
utile. qua re ex multis mirabilibus exemplis haud facile
quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestan-
tius. sed ex tota hac laude Reguli unum illud est ad- 31 111
miratione dignum, quod captivos retinendos censuit;
nam quod rediit nobis nunc mirabile videtur, illis qui-
dem temporibus aliter facere non potuit. itaque ista
laus non est hominis, sed temporum; nullum enim vin-
culum ad astringendam fidem iure iurando maiores
artius esse voluerunt. id indicant leges in duodecim ta-
bulis, indicant sacratae, indicant foedera, quibus etiam
cum hoste devincitur fides, indicant notiones animad-
versionesque censorum, qui nulla de re diligentius quam
de iure iurando iudicabant. L. Manlio, A. f., cum di- 112
ctator fuisset, M. Pomponius tribunus pl. diem dixit,
quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addi-
disset; criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea
est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset et ruri
habitare iussisset. quod cum audivisset adulescens filius
negotium exhiberi patri, accurrisse Romam et cum prima
luce Pomponii domum venisse dicitur. cui cum esset
nuntiatum, qui illum iratum adlaturum ad se aliquid
contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque
arbitris ad se adulescentem iussit venire. at ille, ut
ingressus est, confestim gladium destrinxit iuravitque se
illum statim interfecturum, nisi ius iurandum sibi dedis-
set se patrem missum esse facturum: iuravit hoc terrore
coactus Pomponius; rem ad populum detulit, docuit cur
sibi causa desistere necesse esset, Manlium missum fe-
cit: tantum temporibus illis ius iurandum valebat. [at-
que hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem
ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen
invenit, cuius tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et
fugati, magnus vir in primis et qui perindulgens in
patrem, idem acerbe severus in filium.]

Sed, ut laudandus Regulus in conservando iure iu- 32 113
rando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam iu-
ratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros
ea, quorum erant potiti Poeni, nisi de redimendis capti-

vis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. de
quibus non omnes uno modo. nam Polybius, bonus
auctor in primis, ex decem nobilissimis, qui tum erant
missi, *unum, qui* egressus e castris redisset, quasi aliquid
esset oblitus, Romae remansisse. reditu enim in castra
liberatum se esse iure iurando interpretabatur, non recte;
fraus enim distringit, non dissolvit periurium. fuit igi-
tur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. itaque
decrevit senatus ut ille veterator et callidus vinctus ad
114 Hannibalem duceretur. [sed illud maxumum. octo ho-
minum milia tenebat Hannibal, non quos in acie cepis-
set aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti
in castris fuissent a Paulo et a Varrone consulibus. eos
senatus non censuit redimendos, cum id parva pecunia
fieri posset, ut esset insitum militibus nostris aut vincere
aut emori. qua quidem re audita fractum animum Han-
nibalis scribit idem, quod senatus populusque Romanus
rebus adflictis tam excelso animo fuisset. sic honestatis
115 comparatione ea, quae videntur utilia, vincuntur.] Aci-
lius autem, qui Graece scripsit historiam, pluris ait
fuisse, qui in castra revertissent eadem fraude, ut iure
iurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus igno-
miniis notatos. sit iam huius loci finis; perspicuum est
enim ea, quae timido animo, humili, demisso fractoque
fiant, quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis
quod ipsi opus esse videretur, non quod rei publicae,
censuisset aut domi remanere voluisset, non esse utilia,
quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

33 116 Restat quarta pars, quae decore, moderatione, mo-
destia, continentia, temperantia continetur. potest igitur
quicquam utile esse, quod sit huic talium virtutum choro
contrarium? atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Anni-
cerii philosophi nominati omne bonum in voluptate
posuerunt virtutemque censuerunt ob eam rem esse con-
laudandam, quod efficiens esset voluptatis; quibus obso-
letis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque
sententiae. cum his viris equisque, ut dicitur, si ho-
nestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum
117 est. nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata
corporis firma constitutione eiusque constitutionis spe

explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur, certe haec utilitas et quidem summa — sic enim censent — cum honestate pugnabit. nam ubi primum prudentiae locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? quam miser virtutis famulatus servientis voluptati! quod autem munus prudentiae? an legere intellegenter voluptates? fac nihil isto esse iucundius, quid cogitari potest turpius? iam, qui dolorem summum malum iudicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemptio? quamvis enim multis locis dicat Epicurus, sicuti dicit, satis fortiter de dolore, tamen non id spectandum est, quid dicat, sed, quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia, dicit ille quidem multa multis locis, sed aqua haeret, ut aiunt. nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consectatrices voluptatis. atque in his tamen tribus generi- 118
bus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem neglegendae mortis, perpetiendi doloris. etiam temperantiam inducunt non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt; dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. iustitia vacillat vel iacet potius omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani; neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. conferamus igitur in pauca. nam 119
ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria, sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. quo magis reprehendendos Calliphontem et Dinomachum iudico, qui se diremptures controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem tamquam cum homine pecudem copulavissent: non recipit istam coniunctionem honestas, aspernatur, repellit; nec vero finis bonorum [et malorum], qui simplex esse debet, ex dissi-

millimis rebus misceri et temperari potest. sed de hoc — magna enim res est — alio loco pluribus: nunc ad
120 propositum. quem ad modum igitur, si quando ea, quae videtur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum; sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio; nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse non nihil, utilitatis certe nihil habebit.

121 Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum, sed perinde erit, ut acceperis. quamquam hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios tamquam hospites erunt recipiendi, sed, ut, si ipse venissem Athenas, quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset, aliquando me quoque audires, sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues iis temporis quantum poteris, poteris autem quantum voles. cum vero intellexero te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum prope diem, ut spero, et, dum aberis, absens loquar. vale igitur, mi Cicero, tibique persuade esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monitis praeceptisque laetabere.

# M. TULLII CICERONIS PARADOXA STOICORUM AD M. BRUTUM.

## ARGUMENTUM.

Hoc libello Cicero Catonis Uticensis, perfecti illius Stoici, admiratione adductus disciplinae Stoicae praecepta, quae homines ob severitatem admirabantur magis quam sequebantur, *παράδοξα*, quae Latini vocant 'admirabilia', orationis suae suavitate mollita probare populo et commendare sibi proposuit. Nam etsi in oratione pro L. Murena Catone accusante Stoicorum *παράδοξα* perstringit et in librorum de Finibus III. et IV. eorundem austeritati moderandum esse censet, tamen non tam doctrinae rationem illorum improbat quam sermonis insolentiam. Ac primo quidem loco bonum sola honestate contineri, deinde secundo tamquam consectario ostendit honestissimum quemque in se uno habere omnia bene beateque vivendi praesidia. Ex his autem locis cetera, quae deinceps persequitur, apta sunt et suspensa. Itaque tertius locus est de peccatorum aequalitate omnium. Quarti de stultorum insania loci pauca tantum verba supersunt; cetera exciderunt cum titulo et initio alius paradoxi (solum sapientem esse civem, omnes autem stultos esse exules), quo ad perstringendum Clodium usus est, quem non modo exulem, sed hostem, se ipsum semper civem fuisse demonstrat. Quinto loco, quo L. Lucullum atque etiam Hortensium videtur carpere, nisi sapientem libertate frui neminem docet, posse vero unum quemque ita vivere, ut velit, i. e. liberum esse, si modo honestatem sequatur. Denique sexto loco, quo M. Crassum divitem reprehendit, aerarii in consulatu secundo (a. u. c. 699.) expilati infamia notabilem, solum sapientem ait gaudere divitiis, ut quae cum in ceteris virtutibus tum maxime in continentia sint positae. Hoc autem brevium quaestionum, quod ad M. Brutum mittit, munusculum unius anni tempore, ut videtur, verno compositum esse e prooemii §. 5. apparet. Et quamquam Cicero Crassum a. u. c. 701. et Clodium a. 702. interfectos dialogi licentia sibi adesse potuit fingere, non tamen post mensem anni 708. Iunium, quo Cato mortem sibi Uticae conscivit, conditum hoc opusculum esse videtur.

---

1 Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum
tuum, cum in senatu sententiam diceret, locos gravis ex
philosophia tractare abhorrentis ab hoc usu forensi et
publico, sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam po-
2 pulo probabilia viderentur; quod eo maius est illi quam
aut tibi aut nobis, quia nos ea philosophia plus utimur,
quae peperit dicendi copiam et in qua dicuntur ea, quae
non multum discrepent ab opinione populari, Cato au-
tem, perfectus mea sententia Stoicus, et ea sentit, quae
non sane probantur in volgus, et in ea est haeresi, quae
nullum sequitur florem orationis neque dilatat argumen-
tum: minutis interrogatiunculis quasi punctis quod pro-
3 posuit efficit. sed nihil est tam incredibile, quod non
dicendo fiat probabile, nihil tam horridum, tam incul-
tum, quod non splendescat oratione et tamquam excola-
tur. quod cum ita putarem, feci etiam audacius quam
ille ipse, de quo loquor: Cato enim dum taxat de magni-
tudine animi, de continentia, de morte, de omni laude
virtutis, de dis inmortalibus, de caritate patriae Stoice
solet oratoriis ornamentis adhibitis dicere; ego tibi illa
ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant,
4 ludens conieci in communis locos. quae quia sunt ad-
mirabilia contraque opinionem omnium [ab ipsis etiam
*παράδοξα* appellantur], temptare volui possentne pro-
ferri in lucem [id est in forum] et ita dici, ut probaren-
tur, an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio,
eoque hos locos scripsi libentius, quod mihi ista *παρά-
δοξα* quae appellant maxime videntur esse Socratica
5 longeque verissima. accipies igitur hoc parvum opus-
culum, lucubratum his iam contractioribus noctibus,
quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine
adparuit, et degustabis genus exercitationum earum,
quibus uti consuevi, cum ea, quae dicuntur in scholis
*θετικῶς*, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi
genus. hoc tamen opus in acceptum ut referas nihil
postulo; non enim est tale, ut in arce poni possit, quasi
Minerva illa Phidiae, sed tamen, ut ex eadem officina
exisse adpareat.

## PARADOXON I.

*Ὅτι μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν.*

Vereor ne cui vestrum ex Socraticorum hominum 1 6
disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio; dicam quod sentio tamen et dicam brevius quam res tanta dici potest. numquam hercule ego neque pecunias istorum neque tecta magnifica neque opes neque imperia neque eas, quibus maxime astricti sunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis esse duxi, quippe cum viderem rebus his circumfluentis ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent; neque enim umquam expletur nec satiatur cupiditatis sitis, neque solum ea qui habent libidine augendi cruciantur, sed etiam
amittendi metu. in quo equidem continentissimorum 7
hominum, maiorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec inbecilla et conmutabilia [pecuniae membra] verbo 'bona' putaverunt appellanda, cum re ac factis longe aliter iudicavissent. potestne bonum cuiquam malo esse aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? atqui ista omnia talia vide-
mus, ut et inprobi habeant et absint probis. quam ob 8
rem licet inrideat si qui volt, plus apud me tamen vera ratio valebit quam volgi opinio; neque ego umquam bona perdidisse dicam, si quis pecus aut supellectilem amiserit, nec non saepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem: cuius cum patriam Prienam cepisset hostis ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus asportarent, cum esset admonitus a quodam ut idem ipse faceret, 'ego vero' inquit 'facio;
nam omnia mecum porto mea.' ille haec ludibria for- 9
tunae ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? si, quod recte fit et honeste et cum virtute, id bene fieri vere dicitur, quod rectum et honestum et cum virtute est, id
solum opinor bonum. sed haec videri possunt odiosiora, 2 10
cum lentius disputantur: vita atque factis inlustrata sunt summorum virorum [haec quae verbis subtilius quam satis est, disputari videntur]; quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rem

publicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut
argenti ad avaritiam aut amoenitatum ad delectationem
aut supellectilis ad delicias aut epularum ad voluptates?
11 ponite ante oculos unum quemque [regum]. voltis a
Romulo? voltis post liberam civitatem ab iis ipsis, qui
liberaverunt? quibus tandem Romulus gradibus escendit
in caelum? iisne, quae isti bona appellant, an rebus
gestis atque virtutibus? quid? a Numa Pompilio mi-
nusne gratas dis inmortalibus capudines ac fictilis urnu-
las fuisse quam felicatas Saliorum pateras arbitramur?
omitto reliquos; sunt enim omnes pares inter se praeter
12 Superbum. Brutum si qui roget, quid egerit in patria
liberanda, si quis item reliquos eiusdem consilii socios,
quid spectaverint, quid secuti sint: num quis exsistat,
cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium
fortis et magni viri quicquam aliud propositum fuisse
videatur? quae res ad necem Porsennae C. Mucium
inpulit sine ulla spe salutis suae? quae vis Coclitem
contra omnis hostium copias tenuit in ponte solum?
quae patrem Decium, quae filium devota vita inmisit in
armatas hostium copias? quid continentia C. Fabricii,
quid tenuitas victus M'. Curii sequebatur? quid duo
propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui
Karthaginiensium adventum corporibus suis intercluden-
dum putaverunt? quid Africanus maior? quid minor?
quid inter horum aetates interiectus Cato? quid innume-
rabiles alii? — nam domesticis exemplis abundamus —:
cogitassene quicquam in vita sibi esse expetendum nisi
3 13 quod laudabile esse et praeclarum videretur? veniant
igitur isti inrisores huius orationis ac sententiae, et iam
vel ipsi iudicent, utrum se horum alicuius, qui marmo-
reis tectis ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui
tabulis, qui caelato auro et argento, qui Corinthiis ope-
ribus abundant, an C. Fabricii, qui nihil habuit eorum,
14 nihil habere voluit, similis malint? atque haec quidem,
quae modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci
solent ut in bonis rebus esse negent; illud arte tenent
accurateque defendunt, voluptatem esse summum bo-
num: quae quidem mihi vox pecudum videtur esse, non
hominum. tu, cum tibi sive deus sive mater, ut ita

dicam, rerum omnium natura dederit animum, quo nihil
est praestantius neque divinius, sic te ipse abicies atque
prosternes, ut nihil inter te atque inter quadripedem ali-
quam putes interesse? quicquam bonum est, quod non
eum, qui id possidet, meliorem facit? ut enim est quis- 15
que maxime boni particeps, ita est laudabilis maxime,
neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat,
honeste possit gloriari. quid autem est horum in vo-
luptate? melioremne efficit aut laudabiliorem virum? an
quisquam in potiendis voluptatibus gloriando se et prae-
dicatione ecfert? atqui si voluptas, quae plurimorum pa-
trociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est,
eaque quo est maior, eo magis mentem ex sua sede et
statu demovet, profecto nihil est aliud bene et beate
vivere nisi honeste et recte vivere.

## PARADOXON II.

*Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.*

[In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.]

Nec vero ego M. Regulum aerumnosum nec infeli- 16
cem nec miserum umquam putavi; non enim magnitudo
animi cruciabatur eius a Poenis, non gravitas, non fides,
non constantia, non ulla virtus, non denique animus
ipse, qui tot virtutum praesidio tantoque comitatu, cum
corpus eius caperetur, capi certe ipse non potuit. C.
vero Marium vidimus, qui mihi secundis rebus unus ex
fortunatis hominibus, adversis unus ex summis viris
videbatur, quo beatius esse mortali nihil potest. nescis, 17
insane, nescis, quantas viris virtus habeat; nomen tan-
tum virtutis usurpas, quid ipsa valeat ignoras: nemo
potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese
quique in se uno sua ponit omnia. cui spes omnis et
ratio et cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil potest
esse certi, nihil quod exploratum habeat permansurum
sibi unum diem; eum tu hominem terreto, si quem eris
nanctus, istis mortis aut exsilii minis: mihi vero quic-
quid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti qui-
dem evenerit, non modo [non] repugnanti. quid enim

ego laboravi aut quid egi aut in quo evigilarunt curae
et cogitationes meae, si quidem nihil peperi tale, nihil
consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortu-
nae temeritas neque inimicorum labefactaret iniuria?
18 mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an
exsilium, ut ab inprobis demigrandum sit? mors ter-
ribilis iis, quorum cum vita omnia exstinguuntur, non
iis, quorum laus emori non potest; exsilium autem illis,
quibus quasi circumscriptus est habitandi locus, non iis,
qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt.
te miseriae, te aerumnae premunt omnes, qui te beatum,
qui florentem putas; te lubidines torquent; tu dies noctis-
que cruciaris, cui nec sat est quod est et id ipsum ne
non diuturnum sit futurum times; te conscientiae stimu-
lant maleficiorum tuorum; te metus exanimant iudicio-
rum atque legum; quocumque adspexisti, ut furiae sic
tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te suspirare libere non
19 sinunt. quam ob rem ut inprobo et stulto et inerti ne-
mini bene esse potest, sic bonus vir et sapiens et fortis
miser esse nemo potest; nec vero, cuius virtus moresque
laudandi sunt, eius non laudanda vita est, neque porro
fugienda vita est quae laudanda est, esset autem fu-
gienda, si esset misera. quam ob rem quicquid est
laudabile, idem et beatum et florens et expetendum vi-
deri decet.

## PARADOXON III.

*Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα.*

1
20 'Parva' inquit 'est res.' at magna culpa; nec enim
peccata rerum eventis, sed vitiis hominum metienda
sunt: in quo peccatur, id potest aliud alio maius esse
aut minus, ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris,
unum est. auri navem evertat gubernator an paleae, in
re aliquantum, in gubernatoris inscitia nihil interest.
lapsa est lubido in muliere ignota, dolor ad pauciores
pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac
nobili virgine; peccavit vero nihilo minus, si quidem est
peccare tamquam transire lineas, quod cum feceris, culpa
commissa est: quam longe progrediare, cum semel trans-

ieris, ad augendam transeundi culpam nihil pertinet.
peccare certe licet nemini; quod autem non licet, id hoc
uno tenetur, si arguitur non licere: id si nec maius nec
minus umquam fieri potest, quoniam in eo est peccatum,
si non licuit, quod semper unum et idem est, quae ex
eo peccata nascuntur aequalia sint oportet. quod si vir- 21
tutes sunt pares inter se, paria esse etiam vitia necesse
est: atqui paris esse virtutes nec bono viro meliorem nec
temperante temperantiorem nec forti fortiorem nec sa-
pienti sapientiorem posse fieri, facillume potest perspici.
an virum bonum dices, qui depositum nullo teste, cum
lucrari inpune posset auri pondo decem, reddiderit, si
idem in decem milibus non idem fecerit? aut tempe-
rantem, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua
effuderit? una virtus est consentiens cum ratione et per- 22
petua constantia; nihil huc addi potest, quo magis virtus
sit, nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur: etenim si
bene facta recte facta sunt et nihil recto rectius, certe
ne bono quidem melius quicquam inveniri potest. se-
quitur igitur ut etiam vitia sint paria, si quidem pravi-
tates animi recte vitia dicuntur. atqui quoniam pares
virtutes sunt, recte facta, quoniam a virtutibus profici-
scuntur, paria esse debent, itemque peccata, quoniam ex
vitiis manant, sint aequalia necesse est. 'a philosophis' 2
inquit 'ista sumis.' metuebam ne a lenonibus diceres. 23
'Socrates disputabat isto modo.' bene hercule narras;
nam istum doctum et sapientem virum fuisse memoriae
traditum est. sed tamen quaero ex te, quoniam verbis
inter nos contendimus, non pugnis: utrum nobis est
quaerendum quid baioli atque operarii an quid homines
doctissimi senserint? praesertim cum hac sententia non
modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae re-
periri ulla possit. quae vis est enim quae magis arceat
homines ab inprobitate omni, quam si senserint nullum
in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si privatis
ac si magistratibus manus adferant? quamcumque in
domum stuprum intulerint, eandem esse labem lubidi-
nis? 'nihilne igitur interest' — nam hoc dicet aliquis — 24
'patrem quis necet anne servum?' nuda ista si ponas,
iudicare qualia sint non facile possim. patrem vita pri-

vare si per se scelus est, Saguntini, qui parentes suos
liberos emori quam servos vivere maluerunt, parricidae
fuerunt: ergo et parenti non numquam adimi vita sine
scelere potest et servo saepe sine iniuria non potest.
causa igitur haec, non natura distinguit, quae quoniam
utro accessit, id fit propensius, si utroque adiuncta est,
25 paria fiant necesse est. illud tamen interest, quod in
servo necando, si id fit iniuria, semel peccatur, in patris
vita violanda multa peccantur: violatur is qui procrea-
vit, is qui aluit, is qui erudivit, is qui in sede ac domo
atque in re publica conlocavit; multitudine peccatorum
praestat eoque poena maiore dignus est. sed nos in
vita non quae cuique peccato poena sit, sed quantum
cuique liceat spectare debemus: quicquid non oportet
scelus esse, quicquid non licet nefas putare debemus.
etiamne in minimis rebus? etiam, si quidem rerum mo-
dum figere non possumus, animorum modum tenere
26 possumus. histrio si paulum se movit extra numerum
aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior aut
longior, exsibilatur, exploditur: in vita tu, quae omni
gestu moderatior, omni versu aptior esse debet, in
syllaba te peccasse dices? poëtam non audio in nugis:
in vitae societate audiam civem digitis peccata dime-
tientem sua? si vis, sane sint breviora, leviora qui
possunt videri? cum quicquid peccatur perturbatione
peccetur rationis atque ordinis, perturbata autem semel
ratione et ordine nihil possit addi, quo magis peccari
posse videatur.

## PARADOXON IV

*Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.*
[Omnis stultos insanire.]

1
27 Ego vero te non stultum, ut saepe, non inprobum,
ut semper, sed dementem * * *

* * * rebus ad victum necessariis esse invictus * *
potest. sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia
rerum humanarum, contemptione fortunae, virtutibus
denique omnibus ut moenibus saeptus vincetur et ex-
pugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? quae

est enim civitas? omnisne conventus etiam ferorum et inmanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? certe negabis. non igitur erat illa tum civitas, cum leges in ea nihil valebant, cum iudicia iacebant, cum mos patrius occiderat, cum ferro pulsis magistratibus senatus nomen in re publica non erat; praedonum ille concursus et te duce latrocinium in foro constitutum et reliquiae coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furoremque conversae
non civitas erat. itaque pulsus ego civitate non sum, 28
quae nulla erat: accersitus in civitatem sum, cum esset in re publica consul, qui tum nullus fuerat, esset senatus, qui tum occiderat, esset consensus populi liber, esset iuris et aequitatis, quae vincla sunt civitatis, repetita memoria. ac vide quam ista tui latrocinii tela contempserim: iactam et inmissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi; pervenisse ad me numquam putavi, nisi forte, cum parietes disturbabas aut cum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere aut
deflagrare arbitrabare: nihil neque meum est neque 29
cuiusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. si mihi eripuisses divinam animi mei conscientiam, meis curis, vigiliis, consiliis stare te invitissimo rem publicam, si huius aeterni beneficii inmortalem memoriam delevisses, multo etiam magis, si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses, tum ego accepisse me confiterer iniuriam; sed si haec nec fecisti nec facere potuisti, reditum mihi gloriosum iniuria tua dedit, non exitum calamitosum. ergo ego semper civis, et tum maxime, cum meam salutem senatus exteris nationibus, *ut* civis optumi, commendabat, tu ne nunc quidem, nisi forte idem hostis esse et civis potest. an tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis?
caedem in foro fecisti, armatis latronibus templa te- 2 30
nuisti, privatorum domos, aedis sacras incendisti: cur hostis Spartacus, si tu civis? potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, cum omnes meo discessu exsulasse rem publicam putent? numquamne, homo amentissime, te circumspicies? numquam nec quid facias considerabis

nec quid loquare? nescis exsilium scelerum esse poe-
nam, meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas
31 esse susceptum? omnes scelerati atque inpii, quorum tu
te ducem esse profiteris, quos leges exsilio adfici volunt,
exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. an cum
omnes te leges exsulem esse iubeant, *non eris tu exsul?*
*exsul non* appelletur is, qui cum telo fuerit? ante sena-
tum tua sica deprehensa est. qui hominem occiderit?
plurimos occidisti. qui incendium fecerit? aedes Nym-
pharum manu tua deflagravit. qui templa occupaverit?
32 in foro castra posuisti. sed quid ego communis leges
profero, quibus omnibus es exsul? familiarissimus tuus
de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae
accessisses, exsulares: at te id fecisse etiam gloriari
soles. quo modo igitur tot legibus eiectus in exsilium
nomen exsulis non perhorrescis? 'Romae sum' inquit.
et quidem in operto fuisti. non igitur ubi quisque
erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non
oportebit.

## PARADOXON V.

*Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.*

[Omnis sapientis liberos esse et stultos omnis servos.]

1
33 Laudetur vero hic imperator aut etiam appelletur
aut hoc nomine dignus putetur. quo modo aut cui tan-
dem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus
suis imperare? refrenet primum libidines, spernat vo-
luptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, ceteras
animi labis repellat; tum incipiat aliis imperare, cum
ipse inprobissimis dominis, dedecori ac turpitudini, pa-
rere desierit: dum quidem iis oboediet, non modo impe-
rator, sed liber habendus omnino non erit. praeclare
enim est hoc usurpatum a doctissimis — quorum ego
auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestis haec
habenda esset oratio; cum vero apud prudentissimos
loquar, quibus haec inaudita non sint, cur ego simulem
me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse?

— dictum est igitur ab eruditissimis viris nisi sapientem
liberum esse neminem. quid est enim libertas? potestas 34
vivendi, ut velis. quis igitur vivit, ut volt, nisi qui recte
vivit, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata at-
que provisa est? qui ne legibus quidem propter metum
paret, sed eas sequitur et colit, quod id salutare esse
maxime iudicat; qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat
denique nisi lubenter ac libere; cuius omnia consilia res-
que omnes, quas gerit, ab ipso proficiscuntur eodemque
referuntur, nec est ulla res, quae plus apud eum polleat
quam ipsius voluntas atque iudicium; cui quidem etiam,
quae vim habere maximam dicitur, Fortuna ipsa cedit,
si, ut sapiens poëta dixit, 'suis ea cuique fingitur mori-
bus.' soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat
invitus, nihil dolens, nihil coactus. quod etsi ita esse 35
pluribus verbis disserendum est, illud tamen et breve et
confitendum est, nisi qui ita sit adfectus, esse liberum
neminem. servi igitur omnes inprobi; nec hoc tam re
est quam dictu inopinatum atque mirabile: non enim ita
dicunt eos esse servos, ut mancipia, quae sunt domino-
rum facta nexo aut aliquo iure civili, sed, si servitus
sit, sicut est, oboedientia fracti animi et abiecti et arbi-
trio carentis suo, quis neget omnis levis, omnis cupidos,
omnis denique inprobos esse servos? an ille mihi liber, 2 36
cui mulier imperat? cui leges inponit, praescribit, iubet,
vetat quod videtur? qui nihil imperanti negare potest,
nihil recusare audet? poscit, dandum est; vocat, venien-
dum; eicit, abeundum; minatur, extimescendum. ego
vero istum non modo servum, sed nequissimum servum,
etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum
puto. atque in pari stultitia sunt, quos signa, quos ta-
bulae, quos caelatum argentum, quos Corinthia opera,
quos aedificia magnifica nimio opere delectant. 'at su-
mus' inquit 'principes civitatis.' vos vero ne conservo-
rum quidem vestrorum principes estis; sed ut in magna 37
familia sunt alii lautiores, ut sibi videntur, servi, sed
tamen servi, ut atrienses, at qui tractant ista, qui ter-
gent, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non ho-
nestissimum locum servitutis tenent, sic in civitate, qui
se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servi-

tutis locum paene infimum obtinent. 'magna' inquit
'bella gessi, magnis imperiis et provinciis praefui.' gere
igitur animum laude dignum: Aëtionis tabula te stupi-
dum detinet aut signum aliquod Polycleti; mitto unde
sustuleris, quo modo habeas: intuentem te, admirantem,
clamores tollentem cum video, servum esse ineptiarum
38 omnium iudico. 'nonne igitur sunt illa festiva?' sunt;
nam nos quoque oculos eruditos habemus. sed, obse-
cro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincla virorum
sint, sed ut oblectamenta puerorum. quid enim censes?
si L. Mummius aliquem istorum videret matellionem
Corinthium cupidissime tractantem, cum ipse totam Co-
rinthum contempsisset, utrum illum civem excellentem
an atriensem diligentem putaret? revivescat M'. Curius
aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splen-
didum, nihil ornatum fuit praeter ipsos, et videat ali-
quem summis populi beneficiis usum barbatulos mullos
exceptantem de piscina et pertractantem et murenarum
copia gloriantem, nonne hunc hominem ita servum iu-
dicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo
39 negotio putet? an eorum servitus dubia est, qui cupi-
ditate peculii nullam condicionem recusant durissimae
servitutis? hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo
non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non ob-
servat? loquitur ad voluntatem, quicquid denuntiatum
est facit, adsectatur, adsidet, muneratur. quid horum
3 40 est liberi? quid denique servi non inertis? quid? iam
illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, im-
perii, provinciarum, quam dura est domina, quam im-
periosa, quam vehemens! Cethego, homini non proba-
tissimo, servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi
videbantur, munera mittere, noctu venire domum ad
eum, precari, denique supplicare. quae servitus est, si
haec libertas existimari potest? quid? cum cupiditatis
dominatus excessit et alius est dominus exortus ex con-
scientia peccatorum, timor, quam est illa misera, quam
dura servitus? adulescentibus paulo loquacioribus est
serviendum; omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam
domini timentur; iudex vero quantum habet dominatum,
quo timore nocentis adficit! an non est omnis metus ser-

vitus? quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, 41
copiosa magis quam sapiens oratio 'eripite nos ex servitute'? quae est ista servitus tam claro homini tamque nobili? omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas servitus est. 'nolite sinere nos cuiquam servire.' in libertatem vindicari volt? minime; quid enim adiungit? 'nisi vobis universis.' dominum mutare, non liber esse volt. 'quibus et possumus et debemus.' nos vero, si quidem animo excelso et alto et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus nec possumus: tu posse te dicito, quoniam quidem potes, debere ne dixeris, quoniam nihil quisquam debet nisi quod est turpe non reddere. sed haec hactenus. ille videat, quo modo imperator esse possit, cum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

## PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.
[Quod solus sapiens dives.]

Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam in- 1 42
solens ostentatio? solusne tu dives? pro di inmortales! egone me audisse aliquid et didicisse non gaudeam? solusne dives? quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? quem enim intellegimus divitem aut hoc verbum in quo homine ponimus? opinor in eo, cui tanta possessio sit, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit, qui nihil quaerat, nihil adpetat, nihil optet amplius.
animus oportet tuus se iudicet divitem, non hominum 43
sermo, neque possessiones tuae. nihil sibi deesse putat, nihil curat amplius, satiatus est aut contentus etiam pecunia: concedo, dives est. sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, cum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus; si cotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis, si socios spolias, aerarium expilas, si testamenta amicorum *ne* exspectas quidem atque ipse supponis, haec utrum abundantis an egentis signa sunt?
animus hominis dives, non 44
arca appellari solet. quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo; etenim ex eo, quan-

tum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. filiam quis habet, pecunia est opus; duas, maiore; pluris, maiore etiam; si, ut aiunt Danao, quinquaginta sint filiae, tot dotes magnam quaerunt pecuniam: quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. qui igitur non filias pluris, sed innumerabilis cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint, hunc quo modo ego
45 appellabo divitem, cum ipse egere se sentiat? multi ex te audierunt cum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus, quod populus Romanus tantis vectigalibus iam pridem vix potest: ergo hoc proposito numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficietur, ut eo tueri sex legiones et magna equitum ac peditum auxilia possis. iam fateris igitur non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id quod exoptas. itaque istam paupertatem vel potius egestatem ac mendicitatem tuam numquam
2 46 obscure tulisti. nam ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intellegimus opus esse quaesito, sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque indicum consociatos greges, qui nocentis et pecuniosos reos eodem te actore corruptelam iudicii molientis, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, † intercidas pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad defaenerandas diripiendasque provincias, qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui cladis municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, tot qui sublatos homines, qui denique omnia venalia, edictum, decretum, alienam suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri sibi quaesito opus esse? cui quaesito autem opus sit, quis umquam hunc vere dixerit divitem?
47 etenim divitiarum est fructus in copia, copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia: quam tu quoniam numquam adsequere, numquam omnino es dives futurus. meam autem quoniam pecuniam contemnis, et

recte — est enim ad volgi opinionem mediocris, ad tuam nulla, ad meam modica —, de me silebo, de re loquar. si censenda nobis sit atque aestimanda res, utrum tan- 48
dem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitium an responsum M'. Curii? hereditatem L. Pauli an liberalitatem Africani, qui eius hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt quam illa, quae sunt pecuniae. quis igitur, si quidem, ut quisque quod plurimi est possidet, ita divitissimus habendus est, dubitet quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti pluris quam virtus aestimanda est. o di 3 49
inmortales! non intellegunt homines quam magnum vectigal sit parsimonia. venio enim iam ad sumptuosos, relinquo istum quaestuosum. capit ille ex suis praediis sescena sestertia, ego centena ex meis; illi aurata tecta in villis et sola marmorea facienti et signa, tabulas, supellectilem et vestem infinite concupiscenti non modo ad sumptum ille est fructus, sed etiam ad faenus exiguus: ex meo tenui vectigali detractis sumptibus cupiditatis aliquid etiam redundabit. uter igitur est divitior, cui deest an cui superat? qui eget an qui abundat? cuius possessio quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam, an quae suis se viribus sustinet? sed quid ego de me 50
loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? M'. Manilius patrum nostrorum memoria, ne semper Curios et Luscinos loquamur, pauper tandem fuit? habuit enim aediculas in Carinis et fundum in Labicano. nos igitur divitiores, qui plura habemus? utinam quidem! sed non aestimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. non esse cupidum pecunia est, non esse 51
emacem vectigal est: contentum vero suis rebus esse maximae sunt certissimaeque divitiae. etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest, quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi nec subripi potest, neque naufragio neque incendio

amittitur, nec tempestatum nec temporum perturbatione
52 mutatur! qua praediti qui sunt, soli sunt divites. soli enim possident res et fructuosas et sempiternas solique, quod est proprium divitiarum, contenti sunt rebus suis, satis esse putant quod est, nihil adpetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt: inprobi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas possessiones habent et plus semper adpetunt nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui quod haberet esset satis, non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

# M. TULLII CICERONIS
# TIMAEUS.

---

Multa sunt a nobis et in Academicis conscripta contra physicos et saepe *cum* P. Nigidio Carneadeo more et modo disputata: fuit enim vir ille cum ceteris artibus, quae quidem dignae libero essent, ornatus omnibus, tum acer investigator et diligens earum rerum, quae a natura involutae videntur; denique sic iudico, post illos nobilis Pythagoreos, quorum disciplina exstincta est quodam modo, cum aliquot saecla in Italia Siciliaque viguisset, hunc exstitisse, qui illam renovaret. qui cum me in Ciliciam proficiscentem Ephesi exspectavisset, Romam ex legatione ipse decedens, venissetque eodem Mytilenis mei salutandi et visendi causa Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audierim, meo iudicio facile princeps, perlibenter et Nigidium vidi et cognovi Cratippum. ac primum quidem tempus salutationis in percontatione consumpsimus. 1

* * *

Quid est quod semper sit neque ullum habeat ortum, 2
et quod gignatur nec umquam sit? quorum alterum intellegentia et ratione conprehenditur, quod unum atque idem semper est; alterum, quod adfert opinionem sensus rationis expers, quod totum opinabile est, id gignitur et interit nec umquam esse vere potest. omne autem, quod gignitur, ex aliqua causa gigni necesse est; nullius enim rei causa remota reperiri origo potest. quocirca si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam speciem, quae semper eadem est, intuebitur atque id sibi proponet exemplar, praeclarum opus efficiat necesse est; sin autem eam, quae gignitur, numquam illam, quam expetet, pulchritudinem consequetur. omne igitur caelum — sive mundus sive quo alio vocabulo gaudet, hoc a nobis nuncupatus sit —: de quo id primum consideremus, quod

principio est in omni quaestione considerandum, semperne fuerit, nullo generatus ortu, an ortus sit ab aliquo temporis principatu. ortus est, quando quidem cernitur et tangitur et est undique corporatus; omnia autem talia sensum movent, sensusque moventia quae sunt, eadem in opinatione considunt, quae ortum habere gignique diximus, nihil autem gigni posse sine causis. atque illum quidem quasi parentem huius universitatis invenire difficile et, cum iam inveneris, indicare in volgus nefas. rursus igitur videndum, ille fabricator huius tanti operis utrum sit imitatus exemplar, idne, quod semper unum et idem et sui simile, an id, quod generatum ortumque dicimus. atqui si pulcher est hic mundus et si probus eius artifex, profecto speciem aeternitatis imitari maluit, sin secus, quod ne dictu quidem fas est, generatum exemplum est pro aeterno secutus. non igitur dubium quin aeternitatem maluerit exsequi, quando quidem neque mundo quicquam pulchrius neque eius aedificatore praestantius. sic ergo generatus ad id est effectus, quod ratione sapientiaque conprehenditur atque aeternitate inmutabili continetur; ex quo efficitur ut sit necesse hunc, quem cernimus, mundum simulacrum aeternum esse alicuius aeterni. difficillimum autem est in omni conquisitione rationis exordium. de iis igitur, quae
3 diximus, haec sit prima distinctio. omni orationi cum iis rebus, de quibus explicat, videtur esse cognatio: itaque cum de re stabili et inmutabili disputat oratio, talis sit, qualis illa, quae neque redargui neque convinci potest; cum autem ingressa est imitata et efficta simulacra, bene agi putat, si similitudinem veri consequatur: quantum enim ad id, quod ortum est, aeternitas valet, tantum ad fidem veritas. quocirca si forte de deorum natura ortuque mundi disserentes minus id, quod avemus animo, consequemur, ut tota dilucide et plane exornata oratio sibi constet et ex omni parte secum ipsa consentiat, haud sane erit mirum, contentique esse debebitis, si probabilia dicentur; aequum est enim meminisse et me, qui disseram, hominem esse et vos, qui iudicetis, ut, si probabilia dicentur, ne quid ultra requiratis.

Quaeramus igitur causam, quae inpulerit eum, qui

haec machinatus est, ut originem rerum et molitionem novam quaereret. probitate videlicet praestabat, probus autem invidet nemini: itaque omnia sui similia generavit. haec nimirum gignendi mundi causa iustissima: nam cum constituisset deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiscere, quoad natura pateretur, quicquid erat, quod in cernendi sensum caderet, id sibi adsumpsit, non tranquillum et quietum, sed inmoderate agitatum et fluitans, idque ex inordinato in ordinem adduxit; hoc enim iudicabat esse praestantius. fas autem nec est nec umquam fuit quicquam nisi pulcherrimum facere ei, qui esset optumus. cum rationem igitur habuisset, reperiebat nihil esse eorum, quae natura cernerentur, inintellegens intellegente in toto genere praestantius; quocirca intellegentiam in animo, animum inclusit in corpore: sic ratus est opus illud effectum esse pulcherrimum. quam ob causam non est cunctandum profiteri, si modo investigari aliquid coniectura potest, hunc mundum animal esse idque intellegens et divina providentia constitutum. hoc posito quod sequitur vi- 4
dendum est, cuiusnam animantium deus in fingendo mundo similitudinem secutus sit: nullius profecto id quidem, quae sunt nobis nota animantia; sunt enim omnia in quaedam genera partita aut inchoata, nulla ex parte perfecta; inperfecto autem nec absoluto simile pulchrum esse nihil potest. cuius ergo omne animal quasi particula quaedam est, sive in singulis sive in universo genere cernatur, eius similem mundum esse dicamus. omnes igitur qui animo cernuntur et ratione intelleguntur animantes conplexu rationis et intellegentiae, sicut homines hoc mundo et pecudes et omnia, quae sub aspectum cadunt, conprehenduntur. quod enim pulcherrimum in rerum natura intellegi potest et quod ex omni parte absolutissimum est, *ei* cum deus similem mundum efficere vellet, animal unum aspectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. rectene igitur unum mundum diximus, an fuit pluris aut innumerabilis dictu melius et verius? unus profecto, si quidem factus est ad exemplum. quod enim omnis animantis eos, qui ratione intelleguntur, conplectitur, id non potest esse cum

altero; rursus enim alius animans, qui eum contineat, sit necesse est, cuius partes sint animantes superiores, caelumque hoc simulacrum illius ultimi sit, non proximi. quorum ne quid accideret atque ut hic mundus esset animanti absoluto simillimus, hoc ipso, quod solus atque unus esset, idcirco singularem deus hunc mundum atque unigenam procreavit.

Corporeum autem et aspectabile itemque tractabile omne necesse est esse, quod natum est. nihil porro igni vacuum aspici ac videri potest, nec vero tangi quod careat solido, solidum autem nihil quod terrae sit expers: quam ob rem mundum efficere moliens deus terram primum ignemque iungebat. omnia autem duo ad cohaerendum tertium aliquid anquirunt et quasi nodum vinculumque desiderant; sed vinculorum id est aptissimum atque pulcherrimum, quod ex se atque de iis, quae stringit, quam maxime unum efficit. id optime adsequitur, quae Graece ἀναλογία, Latine — audendum est enim, quoniam haec primum a nobis novantur — com-
5 paratio proportiove dici potest. quando enim trium vel numerorum vel figurarum vel quorumcumque generum contingit ut, quod medium sit, ut ei primum proportione, ita id postremo comparetur, vicissimque, ut extremum cum medio, sic medium cum primo conferatur, id, quod medium est, tum primum fit, tum postremum, postrema autem et prima media fiunt: ita necessitas cogit ut eadem sint ea, quae diiuncta fuerant; eadem autem cum facta sint, efficitur ut omnia sint unum. quod si universi corpus planum et aequabile explicaretur neque in eo quicquam esset † requisitum, unum interiectum medium et se ipsum et ea, quibus esset interpositum, conligaret. sed cum soliditas mundo quaereretur, solida autem omnia uno medio numquam, duobus semper copulentur, ita contigit ut inter ignem atque terram aquam deus animamque poneret eaque inter se compararet et proportione coniungeret, ut, quem ad modum ignis animae, sic anima aquae, quodque anima aquae, id aqua terrae proportione redderet; qua ex coniunctione caelum ita aptum est, ut sub aspectum et tactum cadat. itaque et ob eam causam et ex iis rebus, numero quat-

tuor, mundi est corpus effectum, ea constrictum comparatione, qua dixi: ex quo ipse se concordi quadam amicitia et caritate conplectitur atque ita apte cohaeret, ut dissolvi nullo modo queat nisi ab eodem, a quo est conligatus. earum autem quattuor rerum, quas supra dixi, sic in omni mundo partes omnes conlocatae sunt, ut nulla pars huiusce generis excederet extra atque ut in hoc universo inessent genera illa universa. id ob eas causas, primum ut mundus animans posset ex perfectis partibus esse perfectus, deinde ut unus esset, nulla parte, unde alter gigneretur, relicta, postremo ne qui morbus eum posset aut senectus attingere. omnis enim coagmentatio corporis vi caloris vel frigoris vel aliqua inpulsione vehementi labefactatur et frangitur et ad morbos senectutemque conpellitur. hanc igitur habuit rationem effector mundi et molitor deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus et totis atque perfectis absolveret, quod omni morbo et senio vacaret.
formam autem et maxime cognatam et decoram dedit; 6
a quo enim animanti omnis reliquos contineri vellet animantis, hunc ea forma figuravit, qua una omnes formae reliquae concluduntur, et globosum est fabricatus, quod *σφαιροειδές* Graeci vocant, cuius omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur, idque ita tornavit, ut nihil efficere posset rutundius, nihil asperitatis ut haberet, nihil offensionis, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum, omnisque partis simillimas omnium, quod eius iudicio praestabat dissimilitudini similitudo. omni autem totam figuram mundi levitate circumdedit: nec enim oculis egebat, quia nihil extra, quod cerni posset, relictum erat, nec auribus, quia ne quod audiretur quidem, neque erant anima circumfusa extrema mundi, ut respirationem requireret, nec vero desiderabat aut alimenta corporis aut detractionem confecti et consumpti cibi; neque enim ulla decessio fieri poterat neque accessio, nec vero erat unde. itaque se ipse consumptione et senio alebat sui, cum ipse per se et a se et pateretur et faceret omnia; sic enim ratus est ille, qui ista iunxit et condidit, ipsum se contentum esse mundum neque egere altero. itaque ei nec manus ad-

fixit, quoniam nec capiendum quicquam erat nec repellendum, nec pedes aut alia membra, quibus ingressum corporis sustineret; motum enim dedit caelo eum, qui figurae eius esset aptissimus, qui unus ex septem motibus mentem atque intellegentiam cieret maxime. itaque una conversione atque eadem ipse circum se torquetur et vertitur; sex autem reliquos motus ab eo separavit itaque ab omni erratione eum liberavit. ad hanc igitur conversionem, quae pedibus et gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit.

Haec deus is, qui erat, de aliquando futuro deo cogitans levem illum effecit et undique aequabilem et a medio ad summum parem et perfectum atque absolutum ex absolutis atque perfectis. animum autem ut in eo medio conlocavit, ita per totum tetendit; deinde eum circumdedit corpore et vestivit extrinsecus caeloque solivago et volubili et in orbem incitato conplexus est, quod secum ipsum propter virtutem facile esse posset nec desideraret alterum, satis sibi ipsum notum et familiare. sic deus ille aeternus hunc perfecte beatum deum procreavit. sed animum haud ita, ut modo locuti sumus, tum denique, cum corpus ei effecisset, inchoavit; neque enim esset rectum minori parere maiorem: sed nos multa
7 inconsiderate ac temere dicimus. deus autem et ortu et virtute antiquiorem genuit animum eumque ut dominum atque imperantem oboedienti praefecit corpori, idque molitus tali quodam est modo: ex ea materia, quae individua est et quae semper unius modi suique similis, et ex ea, quae in corporibus dividua gignitur, tertium materiae genus ex duobus in medium admiscuit, quod esset eiusdem naturae et quod alterius, idque interiecit inter individuum atque id, quod dividuum esset in corpore; ea cum tria sumpsisset, in unam speciem temperavit, naturamque illam, quam alterius diximus, vi cum eadem coniunxit, fugientem et eius copulationis alienam, quae permiscens cum materia, cum ex tribus effecisset unum, id ipsum in ea, quae decuit, membra partitus est. iam partis singulas ex eodem et ex altero et ex materia temperavit. fuit autem talis illa partitio: unam principio partem detraxit ex toto, secundam autem primae

partis duplam, deinde tertiam, quae esset secundae sesquialtera, primae tripla, deinde quartam, quae secundae dupla esset, quintam inde, quae tertiae tripla, tum sextam octuplam primae, postremo septimam, quae septem et viginti partibus antecederet primae. deinde instituit dupla et tripla intervalla explere, partis rursus ex toto desecans, quas *in* intervallis ita locabat, ut in singulis essent bina media: vix enim audeo dicere medietates, quas Graeci μεσότητας appellant, sed quasi ita dixerim, intellegatur; erit enim planius: earum alteram eadem parte praestantem extremis eademque superatam, alteram pari numero praestantem extremis parique superatam. sesquialteris autem intervallis et sesquitertiis et sesquioctavis sumptis ex his conligationibus in primis intervallis sesquioctavo intervallo sesquitertia omnia explebat, cum particulam singulorum relinqueret. eius autem particulae intervallo relicto habebat *numerus ad* numerum eandem proportionem [comparationem*que*]. in extremis, quam habent ducenta quinquaginta *sex* cum ducentis quadraginta tribus, atque ita permixtum illud, ex quo haec secuit, iam omne consumpserat. hanc igitur omnem coniunctionem duplicem in longitudinem diffidit mediaeque accommodans mediam quasi decussavit, deinde in orbem intorsit, ut et ipsae secum et inter se ex commissura, quae e regione esset, iungerentur, eoque motu, cuius orbis semper in eodem erat eodemque modo ciebatur, undique est eas circumplexus. atque ita cum alterum esset exteriorem, *alterum interiorem* amplexus orbem, illum eiusdem naturae, hunc alterius notavit, eamque, quae erat eiusdem, detorsit a latere in dexteram partem, hanc autem citimam a mediana linea direxit ad laevam, sed principatum dedit superiori, quam solam individuam reliquit. interiorem autem cum in sex partis divisisset, septem orbis disparis duplo et triplo intervallo moveri iussit contrariis inter se cursibus. eorum autem trium fecit paris celeritates, sed quattuor et inter se disparis et dissimilis trium reliquorum.

Animum igitur cum ille procreator mundi deus ex 8
sua mente et voluntate genuisset, tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum, substernebat

animo interiusque faciebat, atque ita medio medium accommodans copulabat. sic animus a medio profectus extremitatem caeli a suprema regione rutundo ambitu circumiecit seseque ipse versans divinum sempiternae sapientisque vitae induxit exordium. et corpus quidem caeli aspectabile effectum est, animus autem oculorum effugit obtutum. est autem unus ex omnibus rationis concentionisque, quae ἁρμονία Graece, sempiternarum rerum et sub intellegentiam cadentium conpos et particeps, quo nihil est ab optimo et praestantissimo genitore melius procreatum: quippe qui ex eadem iunctus alteraque natura adiuncta materia temperatione trium partium, proportione conpactus, se ipse conversans, cum materiam mutabilem adripuit et cum rursus individuam atque simplicem, per se omnis movetur discernitque, quid sit eiusdem generis, quid alterius, et cetera diiudicat, quid cuique rei sit maxime aptum, quid quoque loco aut modo aut tempore contingat quaeque distinctio sit inter ea, quae gignantur, et ea, quae sint semper eadem. ratio autem vera, quae versatur in iis, quae sunt semper eadem, et in iis, quae mutantur, quaeque *in* eodem et in altero movetur ipsa per sese sine voce et sine ullo sono, cum eam partem attingit, qua sensus cieri potest, *et* orbis illius generis alterius inmutatus et rectus omnia animo mentique denuntiat, tum opiniones adsensionesque firmae veraeque gignuntur. cum autem in illis rebus vertitur, quae manentes semper eaedem non sensu, sed intellegentia continentur,

* * *

9 Ratione igitur et mente divina ad originem temporis curriculum inventum est solis et lunae * * * — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — * * * † *ius* natura converteret, ut terram lunae cursus proxime ambiret eique supra terram proxima solis circumvectio esset; Lucifer deinde et sancta Mercurii stella cursum habent solis celeritati parem, sed vim quandam contrariam, eaque concursatione, quam inter se habent Lucifer, Mercurius, sol, alii alios vincunt vicissimque vincuntur.

reliquorum siderum quae causa conlocandi fuerit quaeque eorum sit conlocatio, in sermonem alium differendum est, ne in eo, quod attingendum fuit, quam in eo, cuius causa id attingimus, longior ponatur oratio. quando igitur sibi quodque eorum siderum cursum decorum est adeptum, ex quibus erat motus temporis consignandus, conligatisque corporibus vinculis animalibus animantia orta sunt eaque imperio parere didicerunt, tunc ex alterius naturae motione transversa in eiusdem naturae motum incurrentia in eaque haerentia atque inpedita, cum alia maiorem lustrarent orbem, alia minorem, tardius quae maiorem, celerius quae minorem, motu unius eiusdemque naturae quae velocissime movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus et, cum superabant, superari videbantur; omnis enim orbis eorum quasi helicae inflexione vertebat, quia bifariam contrarie simul procedentia efficiebant, ut, quod esset tardissimum, id proximum fieret celerrimo. atque ut esset mensura quaedam evidens, quae in octo cursibus celeritates tarditatesque declararet, deus ipse solem quasi lumen accendit ad secundum supra terram ambitum, ut quam maxime caelum omnibus conluceret animantesque, quibus ius esset doceri, ab eiusdem motu et ab eius, quod simile esset, numerorum naturam vimque cognoscerent. nox igitur et dies ad hunc modum et ob has generata causas unum circumitum orbis efficit sapientissimum atque optimum, mensis autem, quando luna lustrato suo cursu solem consecuta est, annus, ubi sol suum totum confecit et peragravit orbem; ceterorum autem siderum ambitus ignorantes homines praeter admodum paucos neque nomine appellant neque inter se numero commetiuntur. itaque nesciunt hos siderum errores id ipsum esse, quod rite dicitur tempus, multitudine infinita, varietate admirabili praeditos: ac tamen illud perspici et intellegi potest, absoluto perfectoque numero temporis absolutum annum perfectumque tunc conpleri denique, cum se octo ambitus confectis suis cursibus ad idem caput rettulerunt cumque eos permensus est idem et semper sui similis orbis. has igitur ob causas nata astra sunt, quae per caelum penetrantia solstitiali se et brumali revocatione converterent, ut hoc

omne animal, quod videmus, esset illi animali, quod sentimus, ad aeternitatis imitationem simillimum.

10 Et cetera quidem usque ad temporis ortum expressa ab illis, quae imitabatur, effinxerat, sed quia nondum omne animal in mundo intus incluserat, ex ea parte deficiebat ad propositum exemplar imaginis similitudo. quot igitur et qualis animalium formas mens in speciem rerum intuens poterat cernere, totidem et talis in hoc mundo secum cogitavit effingere. erant autem animantium genera quattuor, quorum unum divinum atque caeleste, alterum pinnigerum et aërium, tertium *aquatile*, terrestre quartum. divinae animationis maxime speciem faciebat ex igne, ut et splendidissimus esset et aspectu pulcherrimus; cumque eum similem universi naturae efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit comitemque eum sapientiae quam optimae mentis effecit circumque omne caelum aequaliter distribuit, ut hunc varietate distinctum bene Graeci *κόσμον*, nos lucentem mundum nominaremus. dedit autem divinis duo genera motus, unum, quod semper esset in eodem † de quo et idem omnibus atque uno modo celaret, alterum, quod in anticam partem a conversione eiusdem et similis pelleretur; quinque autem reliquis motibus orbum eum voluit esse et expertem, inmobilem et stantem. ex quo genere ea sunt sidera, quae infixa caelo non moventur loco, quae sunt animantia eaque divina ob eamque causam suis sedibus inhaerent et perpetuo manent. quae autem vaga et mutabili erratione labuntur, ita generata sunt, ut supra diximus. iam vero terram, altricem nostram, quae traiecto axi sustinetur, diei noctisque effectricem eandemque custodem, antiquissimam deorum omnium voluit esse eorum, qui intra caelum gignerentur. lusiones autem deorum et inter ipsos [deos] concursiones, quaeque in orbibus eorum conversiones quaeque antecessiones eveniant, cumque inter se paene contingant, eos, qui prope copulentur contrariaque regione, et pone quos aut ante labantur, quibusque temporibus a nostro aspectu oblitescant rursusque emersi terrorem incutiant rationis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito ob oculos simulacro earum rerum, frustra susci-

piatur labor. sed haec satis sint dicta nobis, quaeque de deorum, qui cernuntur quique sunt orti, natura praefati sumus, habeant hunc terminum.

Reliquorum autem, quos Graeci δαίμονας appellant, 11
nostri, opinor, Lares, si modo hoc recte conversum videri potest, et nosse et enuntiare ortum [eorum] maius est quam ut profiteri nos scribere audeamus: credendum nimirum est veteribus et priscis, ut aiunt, viris, qui se progeniem deorum esse dicebant, itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. nosse autem generatores suos optime poterant, ac difficile factu est a deis ortis fidem non habere, quamquam nec argumentis nec rationibus certis eorum oratio confirmatur, sed quia de suis [notis] rebus videntur loqui, veteri legi morique parendum est. sic igitur, ut ab his est traditum, horum deorum ortus habeatur atque dicatur, ut Oceanum Salaciamque Caeli satu Terraeque conceptu generatos editosque memoremus, ex his Saturnum et Opem, deinceps Iovem atque Iunonem, reliquos, *quos* fratres inter se agnatosque usurpari atque appellari videmus, et eorum, ut utamur vetere verbo, prosapiam. quando igitur omnes, et qui moventur palamque se ostendunt et qui eatenus nobis declarantur, qua ipsi volunt, creati sunt, tum ad eos is deus, qui omnia genuit, fatur: 'haec vos, qui deorum satu orti estis, attendite: quorum operum ego parens effectorque sum, haec sunt indissoluta me invito; quamquam omne conligatum solvi potest, sed haud quaquam boni est ratione vinctum velle dissolvere. sed quoniam estis orti, inmortales vos quidem esse et indissolubiles non potestis, neutiquam tamen dissolvemini, neque vos ulla mortis fata perement nec fraus valentior quam consilium meum, quod maius est vinculum ad perpetuitatem vestram quam illa, quibus estis tum, cum gignebamini, conligati. quid sentiam igitur cognoscite: tria genera nobis reliqua sunt eaque mortalia, quibus praetermissis caeli absolutio perfecta non erit; omnia enim genera animalium conplexu non tenebit; teneat autem oportebit, ut ex eodem ne quid absit. quae a me ipso effecta *si* sint, deorum vitam possint adaequare; ut igitur mortali condicione generentur, vos suscipite, ut illa gignatis, imitaminique vim

meam, qua me in vestro ortu usum esse meministis. in quibus qui tales creabuntur, ut deorum inmortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur teneantque omnium animantium principatum vobisque iure et lege volentes pareant; quorum vobis initium satusque tradetur a me, vos autem ad id, quod erit inmortale, partem attexitote mortalem: ita orientur animantes, quos et vivos alatis et consumptos sinu recipiatis.'

12 Haec ille dixit. deinde ad temperationem superiorem revertit, in qua omnem animum universae naturae temperans permiscebat superiorisque permixtionis reliquias fundens aequabat, eodem modo ferme, nisi quod non ita incorrupta, ut ea, quae semper idem, sed ab iis secundum sumebat atque etiam tertium. toto igitur omni constituto sideribus parem numerum distribuit animorum et singulos adiunxit ad singula atque ita quasi in currum universitatis inposuit commonstravitque leges fatalis ac necessarias et ostendit primum ortum unum fore omnibus eumque moderatum atque constantem nec ab ullo inminutum, satis autem et quasi sparsis animis fore uti certis temporum intervallis oreretur animal, quod esset ad cultum deorum aptissimum. sed cum duplex esset natura generis humani, sic se res habebat, ut praestantius genus esset eorum, qui essent futuri viri. cum autem animos corporibus necessitate insevisset cumque ad corpora tum accessio fieret, tum abscessio, principio necesse erat sensum exsistere unum communemque omnium vehementiore motu excitatum coniunctumque naturae, deinde voluptate et molestia mixtum amorem, post iram et metum et reliquos motus animi, comites superiorum et his etiam contrarie dissidentis: quos qui ratione rexerit, iuste vixerit, qui autem iis se dediderit, iniuste. atque ille, qui recte atque honeste curriculum vivendi a natura datum confecerit, ad illud astrum, quocum aptus fuerit, revertetur; qui autem inmoderate et intemperate vixerit, eum secundus ortus in figuram muliebrem transferet, et, si ne tum quidem finem vitiorum faciet, gravius etiam iactabitur et in suis moribus simillimas figuras pecudum et ferarum transferetur neque terminum malorum prius aspiciet quam illam sequi coe-

perit conversionem, quam habebat in se ipse eiusdem et similis innatam et insitam: quod tum eveniet, cum illa, quae ex igni, anima, aqua, terra turbulenta et rationis expertia insederint, ratione depulerit et ad primam atque optimam adfectionem animi pervenerit. quae cum ita 13
designasset seseque, si quid postea fraudis aut vitii evenisset, extra omnem culpam causamque posuisset, alios in terram, alios in lunam, alios in reliquas mundi partis, quae sunt spatiorum temporis signa et notae constitutae, spargens quasi serebat; post autem eam sationem dis, ut ita dicam, iunioribus permisit ut corpora mortalia effingerent quantumque esset reliquum ex humano animo, quod deberet accedere, id omne et quae consequentia essent perpolirent et absolverent, deinde ut huic animanti principes se ducesque praeberent vitamque eius quam pulcherrime regerent et gubernarent, quatenus non ipse bene factus sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret.

Atque is quidem, qui cuncta conposuit, constanter in suo manebat statu, qui autem erant ab eo creati, cum parentis ordinem cognovissent, hunc sequebantur. itaque cum accepissent inmortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem et effectorem sui particulas ignis et terrae et aquae et animae a mundo, quas rursus redderent, mutuabantur easque inter se copulabant, haud isdem vinclis, quibus ipsi erant conligati, sed talibus, quae cerni non possent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis inliquefactis unum efficiebant ex omnibus corpus atque in eo influente atque effluente animi divini ambitus inligabant. itaque illi in flumen inmersi neque tenebant neque tenebantur, sed vi magna tum ferebant, tum ferebantur. ita totum animal movebatur illud quidem, sed inmoderate et fortuito, ut sex motibus veheretur; nam et ante et pone et ad laevam et ad dextram et sursum et deorsum, modo huc, modo illuc

* * *

Sed si in splendore consedit, tum vel eadem species 14
vel interdum inmutata redditur, cum ignis oculorum cum eo igne, qui est ob os offusus, se confudit et contulit; dextra autem videntur, quae laeva sunt, quia contrariis partibus oculorum contrarias partis attingunt. re-

spondent autem dextera dexteris, laeva laevis conversione luminum, cum ea inter se non cohaerescunt: id fit, cum speculorum levitas hinc illinc altitudinem adsumpsit et ita dextera detrusit in laevam partem oculorum laevaque in dexteram; supina etiam ora cernuntur depulsione luminum, quae convertens inferiora reddit quae sunt superiora. atque haec omnia ex eo genere sunt, quae rerum adiuvant causas; quibus utitur ministeriis deus, cum optimi speciem, quoad fieri potest, efficit. sed existimant plerique non haec adiuvantia causarum, sed has ipsas esse omnium causas, quae vim habeant refrigerandi calfaciendi, concrescendi liquendi, careant autem omni intellegentia atque ratione, quae nisi in animo nulla alia in natura reperiantur. animus autem sensum omnem effugit oculorum; at ignis, *anima*, aqua, terra corpora sunt eaque cernuntur. illum autem, qui intellegentiae sapientiaeque se amatorem profitetur, necesse est intellegentis sapientisque naturae primas causas conquirere, dein secundas earum rerum, quae necessario movent alias, cum ipsae ab aliis moventur. quocirca nobis sic cerno esse faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere causarum, separatim autem de iis, quae cum intellegentia sunt efficientes pulcherrimarum rerum atque optumarum, et de iis, quae vacantes prudentia inconstantia perturbataque efficiunt. ac de oculorum quidem causis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, satis ferme esse dictum puto; maxuma autem eorum utilitas donata hominum generi deorum munere deinceps explicetur: rerum enim optumarum cognitionem nobis oculi attulerunt. nam haec, quae est habita de universitate oratio a nobis, haud umquam esset inventa, si neque sidera neque sol neque caelum sub oculorum aspectum cadere potuissent: nunc vero dies noctesque oculis cognitae, tum mensum annorumque conversiones et numerum machinatae sunt et spatium temporis dimensae et ad quaestionem totius naturae inpulerunt; quibus ex rebus philosophiam adepti sumus, quo bono nullum optabilius, nullum praestantius neque datum est mortalium generi deorum concessu atque munere neque dabitur.

* * *

Defenstrix *quoque* Cicero in Timaeo *protulit.* (Priscianus de XII. vers. Aen. c. 2. §. 16.)

# M. TULLII CICERONIS DE RE PUBLICA SEX LIBRORUM RELIQUIÆ.

## LIBER PRIMUS.

### ARGUMENTUM.

De librorum de re publica consilio atque ratione ipse Cicero in aliis suis scriptis haec tradidit, e quibus etiam tempus, quo compositi sunt, facile apparet:

His libris (de natura deorum, de divinatione, de fato) adnumerandi sunt sex de re publica, quos tum scripsimus, cum gubernacula rei publicae tenebamus: magnus locus philosophiaeque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime. (*de divinat.* II, 3.) — Ego me in Cumano et Pompeiano, praeterquam quod sine te, ceterum satis commode oblectabam et eram in isdem locis usque ad Kalendas Iunias (a. u. 700) futurus. scribebam illa quae dixeram πολιτικά (politicos libros vocat Caelius ad famil. VIII, 1, 5), spissum sane opus et operosum; sed, si ex sententia successerit, bene erit opera posita, sin minus, in illud ipsum mare deiciemus, quod spectantes scribimus. (*ad Q. fr.* II, 12 [14], 1.) — Quod quaeris quid de illis libris egerim, quos, cum essem in Cumano, scribere institui, non cessavi neque cesso, sed saepe iam scribendi totum consilium rationemque mutavi. nam iam duobus factis libris, in quibus novendialibus iis feriis, quae fuerunt Tuditano et Aquilio consulibus (a. u. 625), sermo est a me institutus Africani paulo ante mortem et Laelii, Phili, Manilii, Q. Tuberonis et Laelii generorum, Fannii et Scaevolae, sermo autem in novem et dies et libros distributus de optimo statu civitatis et de optimo cive — sane texebatur opus luculente hominumque dignitas aliquantum orationi ponderis adferebat —, ii libri cum in Tusculano mihi legerentur audiente Salustio, admonitus sum ab illo multo maiore auctoritate illis de rebus dici posse, si ipse loquerer de re publica, praesertim cum essem non Heraclides Ponticus, sed consularis et is, qui in maximis versatus in re publica rebus essem: quae tam antiquis hominibus attribuerem, ea visum iri ficta esse; oratorum sermonem in illis nostris libris, quod esset de ratione dicendi, belle a me removisse, ad eos tamen rettulisse, quos ipse vidissem; Aristotelem denique, quae de re publica et praestanti viro scribat, ipsum loqui. commovit me, et eo magis, quod maxi-

mos motus nostrae civitatis attingere non poteram, quod erant inferiores quam illorum aetas, qui loquebantur. ego autem id ipsum tum eram secutus, ne in nostra tempora incurrens offenderem quempiam. nunc et id vitabo et loquar ipse tecum, et tamen illa, quae institueram, ad te, si Romam venero, mittam; puto enim te existimaturum a me illos libros non sine aliquo meo stomacho esse relictos. (*ad Q. fr.* III, 5, 1—2.) — Si Cottam et Varronem fecissem inter se disputantis (in libris Academicis), ut a te proximis litteris admoneor, meum *κωφὸν πρόσωπον* esset. hoc in antiquis personis suaviter fit, ut et Heraclides in multis et nos sex de re publica libris fecimus. (*ad Att.* XIII, 19, 3.) — Varro, de quo ad me scribis, includetur in aliquem locum, si modo erit locus. sed nosti genus dialogorum meorum: ut in oratoriis, quos tu in caelum fers, non mentio potuit fieri cuiusquam ab iis, qui disputant, nisi eius, qui illis notus aut auditus esset, hanc ego de re publica, quam institui, disputationem in Africani personam et Phili et Laelii et Manilii contuli; adiunxi adulescentis Q. Tuberonem, P. Rutilium, duo Laelii generos, Scaevolam et Fannium. itaque cogitabam, quoniam in singulis libris utor prooemiis, ut Aristoteles in iis, quos *ἐξωτερικοὺς* vocat, aliquid efficere, ut non sine causa istum appellarem, id quod intellego tibi placere. utinam modo conata efficere possim! rem enim, quod te non fugit, magnam conplexus sum et gravem et plurimi otii, quo ego maxime egeo. (*ad Att.* IV, 16, 2.) — Flens mihi meam famam commendasti. quae epistula tua est, in qua mentionem non facias? itaque irascatur qui volet: ego patiar; *τὸ γὰρ εὖ μετ' ἐμοῦ*, praesertim cum sex libris tamquam praedibus me ipse obstrinxerim, quos tibi tam valde probari gaudeo, e quibus unum *ἱστορικὸν* requiris de Cn. Flavio, Annii filio. ille vero ante decemviros non fuit, quippe qui aedilis curulis fuerit, qui magistratus multis annis post decemviros institutus est. quid ergo profecit, quod protulit fastos? occultatam putant quodam tempore istam tabulam, ut dies agendi peterentur a paucis. nec vero pauci sunt auctores, Cn. Flavium scribam fastos protulisse actionesque conposuisse, ne me hoc vel potius Africanum — is enim loquitur — commentum putes. (*ad Att.* VI, 1, 8.) — Quoniam scriptum est a te de optimo rei publicae statu, consequens esse videtur ut scribas tu idem de legibus: sic enim fecisse video Platonem illum tuum. (*de legg.* I, 15.) — Eius rei publicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus. (*de legg.* I, 20.) — An censes, cum in illis de re publica libris persuadere videatur Africanus, omnium rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optumam, non necesse esse optumae rei publicae leges dare consentaneas? (*de legg.* II, 23.) — Nos, quoniam leges damus liberis populis, quaeque de optima re publica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. (*de legg.* III, 4.) — Quo perniciosius de re publica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt,

quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt plusque exemplo quam peccato nocent. atque haec lex, dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest; pauci enim atque admodum pauci honore et gloria amplificati vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. sed haec et nunc satis et in illis libris (de re publica) tractata sunt diligentius: qua re ad reliqua veniamus. (*de legg.* III, 32.) — Cum a primo urbis ortu regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, caerimoniae, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque discriptio, tota res militaris divinitus esset constituta, tum progressio admirabilis incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est dominatu regio re publica liberata. nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque maiorum et disciplina ac temperatione civitatis loquamur: aliis haec locis satis accurate a nobis dicta sunt maximeque in iis sex libris, quos de re publica scripsimus. (*Tusc. disp.* IV, 1.) — Quod idem (animos hominum esse divinos iisque, cum ex corpore excessissent, reditum in caelum patere optimoque et iustissimo cuique expeditissimum) Scipioni videbatur, qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus et Manilius adessent et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de re publica, cuius disputationis fuit extremum fere de inmortalitate animorum, quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. (*Lael.* §. 14.) — De hoc genere toto (de largitionibus popularibus) in iis libris, quos de re publica scripsi, diligenter est disputatum. (*de offic.* II, 60.) — Sed heus tu, *πυρούς εἰς δῆμον* Athenis? placet hoc tibi? etsi non inpediebant mei certe libri; non enim ista largitio fuit in civis, sed in hospites liberalitas. (*ad Att.* VI, 6, 2.) — Ego a te peto, inquit Pomponius, ut scribas aliquid; iam pridem enim conticuerunt tuae litterae: nam ut illos de re publica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus; eisque nosmet ipsi ad veterum rerum nostrarum memoriam conprehendendam pulsi atque incensi sumus. (*Brut.* §. 19.)

Argumentum primi libri hoc est:

Cicero postquam dubitationem ad rem publicam adeundi in primis tollere conatus est (c. 1—7), memoria repetendam dicit unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum Romanae civitatis virorum disputationem, quam sibi eique, cui hos libros inscripsit, sive is Atticus fuit sive Quintus frater, adulescentulo Smyrnae (Lepido et Catulo consulibus, a. u. 676.) P. Rutilium Rufum exposuisse tradit (c. 8). Disputationem illam fingit a P. Africano, Pauli filio, habitam Tuditano et Aquilio cos. (a. u. 625.) Ad hunc enim, ut Cicero narrat, feriis Latinis convenerant aliquot familiares, primus Q. Aelius Tubero, Pauli ex Aemilia, sorore Africani, nepos (c. 9. 10), deinde L. Furius Philus et P. Rutilius Rufus (c. 11), tum C. Laelius Sapiens, Sp. Mummius, C. Fannius et Q. Scaevola, Laelii generi, denique M'. Manilius (c. 12). Quorum ceteri cum de rebus caelestibus sermocinarentur, Laelius magis ad se pertinere ostendit sermonem de re publica: quem ut instituat Africanus suamque de ea re sententiam exponat, ceteris adsentientibus impetrat (c.

13—23). Scipio igitur (c. 24) tandem exordiens primum definit notionem rei publicae, quam dicit esse rem populi, populum autem coetum multitudinis consensu iuris et utilitatis communione sociatum (c. 25). Deinde omnem rem publicam, sive a rege sive ab optimatibus sive ab ipso populo administretur, consilio regendam esse censet. Tum interrogatus a Laelio quam de tribus istis administrandae illius formis optimam iudicet nullam earum sibi satis facere respondet, sed quartam quandam temperatam et compositam ex omnibus (c. 29). Instante autem Laelio, ut quam de tribus illis administrationis rationibus maxime probet aperte profiteatur, regiam reliquis duabus anteponit, cum ceterorum plurimorum tum ipsius populi Romani atque rei et domesticae et bellicae usu unice commendatam: quamquam consilium in optimatium, in populi imperio libertatem collaudat. Denique redit ad eam, quam iam supra professus est, sententiam, genus rei publicae regendae optimum illud sibi videri, quod mixtum sit e tribus illis generibus. Quod quoniam Romanae rei publicae exemplo illustrare propositum habet, antea quantum haec ceteris praestet sibi ostendendum esse dicit (c. 30—46).

---

## FRAGMENTA VATICANA.

[*Desiderantur in palimpsesto paginae XXXIV.*]

1 1 Cod. p. 63. * * * *in*|petu liberavissent, nec C. Duelius, Aulus Atilius, L. Metellus terrore Karthaginis, non duo Scipiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent, nec id excitatum maioribus copiis aut Quintus Maximus enervavisset aut M. Marcellus contudisset aut a portis huius urbis avolsum P. Africanus conpulisset intra hostium moenia. M. vero p. 64.] Catoni, homini ignoto et novo, quo omnes, | qui isdem rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur, certe licuit Tusculi se in otio delectare, salubri et propinquo loco; sed homo demens, ut isti putant, cum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit iactari quam in illa tranquillitate atque otio iucundissime vivere. omitto innumerabilis viros, quorum singuli p. 77.] saluti huic civitati | fuerunt, et quia sunt *haud* procul ab aetatis huius memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum aliquem praetermissum queratur: unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura tantumque amorem ad

communem salutem defendendam datum, ut ea vis om-
nia blandimenta voluptatis otiique vicerit.

Nec vero habere virtutem satis est quasi artem ali- 2
quam, nisi | utare: etsi ars quidem, cum ea non [p. 78. 2
utare, scientia tamen ipsa teneri potest; virtus in usu
sui tota posita est, usus autem eius est maximus civitatis
gubernatio et earum ipsarum rerum, quas isti in angulis
personant, reapse, non oratione perfectio. nihil enim
dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque
dicatur, quod *non* ab iis partum confirmatumque sit, a
quibus civitatibus iura discripta sunt. unde | enim [p. 123.
pietas aut a quibus religio? unde ius aut gentium aut
hoc ipsum civile quod dicitur? unde iustitia, fides,
aequitas? unde pudor, continentia, fuga turpi*tu*dinis, ad-
petentia laudis et honestatis? unde in laboribus et peri-
culis fortitudo? nempe ab iis, qui haec disciplinis infor-
mata alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia
legibus. quin etiam Xenocraten ferunt, nobilem in 3
primis philosophum, cum quae|reretur ex eo, quid [p. 124.
adsequerentur eius discipuli, respondisse, ut id sua sponte
facerent, quod cogerentur facere legibus. ergo ille civis,
qui id cogit omnis imperio legumque poena, quod vix
paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam iis,
qui illa disputant, ipsis est praeferendus doctoribus:
quae est enim istorum oratio tam exquisita, quae sit
anteponenda bene constitutae civitati publico iure et
moribus? equidem | quem ad modum 'urbis ma- [p. 125.
gnas atque imperiosas,' ut appellat Ennius, viculis et
castellis praeferendas puto, sic eos, qui his urbibus con-
silio atque auctoritate praesunt, iis, qui omnis negotii
publici expertes sunt, longe duco sapientia ipsa esse
anteponendos. et quoniam maxime rapimur ad opes
augendas generis humani studemusque nostris consiliis
et laboribus tutiorem et opulentiorem vitam hominum
reddere et ad hanc | voluntatem ipsius naturae [p. 126.
stimulis incitamur, teneamus eum cursum, qui semper
fuit optimi cuiusque, neque ea signa audiamus, quae
receptui canunt, ut eos etiam revocent, qui iam proces-
serint.

His rationibus tam certis tamque inlustribus oppo- 3 4

nuntur ab iis, qui contra disputant, primum labores, qui
sint re publica defendenda sustinendi: leve sane inpedi-
p. 91.] mentum vigilanti et industrio, neque solum | in
tantis rebus, sed etiam in mediocribus vel studiis vel
officiis vel vero etiam negotiis contemnendum. adiun-
guntur pericula vitae turpisque ab his formido mortis
fortibus viris opponitur, quibus magis id miserum videri
solet, natura se consumi et senectute, quam sibi dari
tempus, ut possint eam vitam, quae tamen esset red-
denda naturae, pro patria potissimum reddere. illo vero
p. 92.] se loco copiosos et disertos | putant, cum cala-
mitates clarissimorum virorum iniuriasque iis ab ingratis
5 inpositas civibus conligunt. hinc enim illa et apud
Graecos exempla, Miltiadem victorem domitoremque
Persarum nondum sanatis volneribus iis, quae corpore
adverso in clarissima victoria accepisset, vitam ex ho-
stium telis servatam in civium vinclis profudisse, et
Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque
p. 73.] proterri|tum non in Graeciae portus per se ser-
vatos, sed in barbariae sinus confugisse, quam adflixe-
rat; nec vero levitatis Atheniensium crudelitatisque in
amplissimos civis exempla deficiunt, quae nata et fre-
quentata apud illos etiam in gravissumam civitatem
6 nostram dicunt redundasse: nam vel exsilium Camilli
vel offensio commemoratur Ahalae, vel invidia Nasicae
p. 74.] vel expulsio Laenatis vel Opimii | damnatio vel
fuga Metelli vel acerbissima C. Marii clades, principum
caedes, vel eorum multorum pestes, quae paulo post
secutae sunt. nec vero iam meo nomine abstinent, et,
credo, quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita
atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis
queruntur et amantius. sed haud facile dixerim cur,
cum ipsi discendi aut visendi causa maria tramit-
tant * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

4 7 p. 259.] * * * | salvam esse consulatu abiens in con-
tione, populo Romano idem iurante, iurassem, facile in-
iuriarum omnium conpensarem curam et molestiam.
quamquam nostri casus plus honoris habuerunt quam
laboris, neque tantum molestiae quantum gloriae, maio-

remque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus quam
ex laetitia inproborum dolorem. sed si aliter, ut dixi,
accidisset, qui possem queri? | cum mihi nihil [p. 260.
inproviso nec gravius quam exspectavissem pro tantis
meis factis evenisset. is enim fueram, cui cum liceret
aut maiores ex otio fructus capere quam ceteris propter
variam suavitatem studiorum, in quibus a pueritia vixe-
ram, aut si quid accideret acerbius universis, non prae-
cipuam, sed parem cum ceteris fortunae condicionem
subire, non dubitaverim me gravissimis tempestati-
bus | ac paene fulminibus ipsis obvium ferre conser- [p. 49.
vandorum civium causa meisque propriis periculis parere
commune reliquis otium. neque enim hac nos patria 8
lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta ex-
spectaret a nobis ac tantum modo nostris ipsa commodis
serviens tutum perfugium otio nostro suppeditaret et
tranquillum ad quietem locum, sed ut plurimas et maxi-
mas nostri ani|mi, ingenii, consilii partis ipsa sibi [p. 50.
ad utilitatem suam pigneraretur tantumque nobis in no-
strum privatum usum, quantum ipsi superesse posset,
remitteret.

Iam illa perfugia, quae sumunt sibi ad excusationem, 5 9
quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt audienda,
cum ita dicunt, accedere ad rem publicam plerumque
homines nulla re bona dignos, cum quibus comparari
sordidum, confligere | autem, multitudine prae- [p. 89.
sertim incitata, miserum et periculosum sit; quam ob
rem neque sapientis esse accipere habenas, cum insanos
atque indomitos impetus volgi cohibere non possit, ne-
que liberi cum inpuris atque inmanibus adversariis de-
certantem vel contumeliarum verbera subire vel exce-
ptare sapienti non ferendas iniurias: proinde quasi bonis
et fortibus et magno animo praeditis | ulla sit [p. 90.
ad rem publicam adeundi causa iustior quam ne pareant
inprobis neve ab isdem lacerari rem publicam patiantur,
cum ipsi auxilium ferre, si cupiant, non queant.

Illa autem exceptio cui probari tandem potest, quod 6 10
negant sapientem suscepturum ullam rei publicae par-
tem, extra quam si eum tempus et necessitas coëgerit?
quasi vero maior cuiquam necessitas accidere possit, quam

p. 83.] accidit nobis, in qua quid facere potuissem, | nisi
tum consul fuissem? consul autem esse qui potui,
nisi eum vitae cursum tenuissem a pueritia, per quem
equestri loco natus pervenirem ad honorem amplissi-
mum? non igitur potestas est ex tempore aut cum velis
opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis,
11 nisi eo loco sis, ut tibi id facere liceat. maximeque hoc
in hominum doctorum oratione mihi mirum videri solet,
p. 84.] quod qui tranquillo | mari gubernare se negent
posse, quod nec didicerint nec umquam scire curaverint,
idem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis
maximis fluctibus. isti enim palam dicere atque in eo
multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum
publicarum aut constituendarum aut tuendarum nihil nec
didicisse umquam nec docere, earumque rerum scientiam
p. 85.] non doctis hominibus | ac sapientibus, sed in illo
genere exercitatis concedendam putant. qua re qui con-
venit polliceri operam suam rei publicae tum denique,
si necessitate cogantur? cum, quod est multo proclivius,
nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant.
equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descen-
dere ad rationes civitatis non solere, sin autem tempori-
p. 86.] bus cogeretur, | tum id munus denique non re-
cusare, tamen arbitrarer hanc rerum civilium minime
neglegendam scientiam sapienti, propterea quod omnia
essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti
necesse esset.

7
12 Haec pluribus a me verbis dicta sunt ob eam cau-
sam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de re
publica disputatio, quae ne frustra haberetur, dubitatio-
p. 79.] nem ad rem publicam adeun|di in primis debui
tollere. ac tamen si qui sunt qui philosophorum aucto-
ritate moveantur, dent operam parumper atque audiant
eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos ho-
mines et gloria: quos ego existimo, etiam si qui ipsi
rem publicam non gesserint, tamen, quoniam de re
publica multa quaesierint et scripserint, functos esse ali-
quo rei publicae munere; eos vero septem, quos Graeci
p. 80.] sapientis nomi|naverunt, omnis paene video in
media re publica esse versatos. neque enim est ulla

res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat
humana, quam civitates aut condere novas aut conservare
iam conditas.

Quibus de rebus, quoniam nobis contigit ut idem et 8
in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum 13
consecuti et in explicandis rationibus rerum civilium
quandam facultatem non mo|do usu, sed etiam [p. 55.
studio discendi et docendi essemus * * auctores, cum
superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quo-
rum res gestae nullae invenirentur, alii in gerendo pro-
babiles, in disserendo rudes. nec vero nostra quaedam
est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius
aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civita-
tis virorum disputatio repetenda memoria | est, [p. 56.
quae mihi tibique quondam adulescentulo est a P. Ruti-
lio Rufo, Zmyrnae cum simul essemus conpluris dies,
exposita, in qua nihil fere, quod magno opere ad ratio-
nes omnium rerum pertineret, *est* praetermissum. nam 9
cum P. Africanus hic, Pauli filius, feriis Latinis Tudi- 14
tano et Aquilio cos. constituisset in hortis esse, familia-
rissimique eius ad eum frequenter per eos dies ventita-
turos se esse dixissent, | Latinis ipsis mane ad [p. 273.
eum primus sororis filius venit Q. Tubero: quem cum
comiter Scipio appellavisset libenterque vidisset, 'quid
tu' inquit 'tam mane, Tubero? dabant enim hae feriae
tibi opportunam sane facultatem ad explicandas tuas
litteras.' tum ille: 'mihi vero omne tempus est ad meos
libros vacuum; numquam enim sunt illi occupati; te
autem permagnum est nancisci otiosum hoc praesertim
mo|tu rei publicae.' tum Scipio: 'atqui nanctus [p. 274.
es, sed me hercule otiosiorem opera quam animo.' et
ille: 'tu vero animum quoque relaxes oportet; sumus
enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri
potest, abuti tecum hoc otio.' 'libente me vero, ut ali-
quid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.'

Tum ille: 'visne igitur, quoniam et me quodam modo 10
invitas et tui spem das, hoc primum, Africane, | vi- [p. 97. 15
deamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit de isto
altero sole quod nuntiatum est in senatu? neque enim
pauci neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant,

ut non tam fides non habenda quam ratio quaerenda
sit.' hic Scipio: 'quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus! qui cum cetera tum haec caelestia
vel studiosissime solet quaerere. sed ego, Tubero —
p. 98.] nam tecum | aperte quod sentio loquar —, non
nimis adsentior in omni isto genere nostro illi familiari,
qui, quae vix coniectura qualia sint possumus suspicari,
sic adfirmat, ut oculis ea cernere videatur aut tractare
plane manu. quo etiam sapientiorem Socratem soleo
iudicare, qui omnem eius modi curam deposuerit eaque,
quae de natura quaererentur, aut maiora, quam homi-
p. 33.] num ratio consequi posset, aut nihil om|nino ad
16 vitam hominum attinere dixerit.' dein Tubero: 'nescio,
Africane, cur ita memoriae proditum sit, Socratem
omnem istam disputationem reiecisse et tantum de vita
et de moribus solitum esse quaerere: quem enim auctorem de illo locupletiorem Platone laudare possumus?
cuius in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam
cum de moribus, de virtutibus, denique de re publica
p. 34.] disputet, nume|ros tamen et geometriam et harmoniam studeat Pythagorae more coniungere.' tum
Scipio: 'sunt ista, ut dicis, sed audisse te credo, Tubero, Platonem Socrate mortuo primum in Aegyptum
discendi causa, post in Italiam et in Siciliam contendisse,
ut Pythagorae inventa perdisceret, eumque et cum Archyta Tarentino et cum Timaeo Locro multum fuisse et
Philoleo commentarios esse nanctum; cumque eo tem-
p. 263.] po|re in his locis Pythagorae nomen vigeret,
illum se et hominibus Pythagoreis et studiis illis dedisse.
itaque cum Socratem unice dilexisset eique omnia tribuere voluisset, leporem Socraticum subtilitatemque sermonis cum obscuritate Pythagorae et cum illa plurimarum artium gravitate contexuit.'

11 17 Haec Scipio cum dixisset, L. Furium repente venien-
p. 264.] tem aspexit eumque, ut salutavit, amicissime | adprehendit et in lecto suo conlocavit. et cum simul P.
Rutilius venisset, qui est nobis huius sermonis auctor,
eum quoque ut salutavit, propter Tuberonem iussit adsidere. tum Furius: 'quid vos agitis? num sermonem
vestrum aliquem diremit noster interventus?' 'minime

vero;' Africanus 'soles enim tu haec studiose investigare, quae sunt in hoc genere, de quo instituerat paulo ante Tubero quae|rere. Rutilius quidem noster [p. 209. etiam sub ipsis Numantiae moenibus solebat mecum interdum eius modi aliquid conquirere.' 'quae res tandem inciderat?' inquit Philus. tum ille: 'de solibus istis duobus, de quo studeo, Phile, ex te audire quid sentias.'

Dixerat hoc ille, cum puer nuntiavit venire ad eum 12 18
Laelium domoque iam exisse. tum Scipio calceis et vestimentis sumptis e cubiculo est egressus, et cum paululum inambu|lavisset in porticu, Laelium ad- [p. 210. venientem salutavit, et eos, qui una venerant, Spurium Mummium, quem in primis diligebat, et C. Fannium et Quintum Scaevolam, generos Laelii, doctos adulescentis, iam aetate quaestorios: quos cum omnis salutavisset, convertit se in porticu et coniecit in medium Laelium; fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut militiae propter eximiam belli gloriam | Afri- [p. 197. canum ut deum coleret Laelius, domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio. dein cum essent perpauca inter se uno aut altero spatio conlocuti Scipionique eorum adventus periucundus et pergratus fuisset, placitum est ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni, considerent: quod cum facere vellent, intervenit vir prudens omnibus|que illis et iucundus et carus, M'. Ma- [p. 198. nilius, qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus adsedit proximus Laelio.

Tum Philus 'non mihi videtur,' inquit 'quod hi vene- 13 19
runt, alius nobis sermo esse quaerendus, sed agendum accuratius et dicendum dignum aliquid horum auribus.' hic Laelius: 'quid tandem agebatis aut cui sermoni nos intervenimus?' 'quaesierat ex me Scipio, | quid- [p. 269. nam sentirem de hoc, quod duo soles visos esse constaret.' 'ain vero, Phile, iam explorata nobis sunt ea, quae ad domos nostras quaeque ad rem publicam pertinent? si quidem quid agatur in caelo quaerimus.' et ille: 'an tu ad domos nostras non censes pertinere scire quid agatur et quid fiat domi? quae non ea est, quam parietes

nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium
p. 270.] quamque patriam di | nobis communem secum
dederunt, cum praesertim, si haec ignoremus, multa
nobis et magna ignoranda sint. ac me quidem, ut her-
cule etiam te ipsum, Laeli, omnisque avidos sapientiae
20 cognitio ipsa rerum consideratioque delectat.' tum Lae-
lius: 'non inpedio, praesertim quoniam feriati sumus,
sed possumus audire aliquid an serius venimus?' 'nihil
p. 43.] est adhuc disputatum, et, | quoniam est integrum,
libenter tibi, Laeli, ut de eo disseras equidem conces-
sero.' 'immo vero te audiamus, nisi forte Manilius inter-
dictum aliquod inter duos soles putat esse conponendum,
ut ita caelum possideant, ut uterque possederit.' tum
Manilius: 'pergisne eam, Laeli, artem inludere, in qua
primum excellis ipse, deinde sine qua scire nemo potest
p. 44.] quid sit suum, quid alienum? | sed ista mox:
nunc audiamus Philum, quem video maioribus iam de
rebus quam me aut quam P. Mucium consuli.'

14 21 Tum Philus: 'nihil novi vobis adferam neque quod
a me sit cogitatum aut inventum; nam memoria teneo
C. Sulpicium Gallum, doctissimum, ut scitis, hominem,
cum idem hoc visum diceretur et esset casu apud M.
Marcellum, qui cum eo consul fuerat, sphaeram, quam
p. 103.] M. Marcelli avus captis | Syracusis ex urbe lo-
cupletissima atque ornatissima sustulisset, cum aliud
nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset, ius-
sisse proferri: cuius ego sphaerae cum persaepe propter
Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam non
sum tanto opere admiratus; erat enim illa venustior et
nobilior in volgus, quam ab eodem Archimede factam
22 posuerat in templo Virtutis Marcellus idem. sed postea
p. 104.] quam | coepit rationem huius operis scientis-
sime Gallus exponere, plus in illo Siculo ingenii quam
videretur natura humana ferre potuisse iudicavi fuisse:
dicebat enim Gallus sphaerae illius alterius solidae at-
que plenae vetus esse inventum et eam a Thalete Mi-
lesio primum esse tornatam, post autem ab Eudoxo
Cnidio, discipulo, ut ferebat, Platonis, eandem illam
p. 65.] astris stellisque, quae caelo inhaererent, es|se
descriptam, cuius omnem ornatum et descriptionem,

sumptam ab Eudoxo, multis annis post non astrologiae
scientia, sed poëtica quadam facultate versibus Aratum
extulisse. hoc autem sphaerae genus, in quo solis et
lunae motus inessent et earum quinque stellarum, quae
errantes et quasi vagae nominarentur, in illa sphaera
solida non potuisse finiri, atque in eo admirandum esse
inventum | Archimedi, quod excogitasset, quem [p. 66.
ad modum in dissimillimis motibus inaequabilis et varios
cursus servaret una conversio. hanc sphaeram Gallus
cum moveret, fiebat ut soli luna totidem conversionibus
in aere illo, quot diebus in ipso caelo, succederet, ex
quo et in [caelo] sphaera solis fieret eadem illa defectio,
et incideret luna tum in eam metam, quae esset umbra
terrae, cum sol e regione * * *

[*Octo paginae hic a Maio desiderantur.*]

* * * | fuit, quod et ipse hominem diligebam [p. 59. 15 23
et in primis patri meo Paulo probatum et carum fuisse
cognoveram. memini me admodum adulescentulo, cum
pater in Macedonia consul esset et essemus in castris,
perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod
serena nocte subito candens et plena luna defecisset. tum
ille, cum legatus noster esset anno fere ante, | quam [p. 60.
consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam
in castris docere nullum esse prodigium, idque et tum
factum esse et certis temporibus esse semper futu-
rum, cum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine
non posset attingere.' 'ain tandem?' inquit Tubero 'do-
cere hoc poterat ille homines paene agrestis et apud in-
peritos audebat haec dicere?' 'ille vero et magna qui-
dem cum * * *

[*Hic Maio minimum duae paginae videntur deesse.*] 24
*neque in*|solens ostentatio neque oratio abhorrens [p. 71.
a persona hominis gravissimi; rem enim magnam adse-
cutus *est,* quod hominibus perturbatis inanem religionem
timoremque deiecerat. atque eius modi quiddam etiam 16 25
bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedaemonii
summa inter se contentione gesserunt, Pericles ille, et
auctoritate et eloquentia et consilio princeps civitatis
suae, cum obscurato | sole tenebrae factae essent [p. 72.
repente Atheniensiumque animos summus timor occupa-

visset, docuisse civis suos dicitur, id quod ipse ab Anaxagora, cuius auditor fuerat, acceperat, certo illud tempore fieri et necessario, cum tota se luna sub orbem solis subiecisset: itaque etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse nisi intermenstruo tempore. p. 279.] quod cum disputando ratio|nibusque docuisset, populum liberavit metu; erat enim tum haec nova et ignota ratio, solem lunae oppositu solere deficere, quod Thaletem Milesium primum vidisse dicunt. id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit, anno trecentesimo quinquagesimo fere post Romam conditam

Nonis Iunis soli luna obstitit et nox.

p. 280.] atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, | ut ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint usque ad illam, quae Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo; quibus quidem Romulum tenebris etiam si natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustulisse.'

17 26 Tum Tubero: 'videsne, Africane, quod paulo ante secus tibi videbatur, doc * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

p. 121.] * * * | lis, quae videant ceteri. quid porro aut praeclarum putet in rebus humanis, qui haec deorum regna perspexerit, aut diuturnum, qui cognoverit quid sit aeternum, aut gloriosum, qui viderit quam parva sit terra, primum universa, deinde ea pars eius, quam homines incolant, quamque nos in exigua eius parte adfixi, plurimis ignotissimi gentibus, speremus tamen nostrum
27 p. 122.] nomen volitare et vagari | latissime. agros vero et aedificia et pecudes et inmensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, incertus dominatus, saepe etiam deterrimorum hominum inmensa possessio, quam est hic fortunatus putandus! cui soli vere liceat omnia non Quiritium, sed p. 139.] sapientium iure pro suis vindica|re, nec civili nexo, sed communi lege naturae, quae vetat ullam rem

esse cuiusquam nisi eius, qui tractare et uti sciat; qui
imperia consulatusque nostros in necessariis, non in ex-
petendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non
praemiorum aut gloriae causa adpetendos putet; qui
denique, ut Africanum avum meum scribit Cato solitum
esse dicere, possit idem de se praedicare, numquam
| se plus agere quam nihil cum ageret, num- [p. 140.
quam minus solum esse quam cum solus esset. quis 28
enim putare vere potest plus egisse Dionysium tum, cum
omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam
eius civem Archimedem, cum istam sphaeram, nihil cum
agere videretur, [de qua modo dicebatur,] effecerit? quis
autem non ma|gis solos esse, qui in foro turba- [p. 141.
que quicum conloqui libeat non habeant, quam qui nullo
arbitro vel secum ipsi loquantur vel quasi doctissimorum
hominum in concilio adsint, cum eorum inventis scriptis-
que se oblectent? quis vero divitiorem quemquam putet
quam eum, cui nihil desit, quod quidem natura deside-
ret, aut potentiorem quam illum, qui omnia quae ex-
pe|tat consequatur, aut beatiorem quam qui sit [p. 142.
omni perturbatione animi liberatus, aut firmiore fortuna
quam qui ea possideat, quae secum, ut aiunt, vel e nau-
fragio possit ecferre? quod autem imperium, qui magi-
stratus, quod regnum potest esse praestantius quam
despicientem omnia humana et inferiora sapientia du-
centem nihil umquam nisi sempiternum et divinum animo
| volutare? cui persuasum sit appellari ceteros [p. 127.
homines, esse solos eos, qui essent politi propriis huma-
nitatis artibus? ut mihi Platonis illud, seu quis dixit 29
alius, perelegans esse videatur, quem cum ex alto igno-
tas ad terras tempestas et in desertum litus detulisset,
timentibus ceteris propter ignorationem locorum, ani-
madvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam
esse descriptas, | quas ut vidisset, exclamavisse [p. 128.
ut bono essent animo; videre enim se hominum vestigia:
quae videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat,
sed ex doctrinae indiciis interpretabatur. quam ob rem,
Tubero, semper mihi et doctrina et eruditi homines et
tua ista studia placuerunt.'

Tum Laelius: 'non audeo quidem' inquit 'ad ista, 18 30

Scipio, dicere, neque tam te aut Philum aut Manilium * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

p. 285.] * * * | in ipsius paterno genere fuit noster ille amicus, dignus huic ad imitandum,

[egregie cordatus homo, catus Aelius Sextus,]

qui 'egregie cordatus' et 'catus' fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat, quae numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quae eos, qui quaesissent, et cura et negotio solverent, cuique contra Galli studia p. 286.] disputanti in ore semper erant illa | de Iphigenia Achillis:

astrologorum signa in caelo quaesit, observat, Iovis
cum capra aut nepa aut exoritur nomen aliquod beluae.
quod est ante pedes nemo spectat, caeli scrutantur plagas.

atqui idem — multum enim illum audiebam et libenter — Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinae esse dicebat: magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui p. 181.] se ait philosophari | velle, sed paucis; nam omnino haud placere. quod si studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et fusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. istae quidem artes, si modo aliquid valent, *id valent*, ut paulum acuant et tamquam inritent ingenia puerorum, quo facilius possint maiora discere.'

19
31 p. 182.] Tum Tubero: 'non dissentio a te, Laeli, sed quaero quae tu esse maiora intellegas.' 'dicam me hercule et contemnar a te fortasse, cum tu ista caelestia de Scipione quaesieris, ego autem haec, quae videntur ante oculos esse, magis putem quaerenda. quid enim mihi L. Pauli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit quo modo duo soles visi sint, non quaerit cur in una re publica duo senatus et duo paene iam populi sint? nam, ut 213.] vi|detis, mors Tiberii Gracchi et iam ante tota

illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas par-
tis, obtrectatores autem et invidi Scipionis, initiis factis
a P. Crasso et Appio Claudio, tenent nihilo minus illis
mortuis senatus alteram partem dissidentem a vobis
auctore Metello et P. Mucio, neque hunc, qui unus po-
test, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus vio-
latis, triumvi|ris seditiosissimis aliquid cotidie [p. 214.
novi molientibus, bonis viris [locupletibus] perturbatis,
his tam periculosis rebus subvenire patiuntur. quam ob 32
rem, si me audietis, adulescentes, solem alterum ne me-
tueritis: aut enim nullus esse potest, aut sit sane, ut
visus est, modo ne sit molestus; aut scire istarum rerum
nihil aut, etiam si maxime sciemus, nec meliores ob eam
scientiam nec beatiores esse possumus: sena|tum [p. 215.
vero et populum ut unum habeamus et fieri potest et
permolestum est, nisi fit, et secus esse scimus et vide-
mus, si id effectum sit, et melius nos esse victuros et
beatius.'

Tum Mucius: 'quid esse igitur censes, Laeli, discen- 20
dum nobis, ut istud efficere possimus ipsum, quod po- 33
stulas?' 'eas artis, quae efficiant ut usui civitati simus;
id enim esse praeclarissimum sapientiae munus maxi-
mumque virtutis | vel documentum vel officium [p. 216.
puto. quam ob rem, ut hae feriae nobis ad utilissimos
rei publicae sermones potissimum conferantur, Scipio-
nem rogemus ut explicet, quem existimet esse optimum
statum civitatis. deinde alia quaeramus, quibus cognitis
spero nos ad haec ipsa via perventuros earumque rerum
rationem, quae nunc instant, explicaturos.' cum id et 21
Philus et Manilius et Mummius admodum adprobavis- 34
*sent* * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

*Sane dixerunt auctores 'simulat' per 'u' hoc est ὁμοιάζει, ut Cicero de re publica:* nullum est exemplum cui malimus adsimulare rem publicam. (Diomedes p. 365 *ed. Keil.*)

*M. Tullius de re publica lib. I:* quare, si placet, deduc orationem tuam de caelo ad haec citeriora. (Nonius v. *cituma* p. 85 et v. *deductum* p. 289.)

* * * | non solum ob eam causam fieri volui, [p. 293.

quod erat aequum de re publica potissimum principem rei publicae dicere, sed etiam quod memineram persaepe te cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus Graecis vel peritissimis rerum civilium, multaque conligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem maiores nostri nobis reliquissent. qua p. 294.] in disputatione quoniam tu | paratior es, feceris, ut etiam pro his dicam, si de re publica quid sentias explicaris, nobis gratum omnibus.'

22 Tum ille: 'non possum equidem dicere me ulla in
35 cogitatione acrius aut diligentius solere versari quam in ista ipsa, quae mihi, Laeli, a te proponitur: etenim cum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam nisi quo sit p. 221.] in illo gene|re melior, ego, cum mihi sit unum opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, procuratio atque administratio rei publicae, non me inertiorem esse confitear quam opificem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi in minimis, operae consumpse-
36 rim? sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique p. 222.] homines reliquerunt, neque | ea, quae mihi videntur, anteferre illis audeo. quam ob rem peto a vobis ut me sic audiatis, neque ut omnino expertem Graecarum rerum neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem, sed ut unum e togatis patris diligentia non inliberaliter institutum studioque discendi a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum quam litteris.'

23 p. 223.] Hic Philus: 'non | hercule,' inquit 'Scipio, du-
37 bito quin tibi ingenio praestiterit nemo, usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnis viceris; quibus autem studiis semper fueris tenemus. quam ob rem si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio; spero enim multo uberiora fore, quae a te dicentur, quam illa, p. 224.] quae a Graecis hominibus scripta sunt omnia.' tum ille: 'permagnam tu quidem exspectationem, quod onus est ei, qui magnis de rebus dicturus est, gravissimum, inponis orationi meae.' et Philus: 'quamvis sit

magna, tamen eam vinces, ut soles; neque enim est periculum ne te de re publica disserentem deficiat oratio.'

Hic Scipio: 'faciam quod voltis, ut potero, et iam 24 38
ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus in rebus disserendis utendum esse, si erro|rem [p. 195. velis tollere, ut eius rei, de qua quaeritur, si nomen quod sit conveniat, explicetur quid declaretur eo nomine: quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem; numquam enim quale sit illud, de quo disputabitur, intellegi poterit, nisi quid sit fuerit intellectum prius. qua re, quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, quod quaerimus.' |cum adprobavisset Laelius, 'nec vero' inquit [p. 196. Africanus 'ita disseram de re tam inlustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordiar, verbisque quid sit et quot modis quidque dicatur definiam saepius; apud prudentis enim homines et in maxima re publica sum|ma cum gloria belli domique versa- [p. 61. tos cum loquar, non committam ut sit inlustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea: nec enim hoc suscepi, ut tamquam magister persequerer omnia, neque hoc polliceor me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit.' tum Laelius: 'ego vero istud ipsum genus orationis, quod polliceris, exspecto.'

'Est igitur' inquit Africanus 'res publica | res [p. 62. 25 39
populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus. eius autem prima causa coëundi est non tam inbecillitas quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio; non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum adfluen*tia* * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

[*Quid est res publica nisi res populi? res ergo commu-* 40
*nis, res utique civitatis. quid est autem civitas nisi multitudo hominum in quoddam vinculum redacta concordiae? apud eos* (*auctores Romanos*) *enim ita legitur:* brevi mul-

titudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. (Augustini *epist.* 138, 10.)]

[*Urbis condendae originem atque causam non unam intulerunt, sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per silvas et campos erraticam degerent vitam nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. tum eos, qui aut laniati effugerant aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse, praesidium implorasse et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia temptasse ac singulis quibusque rebus nomina imprimendo paulatim loquendi perfecisse rationem. cum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam, oppida etiam coepisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed obiectis aggeribus arcerent. — — haec aliis delira visa sunt, ut fuerunt, dixeruntque non ferarum laniatus causam fuisse coëundi, sed ipsam potius humanitatem, itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis adpetens esset.* (Lactantius *Instit. div.* VI, 10.)]

26 41 p. 211.] * * * *quae*|dam quasi semina, neque reliquarum virtutum nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institutio. hi coetus igitur hac, de qua exposui, causa instituti sedem primum certo loco domiciliorum causa constituerunt, quam cum locis manuque saepsissent, eius modi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt, delubris distinctam spatiisque communibus. omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis, p. 212.] qualem | exposui, omnis civitas, quae est constitutio populi, omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. id autem consilium primum semper ad eam causam refe-
42 rendum est, quae causa genuit civitatem; deinde aut uni tribuendum est aut delectis quibusdam aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. cum penes unum p. 95.] est omnium summa rerum, regem illum | unum vocamus et regnum eius rei publicae statum; cum autem

est penes delectos, tum illa civitas optimatium arbitrio
regi dicitur; illa autem est civitas popularis — sic enim
appellant —, in qua in populo sunt omnia. atque horum
trium generum quodvis, si teneat illud vinclum, quod
primum homines inter se rei publicae societate devinxit,
non perfectum illud quidem neque mea sententia opti-
mum, sed tolerabile | tamen et aliud *ut* alio possit [p. 96.
esse praestantius. nam vel rex aequus ac sapiens, vel
delecti ac principes cives, vel ipse populus, quamquam
id est minime probandum, tamen nullis interiectis ini-
quitatibus aut cupiditatibus posse videtur aliquo esse
non incerto statu. sed et in regnis nimis expertes sunt 27 43
ceteri communis iuris et consilii, et in optimatium domi-
natu vix particeps libertatis potest esse | multi- [p. 105.
tudo, cum omni consilio communi ac potestate careat,
et cum omnia per populum geruntur, quamvis iustum
atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua,
cum habet nullos gradus dignitatis: itaque si Cyrus ille
Perses iustissimus fuit sapientissimusque rex, tamen mihi
populi res — ea enim est, ut dixi antea, publica — non
maxime expetenda fuisse illa videtur, cum regeretur
unius nutu; ac | modo si Massilienses, nostri [p. 106.
clientes, per delectos et principes civis summa iustitia
reguntur, inest tamen in ea condicione populi similitudo
quaedam servitutis; si Athenienses quibusdam tempori-
bus sublato Areopago nihil nisi populi scitis ac decretis
agebant, quoniam distinctos dignitatis gradus non habe-
bat, non tenebat ornatum suum civitas. atque hoc 28 44
loquor de tribus his generibus rerum publicarum non
turbatis atque permix|tis, sed suum statum tenen- [p. 225.
tibus. quae genera primum sunt in iis singula vitiis,
quae ante dixi, deinde habent perniciosa alia vitia; nul-
lum est enim genus illarum rerum publicarum, quod
non habeat iter ad finitimum quoddam malum praeceps
ac lubricum. nam illi regi, ut eum potissimum nomi-
nem, tolerabili aut, si voltis, etiam amabili, Cyro, subest
ad inmutandi animi licentiam crudelissimus il|le [p. 226.
Phalaris, cuius in similitudinem dominatus unius pro-
clivi cursu et facile delabitur; illi autem Massiliensium
paucorum et principum administrationi civitatis finitimus

est qui fuit quodam tempore apud Atheniensis triginta *virorum* consensus et factio. iam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi, ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

29 45 p. 75.] * * * | deterrimus et ex hac vel optimatium vel factiosa tyrannica illa vel regia vel etiam persaepe popularis, itemque ex ea genus aliquod ecflorescere ex illis, quae ante dixi, solet, mirique sunt orbes et quasi circumitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum; quos cum cognosse sapientis est, tum vero prospicere inpendentis in gubernanda re publica, moderantem p. 76.] cursum atque in | sua potestate retinentem, magni cuiusdam civis et divini paene est viri. itaque quartum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.'

30 46 Hic Laelius: 'scio tibi ita placere, Africane; saepe enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerum publicarum velim scire quod optimum iudices. nam vel profuerit aliquid ad cog * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

31 47 p. 51.] * * * | et talis est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut voluntas, qui illam regit. itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet; qua quidem certe nihil potest esse dulcius et quae, si aequa non est, ne libertas quidem est. qui autem aequa potest esse, omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus, sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt p. 52.] li|beri omnes? ferunt enim suffragia, mandant imperia, magistratus, ambiuntur, rogantur, sed ea dant [magis], quae, etiam si nolint, danda sint, et quae ipsi non habent, unde alii petunt; sunt enim expertes imperii, consilii publici, iudicii delectorum iudicum, quae familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderantur. in libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium qui * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

32 48 p. 175.] * * * *po*|pulo aliquis unus pluresve divitiores

opulentioresque exstitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata esse commemorant, cedentibus ignavis et inbecillis et adrogantiae divitum succumbentibus. si vero ius suum populi teneant, negant quicquam esse praestantius, liberius, beatius, quippe qui domini sint legum, iudiciorum, belli, pacis, foederum, capitis unius cuiusque, pecuniae: hanc unam | rite rem publi- [p. 176. cam, id est rem populi, appellari putant. itaque et a regum et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis reges requiri aut
potestatem atque opes optimatium. et vero negant 49
oportere indomiti populi vitio genus hoc totum liberi populi repudiari: concordi populo et omnia referente ad incolumitatem et ad libertatem suam nihil | esse [p. 169. inmutabilius, nihil firmius; facillimam autem in ea re publica esse concordiam, in qua idem conducat omnibus: ex utilitatis varietatibus, cum aliis aliud expediat, nasci discordias. itaque cum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum; multo iam id in regnis minus, quorum, ut ait Ennius, 'nulla [regni] sancta societas nec fides est.' qua re cum lex sit civilis societatis vincu|lum, ius autem legis aequale, quo [p. 170. iure societas civium teneri potest, cum par non sit condicio civium? si enim pecunias aequari non placet, si ingenia omnium paria esse non possunt, iura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. quid est enim civitas nisi iuris societas? * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

| Ceteras vero res publicas ne appellandas [p. 53. 33 50
quidem putant iis nominibus, quibus illae sese appellari velint. cur enim regem appellem, Iovis optimi nomine, hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus quam [rex] inportunus potest, ut hoc populorum intersit, utrum comi domino an aspero serviant; quin serviant | quidem fieri non [p. 54. potest. quo autem modo adsequi poterat Lacedaemo illa tum, cum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur iustisque regibus, cum esset habendus rex quicumque genere regio natus esset? nam optimatis

quidem quis ferat, qui non populi concessu, sed suis co-
mitiis hoc sibi nomen adrogaverunt? qui enim iudicatur
iste optimus? doctrina, artibus, studiis * *

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

34 51 p. 179.] * * * | si fortuito id faciet, tam cito evertetur
quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula
accesserit. quod si liber populus deliget quibus se com-
mittat, deligetque, si modo salvus esse volt, optimum
quemque, certe in optimorum consiliis posita est civita-
tium salus, praesertim cum hoc natura tulerit, non solum
ut summi virtute et animo praeesse inbecillioribus, sed
p. 180.] ut hi etiam parere summis velint. verum hunc op|ti-
mum statum pravis hominum opinionibus eversum esse
dicunt, qui ignoratione virtutis, quae cum in paucis est,
tum a paucis iudicatur et cernitur, opulentos homines et
copiosos et genere nobili natos esse optimos putant: hoc
errore volgi cum rem publicam opes paucorum, non vir-
tutes tenere coeperunt, nomen illi principes optimatium
p. 117.] mordicus tenent, re autem carent. nam divitiae, | no-
men, opes vacuae consilio et vivendi atque aliis impe-
randi modo dedecoris plenae sunt et insolentis superbiae,
nec ulla deformior species est civitatis quam illa, in qua
52 opulentissimi optimi putantur. virtute vero gubernante
rem publicam quid potest esse praeclarius? cum is, qui
imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati, cum quas ad res
p. 118.] civis instituit et vocat, eas omnis conplexus est | ipse,
nec leges inponit populo, quibus ipse non pareat, sed
suam vitam ut legem praefert suis civibus: qui si unus
satis omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus;
si universi videre optimum et in eo consentire possent,
nemo delectos principes quaereret. difficultas ineundi
consilii rem a rege ad pluris, error et temeritas populo-
rum a multitudine ad paucos transtulit. sic inter *in*fir-
p. 233.] mitatem uni|us temeritatemque multorum me-
dium optimates possederunt locum, quo nihil potest esse
moderatius: quibus rem publicam tuentibus beatissimos
esse populos necesse est vacuos omni cura et cogitatione
aliis permisso otio suo, quibus id tuendum est neque
committendum ut sua commoda populus neglegi a prin-
53 cipibus putet. nam aequabilitas quidem iuris, quam

amplexantur liberi populi, neque servari potest — ipsi
enim | populi, quamvis soluti ecfrenatique sint, [p. 234.
praecipue multis multa tribuunt et est in ipsis magnus
dilectus hominum et dignitatum — eaque quae appella-
tur aequabilitas iniquissimast: cum enim par habetur
honos summis et infimis, qui sint in omni populo ne-
cesse est, ipsa aequitas iniquissimast; quod in iis civita-
tibus, quae ab optimis reguntur, accidere non potest.
haec fere, Laeli, et quaedam eius|dem generis [p. 235.
ab iis, qui eam formam rei publicae maxime laudant,
disputari solent.'

Tum Laelius: 'quid tu,' inquit 'Scipio, e tribus istis 35 54
quod maxime probas?' 'recte quaeris, quod maxime e
tribus, quoniam eorum nullum ipsum per se separatum
probo anteponoque singulis illud, quod conflatum fuerit
ex omnibus. sed si unum ac simplex *pro*bandum *sit*,
regium *pro*bem ....... pri ........ in ................
.... | hoc loco appellatur, occurrit nomen quasi [p. 236.
patrium regis, ut ex se natis, ita consulentis civibus et
eos con*s*ervantis stu*dio*sius quam *redig*entis ....... tem
.......... is ......... tibus ........... u|os sus-
tentari unius optimi et summi viri diligentia. adsunt 55
optimates, qui se melius hoc idem facere profiteantur
plusque fore dicant in pluribus consilii quam in uno et
ean|dem tamen aequitatem et fidem. ecce autem [p. 131.
maxima voce clamat populus neque se uni neque paucis
velle parere; libertate ne feris quidem quicquam esse
dulcius; hac omnes carere, sive regi sive optimatibus
serviant. ita caritate nos capiunt reges, consilio opti-
mates, libertate populi, ut in comparando difficile ad
eligendum sit quid maxime velis.' 'credo,' inquit 'sed
expediri | quae restant vix poterunt, si hoc in- [p. 132.
cohatum reliqueris.'

'Imitabor ergo Aratum, qui magnis de rebus dicere 36 56
exordiens a Iove incipiendum putat.' 'quo Iove? aut
quid habet illius carminis simile haec oratio?' 'tantum,'
inquit 'ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem
unum omnium deorum et hominum regem esse omnes
docti indoctique consentiunt.' 'quid?' inquit Laelius.
et ille: 'quid censes nisi quod est | ante ocu- [p. 165.

los? sive haec ad utilitatem vitae constituta sunt a principibus rerum publicarum, ut rex putaretur unus esse in caelo, qui nutu, ut ait, totum Olympum converteret idemque et rex et pater haberetur omnium, magna auctoritas est multique testes, si quidem omnis multos appellari placet, ita consensisse gentis, decretis videlicet p. 166.] principum, nihil esse rege melius, quo|niam deos omnis censent unius regi numine: sive haec in errore inperitorum posita esse et fabularum similia didicimus, audiamus communis quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus.' 'quinam' inquit Laelius 'isti sunt?' et ille: 'qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente * * *

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

57 [*Plato monarchiam adserit, unum deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles, auditor eius, unam esse mentem, quae mundo praesideat, confitetur. Antisthenes unum esse dicit naturalem deum, totius summae gubernatorem. longum est recensere, quae de summo deo vel Thales vel Pythagoras et Anaximenes antea vel postmodum Stoici, Cleanthes et Chrysippus et Zenon, vel nostrorum Seneca Stoicos secutus et ipse Tullius praedicaverint, cum hi omnes et quid sit deus definire tentaverint et ab eo solo regi mundum adfirmaverint, nec ulli subiectum esse naturae, cum ab ipso sit omnis natura generata. Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinae vetustate philosophos antecessit quique apud Aegyptios ut deus colitur, maiestatem dei singularis infinitis adserens laudibus dominum et patrem nuncupat* etc. (Lactantius *Epit.* c. 4.)]

37 58 * * * | Sed si vis, Laeli, dabo tibi testis nec [p. 99. nimis antiquos nec ullo modo barbaros.' 'istos' inquit 'volo.' 'videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine regibus sit?' 'vero minus.' 'quid ergo? haec quadringentorum annorum aetas ut urbis et civitatis num valde longa est?' 'ista vero' inquit 'adulta vix.' 'ergo his annis quadringentis Romae rex p. 100.] erat?' 'et superbus quidem.' | 'quid supra?' 'iustissimus, et deinceps retro usque ad Romulum, qui

ab hoc tempore anno sescentesimo rex erat.' 'ergo ne
iste quidem pervetus?' 'minime, ac prope senescente
iam Graecia.' 'cedo num barbarorum Romulus rex fuit?'
'si, ut Graeci dicunt omnis aut Graios esse aut barba-
ros, vereor ne barbarorum rex fuerit; sin id nomen
moribus dandum est, non linguis, non Graecos mi-
nus | barbaros quam Romanos puto.' et Scipio: [p. 153.
'atqui ad hoc, de quo agitur, non quaerimus gentem,
ingenia quaerimus; si enim et prudentes homines et non
veteres reges habere voluerunt, utor neque perantiquis
neque inhumanis ac feris testibus.'

Tum Laelius: 'video te, Scipio, testimoniis satis in- 38 59
structum, sed apud me ut apud bonum iudicem argu-
menta plus quam testes valent.' | tum Scipio: [p. 154.
'utere igitur argumento, Laeli, tute ipse sensus tui.'
'cuius' inquit ille 'sensus?' 'si quando [si forte] tibi
visus es irasci alicui',—'ego vero saepius quam vellem.'
—'quid? tum, cum tu es iratus, permittis illi iracundiae
dominatum animi tui?' 'non, me hercule,' inquit 'sed
imitor Archytam illum Tarentinum, qui cum ad villam
venisset et omnia aliter offendisset ac iusserat, "a te in-
felicem," in|quit vilico "quem necassem iam ver- [p. 265.
beribus, nisi iratus essem."' 'optime,' inquit Scipio. 60
'ergo Archytas iracundiam videlicet dissidentem a ra-
tione seditionem quandam ab animo re*movendam* duce-
bat; adde avaritiam, adde imperii, adde gloriae cupidi-
tatem, adde libidines. et illud vides, in animis hominum
regale si imperium sit, unius fore dominatum, consilii
scilicet — ea est enim animi pars op|tima —, [p. 266.
consilio autem dominante nullum esse libidinibus, nul-
lum irae, nullum temeritati locum.' 'sic' inquit 'est.'
'probas igitur animum ita adfectum?' 'nihil vero' inquit
'magis.' 'ergo non probares, si consilio pulso libidi-
nes, quae sunt innumerabiles, iracundiaeve tenerent
omnia.' 'ego vero nihil isto animo, nihil ita animato
homine | miserius ducerem.' 'sub regno igitur [p. 267.
tibi esse placet omnis animi partis et eas regi consilio?'
'mihi vero sic placet.' 'cur igitur dubitas quid de re
publica sentias? in qua, si in pluris translata res
sit, intellegi iam licet nullum fore quod praesit im-

perium, quod quidem, nisi unum sit, esse nullum
39 potest.'
61 Tum Laelius: 'quid, quaeso, interest inter unum et
p. 268.] pluris, si iustitia est in pluribus?' et Scipio: | 'quo-
niam testibus meis intellexi, Laeli, te non valde moveri,
non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem.'
'me' inquit ille 'quonam modo?' 'quia animum adverti
nuper, cum essemus in Formiano, te familiae valde in-
terdicere ut uni dicto audiens esset.' 'quippe vilico.'
'quid domi? pluresne praesunt negotiis tuis?' 'immo
vero unus' inquit. 'quid? totam domum num quis alter
praeter te regit?' 'minime vero.' 'quin tu igitur
p. 159.] con|cedis idem in re publica, singulorum domi-
natus, si modo iusti sint, esse optimos?' 'adducor, in-
40 62 quit, ut prope modum adsentiar.' et Scipio: 'tum magis
adsentiare, Laeli, si, ut omittam similitudines, uni gu-
bernatori, uni medico, si digni modo sint iis artibus,
rectius esse alteri navem committere, aegrum alteri,
quam multis, ad maiora pervenero.' 'quaenam ista
p. 160.] sunt?' 'quid? tu non vides unius in|portunitate
et superbia Tarquinii nomen huic populo in odium ve-
nisse regium?' 'video vero,' inquit. 'ergo etiam illud
vides, de quo progrediente oratione plura me dicturum
puto, Tarquinio exacto mira quadam exsultasse popu-
lum insolentia libertatis: tum exacti in exsilium inno-
centes, tum bona direpta multorum, tum annui consules,
tum demissi populo fasces, tum provocationes om-
p. 101.] ni|um rerum, tum secessiones plebei, tum pror-
sus ita acta pleraque, ut in populo essent omnia.' 'est,'
63 inquit 'ut dicis.' 'est vero' inquit Scipio 'in pace et
otio; licet enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi
ac saepe etiam in morbo levi. sed ut ille, qui navigat,
cum subito mare coepit horrescere, et ille aeger ingra-
vescente morbo unius opem inplorat, sic noster populus
p. 102.] in pace et domi imperat et ipsis magistratibus | mi-
natur, recusat, appellat, provocat, in bello sic paret ut
regi; valet enim salus plus quam libido. gravioribus
vero bellis etiam sine collega omne imperium nostri
penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen
vim suae potestatis indicat; nam dictator quidem ab eo

appellatur, quia dicitur, sed in nostris libris vides eum, Laeli, magistrum populi appellari.' 'video,' inquit. et Scipio: 'sapienter igitur illi veteres * *'

[*Desiderantur paginae duae.*]

p. 149.] * * * | iusto quidem rege cum est populus or- 41 64
batus, 'pectora diu tenet desiderium,' sicut ait Ennius, post optimi regis obitum;

simul inter
sese sic memorant: o Romule, Romule die,
qualem te patriae custodem di genuerunt!
o pater, o genitor, o sanguen dis oriundum!

non eros nec dominos appellabant eos, quibus iuste paruerunt, denique ne reges quidem, sed patriae custodes, sed patres, sed deos. nec sine causa; quid | enim [p. 150. adiungunt?

tu produxisti nos intra luminis oras.

vitam, honorem, decus sibi datum esse iustitia regis existimant. mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si regum similitudo permansisset, sed vides unius iniustitia concidisse genus illud totum rei publicae.' 'video vero' inquit 'et studeo cursus istos mutationum | non [p. 147. magis in nostra quam in omni re publica noscere.'

Et Scipio: 'est omnino, cum de illo genere rei pu- 42 65
blicae, quod maxime probo, quae sentio dixero, accuratius mihi dicendum de commutationibus rerum publicarum, etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto. sed huius regiae prima et certissima est illa mutatio: cum rex iniustus esse coepit, perit illud ilico genus, et est idem ille tyrannus, deterrimum | genus et [p. 148. finitimum optimo; quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum res publica de tribus secundarium, est enim quasi regium, id est patrium consilium populo bene consulentium principum; sin per se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur tuerique volt per se constitutam rem publicam. si quando aut regi iusto vim populus | attulit regnove eum spoliavit, aut [p. 243. etiam, id quod evenit saepius, optimatium sanguinem gustavit ac totam rem publicam substravit libidini suae — cave putes autem mare ullum aut flammam esse tan-

tam, quam non facilius sit sedare quam effrenatam inso-
lentia multitudinem —, tum fit illud, quod apud Plato-
nem est luculente dictum, si modo id exprimere latine
p. 244.] potuero; difficile factu | est, sed conabor tamen.
43 66 cum enim, inquit, inexplebiles populi fauces exaruerunt
libertatis siti malisque usus ille ministris non modice
temperatam, sed nimis meracam libertatem sitiens hau-
sit, tum magistratus et principes, nisi valde lenes et
remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur,
insimulat, arguit; praepotentis, reges, tyrannos vocat.
p. 151.] puto enim tibi haec esse nota.' 'vero mihi' in|quit
67 ille 'notissima.' 'ergo illa sequuntur: eos, qui pareant
principibus, agitari ab eo populo et servos voluntarios
appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum simi-
les esse velint, eosque privatos, qui efficiant ne quid
inter privatum et magistratum differat, ferunt laudibus
et mactant honoribus, ut necesse sit in eius modi re
publica plena libertatis esse omnia, ut et privata domus
p. 152.] omnis vacet domina|tione et hoc malum usque
ad bestias perveniat, denique ut pater filium metuat,
filius patrem neglegat, absit omnis pudor, ut plane liberi
sint, nihil intersit civis sit an peregrinus; magister ut
discipulos metuat et iis blandiatur spernantque discipuli
magistros, adulescentes ut senum sibi pondus adsumant,
senes autem ad ludum adulescentium descendant, ne
sint iis odiosi et graves: ex quo fit ut etiam servi se
p. 161.] liberius | gerant, uxores eodem iure sint quo
viri inque tanta libertate canes etiam et equi, aselli de-
nique liberi sic incurrant, ut iis de via decedendum sit.
ergo ex hac infinita, inquit, licentia haec summa cogitur,
ut ita fastidiosae mollesque mentes evadant civium, ut,
si minima vis adhibeatur imperii, irascantur et perferre
nequeant; ex quo leges quoque incipiunt neglegere, ut
44 68 p. 162.] plane sine ullo domino sint.' tum Laelius: | 'pror-
sus' inquit 'expressa sunt a te quae dicta sunt ab illo.'
'atque, ut iam ad sermonis mei auctorem revertar, ex
hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putant, ait
ille ut ex stirpe quadam exsistere et quasi nasci tyran-
num; nam ut ex nimia potentia principum oritur interi-
tus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas

ipsa servitute adficit. sic omnia nimia, cum vel in tem-
pesta|te vel in agris vel in corporibus laetiora [p. 257.
fuerunt, in contraria fere convertuntur, maximeque *id* in
rebus publicis evenit, nimiaque illa libertas et populis
et privatis in nimiam servitutem cedit; itaque ex hac
maxima libertate tyrannus gignitur et illa iniustissima et
durissima servitus. ex hoc enim populo indomito vel
potius inmani deligitur aliqui plerumque dux contra illos
principes ad|flictos iam et depulsos loco, audax, [p. 258.
inpurus, consectans proterve bene saepe de re publica
meritos, populo gratificans et aliena et sua; cui quia
privato sunt oppositi timores, dantur imperia et ea con-
tinuantur, praesidiis etiam, ut Athenis Pisistratus, sae-
piuntur, postremo, a quibus producti sunt, exsistunt
eorum ipsorum tyranni: quos si boni oppresserunt, ut
saepe fit, recreatur civitas, sin audaces, fit il|la [p. 133.
factio, genus aliud tyrannorum, eademque oritur etiam
ex illo saepe optimatium praeclaro statu, cum ipsos prin-
cipes aliqua pravitas de via deflexit. sic tamquam pilam
rapiunt inter se rei publicae statum tyranni ab regibus,
ab iis autem principes aut populi, a quibus aut factiones
aut tyranni, nec diutius umquam tenetur idem rei publi-
cae modus. quod ita cum sit, *ex* tribus primis generi- 45 69
bus longe praestat mea sententia regium, | regio [p. 134.
autem ipsi praestabit id, quod erit aequatum et tempe-
ratum ex tribus optimis rerum publicarum modis; placet
enim esse quiddam in re publica praestans et regale,
esse aliud auctoritati principum inpartitum ac tributum,
esse quasdam res servatas iudicio voluntatique multitu-
dinis. haec constitutio primum habet aequabilitatem
quandam magnam, qua carere diutius vix possunt li-
be|ri, deinde firmitudinem. quod et illa prima [p. 163.
facile in contraria vitia convertuntur, ut exsistat ex rege
dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et con-
fusio, quodque ipsa genera generibus saepe conmutantur
novis, hoc in hac iuncta moderateque permixta con-
formatione rei publicae non ferme sine magnis prin-
cipum vitiis evenit; non est enim causa conversionis,
ubi in suo | quisque est gradu firmiter conloca- [p. 164.
tus et non subest quo praecipitet ac decidat.

46 70 Sed vereor, Laeli vosque homines amicissimi ac prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi praecipientis cuiusdam et docentis et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea; quam ob rem ingrediar in ea, quae nota sunt omnibus, quaesita p. 177.] autem a nobis iam diu: sic enim decerno, sic | sentio, sic adfirmo, nullam omnium rerum publicarum aut constitutione aut discriptione aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam iam inde a maioribus reliquerunt; quam, si placet, quoniam ea, quae tenebatis ipsi, etiam ex me audire voluistis, simul et qualis sit et optimam esse ostendam expositaque p. 178.] ad exemplum nostra re publica accommo|dabo ad eam, si potero, omnem illam orationem, quae est mihi habenda de optimo civitatis statu. quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero.'

47 71 Tum Laelius: 'tuum vero,' inquit 'Scipio, ac tuum quidem unius; quis enim te potius aut de maiorum dixerit institutis, cum sis clarissimis ipse maioribus, aut de p. 155.] optimo statu civitatis, quem | si habeamus, etsi ne nunc quidem, tunc vero quis te possit esse florentior? aut de consiliis in posterum providendis, cum tu duobus huius urbis terroribus depulsis in omne tempus prospexeris?

---

## LIBRI PRIMI DE RE PUBLICA FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. *Praeterea est quaedam publica etiam eruditorum reiectio; utitur illa et M. Tullius, extra omnem ingenii aleam positus, et, quod miremur, per advocatum defenditur:*

nec doctissimis:
Manium Persium haec legere nolo, Iunium Congum volo.

*quod si hoc Lucilius, qui primus condidit stili nasum, dicendum sibi putavit, si Cicero mutuandum, praesertim cum*

*de re publica scriberet, quanto nos causatius ab aliquo iudice detendimus?* (Plinius *nat. hist.* Praef. §. 7 sq.)

2. *Cicero de re publ. I:* Sic, quoniam plura beneficia continet patria et est antiquior parens quam is qui creavit, maior ei profecto quam parenti debetur gratia. (Nonius v. *antiquus* p. 426.)

3. *Cicero de re publ. lib. I:* nec tantum Karthago habuisset opum sescentos fere annos sine consiliis et disciplina. (Nonius lib. XII, pag. 526.)

4. *M. Tullius de re publ. lib. I:* cognoscere me hercule, inquit, consuetudinem istam et studium sermonemque -- (Nonius v. *cognoscere* pag. 276.)

5. *Non ergo utilitatem ex philosophia, sed oblectationem petunt, quod quidem Cicero testatus est:* Profecto, *inquit,* omnis istorum disputatio, quamquam uberrimos fontis virtutis et scientiae continet, tamen conlata cum eorum actis perfectisque rebus vereor ne non tantum videatur attulisse negotii hominibus quantam oblectationem. (Lactantius *Instit. div.* III, 16.)

6. *'Avocat ab illa re.' Cic. de re publ. lib. I:* a qua isti avocabant. (Arusianus Messius p. 216 Lind.)

---

# M. TULLII CICERONIS
# DE RE PUBLICA
## LIBER SECUNDUS.

### ARGUMENTUM.

**Hoc libro Africanus Catonis confirmat sententiam, Romanorum rem publicam ceteris praestare civitatibus, quod non subito unius hominis arbitrio, sed complurium deinceps virorum consilio, pietate, virtute sit constituta. Qua mente enarrat quibus illa civitas auspiciis a Romulo condita sit et quibus beneficiis, artibus praesidiisque ab eodem ceterisque regibus aucta et firmata (c. 1—22), tyrannidis impatiens, tandem excusso Tarquinii iugo se in libertatem vindicaverit (c. 23—27). Iam exposita tyrannidis natura (c. 28. 29) Scipio non minimae, qualem Plato cogitatione finxerit, sed maximae, quae vere fuerit, Romanorum civitatis imaginem adumbrando novam se disputandi viam ingredi profitetur (c. 30). Hinc proposito P. Valerii Publicolae exemplo, paulo post reges exactos quater consulis, quanta primo tempore senatorum, consulum, dictatorum auctoritas et quam modica populi libertas fuerit paucis significat (c. 31. 32). Mox plebem aere alieno pressam et a patriciis vexatam prima in montem sacrum secessione facta Postumo Cominio Sp. Cassio coss. (a. u. c. 261) plus iuris adeptam esse constituta potestate tribunicia (c. 33 sq.), populum autem tanto tuendae libertatis studio flagrasse, ut Sp. Cassium regnum appetentem ipse pater occiderit (a. u. c. 300) et plebes potestatis decemviralis libidine exacerbata iterum (a. u. c. 304) in montem sacrum secesserit (c. 35—37). Iam enarrata rerum Romanarum historia Scipio Tuberoni urguenti se de conservandae rei publicae rationibus disputaturum pollicetur (c. 38 sqq.).**

---

1 1 p. 275.] *Cum omnes flagrarent cupidi*|tate audiendi, ingressus est sic loqui Scipio: 'Catonis hoc senis est, quem, ut scitis, unice dilexi maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque iudicio vel etiam meo studio me totum ab adulescentia dedidi, cuius me numquam satiare potuit oratio: tantus erat in homine usus rei publicae, quam et domi et militiae cum optime tum

etiam | diutissime gesserat, et modus in dicendo, [p. 276.
et gravitate mixtus lepos, et summum vel discendi stu-
dium vel docendi et orationi vita admodum congruens.
is dicere solebat ob hanc causam praestare nostrae civi- 2
tatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuis-
sent fere, qui suam quisque rem publicam constituissent
legibus atque institutis | suis, ut Cretum Minos, [p. 277.
Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae per-
saepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum
Solo, tum Clisthenes, tum multi alii, postremo exsan-
guem iam et iacentem doctus vir Phalereus sustentasset
Demetrius, nostra autem res publica non unius esset in-
genio, sed multorum, nec una hominis vita, sed aliquot
constituta saeculis et aetatibus. nam | neque [p. 278.
ullum ingenium tantum exstitisse dicebat, ut, quem res
nulla fugeret, quisquam aliquando fuisset, neque cuncta
ingenia conlata in unum tantum posse uno tempore pro-
videre, ut omnia conplecterentur sine rerum usu ac ve-
tustate. quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc mea re- 3
petet oratio populi Romani originem; libenter enim
etiam verbo utor Catonis. facilius autem quod est pro-
positum | consequar, si nostram rem publicam [p. 287.
vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam fir-
mam atque robustam ostendero, quam si mihi aliquam,
ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.'

Hoc cum omnes adprobavissent, 'quod habemus' in- 2 4
quit 'institutae rei publicae tam clarum ac tam omnibus
notum exordium quam huius urbis condendae principium
profectum a Romulo? qui patre Marte natus — con-
ce|damus enim famae hominum, praesertim non [p. 288.
inveteratae solum, sed etiam sapienter a maioribus pro-
ditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam
putarentur, non solum ingenio esse divino — is igitur,
ut natus sit, cum Remo fratre dicitur ab Amulio rege
Albano ob labefactandi regni timorem ad Tiberim ex-
poni iussus esse: quo in loco cum esset silvestris be-
luae | sustentatus uberibus pastoresque eum [p. 289.
sustulissent et in agresti cultu laboreque aluissent, per-
hibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi fero-
citate tantum ceteris praestitisse, ut omnes, qui tum eos

agros, ubi hodie est haec urbs, incolebant, aequo animo
illi libenterque parerent; quorum copiis cum se ducem
praebuisset, ut iam a fabulis ad facta veniamus, op-
pressisse Longam Albam, validam urbem et poten-
p. 290.] tem | temporibus illis, Amuliumque regem intere-
3 5 misse fertur. qua gloria parta urbem auspicato condere
et firmare dicitur primum cogitavisse rem publicam.
urbi autem locum, quod est ei, qui diuturnam rem pu-
blicam serere conatur, diligentissime providendum, in-
credibili opportunitate delegit; neque enim ad mare ad-
movit, quod ei fuit illa manu copiisque facillimum ut in
p. 157.] agrum Rutulorum Aboriginum|que procederet,
aut in ostio Tiberino, quem in locum multis post annis
rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse conderet, sed
hoc vir excellenti providentia sensit ac vidit, non esse
opportunissimos situs maritimos urbibus eis, quae ad
spem diuturnitatis conderentur atque imperii, primum
quod essent urbes maritimae non solum multis periculis
6 p. 158.] oppositae, sed etiam | caecis. nam terra continens
adventus hostium non modo exspectatos, sed etiam repen-
tinos multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu
ipso ante denuntiat; neque vero quisquam potest hostis
advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam quis
et unde sit scire possimus. maritimus vero ille et nava-
lis hostis ante adesse potest, quam quisquam ventu-
rum esse suspicari queat; nec vero, cum venit, prae
p. 167.] se | fert aut quis sit aut unde veniat aut etiam
quid velit, denique ne nota quidem ulla pacatus an
4 7 hostis sit discerni ac iudicari potest. est autem mariti-
mis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio mo-
rum: admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis et
inportantur non merces solum adventiciae, sed etiam mo-
p. 168.] res, ut nihil possit in patriis institutis manere in|te-
grum. iam qui incolunt eas urbis, non haerent in suis
sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur
a domo longius, atque etiam cum manent corpore, animo
tamen exsulant et vagantur. nec vero ulla res magis
labefactatam diu et Karthaginem et Corinthum pervertit
aliquando quam hic error ac dissipatio civium, quod
[p. 227.] mercandi cupiditate et navi|gandi et agrorum

et armorum cultum reliquerant. multa etiam ad luxu- 8
riam invitamenta perniciosa civitatibus subpeditantur
mari, quae vel capiuntur vel inportantur, atque habet
iam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas inlece-
bras multas cupiditatum. et quod de Corintho dixi, id
haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere;
nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est, | [p. 228.
nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non con-
tingant mare, et extra Peloponnesum Aenianes et Doris
et Dolopes soli absunt a mari. quid dicam insulas
Graeciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae si-
mul cum civitatum institutis et moribus. atque haec 9
quidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae; coloniarum
vero quae est deducta a Graiis in Asiam, Thracam, Ita-
liam, Siciliam, Africam praeter unam Magnesiam,
quam unda non adluat? ita barbarorum agris quasi
attexta | quaedam videtur ora esse Graeciae. [p. 229.
nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritumi
praeter Etruscos et Poenos, alteri mercandi causa, latro-
cinandi alteri; quae causa perspicua est malorum com-
mutationumque Graeciae propter ea vitia maritimarum
urbium, quae ante paulo perbreviter attigi. sed tamen
in his vitiis inest illa magna commoditas, et quod ubi-
que gentium | est ut ad eam urbem, quam in- [p. 230.
colas, possit adnare, et rursus ut id, quod agri efferant
sui, quascumque velint in terras portare possint ac mit-
tere. qui potuit igitur divinius et utilitates conplecti 5 10
maritimas Romulus et vitia vitare, quam quod urbem
perennis amnis et aequabilis et in mare late influentis
posuit in ripa, quo posset urbs et accipere ex mari quo
egeret et reddere quo redundaret, | eodemque [ut] [p. 231.
flumine res ad victum cultumque maxime necessarias
non solum mari absorberet, sed etiam invectas acciperet
ex terra? ut mihi iam tum divinasse ille videatur hanc ur-
bem sedem aliquando et domum summo esse imperio prae-
bituram: nam hanc rerum tantam potentiam non ferme
facilius ulla in parte Italiae posita urbs tenere potuisset.

Urbis autem ipsius nativa praesidia quis | est [p. 232. 6 11
tam neglegens, qui non habeat animo notata *ac* plane
cognita? cuius is est tractus ductusque muri cum Ro-

muli tum etiam reliquorum regum sapientia definitus ex omni parte arduis praeruptisque montibus, *ut* unus aditus, qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem, maximo aggere obiecto fossa cingeretur vastissima, at-
p. 261.] que ut ita munita arx circumiectu arduo et qua|si circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus incolumis atque intacta permanserit. locumque delegit et fontibus abundantem et in regione pestilenti salubrem; colles enim sunt, qui cum
7 12 perflantur ipsi, tum adferunt umbram vallibus. atque haec quidem perceleriter confecit: nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit nominari, et
p. 262.] ad firman|dam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe providentis secutus est, cum Sabinas honeste ortas virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, [Consualibus] rapi iussit easque in familiarum amplissi-
13 p. 271.] marum | matrimoniis conlocavit. qua ex causa cum bellum Romanis Sabini intulissent proeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio rege Sabinorum foedus icit, matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus; quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit sacris communicatis et regnum suum cum illorum rege
8 14 sociavit. post interitum autem Tatii cum ad eum po-
p. 272.] tentatus omnis reccidisset, | quamquam cum Tatio in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem patres, populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino proelio occiderat, in tribus tris curiasque triginta discripserat, quas curias earum nominibus nuncupavit, quae ex Sabinis virgines raptae postea fuerant oratrices pacis et foederis; sed quamquam ea Tatio sic erant
p. 237.] | discripta vivo, tamen eo interfecto multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

9 15 Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod Spartae Lycurgus paulo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis ad-

iuncta auctoritas. itaque hoc consilio et senatu quasi
fultus | et munitus et bella cum finitimis felicis- [p. 238.
sime multa gessit et, cum ipse nihil ex praeda domum
suam reportaret, locupletare civis non destitit. tunc, id 16
quod retinemus hodie magna cum salute rei publicae,
auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. nam et ipse,
quod principium rei publicae fuit, urbem condidit auspi-
cato et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi es-
sent in auspiciis, ex singulis tribubus singu|los [p. 239.
cooptavit augures; et habuit plebem in clientelas princi-
pum discriptam, quod quantae fuerit utilitati, post vi-
dero, multaeque dictione ovium et boum — quod tum
erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pe-
cuniosi et locupletes vocabantur —, non vi et suppliciis
coërcebat.

Ac Romulus cum septem et triginta regnavisset an- 10 17
nos et haec egregia duo firmamenta rei publicae peperis-
set, | auspicia et senatum, tantum est consecutus, [p. 240.
ut, cum subito sole obscurato non conparuisset, deorum
in numero conlocatus putaretur: quam opinionem nemo
umquam mortalis adsequi potuit sine eximia virtutis glo-
ria. atque hoc eo magis est in Romulo admirandum, 18
quod ceteri, qui di ex hominibus facti esse dicuntur, mi-
nus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fin|gendi [p. 241.
proclivis esset ratio, cum inperiti facile ad credendum
inpellerentur; Romuli autem aetatem minus his sescentis
annis, iam inveteratis litteris atque doctrinis omnique illo
antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse
cernimus. nam si, id quod Graecorum investigatur an-
nalibus, Roma conditast secundo anno Olympiadis septu-
mae, in id saeculum Romuli cecidit aetas, cum | iam [p. 242.
plena Graecia poëtarum et musicorum esset minorque
fabulis nisi de veteribus rebus haberetur fides. nam
centum et octo annis postquam Lycurgus leges scribere
instituit, prima posita est Olympias, quam quidam no-
minis errore ab eodem Lycurgo constitutam putant;
Homerum autem, qui minimum dicunt, Lycurgi aetati
triginta annis anteponunt fere: ex quo intellegi potest 19
permultis annis an|te Homerum fuisse quam [p. 301.
Romulum, ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis

eruditis ad fingendum vix quicquam esset loci. antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam non numquam incondite; haec aetas autem tam exculta praesertim et prudens omne, quod fieri non potest, respuit.

20 p. 302.] | * * * us ne*pos ei*us, ut di*xeru*nt quidam *ex* filia. quo *autem* ille mor*tuus*, *e*odem *est an*no na*tus* *Si*moni*des* *Ol*ympia*de* *se*xta et quin*quag*esima, *ut f*acilius p. 67.] *intel*legi *poss*it *tum* de Ro*mu*li inmor|talitate creditum, cum iam inveterata vita hominum ac tractata esset et cognita. sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio homini agresti crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent: qui inpulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in conp. 68.] tione dixisse fertur a se visum esse in eo colle | Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur; eum sibi mandasse ut populum rogaret ut sibi eo in colle delubrum fieret: se deum esse et Quirinum vocari.

11 21 Videtisne igitur unius viri consilio non solum ortum novum populum neque ut in cunabulis vagientem relictum, sed adultum iam et paene puberem?' tum Laelius: 'nos vero videmus, et te quidem ingressum ratione p. 81.] ad disputandum nova, quae | nusquam est in Graecorum libris. nam princeps ille, quo nemo in scribendo praestantior fuit, aream sibi sumpsit, in qua civitatem exstrueret arbitratu suo, praeclaram ille quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et moribus; 22 reliqui disseruerunt sine ullo certo exemplari formaque rei publicae de generibus et de rationibus civitatum: tu p. 82.] mihi videris utrumque facturus; es | enim ita ingressus, ut quae ipse reperias tribuere aliis malis quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere, et illa de urbis situ revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut necessitate facta sunt, et disputes non vaganti oratione, sed defixa in una re publica. qua re perge, ut instituisti: prospicere enim iam videor te reliquos reges persequente quasi perfectam rem publicam.'

12 23 p. 281.] 'Ergo' inquit Scipio 'cum ille | Romuli senatus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari patriciosque eo-

rum liberos, temptaret post Romuli excessum, ut ipse
gereret sine rege rem publicam, populus id non tulit,
desiderioque Romuli postea regem flagitare non destitit:
cum prudenter illi principes novam et inauditam ceteris
gentibus interregni ineundi rationem excogi|ta- [p. 282.
verunt, ut, quoad certus rex declaratus esset, nec sine
rege civitas nec diuturno rege esset uno nec committere-
tur ut quisquam inveterata potestate aut ad deponendum
imperium tardior esset aut ad obtinendum munitior. quo 24
quidem tempore novus ille populus vidit tamen id, quod
fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non deli-
gendum duxit, si modo hoc in Lycurgi potestate | [p. 283.
potuit esse, sed habendum, qualiscumque is foret, qui
modo esset Herculis stirpe generatus. nostri illi etiam
tum agrestes viderunt virtutem et sapientiam regalem,
non progeniem quaeri oportere; quibus cum esse prae- 13
stantem Numam Pompilium fama ferret, praetermissis 25
suis civibus regem alienigenam patribus auctoribus sibi
ipse populus adscivit eumque ad regnandum, | Sa- [p. 284.
binum hominem, Romam Curibus accivit: qui ut huc
venit, quamquam populus curiatis eum comitiis regem
esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem
tulit, hominesque Romanos instituto Romuli bellicis stu-
diis ut vidit incensos, existimavit eos paulum ab illa
consuetudine esse revocandos. ac primum agros, quos 14
bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus | do- [p. 87. 26
cuitque sine depopulatione atque praeda posse eos co-
lendis agris abundare commodis omnibus, amoremque
eis otii et pacis iniecit, quibus facillime iustitia et fides
convalescit et quorum patrocinio maxime cultus agro-
rum perceptioque frugum defenditur. idemque Pompi-
lius et auspiciis maioribus inventis ad pristinum nume-
rum duo augures addidit et sacris e principum numero
pontifices quin|que praefecit et animos propositis [p. 88.
legibus [his], quas in monumentis habemus, ardentis
consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimo-
niis mitigavit adiunxitque praeterea flamines, Salios vir-
ginesque Vestalis, omnisque partis religionis statuit san-
ctissime. sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, 27
adparatum perfacilem esse voluit; nam quae perdiscenda

p. 69.] quaeque observanda es|sent multa constituit, sed
ea sine inpensa: sic religionibus colendis operam addidit,
sumptum removit, idemque mercatus, ludos omnisque
conveniundi causas et celebritates invenit. quibus rebus
institutis ad humanitatem atque mansuetudinem revoca-
vit animos hominum studiis bellandi iam inmanis ac fe-
p. 70.] ros. sic ille cum undequadraginta annos sum|ma
in pace concordiaque regnavisset — sequamur enim
potissimum Polybium nostrum, quo nemo fuit in exqui-
rendis temporibus diligentior —, excessit e vita duabus
praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus con-
firmatis, religione atque clementia.'

15 28 Quae cum Scipio dixisset, 'verene' inquit Manilius
'hoc memoriae proditum est, Africane, regem istum Nu-
mam Pythagorae ipsius discipulum aut certe Pythago-
p. 295.] reum fuisse? | saepe enim hoc de maioribus
natu audivimus et ita intellegimus volgo existimari, ne-
que vero satis id annalium publicorum auctoritate de-
claratum videmus.' tum Scipio 'falsum est enim, Ma-
nili,' inquit 'id totum, neque solum fictum, sed etiam
inperite absurdeque fictum; ea sunt enim demum non
ferenda in mendacio, quae non solum ficta esse, sed ne
p. 296.] fieri quidem potuisse cernimus: nam quartum | iam
annum regnante Lucio Tarquinio Superbo Sybarim et
Crotonem et in eas Italiae partis Pythagoras venisse
reperitur; Olympias enim secunda et sexagesima eadem
Superbi regni initium et Pythagorae declarat adventum.
29 ex quo intellegi regiis annis dinumeratis potest anno
fere centesimo et quadragesimo post mortem Numae
p. 39.] primum Italiam Pythagoram | attigisse, neque
hoc inter eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum
annalis, ullast umquam in dubitatione versatum.' 'di
inmortales,' inquit Manilius 'quantus iste est hominum
et quam inveteratus error! ac tamen facile patior non
esse nos transmarinis nec inportatis artibus eruditos, sed
16 genuinis domesticisque virtutibus.' 'atqui multo id fa-
30 p. 40.] cilius cognosces,' inquit Africanus 'si | progre-
dientem rem publicam atque in optimum statum naturali
quodam itinere et cursu venientem videris; quin hoc
ipso sapientiam maiorum statues esse laudandam, quod

multa intelleges etiam aliunde sumpta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent, unde huc translata essent atque ubi primum exstitissent, intellegesque non fortuito populum Romanum, sed consilio et disciplina confirma|tum esse nec tamen adversante fortuna. [p. 217.

Mortuo rege Pompilio Tullum Hostilium populus 17 31
regem interrege rogante comitiis curiatis creavit, isque de imperio suo exemplo Pompilii populum consuluit curiatim: cuius excellens in re militari gloria magnaeque exstiterunt res bellicae. fecitque idem et saepsit de manibiis comitium et curiam, constituitque ius quo bella indicerentur, quod per se iustissime inventum sanxit | [p. 218. fetiali religione, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse atque inpium iudicaretur. et ut advertatis animum quam sapienter iam reges hoc nostri viderint, tribuenda quaedam esse populo — multa enim nobis de eo genere dicenda sunt —, ne insignibus quidem regiis Tullus nisi iussu populi est ausus uti. nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire liceret * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

*De Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo* 32
*rex fuit, qui et ipse fulmine absumptus est, dicit in eisdem libris idem Cicero,* propterea et istum non creditum in deos receptum tali morte, quia fortasse quod erat in Romulo probatum, *id est persuasum,* Romani volgare, *id est vile facere,* noluerunt, si hoc et alteri facile tribueretur. (Augustinus *de civ. dei* III, 15.)

* * * *neque* | enim serpit, sed volat in opti- [p. 171. 18 33
mum statum instituto tuo sermone res publica.' 'post eum Numae Pompilii nepos ex filia rex a populo est Ancus Marcius constitutus, itemque de imperio suo legem curiatam tulit. qui cum Latinos bello devicisset, adscivit eos in civitatem. atque idem Aventinum et Caelium montem adiunxit urbi quosque agros ceperat divisit, et silvas maritimas omnis publicavit, | quas [p. 172. ceperat, et ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmavit. atque ita cum tris et viginti regnavisset annos, est mortuus.' et Laelius: 'laudandus etiam iste rex, sed obscura est historia Romana, si quidem istius regis ma-

trem habemus, ignoramus patrem.' 'ita est,' inquit 'sed temporum illorum tantum fere regum inlustrata sunt nomina.

19 34 p. 173.] Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam | disciplina doctior facta esse civitas: influxit enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium. fuisse enim quendam ferunt Demaratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem, qui cum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non p. 174.] potuisset, fugisse cum mag|na pecunia dicitur ac se contulisse Tarquinios in urbem Etruriae florentissimam; cumque audiret dominationem Cypseli confirmatam, fugit patriam vir liber ac fortis et adscitus est civis a Tarquiniensibus atque in ea civitate domicilium et sedes conlocavit. ubi cum de matre familias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam eru*diit* * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

20 35 p. 219.] * * * | facile in civitatem receptus esset, propter humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus, usque eo ut consiliorum omnium particeps et socius paene regni putaretur. erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnis civis opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam benignitas. itaque mortuo Marcio cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarp. 220.] quinius: sic enim | suum nomen ex Graeco nomine inflexerat, ut in omni genere huius populi consuetudinem videretur imitatus. isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum et antiquos patres maiorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat, a se adscitos mino-
36 rum. deinde equitatum ad hunc morem constituit, qui
p. 37.] us|que adhuc est retentus; nec potuit Titiensium et Rhamnensium et Lucerum mutare, cum cuperet, nomina, quod auctor ei summa augur gloria Attus Navius non erat. atque etiam Corinthios video publicis equis adsignandis et alendis orborum et viduarum tributis fuisse quondam diligentis. sed tamen prioribus equitum p. 38.] partibus secundis additis ↀ IↃↃↃ fecit | equites

numerumque duplicavit. post[quam] bello subegit Aequo-
rum magnam gentem et ferocem et rebus populi Romani
imminentem. idemque Sabinos cum a moenibus urbis
reppulisset, equitatu fudit belloque devicit. atque eun-
dem primum ludos maximos, qui Romani dicti sunt, fe-
cisse accepimus, aedemque in Capitolio Iovi optimo
maximo bello Sabino in ipsa pugna vovisse facien|- [p. 31.
dam mortuumque esse, cum duo de quadraginta regna-
visset annos.'

Tum Laelius: 'nunc fit illud Catonis certius, nec 21 37
temporis unius nec hominis esse constitutionem rei pu-
blicae: perspicuum est enim quanta in singulos reges
rerum bonarum et utilium fiat accessio. sed sequitur
is, qui mihi videtur ex omnibus in re publica vidisse
plurimum.' 'itast,' inquit Scipio. 'nam post eum Ser-
vius Tul|lius primus iniussu populi regnavisse [p. 32.
traditur, quem ferunt ex serva Tarquiniensi natum, cum
esset ex quodam regis cliente conceptus. qui cum fa-
mulorum *in* numero educatus ad epulas regis adsisteret,
non latuit scintilla ingenii, quae iam tum elucebat in
puero: sic erat in omni vel officio vel sermone sollers.
itaque Tarquinius, qui admodum parvos tum haberet
liberos, sic Servium diligebat, ut is eius volgo ha|be- [p.291.
retur filius, atque eum summo studio omnibus iis arti-
bus, quas ipse didicerat, ad exquisitissimam consuetudi-
nem Graecorum erudiit. sed cum Tarquinius insidiis 38
Anci filiorum interisset Serviusque, ut ante dixi, regnare
coepisset non iussu, sed voluntate atque concessu civium,
quod, cum Tarquinius ex volnere ae|ger fuisse [p. 292.
et vivere falso diceretur, ille regio ornatu ius dixisset
obaeratosque pecunia sua liberavisset, multaque comi-
tate usus iussu Tarquinii se ius dicere probavisset, non
commisit se patribus, sed Tarquinio sepulto populum de
se ipse consuluit, iussusque regnare legem de imperio
suo curiatam tulit. et primum Etruscorum iniurias bello
est ultus, ex quo cum ma * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

* * * | duo de viginti censu maximo. deinde [p. 107. 22 39
equitum magno numero ex omni populi summa separato
reliquum populum distribuit in quinque classis seniores-

que a iunioribus divisit, easque ita disparavit, ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent, curavitque, quod semper in re publica tenendum est, ne p. 108.] plurimum valeant plurimi. quae | discriptio si esset ignota vobis, explicaretur a me: nunc rationem videtis esse talem, ut equitum † certamine cum et suffragiis et prima classis addita centuria, quae ad summum usum urbis fabris tignariis est data, .VIIII. centurias — tot enim reliquae sunt — octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa, reliquaque multo maior p. 93.] multitudo sex et nonaginta centuriarum | neque excluderetur suffragiis, ne superbum esset, nec valeret
40 nimis, ne esset periculosum. in quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens, qui, cum locupletis assiduos appellasset ab aere dando, eos, qui aut non plus mille quingentos aeris aut omnino nihil suum in censum praeter caput attulissent, proletarios nominavit, ut ex iis p. 94.] quasi proles, id est quasi progenies civitatis | exspectari videretur. illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur quam paene in prima classe tota. ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. quin etiam accensis velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis * * *

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

23
41 *M. Tullius de re publica lib. II.* Statuo esse optume constitutam rem publicam, quae ex tribus generibus illis, regali et optumati et populari confusa modice nec puniendo irritet animum inmanem ac ferum . . . (Nonius s. v. *modicum* p. 342.)

42 p. 45.] * * * *quinque et* | sexaginta annis antiquior, quod erat XXXVIIII. ante primam Olympiadem condita. et antiquissimus ille Lycurgus eadem vidit fere. itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. sed quod propriumst in nostra re publica, quo nihil possit esse praeclarius, id persequar, si potero, subtilius, p. 46.] quod erit eius | modi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur. haec enim, quae adhuc exposui, ita

mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginiensium, ut temperata nullo fuerint modo.
nam in qua re publica est unus aliquis perpetua pote- 43
state, praesertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae, cum erant reges, ut Spartae Lycurgi legibus, et sit aliquod etiam populi | ius, ut fuit [p. 145. apud nostros reges, tamen illud excellit regium nomen, neque potest eius modi res publica non regnum et esse et vocari. ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio praecipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio an reliquis | simplicibus longe [p. 146. anteponendum, si ullum probarem simplex rei publicae genus, sed ita, quoad statum suum retinet. is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia omnique sapientia regatur salus et aequabilitas et otium civium. desunt omnino ei populo multa, *qui* sub rege est, in primisque libertas, quae non in eo est, ut iusto utamur domino, set ut nul*lo* * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

* * * | ferebant. etenim illi iniusto domino [p. 15. 24 44
atque acerbo aliquamdiu in rebus gerundis prospera fortuna comitata est; nam et omne Latium bello devicit et Suessam Pometiam urbem opulentam refertamque cepit et maxima auri argentique praeda locupletatus votum patris Capitolii aedificatione persolvit et colonias deduxit et institutis eorum, a quibus ortus erat, | dona [p. 16. magnifica quasi libamenta praedarum Delphos ad Apollinem misit.

Hic ille iam vertetur orbis, cuius naturalem motum 25 45
atque circuitum a primo discite atque cognoscite: id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut, cum sciatis, quo quaeque res inclinet, retinere aut ante possitis | occurrere. nam rex [p. 255. ille, de quo loquor, primum optimi regis caede maculatus, integra mente non erat et, cum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat; deinde victoriis divitiisque subnixus exsultabat insolentia neque

46 suos mores regere poterat neque suorum libidines. itaque cum maior eius filius Lucretiae, Tricipitini filiae, Conlatini uxori, vim attulisset mulierque pudens et
p. 256.] no|bilis ob illam iniuriam sese ipsa morte multavisset, tum vir ingenio et virtute praestans L. Brutus depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum: qui cum privatus esset, totam rem publicam sustinuit primusque in hac civitate docuit in conservanda civium libertate esse privatum neminem. quo auctore
p. 245.] et principe concitata civitas et hac recenti que|rella Lucretiae patris ac propinquorum et recordatione superbiae Tarquinii multarumque iniuriarum et ipsius et filiorum, exsulem et regem ipsum et liberos eius et gentem Tarquiniorum esse iussit.

26
47 Videtisne igitur, ut de rege dominus exstiterit uniusque vitio genus rei publicae ex bono in deterrumum conversum sit? hic est enim dominus populi, quem
p. 246.] Graeci tyran|num vocant: nam regem illum volunt esse, qui consulit ut parens populo conservatque eos, quibus est praepositus, quam optima in condicione vivendi. sane bonum, ut dixi, rei publicae genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum ad perniciosissimum
48 statum. simul atque enim se inflexit hic rex in dominatum iniustiorem, fit continuo tyrannus, quo neque tae-
p. 29.] trius neque foedius nec dis hominibus|que invisius animal ullum cogitari potest; qui quamquam figura est hominis, morum tamen inmanitate vastissimas vincit beluas. quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum genere nullam iuris communionem, nullam humanitatis societatem velit? sed erit hoc de genere nobis alius
p. 30.] aptior dicendi locus, cum res ipsa admonu|erit ut in eos dicamus, qui etiam liberata iam civitate dominationes adpetiverunt.

27
49 Habetis igitur primum ortum tyranni; nam hoc nomen Graeci regis iniusti esse voluerunt: nostri quidem omnis reges vocitaverunt, qui soli in populos perpetuam potestatem haberent. itaque et Spurius Cassius et M. Manlius et Spurius Maelius regnum occupare voluisse dicti sunt, et modo *Ti. Gracchus* * * *

[*Desiderantur paginae duae.*]

* * * *Lycurgus γέροντας La*|cedaemone ap- [p. 135. 28 50
pellavit, nimis is quidem paucos, xxviii., quos penes summam consilii voluit esse, cum imperii summam rex teneret: ex quo nostri idem illud secuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaverunt senatum, ut iam Romulum patribus lectis fecisse diximus; tamen excellit atque eminet vis, potestas nomenque regium. inperti etiam populo potestatis | aliquid, ut et [p. 136. Lycurgus et Romulus: non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, cum tantum modo potestatem gustandi feceris. ille quidem semper inpendebit timor ne rex, quod plerumque evenit, exsistat iniustus. est igitur fragilis ea fortuna populi, quae positast in unius, ut dixi antea, voluntate vel moribus.

Qua re prima sit haec forma et species et origo 29 51
ty|ranni, inventa nobis in ea re publica, quam [p. 189. auspicato Romulus condiderit, non in illa, quam, ut perscripsit Plato, sibi ipse Socrates Peripatetico illo in sermone depinxerit; ut, quem ad modum Tarquinius, non novam potestatem nanctus, sed quam habebat usus iniuste totum genus hoc regiae civitatis everterit, sit huic oppositus alter, bonus et | sapiens et peritus [p. 190. utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis. quem virum facite ut agnoscatis; est enim qui consilio et opera civitatem tueri potest. quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone nostro saepiusque genus eius hominis erit in reliqua nobis oratione trac*tandum* * * *

[*Desiderantur paginae duodecim.*]

* * * *divi*|sas requisivit civitatemque, optan- [p. 187. 30 52
dam magis quam sperandam, quam minimam potuit, non quae posset esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici posset, effecit. ego autem, si [quo] modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima re publica enitar, ut cuiusque et boni publici et mali causam tamquam virgula videar attingere. | iis enim regiis qua- [p. 188. draginta annis et ducentis paulo cum interregnis fere

amplius praeteritis expulsoque Tarquinio tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum vel potius excessum Romuli desiderium; itaque ut tum carere rege, sic pulso Tarquinio nomen regis audire non poterat. hic facultatem cum * * *

[*Desiderantur paginae sedecim.*]

31 53 *Cicero de re publ. lib. II.* Itaque illa praeclara constitutio Romuli cum ducentos annos et XL fere firma mansisset * * * (Nonius *de doct. indag.* p. 526.)

*Hinc est quod regalem dominationem non ferentes annua imperia binosque imperatores sibi fecerunt, qui consules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini a regnando atque dominando.* (Augustinus *de civit. dei* V, 12.)

p. 35.] * * * | lex illa tota sublatast. hac mente tum nostri maiores et Conlatinum innocentem suspitione cognationis expulerunt et reliquos Tarquinios offensione nominis. eademque mente P. Valerius et fascis primus demitti iussit, cum dicere in contione coepisset, et aedis suas detulit sub Veliam, postea quam, quod in excelsiore loco Veliae coepisset aedificare, eo ipso, ubi p. 36.] rex | Tullus habitaverat, suspitionem populi sensit moveri; idemque, in quo fuit publicola maxime, legem ad populum tulit eam, quae centuriatis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem Romanum
54 adversus provocationem necaret neve verberaret. provocationem autem etiam a regibus fuisse declarant pontip. 119.] ficii libri, significant nostri etiam augurales, | itemque ab omni iudicio poenaque provocari licere indicant .XII. tabulae conpluribus legibus, et, quod proditum memoriaest, .X. viros, qui leges scripserint, sine provocatione creatos, satis ostenderit reliquos sine provocatione magistratus non fuisse; Luciique Valerii Potiti et M. Horatii Barbati, hominum concordiae causa sapienter p. 120.] popularium, consularis lex sanxit, | ne qui magistratus sine provocatione crearetur. neque vero leges Porciae, quae tres sunt trium Porciorum, ut scitis, quic-
55 quam praeter sanctionem attulerunt novi. itaque Publicola lege illa de provocatione perlata statim securis de

fascibus demi iussit postridieque sibi collegam Sp. Lu-
cretium subrogavit suosque ad eum, quod erat maior
natu, lictores transire ius|sit; instituitque primus [p. 185.
ut singulis consulibus alternis mensibus lictores praeirent,
ne plura insignia essent imperii in libero populo quam
in regno fuissent. haud mediocris hic, ut equidem in-
tellego, vir fuit, qui modica libertate populo data facilius
tenuit auctoritatem principum. neque ego haec nunc
sine causa tam vetera vobis et tam obsoleta decan-
to, | sed inlustribus in personis temporibusque [p. 186.
exempla hominum rerumque definio, ad quae reliqua
oratio deregatur mea.

Tenuit igitur hoc in statu senatus rem publicam tem- 32 56
poribus illis, ut in populo libero pauca per populum,
pleraque senatus auctoritate et instituto ac more gere-
rentur, atque uti consules potestatem haberent tempore
dum taxat annuam, | genere ipso ac iure regiam. [p. 5.
quodque erat ad [obtinendam] potentiam nobilium vel
maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne
essent rata, nisi ea patrum adprobavisset auctoritas. at-
que his ipsis temporibus dictator etiam est institutus
decem fere annis post primos consules, T. Larcius, no-
vumque id genus imperii visum est et proximum similitu-
dini regiae. sed | tamen omnia summa cum auctori- [p. 6.
tate a principibus cedente populo tenebantur, magnaeque
res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio
praeditis dictatoribus atque consulibus belli gerebantur.

Sed id, quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut 33 57
plusculum sibi iuris populus adscisceret liberatus a regi-
bus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, Po-
stumo Co|minio Sp. Cassio consulibus secutum [p. 7.
est: in quo defuit fortasse ratio, sed tamen vincit ipsa
rerum publicarum natura saepe rationem. id enim tene-
tote, quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate
conpensatio sit et iuris et officii et muneris, ut et pote-
statis satis in magistratibus et auctoritatis in principum
consilio et libertatis in populo sit, non posse hunc in-
commu|tabilem rei publicae conservari statum. [p. 8.
nam cum esset ex aere alieno commota civitas, plebs 58
montem sacrum prius, deinde Aventinum occupavit. ac

ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Graecis frenos: nam etiam Spartae regnante Theopompo sunt item quinque, quos illi ephoros appellant, in Creta autem decem, qui cosmoe vocantur, ut contra consu-
p. 191.] lare imperium tribuni pl., sic illi contra vim | regiam constituti.

34 59 Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo *consilio* aeri alieno medendi, quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat neque post aliquanto nostrum senatum, cum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata, nectierque postea desitum; semperque huic generi, cum plebes publica
p. 192.] calamitate inpendiis de|bilitata deficeret, salutis omnium causa aliqua sublevatio et medicina quaesitast. quo tum consilio praetermisso causa populo natast, duobus tribunis plebis per seditionem creatis, ut potentia senatus atque auctoritas minueretur; quae tamen gravis et magna remanebat, sapientissimis et fortissimis et armis et
p. 129.] consilio civitatem tuentibus, quorum aucto|ritas maxime florebat, quod, cum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores nec pecuniis ferme superiores, eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos civis opera, consilio, re tuebantur.

35 60 Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia floren-
p. 130.] tem, quaestor | accusavit eumque, ut audistis, cum pater in ea culpa esse conperisse se dixisset, cedente populo morte mactavit. gratamque etiam illam legem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de multa et sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt. annis post ea .xx. ex eo, quod L. Papirius P. Pinarius cen-
p. 41.] so|res multis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis aestumatio pecudum in multa lege C. Iulii P. Papirii consulum constitutast.

36 61 Sed aliquot ante annis, cum summa esset auctoritas in senatu, populo patiente atque parente, inita ratiost, ut et consules et tribuni pl. magistratu se abdicarent atque
p. 42.] ut .x. viri maxima potestate sine provocatio|ne

crearentur, qui et summum imperium haberent et leges scriberent. qui cum .x. tabulas summa [legum] aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decem viros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides *est* nec iustitia laudata. quo tamen e collegio laus est illa eximia C. Iulii, qui hominem nobilem L. Sestium, cuius in cu|biculo ecfossum esse se praesente [p. 137. mortuum diceret, cum ipse potestatem summam haberet, quod decem virum sine provocatione esset, vades tamen poposcit, quod se legem illam praeclaram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani nisi comitiis centuriatis statui vetaret.

Tertius est annus .x. viralis consecutus, cum idem 37 62
essent nec alios subrogare voluissent. | in hoc [p. 138. statu rei publicae, quem dixi iam saepe non posse esse diuturnum, quod non esset in omnis ordines civitatis aequabilis, erat penes principes tota res publica, praepositis decem viris nobilissimis, non oppositis tribunis pl., nullis aliis adiunctis magistratibus, non provocatione ad populum contra necem et verbera relicta. ergo horum 63
ex iniustitia subito exorta est maxima pertur|ba- [p. 183. tio et totius commutatio rei publicae: qui duabus tabulis iniquarum legum additis, quibus, etiam quae diiunctis populis tribui solent conubia, haec illi ut ne plebi et patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt, quae postea plebei scito Canuleio abrogatast, libidinose omni imperio et acerbe et avare populo praefuerunt. nota sci licet illa res et celebrata monumen|tis plurimis [p. 18 litterarum, cum Decimus quidam Verginius virgine filiam propter unius ex illis .x. viris intemperiem in fo sua manu interemisset ac maerens ad exercitum, q tum erat in Algido, confugisset, milites bellum illu quod erat in manibus, reliquisse et primum montem s crum, sicut erat in simili causa ante factum, dein Aventinum ar*matos insedisse* * * *

[*Desiderantur paginae octo.*]

*Dixere maritum pro designavere. Cic. de re publ.* dictatore L. Quinctio dicto. (Philargyrius ad Ver *Georg.* III, 125.)

p. 193.] * * * *maio*|res nostros et probavisse maxime et
retinuisse sapientissime iudico.'

38 64 Cum ea Scipio dixisset silentioque omnium reliqua
eius exspectaretur oratio, tum Tubero: 'quoniam nihil
ex te, Africane, hi maiores natu requirunt, ex me audies,
quid in oratione tua desiderem.' 'sane,' inquit Scipio
'et libenter quidem.' tum ille: 'laudavisse mihi videris
p. 194.] nostram rem publicam, cum ex te non de | no-
stra, sed de omni re publica quaesisset Laelius; nec
tamen didici ex oratione tua, istam ipsam rem publicam,
quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus
constituere vel conservare possimus.'

39 65 Hic Africanus: 'puto nobis mox de instituendis et
conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disse-
rundi locum; de optimo autem statu equidem arbitrabar
p. 143.] me satis respon|disse ad id, quod quaesierat
Laelius. primum enim numero definieram genera civi-
tatum tria probabilia, perniciosa autem tribus illis toti-
dem contraria, nullumque ex eis unum esse optimum,
sed id praestare singulis, quod e tribus primis esset mo-
66 p. 144.] dice temperatum. quod | autem exemplo nostrae
civitatis usus sum, non ad definiendum optimum statum
valuit — nam id fieri potuit sine exemplo —, sed ut
civitate maxima reapse cerneretur, quale esset id, quod
ratio oratioque describeret. sin autem sine ullius populi
exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturae
imagine utendum est nobis, quoniam tu hanc imaginem
urbis et populi ni * * *

[*Multa desiderantur.*]

40 67 p. 19.] * * * *quem* | iam dudum quaero et ad quem
cupio pervenire.' 'prudentem fortasse quaeris?' tum
ille: 'istum ipsum.' 'est tibi ex eis ipsis, qui adsunt,
bella copia, vel ut a te ipso ordiare.' tum Scipio: 'at-
que utinam ex omni senatu pro rata parte esset! sed
tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa vidimus,
inmani et vastae insidens beluae [coërcet et regit be-
p. 20.] luam], quocumque volt levi admonitu, non ac|tu
inflectit illam feram.' 'novi et, tibi cum essem legatus,
saepe vidi.' 'ergo ille Indus aut Poenus unam coërcet
beluam et eam docilem et humanis moribus adsuetam:

at vero ea, quae latet in animis hominum quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat, si quando id efficit, quod perraro potest. namque et illa tenenda est ferox * * *

[*Desiderantur minimum quattuor paginae.*]

1. *M. Tullius de re publ. lib. II:* quae sanguine ali- 41 68
tur, quae in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur. (Nonius v. *exultare* p. 300.)

2. *M. Tullius de re publ. lib. II:* cupido autem et expetenti et lubidinoso et volutabundo in voluptatibus ** (Nonius v. *volutabundus* p. 491.)

3. *M. Tullius de re publ. lib. II:* quartaque anxitudo prona ad luctum et maerens semperque ipsa se sollicitans. (Nonius v. *anxitudo* p. 72.)

4. *M. Tullius de re publ. lib. II:* esse autem angores † si miseria adflictas aut abiectas timiditate et ignavia. (Nonius v. *timor* p. 228.)

5. *Elidere, deicere. M. Tullius de re publ. lib. II:* ut auriga indoctus e curru trahitur, obteritur, laniatur, eliditur. (Nonius v. *elidere* p. 292.)

[6. *Hercules, qui ob virtutem clarissimus et quasi Africanus inter deos habetur, nonne orbem terrae, quem peragrasse ac purgasse narratur, stupris, libidinibus, adulteriis inquinavit? nec mirum, cum esset adulterio genitus Alcmenae . . . quid enim tam magnificum, si leonem aprumque superavit? si aves deiecit sagittis? si regium stabulum egessit? si viraginem vicit cingulumque detraxit? si equos feroces cum domino interemit? . . . non enim fortior putandus est qui leonem quam qui violentam in se ipso inclusam feram superat iracundiam, aut qui rapacissimas volucres deicit quam qui cupiditates avidissimas coërcet, aut qui Amazonem bellatricem quam qui libidinem vincit, pudoris ac famae debellatricem, aut qui fimum de stabulo quam qui vitia de corde suo egerit, quae magis sunt perniciosa, quia domestica et propria mala sunt, quam illa, quae et vitari poterant et caveri. ex quo fit ut ille solus vir fortis debeat iudicari, qui temperans et moderatus est et iustus.* (Lactantius *Inst. div.* I, 9.)

7. *Homo, qui habet imperium ac potestatem, late nocet*

*per iram, sanguinem fundit, urbes subvertit, populos delet, provincias ad solitudinem redigit.* (Lactantius *de ira dei* c. 5.)

8. *Tres sunt adfectus, qui homines in omnia facinora praecipites agunt, ira, cupiditas, libido; propterea poëtae tres furias esse dixerunt, quae mentes hominum exagitent: ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates.* (Lactantius *instit. div.* VI, 19. *cf. Epit.* 61.)

9. *Concitationes animorum iuncto currui similes sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendat; si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur aut per praecipitia labetur aut certe quo non est opus deferetur.* (Lactantius *Instit. div.* VI, 17.)]

42 69 p. 25.] * * * | dici possit.' tum Laelius: 'video iam illum, quem exspectabam, virum, cui praeficias officio et muneri.' 'huic scilicet' Africanus 'uni paene: nam in hoc fere uno sunt cetera. ut numquam a se ipso instituendo contemplandoque discedat, ut ad imitationem sui vocet alios, ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus. ut enim in fidibus p. 26.] aut | tibiis atque ut in cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem inmutatum aut discrepantem aures eruditae ferre non possunt, isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens, sic ex summis et infimis et mediis interiectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitas con|sensu dissimillimorum concinit; et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, artissimum atque optimum omni in re publica vinculum incolumitatis, eaque sine iustitia nullo pacto esse potest.

43 *Ac deinde cum aliquanto latius et uberius disseruisset* (*Scipio*), *quantum prodesset iustitia civitati quantumque obesset, si afuisset, suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur ac de iustitia plura dicerentur, propter illud, quod iam vulgo ferebatur, rem publicam geri sine iniuria non posse. hanc proinde quaestionem discutiendam*

*et enodandam esse adsensus est Scipio responditque* nihil esse, quod adhuc -- rem publicam regi non posse (§. 70). (Augustinus *de civit. dei* II, 21, 1.)

* * * | plenam esse iustitiae.' tum Scipio: [p. 9. 44 70
'adsentior vero renuntioque vobis nihil esse, quod adhuc de re publica dictum putemus aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum non modo falsum illud esse, sine iniuria non posse, sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam geri nullo modo posse. sed, si placet, | in hunc diem hactenus. reliqua [p. 10. — satis enim multa restant — differamus in crastinum.' cum ita placuisset, finis disputandi in eum diem factus est.

# M. TULLII CICERONIS
# DE RE PUBLICA
## LIBER TERTIUS.

### ARGUMENTUM.

*Cuius quaestionis explicatio cum in diem consequentem dilata esset, in tertio libro magna conflictione res acta est. suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine iniustitia geri non posse rem publicam, purgans praecipue, ne hoc ipse sentire crederetur; egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc esse utilem rei publicae, illam vero inutilem veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. tum Laelius rogantibus omnibus iustitiam defendere adgressus est adseruitque quantum potuit, nihil tam inimicum quam iniustitiam civitati nec omnino nisi magna iustitia geri aut stare posse rem publicam. qua quaestione quantum satis visum est pertractata Scipio ad intermissa revertitur recolitque suam atque commendat brevem rei publicae definitionem, qua dixerat eam esse rem populi, populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. docet deinde quanta sit in disputando definitionis utilitas, atque ex illis suis definitionibus colligit tunc esse rem publicam, id est rem populi, cum bene ac iuste geritur sive ab uno rege sive a paucis optimatibus sive ab universo populo. cum vero iniustus est rex, quem tyrannum more Graeco appellavit, aut iniusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem, aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret, non iam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus conexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam, quoniam non esset res populi, cum tyrannus eam factiove capesseret, nec ipse populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non esset multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.* (Augustinus *de civit. dei* II, 21.)

*Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de re publica disputatum, adfuisses: qualis tum patronus iustitiae fuit (Laelius) contra accuratam orationem Phili!* (Cicero *Lael.* §. 25.)

---

1 *In libro tertio de re publica Tullius hominem dicit non*
1 *ut a matre, sed ut a noverca natura editum in vitam, corpore nudo, fragili et infirmo, animo autem anxio ad mo-*

*lestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines, in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis.* (Augustinus *contra Iulianum Pelag.* IV, 12.)

*Queruntur hominem magis imbecillum et fragilem nasci* 2
*quam cetera animalia nascuntur; quae ut sunt edita ex utero, protinus in pedes suos erigi et gestire discursibus statimque aëri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indumentis munita processerint: hominem contra nudum et inermem tamquam ex naufragio in huius vitae miserias proici et expelli, qui neque movere se loco, ubi effusus est, possit nec alimentum lactis adpetere nec iniuriam temporis ferre. itaque naturam non matrem esse humani generis, sed novercam, quae cum mutis tam liberaliter gesserit, hominem vero sic effuderit, ut inops et infirmus et omni auxilio indigens nihil aliud possit quam fragilitatis suae condicionem ploratu ac fletibus ominari, scilicet, 'cui tantum in vita restet transire malorum.'* (Lucret. V, 227.) *cum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est et ea omnia, quae firmiora nascuntur, etiam si vim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. ita fit ut plus homini conferat ratio quam natura mutis, quoniam in illis nec magnitudo virium neque firmitas corporis efficere potest quo minus aut opprimantur a nobis aut nostrae subiecta sint potestati . . . Plato, ut hos credo ingratos refelleret, naturae gratias egit quod homo natus esset* cet. (Lactant. *de opificio dei* c. 3.)

[*Desiderantur hic minimum quattuor paginae.*]

* * * | et vehiculis tarditati; eademque cum [p. 3. 2 3
accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantis, incidit has et distinxit in partis, et ut signa quaedam, sic verba rebus inpressit hominesque antea dissociatos iucundissimo inter se sermonis vinclo conligavit. a simili etiam mente vocis qui videbantur infiniti soni paucis notis inventis | sunt [p. 4. omnes signati et expressi, quibus et conloquia cum absentibus et indicia voluntatum et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. accessit eo numerus, res cum ad vitam necessaria, tum una inmutabilis et aeterna;

quae prima inpulit etiam ut suspiceremus in caelum nec
frustra siderum motus intueremur dinumerationibusque
noctium ac die*rum* * * *

[*Desiderantur octo fere paginae.*]

3 4 p. 207.] * * * | quorum animi altius se extulerunt et
aliquid dignum dono, ut ante dixi, deorum aut efficere
aut excogitare potuerunt. qua re sint nobis isti, qui de
ratione vivendi disserunt, magni homines, ut sunt, sint
eruditi, sint veritatis et virtutis magistri, dum modo sit
haec quaedam sive a viris in rerum publicarum varie-
tate versatis inventa, sive etiam in istorum otio ac litte-
p. 208.] ris tractata — res, sicut est, minime | quidem
contemnenda — ratio civilis et disciplina populorum,
quae perficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe
perfecit, ut incredibilis quaedam et divina virtus exsiste-
5 ret. quod si quis ad ea instrumenta animi, quae natura
quaeque civilibus institutis habuit, adiungendam sibi
etiam doctrinam et uberiorem rerum cognitionem puta-
vit, ut ii ipsi, qui in horum librorum disputatione ver-
p. 201.] santur, nemo est quin eos | anteferre omnibus
debeat. quid enim potest esse praeclarius quam cum
rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium
studiis et cognitione coniungitur? aut quid P. Scipione,
quid C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest?
qui, ne quid praetermitterent, quod ad summam laudem
clarorum virorum pertineret, ad domesticum maiorumque
p. 202.] morem etiam hanc a Socrate adventiciam doc|tri-
6 nam adhibuerunt. qua re qui utrumque voluit et po-
tuit, id est, ut cum maiorum institutis tum doctrina se
instrueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. sin
alterast utra via prudentiae deligenda, tamen, etiam si
cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta
vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et
inlustrior; ex qua vita sic summi viri ornantur, ut vel
M'. Curius,

quem nemo ferro potuit superare nec auro,

vel * * *

[*Desiderari videntur sex paginae.*]

4 7 p. 23.] * * * | fuisse sapientiam, tamen hoc in ratione
utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus

aluerunt naturae principia, hi autem institutis et legibus. pluris vero haec tulit una civitas, si minus sapientis, quoniam id nomen illi tam restricte tenent, at certe summa laude dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa coluerunt. atque etiam, quod et sunt laudandae civitates et fuerunt, quo|niam id est in rerum na- [p. 24. tura longe maximi consilii, constituere eam rem publicam, quae possit esse diuturna, si singulos numeremus in singulas, quanta iam reperiatur virorum excellentium multitudo! quod si aut Italiae Latium aut eiusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Graeciam conlustrare animo voluerimus, si deinde Assurios, si Persas, si Poenos, si haec * * *

[*Desiderantur duodecim paginae.*]

* * * *advo*|cati.' et Philus: 'praeclaram vero [p. 21. 5 8
causam ad me defertis, cum me inprobitatis patrocinium suscipere voltis.' 'atqui id tibi' inquit Laelius 'verendumst, si ea dixeris, quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare, cum et ipse sis quasi unicum exemplum antiquae probitatis et fidei, neque sit ignota consuetudo tua contrarias in partis disserendi, quod ita facillume verum inveniri putes.' et Philus 'heia vero,' inquit 'geram | morem vobis et me [p. 22. oblinam sciens; quod quoniam qui aurum quaerunt non putant sibi recusandum, nos, cum iustitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. atque utinam, quem ad modum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! nunc ea dicenda sunt L. Furio Philo, quae Carneades, Graecus homo et consuetus quod commodum esset verbis * * *

[*Desiderari videntur quattuor paginae.*]

*M. Tullius de re publ. lib. II: Neque hanc tamquam* 9
*meam orationem vos volo accipere, sed* ut Carneadi respondentis, qui saepe optimas causas ingenii calumnia ludificari solet. (Nonius v. *calumnia* p. 263.)

*Carneades, Academicae sectae philosophus, cuius in dis-* 6
*serendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit, ipsum ex praedicatione Ciceronis intelleget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima osten-*

*dit non posse id explicari, 'nec si Carneadem ipsum Orcus remittat.' is cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose audiente Galba et Catone censorio, maximis tunc oratoribus. sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit, non quidem philosophi gravitate, cuius firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. quod ille facere solebat, ut alios quidlibet adserentes posset refutare. eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur, credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quae pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere.* (Lactantius *Inst. div.* V, 14.)

7
10 *Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de iustitia multa dixerunt, adserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet, et cum ceterae virtutes quasi tacitae sint et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit nec occulta, sed foras tota promineat et ad bene faciendum prona sit, ut quam plurimis prosit: quasi vero in iudicibus solis atque in potestate aliqua constitutis iustitia esse debeat, et*
11 *non in omnibus. atqui nullus est hominum ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit; sed quia ignorabant, quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. nec immerito exstitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem et iustitiam, quae fundamentum stabile non habebat, everteret, non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare.* (Lactantius *Epitom.* c. 55.)

*M. Tullius de re publ. lib. III:* Iustitia foras spectat et proiecta tota est atque eminet. (Nonius v. *proiectum* p. 373.)

*M. Tullius de re publ. lib. III:* quae virtus praeter ceteras tota se ad alienas porrigit utilitates atque explicat. (Nonius v. *explicare* p. 299.)

* * * | et reperiret et tueretur, alter autem [p. 205. 8 12
de ipsa iustitia quattuor inplevit sane grandis libros. nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus examinet: illorum fuit heroum eam virtutem, quae est una, si modost, maxime munifica et liberalis et quae omnis magis quam sepse diligit, aliis nata potius | quam sibi, excitare [p. 206. iacentem et in illo divino solio non longe a sapientia conlocare. nec vero illis aut voluntas defuit — quae 13
enim iis scribendi alia causa aut quod omnino consilium fuit? — aut ingenium, quo omnibus praestiterunt, sed eorum et voluntatem et copiam causa vicit: ius enim, de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum; nam si esset, ut calida et frigida, ut amara et dulcia, sic essent iusta et in|iusta eadem omnibus. nunc autem, [p. 17. 9 14
si quis illo Pacuviano invehens alitum anguium curru multas et varias gentis et urbis despicere et oculis conlustrare possit, videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventorum memoriam litteris continet, bovem quendam putari deum, quem Apim [Aegyptii] nominant, multaque alia portenta apud eosdem et cuiusque generis | beluas numero consecratas deorum; deinde [p. 18. Graeciae, sicut apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria putaverunt; eamque unam ob causam Xerses inflammari Atheniensium fana iussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret. post autem cum Persis et Philippus, 15
qui cogitavit, et Alexander, qui gessit, hanc bellandi causam infe|rebat, quod vellet Graeciae fana [p. 27. poenire; quae ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante os documentum Persarum sceleris sempiternum. quam multi, ut Tauri in Axino, ut rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immolare et pium et dis inmortalibus gratissumum esse duxerunt!

vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latro-
cinari honestum putent, Lacedaemonii suos omnis agros
p. 28.] esse dictitarint, | quos spiculo possent attingere.
Athenienses iurare etiam publice solebant omnem suam
esse terram, quae oleam frugesve ferret. Galli turpe
esse ducunt frumentum manu quaerere, itaque armati
16 alienos agros demetunt. nos vero iustissimi homines,
qui Transalpinas gentis oleam et vitem serere non sini-
mus, quo pluris sint nostra oliveta nostraeque vineae:
quod cum facimus, prudenter facere dicimur, iuste non
p. 203.] dici|mur, ut intellegatis discrepare ab aequitate
sapientiam. Lycurgus autem, ille legum optumarum et
aequissumi iuris inventor, agros locupletium plebi ut
servitio colendos dedit.

10
17 Genera vero si velim iuris, institutorum, morum con-
suetudinumque describere, non modo in tot gentibus
varia, sed in una urbe, vel in hac ipsa, miliens mutata
demonstrem, ut hic iuris noster interpres alia nunc Ma-
p. 204.] nilius iura dicat esse de mu|lierum legatis et
hereditatibus, alia solitus sit adulescens dicere, nondum
Voconia lege lata; quae quidem ipsa lex utilitatis viro-
rum gratiā rogata in mulieres plenast iniuriae: cur enim
pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit
heres, non sit matri suae? cur autem, si pecuniae modus
statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si
unica patri esset, aeris miliens salva lege, mea triciens
non posset? * * *

[*Desiderari videntur paginae duae.*]

11
18 p. 13.] * * * | sanxisset iura nobis, et omnes isdem et
idem non alias aliis uterentur. quaero autem, si iusti
hominis et si bonist viri parere legibus, quibus? an
quaecumque erunt? at nec inconstantiam virtus recipit
nec varietatem natura patitur, legesque poena, non iusti-
tia nostra conprobantur. nihil habet igitur naturale ius,
ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura. an
vero in legibus varietatem esse dicunt, natura autem
p. 14.] viros bonos eam iustitiam | sequi, quae sit, non
eam, quae putetur? esse enim hoc boni viri et iusti,
tribuere id cuique, quod sit quoque dignum. ecquid
19 ergo primum mutis tribuemus beluis? non enim me-

diocres viri, sed maxumi et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnium animantium condicionem iuris esse denuntiant clamantque inexpiabilis poenas inpendere iis, a quibus violatum sit animal. scelus est igitur nocere bestiae, quod scelus qui velit * * *

[*Multa desiderantur.*]

[13. 22.] *Vel si iustitiam sequi volet dei, divini tamen* 12 20
*iuris ignarus gentis suae leges tamquam verum ius amplectitur, quas non utique iustitia, sed utilitas repperit. cur enim per omnes populos diversa et varia iura sunt condita, nisi quod una quaeque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? quantum autem a iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo et legitime iniurias faciendo semperque aliena cupiendo atque rapiendo possessionem sibi totius orbis comparavit.* (Lactantius *Inst. div.* VI, 9.)

*Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur. porro bella et victoriae captis et eversis plurimum urbibus constant. id negotium sine deorum iniuria non est: eaedem strages moenium et templorum, pares caedes civium et sacerdotum nec dissimiles rapinae sacrarum divitiarum et profanarum. tot igitur sacrilegia Romanorum quot tropaea, tot de dis quot de gentibus triumphi, tot manubiae quot manent adhuc simulacra captorum deorum* etc. (Tertullianus *Apolog.* 25.)

[15. 24.] *Carneades, quoniam erant infirma, quae a phi-* 21
*losophis adserebantur, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. eius disputationis summa haec fuit: iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus et apud eosdem pro temporibus saepe mutata, ius autem naturale esse nullum; omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret alienis commodis consulens. et inferebat haec argumenta: omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad casas esse redeundum et in egestate ac miseriis iacendum.* (Lactantius *Inst. div.* V, 16.)

*Sublata hominum concordia virtus nulla est omnino.*

*quae sunt enim patriae commoda nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora . . . haec itaque, ut ipsi appellant, bona quisquis patriae adquisierit, hoc est, eversis civitatibus gentibusque deletis aerarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus: qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam, ne stultitiae ac malitiae disciplinae auctoritas desit.* (Lactantius *Inst. div.* VI, 6.)

13 22 p. 57.] [14. 23.] * * * | Sunt enim omnes, qui in populum vitae necisque potestatem habent, tyranni, sed se Iovis optimi nomine malunt reges vocari. cum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam tenent, est factio, sed vocantur illi optimates. si vero populus plurimum potest omniaque eius arbitrio
23 reguntur, dicitur illa libertas, est vero licentia. sed cum alius alium timet, et homo hominem et ordo ordinem, p. 58.] tum, quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit | inter populum et potentis: ex quo exsistit id quod Scipio laudabat coniunctum civitatis genus. etenim iustitiae non natura nec voluntas, sed inbecillitas mater est; nam cum de tribus unum esset optandum, aut facere iniuriam nec accipere, aut et facere et accipere, aut neutrum, optimum est facere, inpune si possis, secundum nec facere nec pati, miserrimum digladiari semper tum faciendis tum accipiendis iniuriis. ita qui primum illud adsequi * * *

[*Aliquot paginae desunt.*]

14 24 [12. 20.] *M. Tullius de re publ. lib. III:* Nam cum quaereretur ex eo, quo scelere inpulsus mare haberet infestum uno myoparone, 'eodem,' inquit 'quo tu orbem terrae.' (Nonius v. *Infestum mare haberet* p. 125. v. *habere* p. 318. v. *myoparo* p. 534.)

15 p. 47.] [12. 21.] * * * | omni . . . . tote. sapientia iubet aug*ere* opes, amplificare diuitias, proferre finis—unde enim esset illa la*us* in summ*orum* imperatoru*m* inci*sa monimentis*, FINIS IMPERII PROPAGAUIT, nisi aliquid de alieno accessisset?—, imperare quam plurimis, frui voluptatibus, pol-

lere, regnare, dominari; iustitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere, *sac*ra, publica, alie*na* non tangere. | quid [p. 48. igitur efficitur, si sapientiae pareas? divitiae, potestates, opes, honores, imperia, regna vel privatis vel populis: sed quoniam de re publica loquimur, sunt inlustriora quae publice fiunt, quoniamque eadem est ratio iuris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. et iam omittam alios; noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cuius imperio iam orbis terrae tenetur, iustitia an sapientia est e minimo omnium *maximus factus?*

[*Desiderantur minimum quattuor paginae.*]

* * * | praeter Arcadas et Athenienses, qui, [p. 1. 25
credo, timentes hoc interdictum iustitiae ne quando exsisteret, commenti sunt se de terra tamquam hos ex arvis musculos exstitisse.

Ad haec illa dici solent primum ab iis, qui minime 16 26
sunt in disserendo mali, qui in ea causa eo plus auctoritatis habent, quia, cum de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse, non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi; negant enim sapientem id|circo virum bonum esse, quod eum [p. 2. sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet, sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit, contra autem inprobis semper aliqui scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos iudicia et supplicia versentur. nullum autem emolumentum esse, nullum iniustitia partum praemium tantum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut inpendere aliquam poenam putes, damna * * *

[*Desiderantur in cod. Vat. minimum quattuor paginae, quarum aliqua pars suppletur loco a Lactantio exscripto.*]

(Lactantius *Inst. div.* V, 12.) *Est apud Ciceronem* 17 27
*non abhorrens a vero locus in ea disputatione, quae habetur a Furio contra iustitiam.* Quaero, *inquit,* si duo sint, quorum alter optimus vir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide, alter insigni scelere et audacia, et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum sceleratum,

facinorosum, nefarium putet, contra autem *eum*, qui sit inprobissimus, existimet esse summa probitate ac fide. proque hac opinione omnium civium bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique adferantur, effodiantur p. 11.] oculi, damnetur, vinciatur, uratur, extermi¦netur, egeat, postremo iure etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur, contra autem ille inprobus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes undique copiae conferantur. vir denique optimus omnium existimatione et dignissimus omni fortuna optima iudicetur: quis tandem erit tam demens qui dubitet, utrum se esse malit?

18 28 Quod in singulis, idemst in populis: nulla est tam p. 12.] stulta civitas, | quae non iniuste imperare malit quam servire iuste. nec vero longius abibo: consul ego quaesivi, cum vos mihi essetis in consilio, de Numantino foedere. quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus, eadem in causa esse Mancinum? alter, vir optimus, etiam suasit rogationem me ex senatus consulto ferente, alter acerrime se defendit. si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit; si ratio, consilium, prudentia, Pompeius antistat. utrum * * *

[*Aliquot desunt paginae.*]

19 29 *Tum omissis communibus ad propria veniebat* (*Carneades*). *bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum vel domum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat, et ideo proscribat ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum servum vel pestilentem domum se vendere an celabit emptorem? si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet vel omnino non vendet. si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet, sed idem malus, quia fallet. rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum, aut plumbum, cum sit argentum, tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? stultum plane videtur malle magno. unde intellegi volebat et eum, qui sit iustus ac bonus, stultum esse et eum, qui sapiens, malum: et tamen sine pernicie fieri posse ut sint homines paupertate contenti.*

20 30 *tate contenti. transcendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse. dicebat enim:*

*nempe iustitia est hominem non occidere, alienum prorsus
non attingere. quid ergo iustus faciet, si forte naufragium
fecerit et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? nonne
illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat eaque nixus
evadat, maxime cum sit nullus medio mari testis? si sapiens
est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit: si autem
mori maluerit quam manus inferre alteri, iam vero iustus
ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcat, dum parcit
alienae. item, si acie suorum fusa hostes insequi coeperint
et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem,
eine parcet, ut ipse occidatur, an deiciet ex equo, ut ipse pos-
sit hostem effugere? quod si fecerit, sapiens, sed idem malus,
si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est. ita* 31
*ergo iustitiam cum in duas partes divisisset, alteram civi-
lem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit,
quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit,
naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sa-
pientia. arguta haec plane ac venenata sunt et quae M.
Tullius non potuerit refellere. nam cum faciat Laelium
Furio respondentem pro iustitiaque dicentem, inrefutata
haec tamquam foveam praetergressus est, ut videatur idem
Laelius non naturalem, quae in crimen stultitiae venerat,
sed illam civilem defendisse iustitiam, quam Furius sa-
pientiam quidem esse concesserat, sed iniustam.* (Lactantius
*Instit. div.* V, 16.)

*In libro quoque de re publica secundo id ipsum verbum* 21 32
(*superesse*) *Cicero ponit non temere transeundum. verba ex
eo libro haec sunt:* Non gravarer, Laeli, nisi et hos velle
putarem et ipse cuperem te quoque aliquam partem huius
nostri sermonis attingere, praesertim cum heri ipse dixe-
ris te nobis etiam superfuturum. verum id quidem fieri
non potest: ne desis omnes te rogamus. (Gellius *noct.
Att.* I, 22, §. 8.)

*M. Tullius de re publ. lib. III:* sed iuventuti nostrae
minime audiendus: quippe si ita sensit, ut loquitur, est
homo inpurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen
inmanis. (Nonius v. *impurus* p. 324. v. *immane* p. 323.)

*Suscipienda igitur dei lex est, quam M. Tullius in libro* 22 33
*de re publ. tertio paene divina voce depinxit, cuius ego, ne
plura dicerem, verba subieci:* Est quidem vera lex recta

ratio, naturae congruens, diffusa in omnis, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat, quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat nec inprobos iubendo aut vetando movet. huic legi nec obrogari fas est neque derogari ex hac aliquid licet neque tota abrogari potest, nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus, neque est quaerendus explanator aut interpres eius alius, nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac, sed et omnis gentis et omni tempore una lex et sempiterna et inmutabilis continebit unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus; ille legis huius inventor, disceptator, lator, cui qui non parebit, ipse se fugiet ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, etiam si cetera supplicia quae putantur effugerit. (Lactantius *Inst. div.* VI, 8.)

23 *Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica*
34 *disputari:* nullum bellum suscipi a civitate optima nisi aut pro fide aut pro salute. *quid autem dicat pro salute vel intellegi quam salutem velit, alio loco demonstrans:* sed his poenis, *inquit,* quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exsilio, vinculis, verberibus, elabuntur saepe privati oblata mortis celeritate, civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare; debet enim constituta sic esse civitas, ut aeterna sit: itaque nullus interitus est rei publicae naturalis ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe; civitas autem cum tollitur, deletur, exstinguitur, simile est quodam modo, ut parva magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. (Augustinus *de civit. dei* XXII, 6.)

35 *Quattuor autem sunt genera bellorum, id est iustum, iniustum, civile et plus quam civile. iustum bellum est quod ex praedicto ingeritur de rebus repetitis aut propulsandorum hostium causa; iniustum bellum est, quod de furore, non de legitima ratione initur, de quo in re publica Cicero dixit:* illa iniusta bella sunt, quae sunt sine causa suscepta; nam extra ulciscendi aut propulsandorum hostium causam bellum geri iustum nullum potest. *et hoc idem Tullius parvis interiectis subdidit:* nullum bellum iustum

habetur nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi repetitis rebus. (Isidorus *Origg.* XVIII, 1, §. 2 sq.)

*Genetivus pro ablativo. M. Tullius de re publ. lib. III:* noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est. (Nonius IX, p. 498.)

*Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem* 24 36
*ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia. et quoniam, cum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare augerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat, iniustum esse ut homines hominibus dominantibus serviant, quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare, responsum est a parte iustitiae ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, cum recte fit, id est, cum inprobis aufertur iniuriarum licentia, et domiti melius se habebunt, qui indomiti deterius se habuerunt, subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum, atque dictum est:* cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? (Augustinus *de civit. dei* XIX, 21, 2.)

*Audi manifestiora quae dicat in libro de re publica* 25 37
*tertio, cum ageret de causa imperandi.* An non, *inquit,* cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infirmorum datum? cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini iracundiaeque et ceteris vitiosis eiusdem animi partibus? *adhuc audi; paulo post enim:* sed et imperandi et serviendi, *inquit,* sunt dissimilitudines cognoscendae: nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini, sed corpori ut rex civibus suis aut parens liberis, libidini autem ut servis dominus, quod eam coërcet et frangit, sic regum, sic imperatorum, sic magistratuum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque praesunt, ut corporibus animus, domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas inbecillasque partis, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras. (Augustinus *contra Iulianum Pelag.* IV, 12.)

*Nonne Cicero in libris de re publica, cum de imperiorum differentia disputaret et huius rei similitudinem ex natura hominis adsumeret,* ut filiis *dixit* imperari corporis membris propter oboediendi facilitatem, vitiosas vero animi partis ut servos asperiore imperio coërceri. (Augustinus *de civit. dei* XIV, 23, 2.)

*M. Tullius de re publ. lib. III:* est enim genus iniustae servitutis, cum ii sunt alterius, qui sui possunt esse; cum autem ii famulantur * * (Nonius v. *famulantur* p. 109.)

26 38 *Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam et velle aliquem inprudentem super eam adsidere, cuius mors tibi emolumentum futura sit, inprobe feceris, nisi monueris ne adsidat, sed inpunite tamen; scisse enim te quis coarguere possit? sed nimis multa. perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri, deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio.* (Cicero *de fin. bon. et mal.* II, 18, §. 59.)

*Et si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus, nihil esse bonum nisi quod honestum, nihil malum nisi quod turpe sit . . .* (Cicero *ad Att.* X, 4, 4.)

27 39 *Filiola tua te delectari laetor et probari tibi φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα. etenim, si haec non est, nulla potest homini esse ad hominem naturae adiunctio, qua sublata vitae societas tollitur. 'bene eveniat' inquit Carneades: spurce, sed tamen pudentius quam Lucius noster et Patron; qui cum omnia ad se referant, numquam quicquam alterius causa fieri putent, et cum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intellegant se de callido homine loqui, non de bono viro. sed haec, opinor, sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti.* (Cicero *ad Att.* VII, 2, §. 4.)

*Cicero de re publica:* in quibus adsentior sollicitam et periculosam iustitiam non esse sapientis. (Priscianus VIII, 6, §. 32. p. 801. P.)

28 40 *Apud Ciceronem idem ille iustitiae defensor Laelius,* volt, *inquit,* plane virtus honorem, nec est virtutis ulla alia merces. *est plane et quidem virtute dignissima, quam*

*tu, Laeli, numquam poteras suspicari; nihil enim divinarum noveras litterarum.* quam tamen illa, *inquit,* accipit facile, exigit non acerbe. *erras vehementer, si putas; ab homine praemium solvi posse virtuti, cum ipse alio loco verissime dixeris:* huic tu viro quas divitias obicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. *quis ergo te sapientem, Laeli, putet, cum ipse tibi loquare contraria et paulo post virtuti adimas quae dedisti? sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque sententiam. deinde quid adiungis?* sed si aut ingrati universi aut invidi multi aut inimici potentes suis virtutem praemiis spoliant, — *o quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari praemio suo potest; quae si bona sua divina iudicat, ut aiebas, qui possunt exsistere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quae fuerint in eam collata divinitus!* — ne illa se, *inquit,* multis solaciis oblectat maximeque suo decore se ipsa sustentat. (Lactantius *Inst. div.* V, 18.)

*Iustus vero ac sapiens, quia illa omnia humana, ut est a Laelio dictum, sua bona divina iudicat nec alienum quicquam concupiscit, ne quem contra ius humanitatis laedat omnino, nec ullam potentiam honoremve desiderat, ne cui faciat iniuriam.* (Lactantius *Inst. div.* V, 22.)

*Sed videlicet homines docti atque sapientes contra vim tantae auctoritatis . . acute sibi argumentari videntur adversus corporum resurrectionem et dicere quod in tertio de re publ. libro a Cicerone commemoratum est. nam cum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos adseveraret,* quorum non corpora, *inquit,* sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur ut id, quod esset e terra, nisi in terra maneret. (Augustinus *de civit. dei* XXII, 4.)

*M. Tullius de re publ. lib. III:* Numquam viri fortissimi fortitudinis, inpigritatis, patientiae . . (Nonius v. *inpigritas* p. 125.)

*M. Tullius de re publ. lib. III:* Pyrrhi † videt largitas acos aut Samnitium copiae Curio defuerunt. (Nonius v. *largitas* p. 132.)

*M. Tullius de re publ. lib. III:* Cuius etiam focum Cato ille noster, cum venerat ad se in Sabinos, ut ex

ipso audiebamus, visere solebat, apud quem ille sedens Samnitium, quondam hostium, tum iam clientium suorum, dona relegaverat. (Nonius v. *apud* p. 522.)

29 41 p. 249.] * * * | Asia Ti. Gracchus, perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini iura neglexit ac foedera: quae si consuetudo ac licentia manare coeperit latius imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit, ut, qui adhuc voluntate nobis oboediunt, terrore teneantur, etsi nobis, qui id aetatis sumus, evigilatum fere est, tamen de posteris nostris et de illa inmortalitate rei publip. 250.] cae sollicitor, quae poterat esse perpetua, si pa|triis viveretur institutis et moribus.'

30 42 Quae cum dixisset Laelius, etsi omnes, qui aderant, significabant ab eo se esse admodum delectatos, tamen praeter ceteros Scipio quasi quodam gaudio elatus 'multas tu quidem,' inquit 'Laeli, saepe causas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam collegam nostrum, quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne Atticorum quidem oratorum quemquam aut suav*itate* * * *

[*Desiderantur paginae duodecim.*]

*M. Tullius de re publ. lib. III:* duas sibi res, quo minus in volgus et in foro diceret, confidentiam et vocem defuisse * * (Nonius v. *confidentia* p. 262.)

*De quo* (*tauro*) *Cicero dixit:* inclusorum hominum gemitu mugiebat taurus. (Scholiastes Iuvenalis *ad sat.* VI, 480.)

31 43 p. 251.] * * * | reportare. ergo illam rem populi, id est rem publicam, quis diceret tum, cum crudelitate unius oppressi essent universi, neque esset unum vinculum iuris nec consensus ac societas coetus, quod est populus? atque hoc idem Syracusis: urbs illa praeclara, quam ait Timaeus Graecarum maxumam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidi et ad urbis crepidines infusi, viae latae, portip. 252.] cus, | templa, muri nihilo magis efficiebant Dionysio tenente, ut esset illa res publica; nihil enim populi et unius erat populus ipse. ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam.'

'Praeclare quidem dicis;' Laelius 'etenim video iam 32 44
quo pergat oratio.' 'vides igitur ne illam quidem, quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam.' 'sic plane iudico.' 'et | rectissime qui- [p. 109. dem iudicas: quae enim fuit tum Atheniensium res, cum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi iniustissime praefuerunt? num aut vetus gloria civitatis aut species praeclara oppidi aut theatrum, gymnasia, porticus aut propylaea nobilia aut arx aut admiranda opera Phidiae aut Piraeus ille magnificus rem publicam efficiebat?' 'minime vero,' Laelius 'quoniam quidem populi | res non erat.' 'quid? cum de- [p. 110. cemviri Romae sine provocatione fuerunt, tertio illo anno, cum vindicias amisisset ipsa libertas?' 'populi nulla res erat; immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.'

'Venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse 33 45
videbuntur fortasse angustiae: cum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia, cum, de quocumque volt, supplicium sumit multitudo, cum | [p. 299. agunt, rapiunt, tenent, dissipant quae volunt, pot*esne* tum, Laeli, negare rem *esse* illam publicam, cum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam?' tum Laelius: 'ac nullam quidem citius negau*er*im *esse* rem publicam, quam istam quae to|ta ....... p. | pu .........| ni. s ....... | mo..... obis non plac*uit* Syracusis fuisse rem publicam neq*ue* Agrigenti neq*ue* Athenis, cum es*se*nt tyranni, nec hic, cum decemviri; nec | vi- [p. 300. deo, qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen adpareat, quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti, Scipio, nisi qui consensu iuris contine*tur*, sed est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus, hoc etiam taetrior, quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, inmanius beluast. nec vero convenit, cum furiosorum bona legibus in adgnatorum potestate sint, quod eorum iam * * *

[*Desiderantur octo paginae.*]

* * * | dici possint, cur illa sit res publica [p. 297. 34 46
resque populi, quae sunt dicta de regno.' 'et multo etiam magis;' inquit Mummius 'nam in regem potius

cadit domini similitudo, quod est unus, plures vero boni in qua re publica rerum potientur, nihil poterit esse illa beatius. sed tamen vel regnum malo quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissumae rei publicae tertium.'

35 47 Hic Scipio 'adgnosco' inquit 'tuum morem istum, p. 298.] Spuri, aver|sum a ratione populi. sed quamquam potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen adsentior nullum esse de tribus his generibus, quod sit probandum minus. illud tamen non adsentior tibi, praestare regi optimatis: si enim sapientia est, quae gubernet rem publicam, quid tandem interest haec in unone sit an in pluribus? sed errore quodam fallimur ita disputando: cum enim optumates appellantur, nihil potest p. 115.] vi|deri praestabilius. quid enim optumo melius cogitari potest? cum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam iniustus: nos autem de iniusto rege nihil loquimur nunc, cum de ipsa regali re publica quaerimus. qua re cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullium regem fore, iam non tam illius te rei pu-
48 blicae paenitebit.' 'quam igitur relinquis populari rei publicae laudem?' tum ille: 'quid tibi tandem, Spuri, p. 116.] Rhodiorum, apud quos nuper fui|mus una, nullane videtur esse res publica?' 'mihi vero videtur, et minime quidem vituperanda.' 'recte dicis, sed, si meministi, omnes erant idem tum de plebe tum senatores, vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio: utrubique autem conventicium accipiebant, et in theatro et in curia res capitalis et reliquas omnis iudicabant idem, tantum poterat tantique erat quanti multitudo *senatus* * * *

[*Multa desiderantur.*]

---

## LIBRI TERTII DE RE PUBLICA
## FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

49 1. *M. Tullius de re publica lib. III:* Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exsul-

tat voluptate vel molestia frangitur. (Nonius v. *exultare* p. 301.)

2. *M. Tullius de re publ. lib. III:* |Sed ut ipsi † seu animum periclitentur sum videnț quid se putent esse facturos. (Nonius v. *periculum* p. 364.)

3. *M. Tullius de re publ. lib. III:* Poeni primi mercaturis et mercibus suis avaritiam et magnificentiam et inexplebilis cupiditates omnium rerum inportaverunt in Graeciam. (Nonius v. *merx* p. 431.)

4. *Sardanapallus, rex Assyriorum luxuriosus, de quo Tullius in tertio de re publica sic ait:* Sardanapallus ille vitiis multo quam nomine ipso deformior. (Scholiastes Iuvenalis *ad sat.* X, 362.) — *Tullius:* Hic Sardanapallus turpior vitiis quam nomine adeo luxuriosus fuisse dicitur, ut in sepulcro suo scribi fecerit, ea sola se habere mortuum, quae libido eius etiam cum viveret hauriendo consumpserat. (Vincentius Bellov. *Spec. histor.* III, 93. *cf.* Cic. *Tusc. disp.* V, 101.)

5. *'Athos Athonis' protulit Cicero in III. de re publica:* Quid ergo illa sibi volt absurda exceptio, nisi si quis Athonem pro monumento volt funditus † efficere? quis enim est Athos aut Olympus tantus? (Priscianus VI, 13, §. 70. p. 710. P.)

6. *Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus quid sit res publica et quid sit populus loquente Scipione breviter posuit, attestantibus etiam multis sive ipsius sive eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione, sententiis, numquam illam fuisse rem publicam, quia numquam in ea fuit vera iustitia. secundum probabiliores autem definitiones pro suo modo quaedam res publica fuit et melius ab antiquioribus Romanis quam a posterioribus administrata est.* (Augustinus *de civit. dei* II, 21, 4.)

7. *Nunc est locus ut quam potero breviter ac dilucide* 50
*expediam, quod in secundo huius operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur Scipio in libris de re publica, numquam rem publicam fuisse Romanam. breviter enim* rem publicam *definit* esse rem populi. *quae definitio si vera est, numquam fuit Romana res publica, quia numquam fuit res*

*populi, quam definitionem voluit esse rei publicae.* populum *enim* esse *definivit* coetum multitudinis, iuris consensu et utilitatis communione sociatum. *quid autem dicat iuris consensum disputando explicat, per hoc ostendens* geri sine iustitia non posse rem publicam. ubi ergo iustitia vera non est, nec ius potest esse. quod enim iure fit, profecto iuste fit: quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. non enim iura dicenda sunt vel putanda iniqua hominum constituta: cum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte manaverit, falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est. quocirca, ubi non est vera iustitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse, et ideo nec populus *iuxta illam Scipionis vel Ciceronis definitionem,* et si non populus, nec res populi, sed qualiscumque multitudinis, quae populi nomine digna non est. ac per hoc, si res publica res populi est et populus non est, qui consensu non sociatus est iuris, non est autem ius, ubi nulla iustitia est, procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. iustitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit. (Augustinus *de civit. dei* XIX, 21, 1.)

# M. TULLII CICERONIS
# DE RE PUBLICA
## LIBER QUARTUS.

### ARGUMENTUM.

Quoniam civitas hominum est beate honesteque vivendi societas, haud sane potuit fieri quin, cum de iustitia, qua vitae beatae condicio continetur, libro superiore disputatum esset, iam de moribus et conformandis et tuendis sermo institueretur. Ac praeterquam quod duo illa, quae sola codex Vaticanus praestat, huius libri fragmenta publicam iuventutis disciplinam attingunt, qui ab aliis scriptoribus vel diserte ex hoc libro adferuntur vel, ut Maio quidem videtur, ex eodem sunt repetiti, loci eodem pertinent omnes. Sunt enim alii de tuendis institutis, moribus, virtutibus, alii de earundem rerum tuendarum rationibus. Hinc sermo de virorum notandorum iure poëtis, praesertim in scena, denegando et solis censoribus concedendo, de mulierum autem censura solis viris relinquenda.

---

*Tentabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio* 1 1
*est, utriusque rationem, quantum pusillitas intellegentiae meae pervidet, explicare; quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de re publica libro, cum id facere tentasset, materiam late patentem angustis finibus terminavit, leviter summa quaeque decerpens. ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit exsecutus, ipse testatus est nec voluntatem sibi defuisse nec curam. in libro enim de legibus primo, cum hoc idem summatim stringeret, sic ait: 'hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio.'* (Lactantius *de opificio dei* c. 1.)

*Omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis; neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio.* (Cicero *de legg.* I, 27.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Atque ipsa mens ea, quae futura videt, praeterita meminit. (Nonius VIIII, p. 500.)

*Praeclare itaque M. Tullius* Etenim si nemo est, *inquit,* quin emori malit quam converti in aliquam figuram bestiae, quamvis hominis mentem sit habiturus, quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato? mihi quidem tanto videtur, quanto praestabilior est animus corpore. (Lactantius *Inst. div.* V, 11. *cf.* Cic. *de offic.* III, 82.)

*Denique elegerunt* (*Stoici*) *in pecoribus potius quam in hominibus, quod tu facis, laudare libidines: eorum quippe opinioni convenienter ait quodam loco Tullius* se non putare idem esse arietis et Publii Africani bonum. (Augustinus *contra Iulian. Pelag.* IV, c. 12.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* eademque obiectu suo umbram noctemque efficiat, cum ad numerum dierum aptam tum ad laborum quietem. (Nonius v. *aptam* p. 234.)

*M. Tullius de re publica lib. quarto:* cumque autumno terras ad concipiendas fruges patefecerit, hieme ad conficiendas relaxarit, † afistula maturitate alia mitigaverit, alia torruerit. (Nonius v. *mitis* p. 343.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* cum adhibent in pecuda pastores. (Nonius v. *pecuda* p. 159.)

2 2 p. 111.] * * * | gratiam. quam commode ordines descripti, aetates, classes, equitatus, in quo suffragia sunt etiam senatus, nimis multis iam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebei scito reddendorum equorum.

3 3 Considerate nunc cetera quam sint provisa sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem; ea p. 112.] est enim | prima causa coëundi et id hominibus effici ex re publica debet partim institutis, alia legibus. principio disciplinam puerilem ingenuis, de qua Graeci multum frustra laborarunt et in qua una Polybius noster hospes nostrorum institutorum neglegentiam accusat, nullam certam aut destinatam legibus aut publice expositam aut unam omnium esse voluerunt. nam * * *

[*Desiderantur minimum quattuor paginae.*]

*Secundum Tullium, qui dicit* ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur. (Servius *ad Verg. Aen.* V, 546.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* non modo ut Spartae, rapere ubi pueri et clepere discunt. (Nonius v. *clepere* p. 20.)

*De Cretensibus accepimus, quod in amores puerorum intemperantes fuerint, quod postea in Laconas et in totam Graeciam translatum est, adeo ut Cicero dicat in libris de re publica* opprobrio fuisse adulescentibus, si amatores non haberent. (Servius *ad Verg. Aen.* X, 325.)

* * * | nudari puberem. ita sunt alte repe- [p. 113. 4 4
tita quasi fundamenta quaedam verecundiae. iuventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! quam levis epheborum illa militia! quam contrectationes et amores soluti et liberi! mitto apud Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam: Lacedaemonii ipsi cum|om- [p. 114. nia concedunt in amore iuvenum praeter stuprum, tenui sane muro dissaepiunt id, quod excipiunt; conplexus enim concubitusque permittunt palliis interiectis.' hic Laelius: 'praeclare intellego, Scipio, te in iis Graeciae disciplinis, quas reprehendis, cum populis nobilissimis malle quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem, praesertim cum * * *

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Et noster Plato 5 5
magis etiam quam Lycurgus, omnia qui prorsus iubet esse communia, ne quis civis propriam aut suam rem ullam queat dicere. (Nonius v. *proprium* p. 362.)

*Plato . . . quia deum ignoravit, in multis ita lapsus est, ut nemo deterius erraverit, in primis quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. de patrimoniis tolerabile est, licet sit iniustum; nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus; sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri: etiamne coniuges, etiamne liberi communes erunt? non erit sanguinis ulla distinctio nec genus certum nec familiae nec cognationes nec adfinitates, sed sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia; nulla erit in viris continentia, nulla in feminis pudicitia. quis esse in utrisque amor coniugalis potest, in quibus non est certus aut proprius adfectus? quis erit in patrem pius, ignorans unde sit natus? quis filium diliget, quem putabit alienum? quin etiam feminis curiam reseravit, militiam et magistratus et imperia*

*permisit. quanta erit infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt!* (Lactantius *Epit.* c. 38.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Ego vero eodem, quo ille Homerum redimitum coronis et delibutum unguentis emittit ex ea urbe, quam sibi ipse fingit. (Nonius v. *fingere* p. 308.)

6 *M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Censoris iudicium
6 nihil fere damnato nisi ruborem adfert. itaque, ut omnis ea iudicatio versatur tantum modo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est. (Nonius v. *ignominia* p. 24.)

*Idem de re publ. lib. IIII:* Horum enim severitatem dicitur inhorruisse primum civitas. (Nonius v. *horrendum et horridum* p. 423.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Nec vero mulieribus praefectus praeponatur, qui apud Graecos creari solet, sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoribus. (Nonius cap. VIIII, p. 499.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Ita magnam habet vim disciplina verecundiae: carent temeto omnes mulieres. (Nonius v. *temulenta* p. 5.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Atque etiam si qua erat famosa, ei cognati osculum non ferebant. (Nonius v. *fama* p. 306.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Itaque a petendo petulantia, a procando, id est poscendo, procacitas nominata est. (Nonius v. *petulantia* p. 23, v. *procacitas* p. 24.)

7 *M. Tullius de re publ. lib IIII:* Nolo enim eundem
7 populum imperatorem et portitorem esse terrarum; optimum autem et in privatis familiis et in re publica vectigal duco esse parsimoniam. (Nonius v. *portitores* p. 24.)

*Fidei proprietatem exemplo manifestavit M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Fides enim nomen ipsum mihi videtur habere, cum fit quod dicitur. (Nonius v. *fidei* p. 24.)

*Cicero de re publ. lib. IIII:* In cive excelso atque homine nobili blanditiam, adsentationem, ambitionem † meam esse levitatis. (Nonius v. *blandimentum* p. 194.)

*Intuere paululum ipsos de re publica libros, unde illum adfectum amantissimi civis ebibisti, quod nullus sit patriae consulendi modus aut finis bonis. intuere, obsecro te, et cerne quantis ibi laudibus frugalitas et continentia praedicetur et erga coniugale vinculum fides castique, honesti ac probi mores.* (Augustinus *Epist.* XCI, 3. Tom. II, p. 224 ed. Bened.)

*'Iurgium' et 'lis' hanc habent distantiam: iurgium* 8
*levior res est, si quidem inter benivolos aut propinquos* 8
*dissensio vel concertatio iurgium dicitur, inter inimicos dissensio lis appellatur. M. Tullius de re publ. lib. IIII:* admiror, nec rerum solum sed verborum etiam elegantiam. si iurgant, inquit: benevolorum concertatio, non lis inimicorum iurgium dicitur. *et in sequenti:* iurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare. (Nonius v. *iurgium* p. 430.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* eosdem terminos hominum curae atque vitae; sic pontificio iure sanctitudo sepulturae . . . (Nonius v. *sanctitudo* p. 174.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* quod insepultos reliquissent eos, quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentis necaverint. (Nonius v. *excipere* p. 293.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* Nec in hac dissensione suscepi populi causam, sed bonorum. (Nonius cap. XII, p. 519.)

*Cicero in IIII de re publica:* Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil iuris inpertias aut parum. (Priscianus XV, 4, §. 20.)

*M. Tullius de re publ. lib. IIII:* cui quidem utinam vere fideliter † abundiente auguraverim. (Nonius v. *auguro* p. 469.)

*Frustra hoc exclamante Cicerone, qui cum de poëtis* 9
*ageret:* ad quos cum accessit, *inquit,* clamor et adpro- 9
batio populi quasi magni cuiusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras! quos invehunt metus! quas inflammant cupiditates! (Augustinus *de civit. dei* II, 14. Ioann. Sarisberiensis *Policrat.* VII, 9.)

*Negat Cicero, si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus quo legat lyricos.* (Seneca *ep.* 49, §. 5.)

*Itemque Romani, quamvis iam superstitione noxia pre-* 10
*merentur, ut illos deos colerent, quos videbant sibi voluisse* 10
*scaenicas turpitudines consecrari, suae tamen dignitatis memores ac pudoris actores talium fabularum nequaquam honoraverunt more Graecorum, sed sicut apud Ciceronem idem Scipio loquitur:* Cum artem ludicram scaenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt. (Augustinus *de civit. dei* II, 13.)

*Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testa-* 11

*tur in libris, quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait:* numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. *et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quandam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut quod vellet comoedia de quo vellet nominatim diceret. itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus,* quem illa non attigit vel potius quem non vexavit? cui pepercit? esto: popularis homines inprobos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum laesit. patiamur, *inquit,* etsi eius modi cives a censore melius est quam a poëta notari: sed Periclen, cum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus et agi in scaena non plus decuit quam si Plautus, *inquit,* noster voluisset aut Naevius Publio et Gnaeo Scipioni*bus* aut Caecilius Marco
12 Catoni male dicere. *deinde paulo post:* nostrae, *inquit,* contra duodecim tabulae, cum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. praeclare; iudiciis enim magistratuum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poëtarum ingeniis habere debemus nec probrum audire nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere. *haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum, non nullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paululum commutatis, multum enim ad rem pertinent, quam molior explicare, si potero. dicit deinde alia et sic concludit hunc locum, ut ostendat* veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scaena vivum hominem vel vituperari. (Augustinus *de civit. dei* II, 9.)

11 13 Comoediam esse *Cicero ait* imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis. (Donatus *de com. et trag.* p. LVII. Terent. ed. Westerh.)

*Ad hanc convenientiam pertinet, quod etiam scaenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt, si quidem, quod in eo quoque de re publica libro commemoratur,* et Aeschines Atheniensis, vir eloquentissimus, cum adulescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit, et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. (Augustinus *de civit. dei* II, 11.)

Οὔτε γὰρ ἅπασα τέρψις μεμπτὸν οὔτε τῆς μουσικῆς αὕτη τέλος, ἀλλ' ἡ μὲν ψυχαγωγία κατὰ τὸ συμβεβηκός, σκοπὸς δὲ ὁ προκείμενος ἡ πρὸς ἀρετὴν ὠφέλεια· ὅπερ πολλούς τε ἄλλους ἔλαθε καὶ τὸν ἐν τοῖς Κικέρωνος τοῦ Ῥωμαίου πολιτικοῖς τὰ κατὰ μουσικῆς διαλεχθέντα· οὐ γὰρ ἔγωγ' ἂν φαίην ἐκείνῳ τὰ τοιαῦτα εἰρῆσθαι· πῶς γὰρ ἄν τις αὐτὸν ἰσχυρίσαιτο μουσικὴν λοιδορεῖν τε καὶ ὡς φαύλην εὐθύνειν τέχνην, ἁρμονιῶν τε καὶ ῥυθμῶν ἀρετάς τε καὶ κακίας διορίζουσαν, ἄνδρα, ὃς τὸ τηνικαῦτα ῥυθμοῖς μόνοις καὶ τούτοις ἀγενέσι καὶ φαύλοις ἐπιδεικνύμενον Ῥώσκιον τὸν ὀρχηστὴν οὕτω σφόδρα ἐξεπλήττετο, ὥστε φάσκειν αὐτὸν προνοίᾳ θεῶν εἰς ἀνθρώπους παρελθεῖν. καὶ γὰρ εἴ τις αὐτὸν φάσκοι τὰ μὲν ἐν ῇ συγγέγραφε πολιτείᾳ λέγειν ἑκουσίως, τὰ δὲ περὶ Ῥώσκιον προκειμένης ἕνεκεν ὑποθέσεως, ἀντιστρέφειν μὲν καὶ ἡμᾶς οὐδὲν κωλύσει τὸν αὐτὸν λόγον. ἀλλ' ὅμως καὶ οὕτως λάθοι τις ἂν ἀποδοκιμάζων μᾶλλον, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν σκέψιν, ἢ συνιστὰς τὸν ῥήτορα· ἀναξιόπιστος γὰρ πρὸς ἀληθείας εὕρεσιν ἢ δικαίαν κρίσιν ὁ ταῖς κατ' αὐλὴν ἢ κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἀλλὰ μὴ ταῖς κατ' οὐσίαν δουλεύων ὑποθέσεσιν. οἶμαι δὲ ὡς οὐδ' ἂν αὐτὴν ἔψεγε ῥητορικὴν διὰ τοὺς δεκαζομένους τῶν ῥητόρων. οὕτω δὴ καὶ εἴ τινες τῶν τεχνιτῶν διὰ τὸ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τὰ ἀγενῆ μελῳδοῦσιν, οὐ τῆς τέχνης τὸ αἰτίαμα. ἀλλὰ καὶ ἡ πατρὶς αὐτοῦ τοὺς μὲν ἐπὶ Νομᾶ καὶ τοὺς ὀλίγῳ μετ' αὐτόν, ἔτι τυγχάνοντας ἀγριωτέρους, μουσικῇ παιδευομένους εἶχε, καθὰ καὶ αὐτός φησιν, ἰδίᾳ τε ἐν εὐωχίαις κοινῇ τε ἐν ἁπάσαις τελεταῖς σφίσι συνοργιαζούσῃ. (**Aristides Quintilianus** *de musica* lib. II. pag. 69—71 ed. Meibom.) 12 14

*Maiores natu in conviviis ad tibias egregia superiorum opera carmine comprehensa pangebant, quo ad ea imitanda iuventutem alacriorem redderent.* (Valerius Maximus II, 1, §. 10.)

*Fac derivata ab eo* (sc. *arma*). *Armarium, armamentum, armamentarium,* armillae, *quae nunc brachialia vocant; sic Cicero in quarto de re publica.* (Priscianus *partitt. XII vers. Aen.* 1, §. 14 p. 462 ed. Keil.)

# M. TULLII CICERONIS
# DE RE PUBLICA
## LIBER QUINTUS.

### ARGUMENTUM.

Hoc libro Scipio, qui ad unum principem summam totius rei publicae administrationem ac procurationem deferri vult, id maxime egisse videtur, ut perfectam eius imaginem informaret. Itaque, quantum videre licet, de paranda rei publicae gerendae scientia, de imperio summi magistratus sapienter definiendo, de officiorum rationibus exposuit. Ad hunc de ineundis cautionibus locum Maius recte referre videtur Quinctiliani declamationem CCLXVIII. contra contionatores seditiosos ex hoc Ciceronis libro repetitam. Ipse quidem Tullius, ut supra in adumbrando civitatis gubernatore Politicum Platonis, sic eiusdem librum de Legibus undecimum in impugnandis importunis illis oratoribus ob oculos habuisse videtur.

---

1 *Quando ergo res publica Romana talis erat, qualem*
1 *illam describit Sallustius, non iam pessima ac flagitiosissima, sicut ipse ait, sed omnino nulla erat secundum istam rationem, quam disputatio de re publica inter magnos eius tum principes habita patefecit, sicut etiam ipse Tullius non Scipionis nec cuiusquam alterius, sed suo sermone loquens in principio quinti libri commemorato prius Ennii poëtae versu, quo dixerat*

moribus antiquis res stat Romana virisque,

quem quidem ille versum, *inquit,* vel brevitate vel veritate tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur; nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tam diu tenere potuissent tantam et tam fuse lateque imperantem rem publicam. itaque ante nostram memoriam et mos ipse patrius praestantis viros adhibebat et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes

viri. nostra vero aetas, cum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed iam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus isdem quibus fuerat renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem eius et extrema tamquam liniamenta servaret. quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed iam ignorentur. nam de viris quid dicam? mores enim ipsi interierunt virorum penuria, cuius tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodam modo dicenda causa est. nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus. *haec Cicero fatebatur longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de re publica disputare.* (Augustinus *de civit. dei* II, 21, 3. *conf.* II, 25, 2.) 2

*Ius civile per multa saecula inter sacra caerimoniasque deorum immortalium abditum solisque pontificibus notum Cn. Flavius, libertino patre genitus et scriba, cum ingenti nobilitatis indignatione factus aedilis curulis vulgavit ac fastos paene toto foro exposuit.* (Valerius Maximus II, 5, §. 2; *cf. Cic. ad Att.* VI, 1, §§. 8 et 18.)

* * * *Nihil esse tam* | regale quam explana- [p. 247. 2 3
tionem aequitatis, in qua iuris erat interpretatio, quod ius privati petere solebant a regibus, ob easque causas agri arvi et arbusti et pascui lati atque uberes definiebantur, qui essent regii [qui] colerenturque sine regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret; nec vero quisquam privatus erat disceptator aut arbiter litis, sed omnia con|fi- [p. 248. ciebantur iudiciis regiis. et mihi quidem videtur Numa noster maxime tenuisse hunc morem veterem Graeciae regum. nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt et eorum iura coluerunt: illa autem diuturna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit, qui legum etiam scriptor fuisset, quas scitis exstare, quod quidem huius civis proprium, de quo agimus * * *

*M. Tullius de re publ. lib. V:* sed tamen ut bono pa- 3 4

tri familias colendi, aedificandi, ratiocinandi quidam usus opus est. (Nonius cap. VIIII, p. 497.)

p. 253.] * * * *ra*|dicum seminumque cognoscere num te offendet?' 'nihil, si modo opus exstabit.' 'num id studium censes esse vilici?' 'minime: quippe cum agri culturam saepissime opera deficiat.' 'ergo, ut vilicus naturam agri novit, dispensator litteras scit, uterque autem se a scientiae delectatione ad efficiendi utilitatem refert, sic noster hic rector studuerit sane iuri et legibus p. 254.] cognoscendis, fontis quidem earum utique per|spexerit, sed se responsitando et lectitando et scriptitando ne inpediat, ut quasi dispensare rem publicam et in ea quodam modo vilicare possit, summi iuris peritissimus, sine quo iustus esse nemo potest, civilis non inperitus, sed ita, ut astrorum gubernator, physicorum medicus; uterque enim illis ad artem suam utitur, sed se a suo munere non inpedit. illud autem videbit hic vir * * *

4/6 p. 199.] * * * *civi*|tatibus, in quibus expetunt laudem optumi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus; nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit quasi quendam vituperationis non iniustae timorem: hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor civis non minus a delictis p. 200.] arceret quam metus. atque haec|quidem ad laudem pertinent, quae dici latius uberiusque potuerunt.

5/7 Ad vitam autem usumque vivendi ea descripta ratiost iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis Penatium deorum Larumque familiarium sedibus, ut omnes et communibus commodis et suis uterentur, nec bene vivi sine bona re publica posset nec esset quicquam civitate bene constituta beatius. quocirca permirum mihi videri solet, quae si tanta doc * * *

6/8 *Consumo igitur omne tempus considerans, quanta vis sit illius viri, quem nostris libris satis diligenter, ut tibi quidem videmur, expressimus. tenesne igitur moderatorem illum rei publicae quo referre velimus omnia? nam sic quinto, ut opinor, in libro loquitur Scipio:* Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium

vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit; huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo. (Cic. *ad Att.* VIII, 11.)

Et ubi est, quod et vestrae litterae illum laudant patriae rectorem, qui populi utilitati magis consulat quam voluntati? (Augustinus *epist. ad Nectarium* CIV, c. 2, §. 7 p. 291 ed. Benedict.)

*Tullius hinc dissimulare non potuit in eisdem libris,* 7 9
*quos de re publica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit* alendum esse gloria, *et consequenter commemorat* maiores suos multa mira atque praeclara gloriae cupiditate fecisse. (Augustinus *de civit. dei* V, 13.)

*Tullius in libris de re publica scripsit, scilicet* principem civitatis gloria esse alendum et tam diu stare rem publicam, quam diu ab omnibus honor principi exhiberetur. (Petrus Pictaviensis *Epist. ad calumn.* Bibl. PP. Lugd. T. XXII, pag. 824.)

*M. Tullius de re publica lib. V:* tum virtute, labore, industria tueretur summi viri indolem, nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo — (Nonius v. *anima* pag. 233.)

*'Contemptus' generis masculini, 'contemptio' feminini M. Tullius de re publ. lib. V:* quae virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. (Nonius p. 201.)

*'Lentum' significat tardum. M. Tullius de re publ.* 8 10
*lib. V:* Marcellus ut acer et pugnax, Maximus ut consideratus et lentus. (Nonius p. 337.)

*'Orbi' pro orbe Ciceronem de re publica libro V:* 'orbi terrarum conprehensos' . . . *Plinius eodem libro VI notat.* (Charisius I. p. 112 P., p. 139 ed. Keil.)

*M. Tullius de re publ. lib. V:* quod molestias senectutis suae vestris familiis inpertire posset. (Nonius v. *impertire* p. 37.)

*Postea hoc etiam addidit (Seneca) insulsissime: 'apud* 9 11
*ipsum quoque' inquit 'Ciceronem invenies etiam in prosa oratione quaedam, ex quibus intellegas illum non perdidisse operam, quod Ennium legit.' ponit deinde quae apud Cice-*

*ronem reprehendat quasi Enniana, quod ita scripserit in libris de re publica:* ut Menelao Laconi quaedam fuit suaviloquens iucunditas, *et quod alio in loco dixerit:* breviloquentiam in dicendo colat. (A. Gellius *noct. Att.* XII, 2, §. 6.)

*Horum obstinatione libertatem temeritas, constantiam audacia praeceps, eloquentiam inanis quaedam imitatur fluentia loquendi, quarum artium scaevitate, ut Tullius adseverat, nefas est religionem decipi iudicantis. ait enim:* Cumque nihil tam incorruptum esse debeat in re publica quam suffragium, quam sententia, non intellego cur qui ea pecunia corruperit poena dignus sit, qui eloquentia laudem etiam ferat: mihi quidem hoc plus mali facere videtur qui oratione quam qui pretio iudicem corrumpit, quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest, dicendo potest. (Ammianus Marcellinus l. XXX, c. 4, §. 10.)

*M. Tullius de re publ. lib. V:* Quae cum Scipio dixisset, admodum probans Mummius; erat enim odio † quorum rhetorum inbutus... (Nonius v. *inbuere* p. 521.)

*Cicero de re publica libro V:* tum in optimam segetem praeclara essent sparsa semina. (Commentator anonymus ad Verg. *Georg. I init. apud Bandini Catal. codd. lat. bibl. Laur.* II, 348.)

# M. TULLII CICERONIS
# DE RE PUBLICA
## LIBER SEXTUS.

### ARGUMENTUM.

**Quas res sexto libro complexus Cicero fuerat, plerasque ignoramus; etenim minutiora et dissoluta fragmenta parum nos edocent: quamquam, si ea emendate a grammaticis adferuntur, constat in sexto quoque libro continuatum esse de rei publicae rectore sermonem; item dictum de seditionibus rerumque publicarum conversionibus earumque causis, verbi gratia luxu, ambitione, libidine, depravatis moribus. Sed tamen de religione certe in hac postrema operis parte quin disputatum fuerit non dubito; nam et Laelii de religione oratio commemoratur et ad illum somnii admirabilem epilogum auctor non potuit nisi hac ratione pervenire. Actum praeterea est de praemiis virtutis et de immortalitate animorum, cuius utriusque rei testem habemus Macrobium in somnii commentatione, eaque Platonis imitatio fuit, qui postremam eamque satis magnam librorum de re publica partem in eo argumento consumpsit. Enumeratis igitur iis, quae inter homines habentur, virtutis praemiis, cum ea satis facere non viderentur, immo nulla aliquando essent, sermo Ciceronis paulatim eo delapsus est, ut in dialogo bonis viris et bene de re publica meritis post obitum aeterna praemia et caelestia esse rependenda adseveraret. Quod cum ita sit, immortales esse animos necesse est; de quo praecepto cum aliis locis praeclare disseruit Cicero, tum in hoc libro non perfunctoria oratione disputavisse credendus est. Tum quia Plato in Politiae suae extrema parte virum quendam ad vitam revocatum finxit eumque praemia bonorum et malorum supplicia, quae viderat, narrantem induxit, Cicero quoque defensa Platonis narratione contra derisores quosdam, aliam similis artificii fabulam componit hominis non illius quidem reviviscentis, sed narrantis somnium, quo demonstraret ampliora virtutum manere praemia quam orbis vitae humanae habere soleret. Atque ita haec de re publica disputatio nobilissima conclusa est.**

---

*Quod si ista nobis cogitatio de triumpho iniecta non* 1 1
*esset, quam tu quoque adprobas, ne tu haud multum requi-*

*reres illum virum, qui in sexto libro informatus est. quid enim tibi faciam, qui illos libros devorasti? quin nunc ipsum non dubitabo rem tantam abicere, si id erit rectius. utrumque vero simul agi non potest, et de triumpho ambitiose et de re publica libere.* (Cicero *ad Att.* VII, 3, 2.)

*M. Tullius de re publ. lib. VI:* Totam igitur exspectas prudentiam huius rectoris, quae ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. (Nonius v. *prudentia* pag. 42.)

*In Politia sua dicit Tullius rei publicae rectorem summum virum et doctissimum esse debere, ita ut sapiens sit et iustus et temperans et eloquens, ut possit facile currente eloquentia animi secreta ad regendam plebem exprimere. scire etiam debet ius, Graecas nosse litteras, quod Catonis facto probatur, qui in summa senectute Graecis litteris operam dans indicavit quantum utilitatis haberent.* (Commentarius ms. in Cic. de invent. apud Osannum p. 349.)

*M. Tullius de re publ. lib. VI:* Quam ob rem se comparet hic civis ita necessest, ut sit contra haec, quae statum civitatis permovent, semper armatus. (Nonius v. *comparare* p. 256.)

*Seditionis proprietas a M. Tullio manifestata est in lib. de re publica VI:* eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios, seditio dicitur. (Nonius p. 25 et Servius *ad Aen.* I, 149.)

*M. Tullius de re publ. lib. VI:* Et vero in dissensione civili, cum boni plus quam multi valent, expendendos civis, non numerandos puto. (Nonius XII, pag. 519.)

*M. Tullius de re publ. lib. VI:* Graves enim dominae cogitationum lubidines infinita quaedam cogunt atque imperant, quae quia nec expleri nec satiari ullo modo possunt, ad omne facinus inpellunt eos, quos inlecebris suis incenderunt. (Nonius v. *expleri* p. 424.)

*'Ferocia' pro ferocitate. M. Tullius de re publ. lib. VI:* qui conpescit eius vim et ecfrenatam illam ferociam. (Nonius p. 492.)

2 *Cicero in libro sexto de re publica ita scripsit:* quod quidem eo fuit maius, quia, cum causa pari collegae essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam Claudii

invidiam Gracchi caritàs deprecabatur. (Gellius *noct. Att.* VI, 16, §. 11. Nonius p. 290.)

*M. Tullius de re publ. lib. VI:* qui numeros optimatium et principum obtudit his vocibus, et gravitatis suae liquit illum tristem et plenum dignitatis sonum. (Nonius v. *triste* p. 409.)

*Genetivus pro nominativo. M. Tullius de re publ. lib. VI:* ut, quem ad modum scribit ille, cotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent. (Nonius cap. VIIII, p. 501. *cf.* Athen. XII, c. 31.)

*M. Tullius de re publ. lib. VI:* in his, ut meministis, concursu levissimae multitudinis et aere congesto funus de subito esset ornatum. (Nonius v. *de subito* p. 517.)

*M. Tullius de re publ. lib. VI:* firmiter enim maiores nostri stabilita matrimonia esse voluerunt. (Nonius v. *firmiter* p. 512. et Priscianus XV, 3, §. 13.)

*M. Tullius de re publ. lib. VI:* oratio Laelii, quam omnes habemus in manibus, quam simpula pontificum dis inmortalibus grata sint Samiaeque, uti scribit, cappudines. (Nonius v. *Samium* p. 398.)

*Imitatione Platonis Cicero de re publica scribens locum* 3 3
*etiam de Eris Pamphyli reditu in vitam,* qui, *ut ait,* rogo inpositus revixisset multaque de inferis secreta narrasset, *non fabulosa, ut ille, assimilatione commentus est, sed sollertis somnii rationabili quadam imaginatione composuit, videlicet scite significans* haec, quae de animae inmortalitate dicerentur caeloque, *non* somniantium philosophorum esse commenta nec fabulas incredibilis, quas Epicurei derident, sed prudentium coniecturas. *insinuat Scipionem illum, qui Karthagine subiugata cognomen familiae peperit Africanum, huic Scipioni, Pauli filio, futuras a propinquis insidias et fatalis metae denuntiare curriculum, quod necessitate numerorum in vitae perfectae tempora coartetur, ponitque illum aetatis suae quinquagesimo ac sexto anno, duobus in se coëuntibus numeris absolutam caelo animam, unde acceperat, redditurum, quod et immortalis esset animi mentisque substantia et bene meritis de re publ. patriaeque custodibus lactei circuli lucida ac candens habitatio deberetur.* (Favonius Eulogius *Comm. ad somn. Scip.* pag. 438. Graev.)

4 *Non nulli nostri, propter quoddam praeclarissimum*
4 *loquendi genus et propter non nulla, quae veraciter sensit, amantes Platonem dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse; quod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius,* ut eum lusisse potius quam quod [id] verum esset, adfirmet dicere voluisse. *indicit enim hominem revixisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationibus congruebant.* (Augustinus *de civit. dei* XXII, 28.)

5 *In hoc tamen vel maxime operis similitudinem servavit*
5 *imitatio, quod cum Plato in voluminis* (*de re publ.*) *conclusione a quodam vitae reddito, quam reliquisse videbatur, indicari faciat qui sit exutarum corporibus status animarum, adiecta quadam sphaerarum vel siderum non otiosa descriptione, rerum facies non dissimilia significans a Tulliano Scipione per quietem sibi ingesta narratur.* (Macrobius *in somn. Scip.* I, 1, §. 2.)

6 *Hunc ordinem Tullius non minore iudicio reservans*
6 *quam ingenio repertus est: postquam in omni rei publicae otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes et caelestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit, indicans quo his perveniendum vel potius revertendum sit, qui rem publicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. sed ille Platonicus secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo demum die inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis inter utramque vitam diebus egerat videratve, tamquam publicum professus indicium humano generi enuntiavit: hanc fabulam Cicero licet ab indoctis quasi ipse veri conscius doleat irrisam, exemplum tamen stolidae reprehensionis vitans excitari narraturum quam reviviscere*
7 *maluit. ac prius quam somnii verba consulamus, enodan-*
7 *dum nobis est, a quo genere hominum Tullius memorat vel irrisam Platonis fabulam vel ne sibi idem eveniat non vereri. nec enim his verbis vult inperitum vulgus intellegi, sed genus hominum veri ignarum sub peritiae ostentatione, quippe quos et legisse talia et ad reprehendendum anima-*

*tos constaret. dicemus igitur et quos in tantum philosophum referat quandam censurae exercuisse levitatem quisve eorum etiam scriptam reliquerit accusationem . . . Epicureorum tota factio, aequo semper errore a vero devia et illa existimans ridenda quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit naturae seria; Colotes vero inter Epicuri auditores loquacitate notabilior etiam in librum retulit quae de hoc amarius cavillatus est. sed cetera, quae iniuria notavit, si quidem ad somnium, de quo hic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omittenda sunt: illam calumniam persequemur, quae nisi supplodetur, manebit Ciceroni cum Platone communis. ait a philosopho fabulam non oportuisse confingi, quoniam nullum figmenti genus veri professoribus conveniret. cur enim, inquit, si rerum caelestium notionem, si habitum nos animarum docere voluisti, non simplici et absoluta hoc insinuatione curatum est, sed quaesita persona casusque excogitata novitas et composita advocati scaena figmenti ipsam quaerendi veri ianuam mendacio polluerunt? haec quoniam, dum de Platonico Ere iactantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incusant, resistamus urgenti et frustra arguens refellatur, ut una calumnia dissoluta utriusque factum incolumem, ut fas est, retineat dignitatem.* (Macrobius I, 1, §. 8—II, §. 5.)

*Scipionem ipsum haec occasio ad narrandum somnium* 8 8
*provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse; cum enim Laelius quereretur nullas Nasicae statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas, respondit Scipio post alia in haec verba:* Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praemium, tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentis nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat. 'quae tandem ista sunt?' inquit Laelius. tum Scipio 'patimini me, quoniam tertium diem iam feriati sumus, *et cetera, quibus ad narrationem somnii venit, docens illa esse stabiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse vidisset in caelo bonis rerum publicarum servata rectoribus.* (Macrobius I, 4, §. 2 sq.)

## Somnium Scipionis.

(*Numerus posterior, binis semicirculis circumscriptus, notat caput separatae olim Somnii editionis.*)

9 9 (1.) Cum in Africam venissem M'. Manilio consuli ad
quartam legionem tribunus, ut scitis, militum, nihil mihi
fuit potius quam ut Masinissam convenirem regem, fa-
miliae nostrae iustis de causis amicissimum: ad quem ut
veni, conplexus me senex conlacrimavit aliquantoque
post suspexit ad caelum et 'grates' inquit 'tibi ago,
summe Sol, vobisque, reliqui caelites, quod ante quam
ex hac vita migro conspicio in meo regno et his tectis
P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor,
itaque numquam ex animo meo discedit illius optimi
atque invictissimi viri memoria.' deinde ego illum de
suo regno, ille me de nostra re publica percontatus est,
multisque verbis ultro citroque habitis ille nobis est con-
10 10 sumptus dies. post autem adparatu regio accepti ser-
monem in multam noctem produximus, cum senex nihil
nisi de Africano loqueretur omniaque eius non facta so-
lum, sed etiam dicta meminisset. deinde, ut cubitum
discessimus, me et de via et qui ad multam noctem
vigilassem, artior quam solebat somnus conplexus est.
hic mihi — credo equidem ex hoc, quod eramus locuti;
fit enim fere ut cogitationes sermonesque nostri pariant
aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius,
de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et
loqui — Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex
imagine eius quam ex ipso erat notior; quem ubi agnovi,
equidem cohorrui, sed ille 'ades' inquit 'animo et omitte
timorem, Scipio, et quae dicam trade memoriae.

11 11 (2.) Videsne illam urbem, quae parere populo Romano coacta per me renovat pristina bella nec potest quiescere? — ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stellarum inlustri et claro quodam loco — ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles: hanc hoc biennio consul evertes eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. cum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam,

Graeciam, deligere iterum consul absens bellumque
maximum conficies, Numantiam exscindes; sed cum eris
curru in Capitolium invectus, offendes rem publicam
consiliis perturbatam nepotis mei. hic tu, Africane, 12 12
ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii consilii-
que tui. sed eius temporis ancipitem video quasi fato-
rum viam. nam cum aetas tua septenos octiens solis
anfractus reditusque converterit, duoque ii numeri, quo-
rum uterque plenus alter altera de causa habetur, cir-
cuitu naturali summam tibi fatalem confecerint, in te
unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas: te
senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur;
tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus, ac, ne multa,
dictator rem publicam constituas oportet, si inpias pro-
pinquorum manus effugeris.' — hic cum exclamasset
Laelius ingemuissentque vehementius ceteri, leniter adri-
dens Scipio 'st! quaeso,' inquit 'ne me e somno excite-
tis, et parumper audite cetera.' — (3.) 'sed quo sis, Afri- 13 13
cane, alacrior ad tutandam rem publicam, sic habeto:
omnibus, qui patriam conservaverint, adiuverint, auxe-
rint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati
aevo sempiterno fruantur; nihil est enim illi principi
deo, qui omnem mundum regit, quod quidem in terris
fiat, acceptius quam concilia coetusque hominum iure
sociati, quae civitates appellantur: harum rectores et
conservatores hinc profecti huc revertuntur.'

Hic ego, etsi eram perterritus non tam mortis metu 14 14
quam insidiarum a meis, quaesivi tamen viveretne ipse
et Paulus pater et alii, quos nos exstinctos esse arbitra-
remur. 'immo vero' inquit 'ii vivunt, qui e corporum
vinculis tamquam e carcere evolaverunt, vestra vero
quae dicitur vita mors est. quin tu aspicis ad te venien-
tem Paulum patrem?' quem ut vidi, equidem vim lacri-
marum profudi, ille autem me conplexus atque osculans
flere prohibebat. atque ego ut primum fletu represso 15 15
loqui posse coepi, 'quaeso,' inquam 'pater sanctissime
atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum au-
dio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire
propero?' 'non est ita:' inquit ille 'nisi enim deus is,
cuius hoc templum est omne, quod conspicis, istis te

corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest; homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur, iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis, quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circulos suos orbisque conficiunt celeritate mirabili. qua re et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus animus est in custodia corporis nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus [hu-
16 manum] adsignatum a deo defugisse videamini. sed sic,
16 Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides' — erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens —, 'quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis.' ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera et mirabilia videbantur. erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus, ex quibus erat ea minima, quae ultima a caelo, citima terris, luce lucebat aliena. stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi
17 punctum eius attingimus, paeniteret: (4.) quam cum ma-
17 gis intuerer, 'quaeso,' inquit Africanus 'quousque humi defixa tua mens erit? nonne aspicis quae in templa veneris? novem tibi orbibus vel potius globis conexa sunt omnia, quorum unus est caelestis, extimus, qui reliquos omnis conplectitur, summus ipse deus, arcens et continens ceteros, in quo sunt infixi illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni; cui subiecti sunt septem, qui versantur retro contrario motu atque caelum. ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant; deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Iovis; tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis; deinde subter mediam fere regionem sol obtinet, dux et princeps et moderator

luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta
magnitudine, ut cuncta sua luce lustret et conpleat;
hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mer-
curii cursus, in infimoque orbe luna radiis solis accensa
convertitur: infra autem iam nihil est nisi mortale et
caducum praeter animos munere deorum hominum ge-
neri datos, supra lunam sunt aeterna omnia; nam ea,
quae est media et nona, tellus, neque movetur et infima
est et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.'

(5.) Quae cum intuerer stupens, ut me recepi, 'quid? 18 18
hic' inquam 'quis est qui conplet auris meas tantus et
tam dulcis sonus?' 'hic est' inquit 'ille, qui intervallis
disiunctus inparibus, sed tamen pro rata parte ratione
distinctis inpulsu et motu ipsorum orbium efficitur et
acuta cum gravibus temperans varios aequabiliter con-
centus efficit; nec enim silentio tanti motus incitari pos-
sunt et natura fert ut extrema ex altera parte graviter,
ex altera autem acute sonent. quam ob causam sum-
mus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est conci-
tatior, acuto et excitato movetur sono, gravissimo autem
hic lunaris atque infimus: nam terra nona inmobilis ma-
nens una sede semper haeret, conplexa medium mundi
locum. illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est
duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos, qui
numerus rerum omnium fere nodus est, quod docti ho-
mines nervis imitati atque cantibus aperuerunt sibi redi-
tum in hunc locum, sicut alii, qui praestantibus ingeniis
in vita humana divina studia coluerunt. hoc sonitu op- 19
pletae aures hominum obsurduerunt; nec est ullus he-
betior sensus in vobis, sicut, ubi Nilus ad illa, quae
Catadupa nominantur, praecipitatur ex altissimis monti-
bus, ea gens, quae illum locum adcolit, propter magni-
tudinem sonitus sensu audiendi caret. hic vero tantus
est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut
eum aures hominum capere non possint, sicut intueri
solem adversum nequitis eiusque radiis acies vestra sen-
susque vincitur.' haec ego admirans referebam tamen
oculos ad terram identidem. (6.) tum Africanus 'sentio' 19 20
inquit 'te sedem etiam nunc hominum ac domum con-
templari: quae si tibi parva, ut est, ita videtur, haec

caelestia semper spectato, illa humana contemnito: tu
enim quam celebritatem sermonis hominum aut quam
expetendam gloriam consequi potes? vides habitari in
terra raris et angustis in locis et in ipsis quasi maculis,
ubi habitatur, vastas solitudines interiectas, eosque, qui
incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil
inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim
obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare
vobis, a quibus exspectare gloriam certe nullam potestis.
20 21 cernis autem eandem terram quasi quibusdam redimi-
tam et circumdatam cingulis, e quibus duos maxime
inter se diversos et caeli verticibus ipsis ex utraque
parte subnixos obriguisse pruina vides, medium autem
illum et maximum solis ardore torreri. duo sunt habi-
tabiles, quorum australis ille, in quo qui insistunt ad-
versa vobis urguent vestigia, nihil ad vestrum genus;
hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne
quam tenui vos parte contingat: omnis enim terra, quae
colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva
quaedam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanti-
cum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris,
22 qui tamen tanto nomine quam sit parvus vides. ex his
ipsis cultis notisque terris num aut tuum aut cuiusquam
vestrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, tran-
scendere potuit vel illum Gangen tranatare? quis in re-
liquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis
austrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis
cernis profecto quantis in angustiis vestra se gloria dila-
tari velit. ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quam lo-
21 23 quentur diu? (7.) quin etiam, si cupiat proles illa futuro-
rum hominum deinceps laudes unius cuiusque nostrum
a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter elu-
viones exustionesque terrarum, quas accidere tempore
certo necesse est, non modo non aeternam, sed ne diu-
turnam quidem gloriam adsequi possumus. quid autem
interest ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de
te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sunt? qui nec
22 24 pauciores et certe meliores fuerunt viri, praesertim cum
apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest,
nemo unius anni memoriam consequi possit. homines

enim populariter annum tantum modo solis, id est, unius astri reditu metiuntur: cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint eandemque totius caeli descriptionem longis intervallis rettulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest; in quo vix dicere audeo quam multa hominum saecula teneantur. namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit, quandoque ab eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad principium stellisque revocatis expletum annum habeto, cuius quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam. quo- 23 25
circa si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris, quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? igitur alte spectare si voles atque hanc sedem et aeternam domum contueri, neque te sermonibus volgi dederis nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus, quid de te alii loquantur ipsi videant, sed loquentur tamen. sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit et obruitur hominum interitu et oblivione posteritatis exstinguitur.'

(8.) Quae cum dixisset, 'ego vero,' inquam 'Africane, 24 26
si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patris et tuis decori vestro non defui, nunc tamen tanto praemio exposito enitar multo vigilantius.' et ille: 'tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc; nec enim tu is es, quem forma ista declarat, sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. deum te igitur scito esse, si quidem est deus, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps deus; et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet. nam quod semper movetur aeternum est, quod 25 27
autem motum adfert alicui quodque ipsum agitatur ali-

unde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. solum igitur quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. principii autem nulla est origo: nam e principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde; quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur nec ex se aliud creabit, si quidem necesse est a principio oriri omnia. ita fit ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci potest nec mori, vel concidat omne caelum omnisque natura et consistat necesse est nec vim ullam nanciscatur, qua a primo inpulsa moveatur.
25 28 (9.) cum pateat igitur aeternum id esse, quod a se ipso moveatur, quis est qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo; quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo; nam haec est propria natura animi atque vis, quae si est una ex omnibus, quae se ipsa mo-
29 veat, neque nata certe est et aeterna est. hanc tu exerce optimis in rebus; sunt autem optimae curae de salute patriae, quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit; idque ocius faciet, si iam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras et ea, quae extra erunt, contemplans quam maxime se a corpore abstrahet. namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt earumque se quasi ministros praebuerunt inpulsuque libidinum voluptatibus oboedientium deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur nec hunc in locum nisi multis exagitati saeculis revertuntur.' ille discessit, ego somno solutus sum.

## LIBRORUM DE RE PUBLICA INCERTORUM FRAGMENTA.

1. *M. Tullius de re publica:* idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret. (Nonius v. *invitare* p. 321.)

2. *Non nulli veterum etiam activo more tempus futurum imperativo modo ex verbis quoque passivae declinationis usurpaverunt, ut Tullius in dialogis de re publica* nitito, *cum 'nitor' sit positio verbi.* (Diomedes p. 330 P., 339 sq. ed. Keil.)

3. *Excello legimus crebro apud veteres, ut Cicero de re publica* excellunt. (Diomedes p. 371 P., 374 K.)

4. *Haec virtus in rhetoricis a Cicerone eadem ponitur quae sapientia; alibi vero, id est in libris de re publica, ab eodem Cicerone illa virtus dicitur quae prudentia.* (Victorinus *in prooemio ad I. Rhet. Cic.* pag. 3 Schol. Cic. ed. Orell.)

[5. *Mirabamur illam sententiam Tullianam, ex internis veritatis ipsius promulgatam, quae est talis:* Et quamquam optatissimum est perpetuo fortunam quam florentissimam permanere, illa tamen aequabilitas vitae non tantum habet sensum, quantum cum ex saevis et perditis rebus ad meliorem statum fortuna revocatur. (Ammianus Marcellinus XV, 5, §. 23.)]

[6. *Neque enim aliunde beata civitas, aliunde homo, cum aliud civitas non sit quam concors hominum multitudo.* (Augustinus *de civit. dei* I, 16.)]

7. *Cicero in dialogis nominavit* foedifragos Afros. (Interpres Cruquianus *ad Horat. carm.* IIII, 8, 17. *cf.* Cic. *de offic.* I, 38.)

8. *Rhetorice spem laudat* (*Vergilius*) *in puero, quia facta non invenit. est autem Ciceronis in dialogo:* Fanni, causa difficilis laudare puerum; non enim res laudanda, sed spes est. (Servius ad *Verg. Aen.* VI, 877.)

9. *Apud Ennium sic loquitur Africanus:*

si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam est,
mi soli caeli maxima porta patet:

*scilicet, quia magnam partem generis humani exstinxit ac*

*perdidit. o quantis in tenebris, Africane, versatus es! r- potius o poëta, qui per caedes et sanguinem patere homin- bus in caelum ascensum putaveris! cui vanitati etiam Cicer. adsensit.* est vero, *inquit,* Africane; nam et Hercu eadem ista porta patuit. (Lactantius *Inst. div.* I, 18. c. Seneca *epist.* 108, 34.)

10. *Eosdem libros (de re publ.) cum grammaticus ex- plicuit, primum verba expressa* reapse *dici a Cicerone, i est 're ipsa', in commentarium refert, nec minus* sepse (III 12.), *id est 'se ipse'. deinde transit ad ea, quae consuetu saeculi mutavit, tamquam ait Cicero:* quoniam sumus a ipsa calce eius interpellatione revocati. *hanc, quam nun in circo cretam vocamus, calcem antiqui dicebant. deinde En- nianos colligit versus et in primis illos de Africano scripto:*

cui nemo civis neque hostis
quivit pro factis reddere opis pretium.

*ex eo se ait intellegere (opem) apud antiquos non tantum auxilium significasse, sed operam. ait enim Ennius nemi- nem potuisse Scipioni neque civem neque hostem redder operae pretium.* (Seneca epist. 108, §. 32 sq.)

[11. *Σωκράτη τε καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτόν τε καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐῤῥυηκότας ποταμῶν ἐξ ὠκεανοῦ δίκην, θείους κατ' ἀρετὴν καὶ παιδείαν γεγονότας ἄνδρας, οὐ τῆς Ἑλ- λάδος μόνης ἀλλὰ καὶ ὅλης φωστῆρας τῆς οἰκουμένης ὧν Πλάτων καὶ Ξενοφῶν καὶ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ λοιπὸς τῶν φιλοσόφων ὅμιλος· εὖ γὰρ ὀνομάζει Κικέρων Σω- κράτη ἀρχηγόν, καὶ ἵνα πλέον ῥωμαΐσω καὶ αὐτός, πρίγ- κιπα τῆς ὅλης καὶ ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἐπικαλῶν.* (Pe- trus Magister *de politica scientia* in A. Maii coll. Vatic. II, pag. 608.)]

12. *Recte Cicero in libris de re publica scripsit:* Qui- cumque epulis et conviviis et sumptibus aestimationem hominum sibi conciliant, palam ostendunt sibi verum decus, quod ex virtute ac dignitate nascitur, deficere. (Anonymus *Paradoxa koronne ap. Bielowski Pompeii Trogi Fragm.* p. XV sq.)

13. *Cicero de re publica:* leniter atque placide fides, non vi et impetu, concuti debere. (Cod. manuscr. n. 458. p. 82. *biblioth. Ossolinianae.*)

# M. TULLII CICERONIS DE LEGIBUS LIBRI TRES.

## LIBER PRIMUS.

### ARGUMENTUM.

Cicero cum sex libris de re publica scriptis optimum rei publicae statum exposuisset, Platonis maxime exemplum secutus, hoc eodem auctore totidem libris etiam de legibus, quae in civitate a se constituta obtinendae essent, suam sententiam aperire voluit. Quod argumentum ita persecutus est, ut in colloquio, quod fingit se cum Quinto fratre et Attico suo a. u. 702. in Arpinati habuisse, eum locum pertractaret. Horum tamen librorum, quos neque perfecisse neque ipse edidisse videtur Tullius, non manserunt nisi tres eique non integri et librariorum erroribus valde corrupti, in quorum primo Cicero praemisso prooemio primum naturam iuris explicat eamque ab hominis natura repetit, deinde considerat quibus legibus civitas regi debeat, denique haec tractat, quae composita et descripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur (cap. 5). In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, in primis a Stoicis, articulatim dissecta dicebantur, quod negabant satis fieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur (cap. 13). Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit et ultimam legem dicit esse mentem dei optimi maximi, omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscatur, quae est ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum (cf. II. cap. 4). Atque hoc est argumentum huius libri eamque scholam certis capitibus distinguit. Primum igitur docet a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam condicione generatum esse hominem; praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem, quae cum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit et, quia ratio lex sit, communio iuris et quasi quaedam adgnatio, quod a deo ratio sit ingenerata (cap. 7—9). Deinde ostendit (cap. 10. 11.) hominum inter

**ipsos esse propter summam similitudinem et aequalitatem summam societatem coniunctionemque; ex quo sequitur tertium, ad participandum alium ab alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos, efficiturque, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam quam alterum diligat (cap. 12). Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intelligere quisque potest natura ius, non opinione et iudicio humano contineri (cap. 13—17). Sequitur alia brevis disputatio, qua efficitur ius et omne honestum sua sponte esse expetendum (cap. 18 sq.). Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis iisque magis de verbis quam de rebus.**

---

1
1 *Atticus.* Lucus quidem ille et haec Arpinatium quercus agnoscitur saepe a me lectus in Mario: si enim manet illa quercus, haec est profecto; etenim est sane vetus. *Quintus.* Manet vero, Attice noster, et semper manebit: sata est enim ingenio; nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna quam poëtae versu seminari potest. *Att.* Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poëtae serunt? mihi enim videris fratrem
2 laudando suffragari tibi. *Q.* Sit ita sane: verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicetur, eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

canescet saeclis innumerabilibus;

nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam tenere potuerunt aut, quod Homericus Ulixes Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eandem; multaque alia multis locis diutius commemoratione manent quam natura stare potuerunt. quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

nuntia fulva Iovis, miranda visa figura,

nunc sit haec. sed cum eam tempestas vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam Maria-
3 nam [quercum] vocabunt. *Att.* Non dubito id quidem; sed hoc *non* iam ex te, Quinte, quaero, verum ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *Marcus.* Respondebo tibi equidem, sed non ante quam mihi tu ipse responde-

ris, Attice, certene non longe a tuis aedibus inambulans
post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se
deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari
in eo loco iusserit, et verene Athenis non longe item a
tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit; sic
enim est traditum. *Att.* Quorsum tandem aut cur ista 4
quaeris? *M.* Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inqui-
ras in ea, quae isto modo memoriae sunt prodita. *Att.*
Atqui multa quaeruntur in Mario fictane an vera sint,
et a non nullis, quod et in recenti memoria et in Arpi-
nati homine versere, veritas a te postulatur. *M.* Et me
hercule ego me cupio non mendacem putari, sed tamen
non nulli isti, Tite noster, faciunt inperite, qui in isto
periculo non ut a poëta, sed ut a teste veritatem exigant;
nec dubito quin idem et cum Egeria conlocutum Nu-
mam et ab aquila Tarquinio apicem inpositum putent.
*Q.* Intellego te, frater, alias in historia leges observan- 5
das putare, alias in poëmate. *M.* Quippe cum in illa
ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectatio-
nem pleraque: quamquam et apud Herodotum, patrem
historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fa-
bulae.

*Att.* Teneo quam optabam occasionem neque omit- 2
tam. *M.* Quam tandem, Tite? *Att.* Postulatur a te iam
diu et flagitatur potius historia; sic enim putant, te illam
tractante effici posse ut in hoc etiam genere Graeciae
nihil cedamus. atque ut audias, quid ego ipse sentiam,
non solum mihi videris eorum studiis, qui in litteris de-
lectantur, sed etiam patriae debere hoc munus, ut ea,
quae salva per te est, per te eundem sit ornata; abest
enim historia litteris nostris, ut et ipse intellego et ex te
persaepe audio. potes autem tu profecto satis facere in
ea, quippe cum sit opus, ut tibi quidem videri solet,
unum hoc oratorium maxime. quam ob rem adgredere, 6
quaesumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a
nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta; nam
post annalis pontificum maximorum, quibus nihil potest
esse *in*iucundius, si aut ad Fabium aut ad eum, qui tibi
semper in ore est, Catonem aut ad Pisonem aut ad Fan-
nium aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius

alio plus habet virium, tamen quid tam exile quam isti
omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paulo
inflavit vehementius habuitque viris agrestis ille quidem
atque horridas, sine nitore ac palaestra, sed tamen ad-
monere reliquos potuit ut accuratius scriberent. ecce
autem successere huic Gellius, Clodius, Asellio, nihil ad
Caelium, sed potius ad antiquorum languorem et insci-
7 tiam. nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas
habet aliquid argutiarum, nec id tamen ex illa erudita
Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis; in orationi-
bus autem multa, sed inepta elatio, summa inpudentia.
Sisenna, meus amicus, omnis adhuc nostros scriptores,
nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare
non possumus, facile superavit; is tamen neque orator
in numero vestro umquam est habitus et in historia
puerile quiddam consectatur, ut unum Clitarchum ne-
que praeterea quemquam de Graecis legisse videatur,
eum tamen velle dum taxat imitari: quem si adsequi
posset, aliquantum ab optumo tamen abesset. qua re
tuum est munus hoc, a te exspectatur, nisi quid Quinto
3 8 videtur secus. *Q.* Mihi vero nihil, et saepe de isto con-
locuti sumus; sed est quaedam inter nos parva dissensio.
*Att.* Quae tandem? *Q.* A quibus temporibus scribendi
capiatur exordium: ego enim ab ultimis censeo, quoniam
illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem, ipse autem
aequalem aetatis suae memoriam deposcit, ut ea con-
plectatur, quibus ipse interfuit. *Att.* Ego vero huic
potius adsentior; sunt enim maximae res in hac memo-
ria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi
Cn. Pompeii laudes inlustrabit, incurret etiam in illum
memorabilem annum suum: quae ab isto malo praedi-
cari quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. *M.* Intellego
equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice:
quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum
tempus et liberum; neque enim occupata opera neque
inpedito animo res tanta suscipi potest: utrumque opus
9 est, et cura vacare et negotio. *Att.* Quid? ad cetera,
quae scripsisti plura quam quisquam e nostris, quod tibi
tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subsiciva
quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior,

ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum adcommodentur quae scribimus: historia vero nec institui potest nisi praeparato otio nec exiguo tempore absolvi; et ego animi pendere soleo, cum semel quid orsus *sum*, si traducor alio, neque tam facile interrupta contexo
quam absolvo instituta. *Att.* Legationem aliquam ni- 10
mirum ista oratio postulat aut eius modi quampiam cessionem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, cum praesertim non recusarem quo minus more patrio sedens in solio consulentibus responderem senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae quantum vellem dare. *Att.* Atqui vereor ne 4 11
istam causam nemo noscat tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti et aliud dicendi instituisti genus, ut, quem ad modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu remiserat ipsasque tardiores fecerat tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, cotidie relaxes aliquid ut iam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit: quod sustinere cum vel summa senectus posse videatur, nul-
lam tibi a causis vacationem video dari. *Q.* At me her- 12
cule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses: quam ob rem, cum placebit, experiundum tibi censeo. *M.* Si quidem, Quinte, nullum esset in experiundo periculum: sed vereor ne, dum minuere velim laborem, augeam atque ad illam causarum operam, ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam
maiorem umquam causam sum ausus accedere. *Att.* 13
Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus et conscribis de iure civili subtilius quam ceteri? nam a primo tempore aetatis iuri studere te memini, cum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem, neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres. *M.* In longum sermonem me vocas, Attice, quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos

agere mavolt, suscipiam et, quoniam vacui sumus, di-
cam. *Q.* Ego vero libenter audierim; quid enim agam
14 potius aut in quo melius hunc consumam diem? *M.*
Quin igitur ad illa spatia nostra sedisque pergimus? ubi,
cum satis erit ambulatum, requiescemus; nec profecto
nobis delectatio deerit aliud ex alio quaerentibus. *Att.*
Nos vero, et hac quidem [adire] si placet, per ripam et
umbram. sed iam ordire, explicare, quaeso, de iure ci-
vili quid sentias. *M.* Egone? summos fuisse in civi-
tate nostra viros, qui id interpretari populo et responsi-
tare soliti sint, sed eos magna professos in parvis esse
versatos. quid enim est tantum quantum ius civitatis?
quid autem tam exiguum quam est munus hoc eorum,
qui consuluntur? [quamquam est populo necessarium.]
nec vero eos, qui ei muneri praefuerunt, universi iuris
fuisse expertis existimo, sed hoc civile quod vocant
eatenus exercuerunt, quoad populo † praestare volue-
runt; id autem ut cognitione tenue est, ita usu necessa-
rium. quam ob rem quo me vocas? aut quid hortaris?
ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum
iure? an ut stipulationum et iudiciorum formulas conpo-
nam? quae et conscripta a multis sunt diligenter et sunt
5 15 humiliora quam illa, quae a nobis exspectari puto. *Att.*
Atqui, si quaeris, ego quid exspectem, quoniam scri-
ptum est a te de optimo rei publicae statu, consequens
esse videtur ut scribas tu idem de legibus: sic enim fe-
cisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris,
quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. *M.* Visne
igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedaemonio
Megillo aestivo, quem ad modum describit, die in cupres-
setis Gnosiorum et spatiis silvestribus, crebro insistens,
interdum adquiescens, de institutis rerum publicarum ac
de optimis legibus disputavit, sic nos inter has proceris-
simas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum
autem residentes, quaeramus isdem de rebus aliquid
16 uberius quam forensis usus desiderat? *Att.* Ego vero
ista audire cupio. *M.* Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de
re magis. *M.* Et recte quidem: nam sic habetote, nullo
in genere disputandi magis patefieri, quid sit homini na-
tura tributum, quantam vim rerum optimarum mens

humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique
causa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio
hominum, quae naturalis societas inter ipsos; his enim
explicatis fons legum et iuris inveniri potest. *Att.* Non 17
ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a duo-
decim tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima phi-
losophia hauriendam iuris disciplinam putas. *M.* Non
enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quem ad
modum caveamus in iure aut quid de quaque consulta-
tione respondeamus. sit ista res magna, sicut est, quae
quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa au-
ctoritate et scientia sustinetur, sed nobis ita conplectenda
in hac disputatione tota causa est universi iuris ac le-
gum, ut hoc civile quod dicimus in parvum quendam et
angustum locum concludatur: natura enim iuris expli-
canda nobis est eaque ab hominis repetenda natura, con-
siderandae leges, quibus civitates regi debeant; tum
haec tractanda quae conposita sunt et descripta iura et
iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi late-
bunt quae vocantur iura civilia. *Q.* Alte vero et, ut 6
oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus; et qui 18
aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae quam litigandi
tradunt vias. *M.* Non ita est, Quinte, ac potius ignora-
tio iuris litigiosa est quam scientia. sed hoc posterius:
nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege, haud
scio an recte, si modo, ut idem definiunt, lex est ratio
summa, insita natura, quae iubet ea, quae facienda sunt,
prohibetque contraria: eadem ratio cum est in hominis
mente confirmata et perfecta, lex est. itaque arbitrantur 19
prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere
iubeat, vetet delinquere; eamque rem illi Graeco putant
nomine a suum cuique tribuendo appellatam, ego nostro
a legendo: nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim
in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est.
quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque vi-
deri solet, a lege ducendum est iuris exordium; ea est
enim naturae vis, ea mens ratioque prudens, ea iuris
atque iniuriae regula. sed quoniam in populari ratione
omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui

necesse erit et appellare eam legem, quae scripta sancit
quod volt aut iubendo *aut prohibendo*, ut volgus appel-
lat; constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus
exordium, quae saeclis omnibus ante nata est quam scri-
20 pta lex ulla aut quam omnino civitas constituta. *Q.*
Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sa-
pientius. *M.* Visne ergo ipsius iuris ortum a fonte re-
petamus? quo invento non erit dubium quo sint haec
referenda, quae quaerimus. *Q.* Ego vero ita esse fa-
ciendum censeo. *Att.* Me quoque adscribi*to* fratris sen-
tentiae. *M.* Quoniam igitur eius rei publicae, quam
optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus
est nobis et servandus status omnesque leges adcommo-
dandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores,
nec scriptis omnia sancienda, repetam stirpem iuris a
natura, qua duce nobis omnis est disputatio explicanda.
*Att.* Rectissime, et quidem ista duce errari nullo pacto
potest.

7 *M.* Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, — nam Quinti
21 novi sententiam — deorum inmortalium vi, [natura,] ra-
tione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud ver-
bum, quo planius significem quod volo, naturam omnem
regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis causa or-
dienda est potissimum. *Att.* Do sane, si postulas; ete-
nim propter hunc concentum avium strepitumque flumi-
num non vereor condiscipulorum ne quis exaudiat. *M.*
Atqui cavendum est; solent enim, id quod virorum bo-
norum est, admodum irasci, nec vero ferent, si audierint
te primum caput viri optimi prodidisse, in quo scripsit
22 'nihil curare deum nec sui nec alieni.' *Att.* Perge,
quaeso: nam id, quod tibi concessi, quorsus pertineat
exspecto. *M.* Non faciam longius; huc enim pertinet,
animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor,
plenum rationis et consilii, quem vocamus hominem,
praeclara quadam condicione generatum esse a supremo
deo. solum est enim ex tot animantium generibus at-
que naturis particeps rationis et cogitationis, cum cetera
sint omnia expertia. quid est autem non dicam in ho-
mine, sed in omni caelo atque terra, ratione divinius?
quae cum adulevit atque perfecta est, nominatur rite sa-

pientia. est igitur, quoniam nihil est ratione melius 23 eaque *est* et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas; inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est: quae cum sit lex, lege quoque consociati homines cum dis putandi sumus. inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est; quibus autem haec sunt [inter eos] communia, ei civitatis eiusdem habendi sunt. si vero isdem imperiis et potestatibus parent, multo iam magis; parent autem huic caelesti discriptioni mentique divinae et praepotenti deo, ut iam universus hic mundus una civitas communis deorum atque hominum existimanda *sit*. et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius, ut homines deorum agnatione et gente teneantur. nam cum de natura hominis quaeritur, dispu- 8 24
tari solet [nimirum ita sunt, ut disputantur], perpetuis [cursibus] conversionibus caelestibus exstitisse quandam maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere, cumque alia quibus cohaererent homines e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca, animum esse ingeneratum a deo. ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus vel genus vel stirps appellari potest. itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non, etiam si ignoret qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. ex quo efficitur illud, 25
ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur. iam vero virtus eadem in homine ac deo est neque alio ullo in genere praeterea; est autem virtus nihil aliud nisi perfecta et ad summum perducta natura: est igitur homini cum deo similitudo. quod cum ita sit, quae tandem esse potest propior certiorve cognatio? itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur, nec solum ea, quae frugibus atque bacis terrae fetu profun-

duntur, sed etiam pecudes, quas perspicuum est partim
esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad
26 vescendum procreatas. artes vero innumerabiles reper-
tae sunt, docente natura, quam imitata ratio res ad vi-
9 tam necessarias sollerter consecuta est. ipsum autem
hominem eadem natura non solum celeritate mentis or-
navit, sed ei sensus tamquam satellites attribuit ac
nuntios, et rerum plurimarum obscuras nec satis * * in-
tellegentias inchoavit quasi fundamenta quaedam scien-
tiae figuramque corporis habilem et aptam ingenio hu-
mano dedit: nam cum ceteras animantis abiecisset ad
pastum, solum hominem erexit et ad caeli quasi cogna-
tionis domiciliique pristini conspectum excitavit, tum
speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos
27 mores effingeret. nam et oculi nimis arguti, quem ad
modum animo adfecti simus, loquuntur, et is, qui appel-
latur voltus, qui nullo in animante esse praeter homi-
nem potest, indicat mores, cuius vim Graeci norunt,
nomen omnino non habent. omitto opportunitates habi-
litatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis
vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis;
neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis
et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos
legistis, expressit Scipio. nunc quoniam hominem, quod
principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et
ornavit deus, perspicuum sit illud, ne omnia disserantur,
ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam
nullo docente profecta ab iis, quorum ex prima et in-
choata intellegentia genera cognovit, confirmat ipsa per
se rationem et perficit.

10
28 *Att.* Di inmortales, quam tu longe iuris principia
repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non prope-
rem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile
patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consu-
mere; sunt enim haec maiora, quae aliorum causa for-
tasse conplecteris, quam ipsa illa, quorum haec causa
praeparantur. *M.* Sunt haec quidem magna, quae nunc
breviter attinguntur, sed omnium, quae in hominum
doctorum disputatione versantur, nihil est profecto prae-
stabilius quam plane intellegi nos ad iustitiam esse natos

neque opinione, sed natura constitutum esse ius. id iam
patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctio-
nemque perspexeris; nihil est enim unum uni tam si- 29
mile, tam par, quam omnes inter nosmet ipsos sumus.
quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas
non inbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quo-
cumque coepisset, sui nemo ipse tam similis esset quam
omnes sunt omnium; itaque quaecumque est hominis
definitio, una in omnis valet. quod argumenti satis est 30
nullam dissimilitudinem esse in genere: quae si esset,
non una omnis definitio contineret; etenim ratio, qua
una praestamus beluis, per quam coniectura valemus,
argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus ali-
quid, [concludimus,] certe est communis, doctrina diffe-
rens, discendi quidem facultate par. nam et sensibus
eadem omnia conprehenduntur, et ea, quae movent sen-
sus, itidem movent omnium, quaeque in animis inpri-
muntur, de quibus ante dixi, inchoatae intellegentiae,
similiter in omnibus inprimuntur, interpresque mentis
oratio verbis discrepat, sententiis congruens; nec est
quisquam gentis ullius, qui ducem *naturam* nactus ad
virtutem pervenire non possit.

Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus in- 11 31
signis est humani generis similitudo. nam et voluptate
capiuntur omnes, quae etsi est inlecebra turpitudinis,
tamen habet quiddam simile naturali bono, † levitatis
enim et suavitatis * * * delectans; sic ab errore mentis
tamquam salutare aliquid adsciscitur, similique inscientia
mors fugitur quasi dissolutio naturae, vita expetitur, quia
nos in quo nati sumus continet, dolor in maximis malis
ducitur, cum sua asperitate, tum quod naturae interitus
videtur sequi; propterque honestatis et gloriae similitu- 32
dinem beati qui honorati sunt videntur, miseri autem
qui sunt inglorii. molestiae, laetitiae, cupiditates, timo-
res similiter omnium mentis pervagantur, nec, si opinio-
nes aliae sunt apud alios, idcirco qui canem et faelem ut
deos colunt, non eadem superstitione qua ceterae gentes
conflictantur. quae autem natio non comitatem, non
benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem
diligit? quae superbos, [quae maleficos,] quae crudelis,

quae ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex re-
bus cum omne genus hominum sociatum inter se esse
intellegatur, illud extremum est, quod recte vivendi ra-
tio *omnis* meliores efficit. quae si adprobatis, pergam
ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. *Att.*
Nos vero nihil, ut pro utroque respondeam.

12 33 *M.* Sequitur igitur ad participandum alium alio com-
municandumque inter omnis ius nos natura esse factos.
atque hoc in omni hac disputatione sic intellegi volo, ius
quod dicam natura esse, tantam autem esse corruptelam
malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exstin-
guantur a natura dati exorianturque et confirmentur
vitia contraria. quod si, quo modo est natura, sic iudi-
cio homines humani, ut ait poëta, nihil a se alienum pu-
tarent, coleretur ius aeque ab omnibus. quibus enim
ratio natura data est, isdem etiam recta ratio data est.
ergo etiam lex, quae est recta ratio in iubendo et ve-
tando; si lex, ius quoque. et omnibus ratio; ius igitur
datum est omnibus. [recteque Socrates exsecrari eum
solebat, qui primus utilitatem naturae seiunxisset; id
enim querebatur caput esse exitiorum omnium: unde
34 enim illa Pythagorea vox. de amicitia locus.] * * * ex
quo perspicitur, cum hanc benevolentiam tam late longe-
que diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute prae-
ditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam in-
credibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sepse
plus quam alterum diligat: quid enim est quod diffe-
rat, cum sint cuncta paria? quod si interesse quippiam
tantulum modo potuerit in *amicitia,* amicitiae nomen iam
occiderit, cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid
alter maluerit, nulla sit. quae praemuniuntur omnia
reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius ius
in natura esse positum intellegi possit; de quo cum per-
pauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec
omnis est nata oratio.

13 35 *Q.* Tu vero iam perpauca scilicet; ex his enim, quae
dixisti, videtur mihi quidem certe ex natura ortum esse
ius. *Att.* An mihi aliter videri possit, cum haec iam
perfecta sint, primum quasi muneribus deorum nos esse
instructos et ornatos, secundo autem loco unam esse

hominum inter ipsos vivendi parem *et* communem ratio-
nem, deinde omnis inter se naturali quadam indulgentia
et benevolentia, tum etiam societate iuris contineri?
quae cum vera esse recte, ut arbitror, concesserimus,
qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? *M.* 36
Recte dicis, et res se sic habet. verum philosophorum
more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi
officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputa-
bantur ac libere, ea nunc articulatim dissecta dicuntur;
nec enim satis fieri censent huic loco, qui nunc est in
manibus, nisi separatim hoc ipsum, natura esse ius, dis-
putarint. *Att.* Aut scilicet tua libertas disserendi amissa
est, aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium
sequare, sed auctoritati aliorum pareas. *M.* Non semper, 37
Tite, sed iter huius sermonis quod sit vides: ad res pu-
blicas firmandas et ad stabiliendos iure et sanandos po-
pulos omnis nostra pergit oratio. quocirca vereor com-
mittere, ut non bene provisa et diligenter explorata
principia ponantur, nec tamen ut omnibus probentur —
nam id fieri non potest —, sed ut eis, qui omnia recta
atque honesta per se expetenda duxerunt et aut nihil
omnino in bonis numerandum, nisi quod per se ipsum
laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum
bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset: — iis 38
omnibus, sive in Academia vetere cum Speusippo, Xeno-
crate, Polemone manserunt, sive Aristotelem et Theo-
phrastum, cum illis congruentis re, genere docendi pau-
lum differentis, secuti sunt, sive, ut Zenoni visum est,
rebus non commutatis inmutaverunt vocabula, sive etiam
Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam
et convictam sectam secuti sunt, ut virtutibus exceptis
atque vitiis cetera in summa aequalitate ponerent, iis
omnibus haec, quae dixi, probentur. sibi autem in- 39
dulgentis et corpori deservientis atque omnia, quae se-
quantur in vita quaeque fugiant, voluptatibus et dolori-
bus ponderantis, etiam si vera dicunt — nihil enim opus
est hoc loco litibus —, in hortulis suis iubeamus dicere,
atque etiam ab omni societate rei publicae, cuius partem
nec norunt ullam neque umquam nosse voluerunt, pau-
lisper facessant rogemus. perturbatricem autem harum

omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Car-
neade recentem, exoremus ut sileat; nam si invaserit in
haec, quae satis scite nobis instructa et conposita vi-
dentur, miseras edet ruinas: quam quidem ego placare
cupio, submovere non audeo.

14 40 * * * nam et in iis sine ullis suffimentis expiati su-
mus: at vero scelerum in homines atque in d*eos inpi*e-
tatum nulla expiatio est; itaque poenas luunt non tam
iudiciis — quae quondam nusquam erant, hodie multi-
fariam nulla sunt, ubi sunt autem, persaepe falsa sunt
—, sed eos agitant insectanturque furiae, non arden-
tibus taedis, sicut in fabulis, sed angore conscientiae
fraudisque cruciatu. quod si homines ab iniuria poena,
non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret
inpios sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo
tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se com-
missum esse facinus aut iusti sui doloris causam ali-
quam fingeret defensionemque facinoris a naturae iure
aliquo quaereret: quae si appellare audent inpii, quo
tandem studio colentur a bonis? quod si poena, si metus
supplicii, non ipsa turpitudo deterret ab iniuriosa faci-
nerosaque vita, nemo est iniustus atque incauti potius
41 habendi sunt inprobi. tum autem qui non ipso honesto
movemur ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque
fructu, callidi sumus, non boni: nam quid faciet is homo
in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid
in deserto quo loco nactus, quem multo auro spoliare
possit, inbecillum atque solum? noster quidem hic na-
tura iustus vir ac bonus etiam conloquetur, iuvabit, in
viam deducet; is vero, qui nihil alterius causa faciet et
metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit
acturus: quod si negabit se illi vitam erepturum et au-
rum ablaturum, numquam ob eam causam negabit, quod
id natura turpe iudicet, sed quod metuat ne emanet, id
est, ne malum habeat. o rem dignam, in qua non modo
docti, *sed* etiam agrestes erubescant!

15 42 Iam vero illud stultissimum, existimare omnia iusta
esse, quae sancita sint in populorum institutis aut legi-
bus. etiamne, si quae leges sunt tyrannorum? si tri-
ginta illi Athenis leges inponere voluissent aut si omnes

Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco
eae leges iustae haberentur? nihilo, credo, magis illa,
quam interrex noster tulit, ut dictator quem vellet ci-
vium [aut indicta causa] inpune posset occidere: est
enim unum ius, quo devincta est hominum societas et
quod lex constituit una; quae lex est recta ratio impe-
randi atque prohibendi: quam qui ignorat, is est in-
iustus, sive est illa scripta uspiam sive nusquam. quod
si iustitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque
populorum et si, ut eidem dicunt, utilitate omnia me-
tienda sunt, negleget leges easque perrumpet, si poterit,
is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore; ita fit ut
nulla sit omnino iustitia, si neque natura est, ea*que*, quae
propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur.
atque, si natura confirmatura ius non erit, *virtutes omnes* 43
tollentur: ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi
pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae
gratiae voluntas poterit exsistere? nam haec nascuntur
ex eo, quia natura propensi sumus ad diligendos homi-
nes, quod fundamentum iuris est. neque solum in ho-
mines obsequia, sed etiam in deos caerimoniae religio-
nesque tollentur, quas non metu, sed ea coniunctione,
quae est homini cum deo, conservandas puto. quod si 16
populorum iussis, si principum decretis, si sententiis
iudicum iura constituerentur, ius esset latrocinari, ius
adulterare, ius testamenta falsa supponere, si haec suf-
fragiis aut scitis multitudinis probarentur. quod si tanta 44
potestas est stultorum sententiis atque iussis, ut eorum
suffragiis rerum natura vertatur, cur non sanciunt ut,
quae mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis et
salutaribus? aut cur ius ex iniuria lex facere possit,
bonum eadem facere non possit ex malo? atqui nos
legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma divi-
dere possumus; nec solum ius et iniuria natura diiudi-
catur, sed omnino omnia honesta et turpia. nam † et
communis intellegentia nobis notas res efficit, easque in
animis nostris inchoavit, *ut* honesta in virtute ponantur,
in vitiis turpia. ea autem in opinione existimare, non 45
in natura posita dementis est; nam nec arboris nec equi
virtus quae dicitur, in quo abutimur nomine, in opinione

sita est, sed in natura: quod si ita est, honesta quoque et turpia natura diiudicanda sunt. nam si opinione universa virtus, eadem eius etiam partes probarentur: quis igitur prudentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa iudicet? est enim virtus perfecta ratio, quod certe in natura est: igitur omnis
17 honestas eodem modo. nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria sua sponte, non aliena iudicantur, sic constans et perpetua ratio vitae, quae virtus est, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura *iudicabitur. an arboris aut equi ingenium natura* probabi-
46 mus, ingenia invenum non item? an ingenia natura, virtutes et vitia, quae exsistunt ab ingeniis, aliter iudicabuntur? an ea non aliter, honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? quod laudabile est, bonum in se habeat quod laudetur necesse est; ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura. nam, ni ita esset, beati quoque opinione essent, quo quid dici potest stultius? qua re cum et bonum et malum natura iudicetur et ea sint principia naturae, certe honesta quoque et turpia simili ratione diiudicanda et ad naturam referenda
47 sunt. sed perturbat nos opinionum varietas hominumque dissensio, et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus, illa, quae aliis sic, aliis secus nec isdem semper uno modo videntur, ficta esse dicimus: quod est longe aliter. nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poëta, non scaena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero: animis omnes tenduntur insidiae vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudis cum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus in omni sensu inplicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cuius blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernunt satis.

18
48 Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis oratio, id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt, et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum; etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant, nec est viri boni errare et diligere quod per se non sit

diligendum: per se igitur ius est expetendum et colen-
dum. quod si ius, etiam iustitia; si iustitia, reliquae
quoque virtutes per se colendae sunt. quid? liberalitas
gratuitane est an mercennaria? si sine praemio benignus
est, gratuita; si cum mercede, conducta. nec est dubium
quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non
fructum sequatur; ergo item iustitia nihil expetit prae-
mii, nihil pretii: per se igitur expetitur. eademque om-
nium virtutum causa atque sententia est. atque etiam 49
si emolumentis, non sua sponte virtus expetitur, una erit
virtus, quae malitia rectissime dicetur; ut enim quisque
maxume ad suum commodum refert quaecumque agit,
ita minime est vir bonus, ut qui virtutem praemio me-
tiuntur, nullam virtutem nisi malitiam putent: ubi enim
beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi
gratus, si non eum ipsi cernunt grati, cui referunt gra-
tiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se
amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et
abiciendus est desperatis emolumentis et fructibus: quo
quid potest dici inmanius? quod si amicitia per se co-
lenda est, societas quoque hominum et aequalitas et
iustitia per se *est* expetenda: quod ni ita est, omnino
iustitia nulla est; id enim iniustissimum ipsum est, iusti-
tiae mercedem quaerere.

Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid 19 50
de continentia, quid de verecundia, pudore pudicitiaque
dicemus? infamiaene metu non esse petulantis an legum
et iudiciorum? innocentes ergo et verecundi sunt, ut
bene audiant, et ut rumorem bonum colligant, erube-
scunt; pudet etiam loqui de pudicitia: at me istorum
philosophorum pudet, qui ullum vitium vitari nisi vitio
ipso mutato putant. quid enim? possumus eos, qui a 51
stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, cum ipsa
infamia propter rei turpitudinem consequatur? nam quid
aut laudari rite aut vituperari potest, si ab eo recesseris,
quod aut laudandum aut vituperandum putes? an cor-
poris pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid
offensionis, animi deformitas non habebit? cuius turpi-
tudo ex ipsis vitiis facillime perspici potest; quid enim
foedius avaritia, quid inmanius libidine, quid contemptius

timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest?
quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt aut etiam
pluribus, propter damna aut detrimenta aut cruciatus
aliquos miseros esse dicimus an propter vim turpitudi-
nemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in
52 virtutem dici potest. postremo, si propter alias res vir-
tus expetitur, melius esse aliquid quam virtutem necesse
est: pecuniamne igitur an honores an formam an valetu-
dinem? quae et, cum adsunt, perparva sunt, et, quam
diu adfutura sint, certum sciri nullo modo potest; an,
id quod turpissimum dictu est, voluptatem? at in ea
quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cer-
nitur.

Sed videtisne quanta series rerum sententiarumque
sit atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius,
20 nisi me retinuissem. *Q.* Quo tandem? libenter enim,
frater, † quod istam orationem tecum prolaberer. *M.*
Ad finem bonorum, quo referuntur et cuius apiscendi
causa sunt facienda omnia, controversam rem et plenam
dissensionis inter doctissimos, sed aliquando iam iudi-
53 candam. *Att.* Qui istuc fieri potest L. Gellio mortuo?
*M.* Quid tandem id ad rem? *Att.* Quoniam Athenis
audire ex Phaedro meo memini Gellium, familiarem
tuum, cum pro consule ex praetura in Graeciam venis-
set, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum
convocasse ipsisque magno opere auctorem fuisse, ut
aliquando controversiarum aliquem facerent modum:
quod si essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus
conterere, posse rem convenire, et simul operam suam
illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire.
*M.* Ioculare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe
derisum: sed ego plane vellem me arbitrum inter anti-
quam Academiam et Zenonem datum. *Att.* Quo tan-
dem istuc modo? *M.* Quia de re una solum dissident,
de ceteris mirifice congruunt. *Att.* Ain tandem? unane
54 est solum dissensio? *M.* Quae quidem ad rem perti-
neat, una: quippe cum antiqui omne, quod secundum
naturam esset *et* quo iuvaremur in vita, bonum esse
decreverint, hic *nihil* nisi quod honestum esset putarit
bonum. *Att.* Parvam vero controversiam dicis, at non

eam, quae dirimat omnia. *M.* Probe quidem sentires, si
re ac non verbis dissiderent.

*Att.* Ergo adsentiris Antiocho familiari meo — ma- 21
gistro enim non audeo dicere —, quocum vixi et qui me
ex nostris paene convellit hortulis deduxitque in Acade-
miam perpauculis passibus. *M.* Vir iste fuit ille *quidem*
prudens et acutus et in suo genere perfectus mihique,
ut scis, familiaris, cui tamen ego adsentiar in omnibus
necne mox videro: hoc dico, controversiam totam istam
posse sedari. *Att.* Qui istuc tandem vides? *M.* Quia, 55
si, ut Chius Aristo dixit solum bonum esse quod ho-
nestum esset, malumque quod turpe, ceteras res omnis
plane paris ac ne minimum quidem utrum adessent an
abessent interesse, valde a Xenocrate et Aristotele et ab
illa Platonis familia discreparet *et* esset inter eos de re
maxima et de omni vivendi ratione dissensio: nunc vero,
cum decus, quod antiqui summum bonum esse dixerant,
hic solum bonum dicat, itemque dedecus illi summum
malum, hic solum, divitias, valetudinem, pulchritudinem
commodas res appellet, non bonas, paupertatem, debili-
tatem, dolorem incommodas, non malas, sentit idem
quod Xenocrates, quod Aristoteles, loquitur alio modo.
ex hac autem non rerum, sed verborum discordia con-
troversia est nata de finibus; in qua, quoniam usus ca-
pionem duodecim tabulae intra quinque pedes esse no-
luerunt, depasci veterem possessionem Academiae ab
hoc acuto homine non sinemus, nec Mamilia lege sin-
guli, sed e XII tres arbitri finis regemus. *Q.* Quamnam 56
igitur sententiam dicimus? *M.* Requiri placere terminos,
quos Socrates pegerit, iisque parere. *Q.* Praeclare,
frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et
legum, quo de genere exspecto disputationem tuam;
nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso
saepe cognovi. [sed certe ita res se habet, ut ex natura
vivere summum bonum sit, id est, vita modica et apta *e*
virtute perfrui, aut naturam sequi et eius quasi lege
vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere
quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod
inter haec velit virtute tamquam lege vivere.] qua-
propter hoc diiudicari nescio an numquam, sed hoc ser-

mone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus,
22 57 perfecturi sumus. *Att.* At ego huc declinabam nec in-
invitus. *Q.* Licebit alias: nunc id agamus, quod coepi-
mus, cum praesertim ad id nihil pertineat haec de
summo malo bonoque dissensio. *M.* Prudentissime,
Quinte, dicis; nam quae a me adhuc dicta sunt * * * *.
*Q.* Nec Lycurgi leges neque Solonis neque Charondae
neque Zaleuci nec nostras duodecim tabulas nec ple-
biscita desidero, sed te existimo cum populis tum etiam
singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam
58 daturum. *M.* Est huius vero disputationis, Quinte, pro-
prium id, quod exspectas, atque utinam esset etiam fa-
cultatis meae! sed profecto ita se res habet, ut, quoniam
vitiorum emendatricem legem esse oportet commenda-
tricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. ita
fit ut mater omnium bonarum rerum sapientia *sit*, a
cuius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit,
qua nihil a dis inmortalibus uberius, nihil florentius,
nihil praestabilius hominum vitae datum est. haec enim
una nos cum ceteras res omnis, tum, quod est difficilli-
mum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cuius prae-
cepti tanta vis et tanta sententia est, ut ea non homini
59 cuipiam, sed Delphico deo tribueretur. nam qui se ipse
norit, primum aliquid se habere sentiet divinum in-
geniumque in se suum sicut simulacrum aliquod dicatum
putabit, tantoque munere deorum semper dignum ali-
quid et faciet et sentiet, et, cum se ipse temptarit to-
tumque perspexerit, intelleget, quem ad modum a natura
subornatus in vitam venerit quantaque instrumenta ha-
beat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam, quo-
niam principio rerum omnium quasi adumbratas intelle-
gentias animo ac mente conceperit, quibus inlustratis
sapientia duce bonum virum et ob eam ipsam causam
23 60 cernat se beatum fore. nam cum animus cognitis per-
ceptisque virtutibus a corporis obsequio indulgentiaque
discesserit voluptatemque sicut labem aliquam dedeco-
ris oppresserit omnemque mortis dolorisque timorem
effugerit societatemque caritatis coierit cum suis omnis-
que natura coniunctos suos duxerit cultumque deorum
et puram religionem susceperit et exacuerit illam, ut

oculorum, sic ingenii aciem ad bona eligenda et rei-
cienda contraria, quae virtus ex providendo est appel-
lata prudentia, quid eo dici aut cogitari poterit beatius?
idemque cum caelum, terras, maria rerumque omnium 61
naturam perspexerit, eaque unde generata quo recur-
rant, quando, quo modo obitura, quid in his mortale
et caducum, quid divinum aeternumque sit, viderit
ipsumque ea moderantem et regentem paene prende-
rit seseque non unius circumdati moenibus loci, sed
civem totius mundi quasi unius urbis agnoverit, in hac
ille magnificentia rerum atque in hoc conspectu et
cognitione naturae, di inmortales, quam se ipse noscet,
[quod Apollo praecepit Pythius,] quam contemnet, quam
despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quae volgo dicun- 24 62
tur amplissima! atque haec omnia quasi saepimento
aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi
scientia et arte quadam intellegendi, quid quamque rem
sequatur et quid sit cuique contrarium. cumque se ad
civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili
disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius
perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges,
qua castiget inprobos, qua tueatur bonos, qua laudet
claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad per-
suadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, re-
vocare a flagitio, consolari possit adflictos factaque et
consulta fortium et sapientium cum inproborum ignomi-
nia sempiternis monumentis prodere. quae cum tot res
tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab
iis, qui se ipsi velint nosse, earum parens est educatrix-
que sapientia. *Att.* Laudata quidem a te graviter et 63
vere: sed quorsus hoc pertinet? *M.* Primum ad ea,
Pomponi, de quibus acturi iam sumus, quae tanta esse
volumus; non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa ma-
nant, amplissima; deinde facio et lubenter et, ut spero,
recte, quod eam, cuius studio teneor quaeque me eum,
quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire.
*Att.* *Tu* vero facis *recte* et merito et ipse, fuitque id, ut
dicis, in hoc sermone faciundum.

# M. TULLII CICERONIS
# DE LEGIBUS
## LIBER SECUNDUS.

### ARGUMENTUM.

Cum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura, ab hoc merito initium fecit Cicero totamque religionem hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ratio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum (cap. 4). Deinde ipsam proponit legem, e legibus Numae et moribus Romanis ductam (cap. 8. 9), praemisso prooemio de legis laudibus iisque propriis generis sui (cap. 7). Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et quasi suadenda, ut quibus de causis quaeque legis pars probetur intellegatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripserunt (v. lib. III. cap. 5. 6), sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in legibus ferendis rogandisque primum de universa legum laude et necessitate dicere, deinde a praecone scriba subiciente recitari legem, tum ubi docendo, explicando rationibusque adferendis eam suaserunt, populum discedere et datis tabellis in sua quemque tribu suffragium ferre iubere consueverunt (lib. III. cap. 4 extr.).

---

1 1 *Atticus.* Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus et in insula, quae est in Fibreno — nam *hoc,* opinor, illi alteri flumini nomen est —, sermoni reliquo demus operam sedentes? *M.* Sane quidem; nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse
2 cogito sive quid scribo aut lego. *Att.* Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo, magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno; ductus vero aquarum, quos isti Nilos et Euripos vocant, quis non, cum haec videat, inriserit? itaque, ut tu paulo ante de lege et de iure disserens ad naturam referebas omnia, sic in his ipsis rebus, quae ad requietem animi delectationemque quaeruntur, natura

dominatur. qua re antea mirabar — nihil enim his in
locis nisi saxa et montis cogitabam, itaque ut facerem et
orationibus inducebar tuis et versibus —, sed mirabar,
ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra
miror te, cum Roma abeis, usquam potius esse. *M.* Ego 3
vero, cum licet pluris dies abesse, praesertim hoc tempore
anni, et amoenitatem hanc et salubritatem sequor,
raro autem licet. sed nimirum me alia quoque causa
delectat, quae te non attingit. *Att.* Quae tandem ista
causa est? *M.* Quia, si verum dicimus, haec est mea et
huius fratris mei germana patria: hic enim orti stirpe
antiquissima sumus; hic sacra, hic genus, hic maiorum
multa vestigia. quid plura? hanc vides villam, ut nunc
quidem est, lautius aedificatam patris nostri studio, qui
cum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in
litteris: sed hoc ipso in loco, cum avus viveret et antiquo
more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis,
me scito esse natum; qua re inest nescio quid et latet in
animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet,
si quidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam
ut videret, inmortalitatem scribitur repudiasse. *Att.* Ego 2 4
vero tibi istam iustam causam puto, cur huc libentius
venias atque hunc locum diligas: quin ipse, vere dicam,
sum illi villae amicior modo factus atque huic omni solo,
in quo tu ortus et procreatus es; movemur enim nescio
quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus
aut admiramur, adsunt vestigia. me quidem ipsae illae
nostrae Athenae non tam operibus magnificis exquisitisque
antiquorum artibus delectant quam recordatione
summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere,
ubi disputare sit solitus, studioseque eorum etiam sepulcra
contemplor: qua re istum, ubi tu es natus, plus
amabo posthac locum. *M.* Gaudeo igitur me incunabula
paene mea tibi ostendisse. *Att.* Equidem me cognosse 5
admodum gaudeo. sed illud tamen quale est, quod
paulo ante dixisti, hunc locum — id enim ego te accipio
dicere Arpinum — germanam patriam esse vestram?
quid? vos duas habetis patrias, an est una illa patria
communis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non
Roma, sed Tusculum. *M.* Ego me hercule et illi et

omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam
natu*rae*, *alte*ram civitatis: ut ille Cato, cum esset Tu-
sculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est,
ita, cum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit
alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, prius
quam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod
appellatur, omnis se conferre iussit, et sui erant idem et
Attici, sic nos et eam patriam ducimus, ubi nati, *et*
*illam, a qua excepti* sumus. sed necesse est caritate eam
praestare, qua rei publicae nomen universae civitatis
est, pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra
omnia ponere et quasi consecrare debemus. dulcis
autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa,
quae excepit. itaque ego hanc meam esse patriam pror-
sus numquam negabo, dum sit illa maior, haec in ea
3 6 contineatur. *Att.* Recte igitur Magnus ille noster me
audiente posuit in iudicio, cum pro Ampio tecum simul
diceret, rem publicam nostram iustissimas huic muni-
cipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conserva-
tores exstitissent, ut iam videar adduci hanc quoque,
quae te procrearit, esse patriam tuam. sed ventum in
insulam est; hac vero nihil est amoenius: etenim hoc
quasi rostro finditur Fibrenus et divisus aequaliter in
duas partis latera haec adluit rapideque dilapsus cito in
unum confluit et tantum conplectitur quod satis sit mo-
dicae palaestrae loci. quo effecto, tamquam id habuerit
operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad dis-
putandum, statim praecipitat in Lirem et, quasi in fa-
miliam patriciam venerit, amittit nomen obscurius Li-
remque multo gelidiorem facit; nec enim ullum hoc
frigidius flumen attigi, cum ad multa accesserim, ut vix
pede temptare id possim, quod in Phaedro Platonis facit
7 Socrates. *M.* Est vero ita, sed tamen huic amoenitati,
quem ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus
ille nihil, opinor, concesserit. *Q.* Est ita, ut dicis;
cave enim putes Attici nostri Amalthio platanisque illis
quicquam esse praeclarius. sed, si videtur, considamus
hic in umbra atque ad eam partem sermonis, ex qua
egressi sumus, revertamur. *M.* Praeclare exigis,
Quinte, — at ego effugisse arbitrabar — et tibi horum

nihil deberi potest. *Q.* Ordire igitur; nam hunc tibi totum dicamus diem.

*M.* 'A Iove Musarum primordia,' sicut in Aratio carmine orsi sumus. *Q.* Quorsum istuc? *M.* Quia nunc item ab eodem et a ceteris dis inmortalibus sunt no-
bis agendi capienda primordia. *Q.* Optime vero, fra- 8
ter, et fieri sic decet. *M.* Videamus igitur rursus, prius 4
quam adgrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, cum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis ignoremusque vim eius, quo iura nobis definienda sint. *Q.* Sane quidem hercule, et est ista recta docendi via. *M.* Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret imperandi prohibendique sapientia. ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei: ex quo illa lex, quam di humano generi dederunt, recte est laudata; est enim ratio mensque sapientis ad iubendum et ad deter-
rendum idonea. *Q.* Aliquotiens iam iste locus a te 9
tactus est; sed ante quam ad popularis leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet, ne aestus nos consuetudinis absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. *M.* A parvis enim, Quinte, didicimus 'si in ius vocat' atque alia eius modi leges nominare; sed vero intellegi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi, quae vis non modo senior est quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius caelum atque
terras tuentis et regentis dei. neque enim esse mens 10
divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habet, nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnis hostium copias in ponte unus adsisteret a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio putabimus, nec, si regnante L. Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. erat enim

ratio, profecta a rerum natura, et ad recte faciendum inpellens et a delicto avocans, quae non tum denique incipit lex esse, cum scripta est, sed tum, cum orta est; orta autem est simul cum mente divina. quam ob rem lex vera atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum ratio est recta summi Iovis.

5 11 *Q.* Adsentior, frater, ut, quod est rectum, verum *quo*que sit neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. *M.* Ergo ut illa divina mens summa lex est, item, cum in homine est perfecta, in mente *est* sapientis; quae sunt autem varie et ad tempus descriptae populis, favore magis quam re legum nomen tenent. omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem quibusdam talibus argumentis docent. constat profecto ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges, eosque, qui primum eius modi scita sanxerint, populis ostendisse ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis susceptisque honeste beateque viverent, quaeque ita conposita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt: ex quo intellegi par est eos, qui perniciosa et iniusta populis iussa descripserint, cum contra fecerint quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse quam leges, ut perspicuum esse possit in ipso nomine legis interpretando inesse vim et
12 sententiam iusti et veri legendi. quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent: quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? *Q.* Ac maxumis quidem. *M.* Lege autem carens civitas estne ob *id* ipsum habenda nullo loco? *Q.* Dici aliter non potest. *M.* Necesse est igitur legem ha-
13 beri in rebus optimis. *Q.* Prorsus adsentior. *M.* Quid? quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam si latrones aliquas consessu suo sanxerint. nam neque medicorum praecepta dici vere possunt, si quae inscii inperitique pro salutaribus mortifera conscripserunt, neque in populo lex, † cuicuimodi fuerit illa, etiam si perniciosum aliquid populus acceperit. ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio, ad illam antiquissimam et

rerum omnium principem expressa naturam, ad quam
leges hominum diriguntur, quae supplicio inprobos adfi-
ciunt, defendunt ac tuentur bonos. *Q.* Praeclare intel- 6
lego, nec vero iam aliam esse ullam legem puto non
modo habendam, sed ne appellandam quidem. *M.* Igi- 14
tur tu Titias et Apuleias leges nullas putas? *Q.* Ego
vero ne Livias quidem. *M.* Et recte, quae praesertim
uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sint: lex
autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli neque abro-
gari potest. *Q.* Eas tu igitur leges rogabis videlicet,
quae numquam abrogentur. *M.* Certe, si modo acceptae
a duobus vobis erunt. sed, ut vir doctissimus fecit Plato
atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui
princeps de re publica conscripsit idemque separatim de
legibus eius, idem mihi credo esse faciundum, ut, prius
quam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam;
quod idem etiam Zaleucum et Charondam fecisse video,
cum quidem illi non studii et delectationis, sed rei pu-
blicae causa leges civitatibus suis scripserunt: quos imi-
tatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, per-
suadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. *Q.* Quid? 15
quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? *M.*
At Theophrastus, auctor haud deterior mea quidem sen-
tentia — meliorem multi nominant — *commemorat*; com-
memorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. sed
sive fuit sive non fuit, nihil ad rem: loquimur quod tra-
ditum est.

Sit igitur hoc iam a principio persuasum civibus, 7
dominos esse omnium rerum ac moderatores deos eaque,
quae gerantur, eorum geri dicione ac numine, eosdem-
que optime de genere hominum mereri et qualis quisque
sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pie-
tate colat religiones, intueri piorumque et inpiorum ha-
bere rationem. his enim rebus inbutae mentes haud 16
sane abhorrebunt ab utili aut a vera sententia: quid est
enim verius quam neminem esse oportere tam stulte
adrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse,
in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix
summa ingenii *ratione conprehendat, nulla* ratione moveri
putet? quem vero astrorum ordines, quem dierum nocti-

umque vicissitudines, quem mensum temperatio quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogunt, hunc hominem omnino numerari qui decet? cumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sunt rationis expertia, nefasque sit dicere ullam rem praestare naturae omnium rerum, rationem inesse in ea confitendum est. utilis esse autem has opiniones quis neget, cum intellegat quam multa firmentur iure iurando, quantae saluti sint foederum religiones, quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit quamque sancta sit societas civium inter ipsos, dis inmortalibus interpositis tum iudicibus, *tum* testibus? habes legis
17 prooemium; sic enim appellat Plato. *Q.* Habeo vero, frater, et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris atque ille; nihil enim tam dissimile quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum de deis exordium: unum illud mihi videris imitari, orationis genus. *M.* Velle fortasse; quis enim id potest aut umquam poterit imitari? nam sententias interpretari perfacile est; quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. quid enim negotii est eadem prope verbis isdem conversa dicere? *Q.* Prorsus adsentior; verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. sed
18 iam exprome, si placet, istas leges de religione. *M.* Expromam equidem, ut potero, et quoniam et locus et sermo familiaris est, legum [leges] voce proponam. *Q.* Quidnam id est? *M.* Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus, et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora quam hic sermo est: eum morem igitur cum brevitate, si potuero, consequar. leges autem a me edentur non perfectae — nam esset infinitum —, sed ipsae summae rerum atque sententiae. *Q.* Ita vero necesse est; quare audiamus.

8
19 *M.* Ad divos adeunto caste, pietatem adhibento, opes amovento. qui secus faxit, deus ipse vindex erit.

Separatim nemo habessit deos neve novos neve advenas nisi publice adscitos: privatim colunto quos rite a patribus *adscitos acceperint.*

*In urbibus* delubra habento: lucos in agris habento et Larum sedes.

Ritus familiae patrumque servanto.

Divos et eos, qui caelestes semper habiti, colunto et ollos quos endo caelo merita locaverint, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum, ast olla, propter quae datur homini adscensus in caelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum delubra sunto neve ulla vitiorum.

Sacra sollemnia obeunto.

Feriis iurgia *ne* movento easque in famulis operibus patratis habento; idque ut ita cadat in annuis anfractibus descriptum esto. certasque fruges certasque bacas [sacerdotes publice] libanto certis sacrificiis ac diebus. itemque 20
alios ad dies ubertatem lactis feturaeque servanto, idque ne omitti possit, ad eam rem ratione cursus annuos sacerdotes finiunto. quaeque quoique divo decorae grataeque sint hostiae provident o.

Divisque † aliis sacerdotes omnibus pontifices singulis flamines sunto. virginesque Vestales in urbe custodiunto ignem foci publici sempiternum.

Quoque haec privatim [et publice] modo rituque fiant discunto ignari a publicis sacerdotibus. eorum autem genera sunto tria: unum, quod praesit caerimoniis et sacris, alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatium ecfata incognita, quae eorum senatus populusque adsciverit. interpretes autem Iovis optumi maxumi, publici augures, signis et auspiciis ostenta vidento, disciplinam tenento, sacerdotesque *et* 21
vineta virgetaque et salutem populi auguranto, quique agent rem duelli quique pro populo rem, auspicium praemonento ollique obtemperanto. divorumque iras providento sisque adparento, caelique fulgura regionibus ratis temperanto, urbemque et agros templa liberata et ecfata ha-

bento. quaeque augur iniusta nefasta vitiosa dira deixerit, inrita infectaque sunto, quique non paruerit, capital esto.

9 Foederum, pacis [belli], indutiarum † oratorum fetiales iudices non sunto: bella disceptanto.

Prodigia, portenta ad Etruscos haruspices, si senatus iussit, deferunto, Etruriaque principes disciplinam doceto. quibus divis creverint, procuranto idemque fulgura atque obstita pianto.

Nocturna mulierum sacrificia ne sunto praeter olla, quae pro populo rite fient: neve quem initianto nisi, ut adsolet, Cereri Graeco sacro.

22 Sacrum commissum, quod nec expiari poterit, inpie commissum esto: quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto.

Loedis publicis, † quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat, popularem laetitiam [in] cantu et fidibus et tibiis moderanto eamque cum divum honore iungunto.

Ex patriis ritibus optuma colunto.

Praeter Idaeae matris famulos eosque iustis diebus ne quis stipem cogito.

Sacrum sacrove commendatum qui clepsit rapsitve parricida esto.

Periurii poena divina exitium, humana dedecus.

Incestum pontifices supremo supplicio sanciunto.

Inpius ne audeto placare donis iram deorum.

Caute vota reddunto: poena violati iuris esto.

Ne quis agrum consecrato. auri, argenti, eboris sacrandi modus esto.

Sacra privata perpetua manento.

Deorum Manium iura sancta sunto. sos leto datos divos habento; sumptum in ollos luctumque minuunto.

10 23 *Att.* Conclusa quidem est a te *tam* magna lex sane quam brevi, sed, ut mihi quidem videtur, non multum

discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae
nostrisque moribus. *M.* An censes, cum in illis de re
publica libris persuadere videatur Africanus, omnium
rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optu-
mam, non necesse esse optumae rei publicae leges dare
consentaneas? *Att.* Immo prorsus ita censeo. *M.* Ergo
adeo exspectate leges, quae genus illud optumum rei
publicae contineant, et, si quae forte a me hodie roga-
buntur, quae non sint in nostra re publica nec fuerint,
tamen erunt fere in more maiorum, qui tum ut lex vale-
bat. *Att.* Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut 24
ego 'utei tu rogas' possim dicere. *M.* Ain tandem, At-
tice, non es dicturus aliter? *Att.* Prorsus maiorem qui-
dem rem nullam sciscam aliter, in minoribus, si voles,
remittam hoc tibi. *Q.* Atque mea quidem *eadem* sen-
tentia est. *M.* At, ne longum fiat, videte. *Att.* Utinam
quidem! quid enim agere malumus?

*M.* Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in
quo sunt omnia; nec tollit castimoniam corporis, sed hoc
oportet intellegi, cum multum animus corpori praestet
observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse
in animis id servandum magis: nam illud vel aspersione
aquae vel dierum numero tollitur; animi labes nec diu-
turnitate evanescere nec amnibus ullis elui potest. quod 25
autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat
probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum:
qui enim paupertatem cum divitiis etiam inter homines
esse aequalem velimus, cur eam sumptu ad sacra addito
deorum aditu arceamus? praesertim cum ipsi deo nihil
minus gratum futurum sit quam non omnibus patere ad
se placandum et colendum viam. quod autem non iu-
dex, sed deus ipse vindex constituitur, praesentis poenae
metu religio confirmari videtur. suosque deos aut novos
aut alienigenas coli confusionem habet religionum et
ignotas caerimonias nos*tris* sacerdotibus. iam *a* patribus 26
acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi
[patres].

Delubra esse in urbibus censeo, nec sequor Magos
Persarum, quibus auctoribus Xerses inflammasse templa
Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, qui-

bus omnia deberent esse patentia ac libera quorumque
11 hic mundus omnis templum esset et domus. melius Graeci atque nostri, qui ut augerent pietatem in deos, easdem illos urbis quas nos incolere voluerunt; adfert enim haec opinio religionem utilem civitatibus: si quidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxume et pietatem et religionem versari in animis, cum rebus divinis operam daremus, et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere omnia *quae* cernerent deorum esse plena; fore enim omnis castiores, veluti cum in fanis essent maxime religiosis; est enim quaedam opinione
27 species deorum in oculis, non solum in mentibus. eandemque rationem luci habent in agris; neque ea, quae a maioribus prodita est cum dominis tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu religio Larum repudianda est.

Iam ritus familiae patrumque servare id est, quoniam antiquitas proxume accedit ad deos, a dis quasi traditam religionem tueri. quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omnium quidem animos inmortalis esse, sed fortium
28 bonorumque divinos. bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides consecratur humana: quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut illa qui habeant — habent autem omnes boni — deos ipsos in animis suis conlocatos putent. nam illud vitiosum Athenis, quod, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente fecerunt Contumeliae fanum et Inpudentiae; virtutes enim, non vitia consecrare decet. araque vetusta in Palatio Febris et altera Esquiliis Malae Fortunae detestanda atque omnia eius modi repudianda sunt. quod si fingenda nomina, † Vicaepotae potius [vincendi] atque [potiundi] Statae [standi] cognominaque Statoris et Invicti Iovis rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae; quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a Calatino consecrata est. Fortunaque, *quae* est vel Huius diei — nam valet in omnis dies — vel Respiciens ad opem ferendam, vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, comes tum * * *

Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requie- 12
tem litium habet et iurgiorum, in servis operum et labo- 29
rum; quas conpositio anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. quod *ad* tempus ut [sacrificiorum] libamenta serventur fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est; quod institutum perite a Numa posteriorum pontificum neglegentia dissolutum est. iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui maioribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et conficiendarum religionum facultatem adferunt. cumque Vesta quasi focum urbis, ut Graeco nomine est appellata, quod nos prope idem Graecum, *non* interpretatum nomen tenemus, conplexa sit, ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis et sentiant mulieres naturam feminarum omnem castitatem pati.

Quod sequitur vero, non solum ad religionem perti- 30
net, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui sacris publice praesint, religioni privatae satis facere non possint; continet enim rem publicam consilio et auctoritate optimatium semper populum indigere, discriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus, ad interpretanda alii praedicta vatium, neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra
conlegium nosset. maximum autem et praestantissimum 31
in re publica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia vel instituta dimittere vel habita rescindere? quid gravius quam rem susceptam dirimi, si unus augur 'alio *die*' dixerit? quid magnificentius quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? [quid?] leges non iure rogatas tollere, ut

Titiam decreto conlegii, ut Livias consilio Philippi, con-
sulis et auguris? nihil domi, nihil militiae per magistra-
tus gestum sine eorum auctoritate posse cuiquam pro-
13 32 bari? *Att.* Age, iam ista video fateorque esse magna,
sed est in conlegio vestro inter Marcellum et Appium,
optimos augures, magna dissensio — nam eorum ego in
libros incidi —, cum alteri placeat auspicia ista ad uti-
litatem esse rei publicae conposita, alteri disciplina
vestra quasi divinari videatur posse: hac tu de re quaero
quid sentias. *M.* Egone? divinationem, quam Graeci
μαντικήν appellant, esse sentio et huius hanc ipsam par-
tem, quae est in avibus ceterisque signis, † quod disci-
plinae nostrae: si enim deos esse concedimus eorumque
mente mundum regi et eorum numen hominum consu-
lere generi et posse nobis signa rerum futurarum osten-
33 dere, non video cur esse divinationem negem. sunt
autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, effi-
citur et cogitur. iam vero permultorum exemplorum et
nostra est plena res publica et omnia regna omnesque
populi cunctaeque gentes, *ex* augurum praedictis multa
incredibiliter vera cecidisse; neque enim Polyidi neque
Melampodis neque Mopsi neque Amphiarai neque Cal-
chantis neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot
nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phry-
gum, Lycaonum, Cilicum maximeque Pisidarum, nisi
vetustas ea certa esse docuisset. nec vero Romulus
noster auspicato urbem condidisset, neque Atti Navii
nomen memoria floreret tam diu, nisi omnes ii multa ad
veritatem admirabilia dixissent. sed dubium non est
quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et
vetustate et neglegentia: ita neque illi adsentior, qui
hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse,
neque illi, qui esse etiam nunc putat; quae mihi videtur
apud maiores fuisse duplex, ut ad rei publicae tempus
non numquam, ad agendi consilium saepissime pertine-
34 ret. *Att.* Credo hercle ita esse istique rationi potissimum
14 adsentior; sed redde cetera. *M.* Reddam vero et id, si
potero, brevi: sequitur enim de iure belli; in quo et
suscipiendo et gerendo et deponendo ius ut plurimum
valeret et fides eorumque ut publici interpretes essent,

lege sanximus. iam de haruspicum religione, de expia-
tionibus et procurationibus satis esse iam in ipsa lege
dictum puto. *Att.* Adsentior, quoniam omnis haec in
religione versatur oratio. *M.* At vero quod sequitur
quo modo aut tu adsentiare *aut* ego reprehendam sane
quaero, Tite. *Att.* Quid tandem id est? *M.* De noctur- 35
nis sacrificiis mulierum. *Att.* Ego vero adsentior, ex-
cepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac pu-
blico. *M.* Quid ergo aget Iacchus Eumolpidaeque nostri
et augusta illa mysteria, si quidem sacra nocturna tolli-
mus? non enim populo Romano, sed omnibus bonis
firmisque populis leges damus. *Att.* Excipis, credo, 36
illa, quibus ipsi initiati sumus. *M.* Ego vero excipiam:
nam mihi cum multa eximia divinaque videntur Athenae
tuae peperisse atque in vitam hominum attulisse, tum
nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti inmanique
vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus, initiaque
ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus;
neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus,
sed etiam cum spe meliore moriendi. quid autem mihi
displiceat in nocturnis, poëtae indicant comici; qua li-
centia Romae data quidnam egisset ille, qui in sacrifi-
cium cogitatam libidinem intulit, quo ne inprudentiam
quidem oculorum adici fas fuit? *Att.* Tu vero istam
Romae legem rogato: nobis nostras ne ademeris. *M.* 15
Ad nostras igitur revertor: quibus profecto diligentis- 37
sime sanciendum est, ut mulierum famam multorum
oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri
quo Romae initiantur; quo in genere severitatem maio-
rum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et con-
sulum exercitu adhibito quaestio [animadversio] declarat.
atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur,
in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua
sustulit; novos vero deos et in his colendis nocturnas
pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poëta vete-
ris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam
alii dei peregrini iudicati e civitate eiciantur. publicus
autem sacerdos inprudentiam consilio expiatam metu
liberet, audaciam in admittendis religionibus foedis
damnet atque inpiam iudicet.

38 Iam ludi publici quoniam sunt cavea circoque divisi, sit corporum certatio*ni* cursu et pugillatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circus constitutus, cavea cantu voce ac fidibus et tibiis, dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. adsentior enim Platoni nihil tam facile in animos teneros atque mollis influere quam varios canendi sonos, quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem: namque et incitat languentis et languefacit excitatos et tum remittit animos, tum contrahit, civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquum vocum conservari modum; quarum mores lapsi ad mollitias pariter sunt immutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant, aut, cum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis
39 etiam huic mutationi locus. quam ob rem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longeque doctissimus valde hanc labem veretur; negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto. † illud quidem, quae solebant quondam conpleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem exsultant et cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia, longe providens quam sensim pernicies inlapsa civium *in* animos malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret, si quidem illa severa Lacedaemo nervos iussit, quos plures quam septem haberet, in Timothei fidibus incidi.

16
40 Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optumi: de quo cum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraclum editum est 'eas quae essent in more maiorum.' quo cum iterum venissent maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum quaesissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis, respondit 'optumum.' et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optimum.

Stipem sustulimus nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus; inplet enim superstitione animos et exhaurit domus.

Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum; quod et 41
nunc multis fit in fanis, *et* Alexander in Cilicia deposuisse apud Solensis in delubro pecuniam dicitur et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, cum rebus timeret suis, filiarum dotis credidisse.

Iam de periuriis, de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est.

Donis inpii ne placare audeant deos, Platonem audiant, qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, cum vir nemo bonus ab inprobo se donari velit.

*De* diligentia votorum satis in lege dictum est † ac voti sponsio, qua obligamur deo. poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. quid ego hic sceleratorum utar exemplis, quorum plenae sunt tragoediae? quae ante oculos sunt, ea potius attingam. etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur, tamen, quoniam sermo mihi est apud vos, nihil reticebo volamque hoc, quod loquar, dis inmortalibus gratum potius videri quam grave hominibus. cum 17 42
perditorum civium scelere discessu meo religionum iura polluta sunt, vexati nostri Lares familiares, in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae, pulsus a delubris is, qui illa servarat, circumspicite celeriter animo — nihil enim attinet quemquam nominari —, qui sint rerum exitus consecuti: nos, qui illam custodem urbis omnibus ereptis nostris rebus ac perditis violari ab inpiis passi non sumus eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium conservatae patriae consecuti sumus; quo quid accidere potuit homini praeclarius? quorum scelere religiones tum prostratae adflictaeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent, qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerant et praeter ceteros in omni religione inpii, non solum † vita cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura et iustis exsequiarum caruerunt.
*Q.* Equidem ista agnosco, frater, et meritas dis gratias 43
ago, sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere.
*M.* Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit, sed opinionibus volgi rapimur in errorem nec

vera cernimus. morte aut dolore corporis aut luctu
animi aut offensione iudicii hominum miserias pondera-
mus, quae fateor humana esse et multis bonis viris acci-
disse: sceleris est poena tristis et praeter eos eventus,
qui sequuntur, per se ipsa maxima est. vidimus eos, qui,
nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent,
ardentis tum cupiditate, tum metu, tum conscientia, *quid*-
quid agerent, modo timentis, vicissim contemnentis reli-
giones, iudicia perrupta ab isdem [corrupta] hominum,
44 non deorum. reprimam iam me, non insequar longius,
eoque minus, quo plus poenarum habeo quam petivi;
tantum ponam brevi, duplicem esse poenam divinam
eamque constare et ex vexandis vivorum animis et ex
fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum
et gaudio conprobetur.

18 45 Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus adsen-
tior, qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis
utitur: 'terra igitur, ut focus domiciliorum, sacra deo-
rum omnium est; quocirca ne quis iterum idem conse-
crato. aurum autem et argentum in urbibus et privatim
et in fanis invidiosa res est. tum ebur ex inani corpore
extractum haud satis castum donum deo. iam aes at-
que ferrum duelli instrumenta, non fani. ligneum autem
quod*cum*que *quis* voluerit uno e ligno dicato, itemque
lapideum, in delubris communibus; textile ne operosius
quam mulieris opus menstruum. color autem albus
praecipue decorus deo est cum in ceteris, tum maxime
in textili: tincta vero absint nisi a bellicis insignibus.
divinissima autem dona aves et formae ab uno pictore
uno absolutae die, itemque cetera huius exempli dona
sunto.' haec illi placent. sed ego cetera non tam re-
stricte praefinio, vel hominum vitiis vel insidiis tempo-
rum victus: terrae cultum segniorem suspicor fore, si ad
eam utendam ferroque subigendam superstitionis aliquid
accesserit.

*Att.* Habeo ista: nunc de sacris perpetuis et de Ma-
nium iure restat. *M.* O miram memoriam, Pomponi,
46 tuam! at mihi ista exciderant. *Att.* Ita credo, sed
tamen hoc magis eas res et memini et exspecto, quod et
ad pontificium ius et ad civile pertinent. *M.* Vero, et a

peritissimis sunt istis de rebus et responsa et scripta
multa, et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad
cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit,
tractabo quoad potero eius ipsius generis ius civile no-
strum, sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur
quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio
sit mediocri, quaecumque nova causa consultatiove acci-
derit, eius tenere ius, cum scias a quo sit capite repeten-
dum. sed iuris consulti, sive erroris obiciundi causa, 19 47
quo plura et difficiliora scire videantur, sive, quod simi-
lius veri est, ignoratione docendi — nam non solum
scire aliquid artis est, sed quaedam ars *est* etiam docendi
— saepe, quod positum est in una cognitione, id *in* infi-
nitam dispertiuntur: velut in hoc ipso genere, quam
magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo et
eidem iuris peritissimi! 'saepe' inquit Publii filius 'ex
patre audivi pontificem bonum neminem esse nisi qui
ius civile cognosset.' totumne? quid ita? quid enim ad
pontificem de iure parietum aut aquarum aut ullo om-
nino nisi eo, quod cum religione coniunctum est? id
autem quantulum est! de sacris, credo, de votis, de
feriis et de sepulcris et si quid eius modi est. cur igitur
haec tanta facimus, cum cetera perparva sint, de sacris
autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut
conserventur semper et deinceps familiis prodantur, et,
ut in lege posui, perpetua sint [sacra]? [exposite haec 48
iura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut ne morte
patris familias sacrorum memoria occideret, iis essent ea
adiuncta, ad quos eiusdem morte pecunia venerit.] hoc
uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis,
innumerabilia nascuntur, quibus inplentur iuris consul-
torum libri; quaeritur enim, qui adstringantur sacris.
heredum causa iustissima est; nulla est enim persona,
quae ad vicem eius, qui e vita emigrarit, propius acce-
dat. deinde, qui morte testamentove eius tantundem
capiat quantum omnes heredes: id quoque ordine; est
enim ad id, quod positum est, adcommodatum. tertio
loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fue-
rint, cum moritur, usu ceperit plurimum possidendo.
quarto, qui, si nemo sit qui ullam rem ceperit, de credi-

49 toribus eius plurimum servet. extrema illa persona est,
ut, si is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, ne-
mini eam solverit, proinde habeatur quasi eam pecuniam
20 ceperit. haec nos a Scaevola didicimus, non ita de-
scripta ab antiquis. nam illi quidem his verbis doce-
bant, tribus modis sacris adstringi: hereditate, aut si
maiorem partem pecuniae capiat, aut [si maior pars pe-
50 cuniae legata est] si inde quippiam ceperit. sed ponti-
ficem sequamur. videtis igitur omnia pendere ex uno
illo, quod pontifices cum pecunia sacra coniungi volunt
isdemque hereditates et caerimonias adscribendas putant.
atque etiam dant hoc Scaevolae, [quod est partitio,] ut,
si in testamento deductio scripta non sit ipsique minus
ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne
adligentur. in donatione hoc idem secus interpretantur:
quod pater familias in eius donatione, qui in ipsius po-
testate est, adprobavit, ratum est; quod eo insciente
51 factum est, si id is non adprobat, ratum non est. his
propositis quaestiunculae multae nascuntur, quas qui
intellegat non, si ad caput referat, per se ipse facile
perspiciat? veluti, si minus quis cepisset, ne sacris ad-
ligaretur, et post de eius heredibus aliquis exegisset pro
sua parte id, quod ab eo, cui ipse heres esset, praeter-
missum fuisset, eaque pecunia non minor esset facta
cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset
relicta, qui eam pecuniam exegisset, solum sine cohere-
dibus sacris adligari. quin etiam cavent, ut, cui plus
legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes
et libram heredes testamenti solvat, propterea quod eo
loco res est ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata
21 52 non esset. hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis,
Scaevolae, pontifices maximi et homines meo quidem
iudicio acutissimi, quid sit quod ad ius pontificium civile
adpetatis; civilis enim iuris scientia pontificium quodam
modo tollitis. nam sacra cum pecunia pontificum au-
ctoritate, nulla lege coniuncta sunt; itaque si vos tantum
modo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas,
sed quod idem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia
illam eluditis. placuit P. Scaevolae et Ti. Coruncanio,
pontificibus maximis, itemque ceteris, eos, qui tantundem

caperent, quantum omnes heredes, sacris adligari. habeo
ius pontificium. quid huc accessit ex iure civili? parti- 53
tionis caput scriptum caute, ut centum nummi deduce-
rentur: inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia
liberaretur. quod si hoc, qui testamentum faciebat,
cavere noluisset, admonet iuris consultus hic quidem
ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat quam
omnibus heredibus relinquatur. superi*ores* dicebant,
quicquid cepisset, adstringi: rursus sacris liberantur.
hoc vero nihil ad pontificium ius, sed e medio est iure
civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant
et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset,
si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod le-
gatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque
ea non *adligata sacris*.

*Venio ad Manium iura, quae maiores nostri et sapien-* 54
*tissime instituerunt et religiosissime coluerunt. Februario*
*autem mense, qui tum extremus anni mensis erat, mortuis*
*parentari voluerunt, quod tamen D. Brutus, ut scriptum*
*a Sisenna est, Decembri facere solebat. cuius ego rei*
*causam cum mecum quaererem, Brutum reperiebam idcirco*
*a more maiorum discessisse — nam Sisennam video cau-*
*sam cur is vetus institutum non servarit ignorare. Bru-*
*tum autem maiorum nostrorum institutum temere ne-*
*glexisse, non fit mihi veri simile,* doctum hominem sane,
cuius fuit Accius perfamiliaris —, sed mensem, credo,
extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decem-
brem sequebatur. hostia autem maxima parentare, pie-
tatis esse [adiunctum] putabat.

Iam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra et 22
gentem inferri fas negent esse, idque apud maiores no- 55
stros A. Torquatus in gente Popilia iudicavit. nec vero
tam denicales, quae a nece appellatae sunt, quia resi-
dent mortui, quam ceterorum caelestium quieti dies
feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita
migrassent, in deorum numero esse voluissent. eas in
eos dies conferre ius *est*, ut ipsius neque publicae feriae
sint, totaque huius iuris conpositio pontificalis magnam
religionem caerimoniamque declaret; neque necesse est
edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus

sacrificii Lari [verbecibus] fiat, quem ad modum os
resectum terra obtegatur quaeque in porca contracta
iura sint, quo tempore incipiat sepulcrum esse et re-
56 ligione teneatur. ac mihi quidem antiquissimum sepul-
turae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophon-
tem Cyrus utitur: redditur enim terrae corpus et ita
locatum ac situm quasi operimento matris obducitur.
eodemque ritu in eo sepulcro, quod *haud* procul a Fon-
tis ara est, regem nostrum Numam conditum accepimus
gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac
sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias
apud Anienem dissipari iussit Sulla victor, acerbiore
odio incitatus, quam * * sapiens fuisset quam fuit vehe-
57 mens. quod haud scio an timens *ne* suo corpori posset
accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari.
declarat enim Ennius de Africano: 'hic est ille situs.'
vere; nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. nec tamen
eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta et porcus
caesus est. et quod nunc communiter in omnibus se-
pultis venit usu, *ut* humati dicantur, id erat proprium
tum in iis, quos humus iniecta contexerat, eumque mo-
rem ius pontificale confirmat. nam prius quam in os
iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus,
nihil habet religionis: iniecta gleba tumulus [et humatus
est ex gleba] vocatur, ac tum denique multa religiosa
iura conplectitur. itaque in eo, qui in nave necatus,
deinde in mare proiectus esset, decrevit P. Mucius fa-
miliam puram, quod os supra terram non exstaret; por-
cam heredi esse contractam et habendas triduum ferias
[et porco femina piaculum pati]; si in mari mortuus
esset, eadem praeter piaculum et ferias.

23
58 *Att.* Video quae sint in pontificio iure, sed quaero
ecquidnam sit in legibus. *M.* Pauca sane, Tite, et, ut
arbitror, non ignota vobis; sed ea non tam ad religio-
nem spectant, quam ad ius sepulcrorum. hominem
mortuum, inquit lex in duodecim, in urbe ne sepe-
lito neve urito. credo vel propter ignis periculum.
quod autem addit neve urito, indicat, non qui uratur
sepeliri, sed qui humetur. *Att.* Quid? qui post XII in
urbe sepulti sunt clari viri? *M.* Credo, Tite, fuisse aut

eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum
est, ut Poplicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure
tenuerunt, aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis
causa soluti legibus consecuti sunt. sed *ut* in urbe se-
peliri lex vetat, sic decretum a pontificum collegio, non
esse ius in loco publico fieri sepulcrum. nostis extra
portam Collinam aedem Honoris: aram in eo loco fuisse
memoriae proditum est; ad eam cum lamina esset in-
venta et in ea scriptum [lamina] HONORIS, ea causa fuit
aedis huius dedicandae. sed cum multa in eo loco se-
pulcra fuissent, exarata sunt; statuit enim collegium lo-
cum publicum non potuisse privata religione obligari.

Iam cetera in XII minuendi sumptus sunt lamentatio- 59
nisque funebris, translata de Solonis fere legibus. hoc
plus, inquit, ne facito: rogum ascea ne polito.
nostis quae sequuntur; discebamus enim pueri XII, ut
carmen necessarium, quas iam nemo discit. extenuato
igitur sumptu [tribus reciniis et † uincla purpurae et
decem tibicinibus] tollit etiam lamentationem: mulieres
genas ne radunto neve lessum funeris ergo ha-
bento. hoc veteres interpretes Sex. Aelius, L. Acilius
non satis se intellegere dixerunt, sed suspicari vestimenti
aliquod genus funebris, L. Aelius lessum quasi lugubrem
eiulationem, ut vox ipsa significat; quod eo magis iudico
verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. haec lau-
dabilia et locupletibus fere cum plebe communia; quod
quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen
morte. cetera item funebria, quibus luctus augetur, XII 24 60
sustulerunt. homini, inquit, mortuo ne ossa legito,
quo post funus faciat. excipit bellicam peregrinam-
que mortem. haec praeterea sunt in legibus: servilis
unctura tollitor omnisque circumpotatio; quae et
recte tolluntur, neque tollerentur, nisi fuissent. ne sum-
ptuosa respersio, ne longae coronae nec acerrae
praetereantur. illa iam significatio est, laudis ornamenta
ad mortuos pertinere, quod coronam virtute partam
et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex
inpositam iubet. credoque, quod erat factitatum, ut uni
plura *funera* fierent lectique plures sternerentur, id quo-
que ne fieret lege sanctum est. qua in lege cum esset

neve aurum addito, quam humane excipitur altera
[lege], ut cui auro dentes iuncti escunt, ast im
cum illo sepelirei ureive se fraude esto. et simul
61 illud videtote, aliud habitum esse sepelire et urere. duae
sunt praeterea leges de sepulcris, quarum altera privato-
rum aedificiis, altera ipsis sepulcris cavet: nam quod
rogum bustumve novum vetat propius sexaginta
pedes adici aedis alienas invito domino, incen-
dium ut arceatur vetat; quod autem forum, id est ve-
stibulum sepulcri, bustumve usu capi vetat, tuetur
ius sepulcrorum. haec habemus in XII, sane secundum
naturam, quae norma legis est; reliqua sunt in more,
funus ut indicatur, si quid ludorum, dominusque funeris
62 utatur accenso atque lictoribus: honoratorum virorum
laudes in contione memorentur easque etiam cantus ad
tibicinem prosequatur, cui nomen neniae, quo vocabulo
etiam *apud* Graecos cantus lugubres nominantur.

25 *Q.* Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari
maiorumque sapientia admodum delector. *M.* Sed credo,
ut ceteri sumptus, sic etiam sepulcrorum modum recte
requiri: quos enim ad sumptus progressa iam ista res
sit, in C. Figuli sepulcro vidisse *te* credo. minimam
olim istius rei fuisse cupiditatem, multa exstant exempla
maiorum. nostrae quidem legis interpretes, quo capite
iubentur sumptus et luctum removere a deorum Ma-
nium iure, hoc intellegant in primis, sepulcrorum magni-
63 ficentiam esse minuendam. nec haec a sapientissimis
legum scriptoribus neglecta sunt: nam et Athenis iam
ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, corpus terra
humandi, quod cum proxumi fecerant obductaque terra
erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi
matris mortuo tribueretur, solum autem frugibus expia-
tum ut vivis redderetur; sequebantur epulae, quas ini-
rent propinqui coronati, apud quos de mortui laude cum
quicquid veri erat praedicatum — nam mentiri nefas
64 habebatur —, iusta confecta erant. postea cum, ut
scribit Phalereus, sumptuosa fieri funera et lamentabilia
coepissent, Solonis lege sublata sunt: quam legem eis-
dem prope verbis nostri decemviri in decimam tabulam
coniecerunt; nam de tribus reciniis et pleraque illa So-

lonis sunt. de lamentis vero expressa verbis sunt: mu-
lieres genas ne radunto neve lessum funeris
ergo habento.

De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius 26
quam 'ne quis ea deleat neve alienum inferat', poena-
que est, 'si quis bustum — nam id puto appellari *τύμβον*
— aut monimentum' inquit 'aut columnam violarit, deie-
cerit, fregerit.' sed post aliquanto propter has amplitu-
dines sepulcrorum, quas in Ceramico vidimus, lege
sanctum est 'ne quis sepulcrum faceret operosius quam
quod decem homines effecerint triduo'; neque id opere 65
tectorio exornari nec hermas quos vocant licebat inponi,
nec de mortui laude nisi in publicis sepulturis nec ab
alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus esset, dici
licebat. sublata etiam erat celebritas virorum ac mulie-
rum, quo lamentatio minueretur; auget enim luctum
concursus hominum. quocirca Pittacus omnino acce- 66
dere quemquam vetat in funus ali*en*orum. sed ait rur-
sus idem Demetrius increbruisse eam funerum sepulcro-
rumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est:
quam consuetudinem lege minuit ipse; fuit enim hic vir,
ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e re
publica maxime tuendaeque civitatis peritissimus. is
igitur sumptum minuit non solum poena, sed etiam tem-
pore; ante lucem enim iussit efferri. sepulcris autem
novis finivit modum; nam super terrae tumulum noluit
quid*quam* statui nisi columellam tribus cubitis ne altio-
rem aut mensam aut labellum, et huic procurationi cer-
tum magistratum praefecerat.

Haec igitur Athenienses tui. sed videamus Plato- 27 67
nem, qui iusta funerum reicit ad interpretes religionum:
quem nos morem tenemus. de sepulcris autem dicit
haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit, ullam
partem sumi sepulcro; sed quae natura agri tantum
modo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detri-
mento vivorum recipiat, ea potissimum ut conpleatur:
quae autem terra fruges ferre et ut mater cibos suppedi-
tare possit, eam ne quis nobis minuat neve vivus neve
mortuus. exstrui autem vetat sepulcrum altius quam 68
quod *quinque homines* quinque diebus absolverint, nec e

lapide excitari plus nec inponi quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus quattuor herois versibus, quos longos appellat Ennius. habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulcris summi viri, a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus a minis quinque usque ad minam. [deinceps dicit eadem illa de inmortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis inpiorum.]

69 Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. *Q.* Nos vero, frater, et copiose quidem, sed perge cetera. *M.* Pergam equidem, et quoniam libitum est vobis me ad haec inpellere, hodierno sermone conficiam, spero, hoc praesertim die: video enim Platonem idem fecisse omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. sic igitur faciam et dicam de magistratibus; id enim est profecto, quod constituta religione rem publicam contineat maxime. *Att.* Tu vero dic et istam rationem quam coepisti tene.

# M. TULLII CICERONIS
# DE LEGIBUS
## LIBER TERTIUS.

### ARGUMENTUM.

Dis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione statim Cicero de magistratibus leges eodem modo prooemio et explicatione adiectis subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec rei publicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum putaret. Itaque descriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit; in ea autem, quae mansit, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

---

*Marcus.* Sequar igitur, ut institui, divinum illum vi- 1 1
rum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo quam necesse est. *Att.* Platonem videlicet dicis. *M.* Istum ipsum, Attice. *Att.* Tu vero eum nec nimis valde umquam nec nimis saepe laudaveris; nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem nisi suum laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. *M.* Bene hercle faciunt. quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. *Att.* Sane gaudeo, quod te interpellavi, quoniam quidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimo-
nium; sed perge, ut coeperas. *M.* Laudemus igitur 2
prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. *Att.* Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti. *M.* Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus: ut

enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistra-
tus, vereque dici potest magistratum legem esse loquen-
3 tem, legem autem mutum magistratum. nihil porro
tam aptum est ad ius condicionemque naturae — quod
cum dico, legem a me dici intellegi volo — quam im-
perium, sine quo nec domus ulla nec civitas nec gens
nec hominum universum genus stare nec rerum natura
omnis nec ipse mundus potest; nam et hic deo paret et
huic oboediunt maria terraeque et hominum vita iussis
2 4 supremae legis obtemperat. atque ut ad haec citeriora
veniam et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus
quondam paruerunt: quod genus imperii primum ad ho-
mines iustissimos et sapientissimos deferebatur, idque
vel in re publica nostra maxime valuit, quoad ei regalis
potestas praefuit, deinde etiam deinceps posteris prode-
batur, quod in iis etiam, qui nunc regnant, manet; qui-
bus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed
non semper uni parere voluerunt. nos autem, quoniam
leges damus liberis populis, quaeque de optima re pu-
blica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommo-
dabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus,
5 civitatis statum. magistratibus igitur opus est, sine quo-
rum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quo-
rumque discriptione omnis rei publicae moderatio conti-
netur; neque solum iis praescribendus est imperandi, sed
etiam civibus obtemperandi modus: nam et qui bene
imperat paruerit aliquando necesse est, et qui modeste
paret videtur qui aliquando imperet dignus esse. itaque
oportet et eum, qui paret, sperare se aliquo tempore im-
peraturum et illum, qui imperat, cogitare brevi tempore
sibi esse parendum. nec vero solum ut obtemperent
oboediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant dili-
gantque praescribimus, ut Charondas in suis facit legi-
bus; noster vero Plato Titanum e genere statuit eos,
qui ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus.
quae cum ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si pla-
cet. *Att.* Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

3 6 *M.* Iusta imperia sunto, isque cives modeste
ac sine recusatione parento: magistratus nec
oboedientem et noxium civem multa, vinculis

verberibusve coherceto, ni par maiorve potestas
populusve prohibessit, ad quos provocatio esto.
cum magistratus iudicassit inrogassitve, per
populum multae poenae certatio esto. militiae
ab eo qui imperabit provocatio ne esto, quod-
que is, qui bellum geret, imperassit, ius ratum-
que esto.

Minores magistratus partiti iuris ploeres im
ploera sunto. militiae, quibus iussi erunt, im-
peranto eorumque tribuni sunto: domi pecu-
niam publicam custodiunto, vincula sontium
servanto, capitalia vindicanto, aes argentum
aurumve publice signanto, litis contractas iudi-
canto, quodcumque senatus creverit agunto.

Suntoque aediles curatores urbis annonae 7
ludorumque sollemnium, ollisque ad honoris
amplioris gradum is primus ascensus esto.

Censores populi aevitates, suboles, familias
pecuniasque censento, urbis tecta templa, vias
aquas, aerarium vectigalia tuento, populique
partis in tribus discribunto, exin pecunias, aevi-
tates, ordines partiunto, equitum peditumque
prolem describunto, caelibes esse prohibento,
mores populi regunto, probrum in senatu ne re-
linquunto: bini sunto, magistratum quinquen-
nium habento [reliqui magistratus annui sunto]
eaque potestas semper esto.

Iuris disceptator, qui privata iudicet iudica- 8
rive iubeat, praetor esto: is iuris civilis custos
esto: huic potestate pari quotcumque senatus
creverit populusve iusserit, tot sunto.

Regio imperio duo sunto, iique praeeundo,
iudicando, consulendo praetores, iudices, con-
sules appellamino: militiae summum ius ha-
bento, nemini parento: ollis salus populi su-
prema lex esto.

Eumdem magistratum, ni interfuerint decem 9
anni, ne quis capito: aevitatem annali lege ser-
vanto.

Ast quando duellum gravius, discordiae ci-

vium escunt, oenus ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem iuris quod duo consules teneto, isque ave sinistra dictus populi magister esto: equitatumque qui regat habeto pari iure cum eo, quicumque erit iuris disceptator.

Ast quando consules magisterve populi nec escunt, reliqui magistratus ne sunto: auspicia patrum sunto, ollique ec se produnto, qui comitiatu creare consules rite possiet.

Imperia, potestates, legationes, cum senatus creverit populusve iusserit, ex urbe exeunto, duella iusta iuste gerunto, sociis parcunto, se et suos continento, populi sui gloriam augento, domum cum laude redeunto.

Rei suae ergo ne quis legatus esto.

Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit, ei tribuni eius sunto, quodque ii prohibessint quodque plebem rogassint, ratum esto: sanctique sunto neve plebem orbam tribunis relinquunto.

10 Omnes magistratus auspicium iudiciumque habento, exque is senatus esto: eius decreta rata sunto. ast potestas par maiorve prohibessit, perscripta servanto.

Is ordo vitio vacato, ceteris specimen esto.

Creatio magistratuum, iudicia populi, iussa vetita cum suffragio cosciscentur, optumatibus nota, plebi libera sunto.

4 Ast quid erit, quod extra magistratus coerari oesus sit, qui coeret populus creato eique ius coerandi dato.

Cum populo patribusque agendi ius esto consuli, praetori, magistro populi equitumque eique, quem patres produnt consulum rogandorum ergo; tribunisque, quos sibi plebes creassit, ius esto cum patribus agendi: idem ad plebem quod oesus erit ferunto.

Quae cum populo quaeque in patribus agentur, modica sunto.

11 Senatori, qui nec aderit, aut causa aut culpa

esto: loco senator et modo orato, causas populi teneto.

Vis in populo abesto. par maiorve potestas plus valeto. ast quid turbassitur in agendo, fraus actoris esto. intercessor rei malae salutaris civis esto.

Qui agent, auspicia servanto, auguri publico parento, promulgata, proposita, in aerario cognita agunto, nec plus quam de singulis rebus semul consulunto, rem populum docento, doceri a magistratibus privatisque patiunto.

Privilegia ne inroganto: de capite civis nisi per maximum comitiatum ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto.

Donum ne capiunto neve danto neve petenda neve gerenda neve gesta potestate. quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto.

Censores fidem legum custodiunto: privati ad eos acta referunto nec eo magis lege liberi sunto.

Lex recitata est: discedere et tabellam iubebo dari.

*Q.* Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te 5 12
omnium magistratuum discriptio, sed ea paene nostrae
civitatis, etsi a te paulum adlatum est novi. *M.* Rectis-
sime, Quinte, animadvertis; haec est enim, quam Scipio
laudat in *illis* libris et quam maxime probat tempera-
tionem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali
discriptione magistratuum. nam sic habetote, magistra-
tibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam et ex
eorum conpositione, quod cuiusque rei publicae genus
sit, intellegi. quae res cum sapientissime moderatissi-
meque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui
sane, non *modo* multum, quod putarem novandum in le-
gibus. *Att.* Reddes igitur nobis, ut in religionis lege 13
fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, [ut
disputes,] quibus de causis maxime placeat ista discri-
ptio. *M.* Faciam, Attice, ut vis, et locum istum totum,
ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est,
explicabo et, ut institui, nostra iura attingam. *Att.*
Istud maxime exspecto disserendi genus. *M.* Atqui

pleraque sunt dicta in illis libris, [quod faciendum fuit cum de optuma re publica quaereretur; sed huius l [de magistratibus] sunt propria quaedam, a Theophras primum, deinde a Diogene Stoico quaesita subtilius.

6 14 *Att.* Ain tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt *M.* Non sane nisi ab eo, quem modo nominavi, et post a magno homine et in primis erudito, Panaetio. nam veteres verbo tenus acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de re publica dissere-bant: ab hac familia magis ista manarunt Platone prin-cipe. post Aristoteles inlustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus profectus ab eodem Platone; Theophrastus vero, institutus ab Ari-stotele, habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab ei-demque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi stu-dioque non defuit. post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque non modo in solem atque in pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit: nam et mediocriter doctos magnos in re publica viros et doctissimos homines non nimis in re publica versatos multos commemorare possumus; qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et re-genda civitate princeps esset, quis facile praeter hunc inveniri potest? *Att.* Puto posse et quidem aliquem de tribus nobis: sed perge, ut coeperas.

7 15 *M.* Quaesitum igitur ab illis est, placeret*ne* unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent, quod exactis regibus intellego placuisse nostris maioribus; sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea non tam regni quam regis vitiis repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res *manebit*, 16 si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. qua re nec ephori Lacedaemone sine causa a *Theopompo* oppositi regibus nec apud nos consulibus tribuni. nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, *habet* consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset. *hoc* enim primum minuit consulare ius, quod exstitit ipse qui eo non teneretur, deinde quod attulit auxilium reli-

quis non modo magistratibus, sed etiam privatis consuli
non parentibus. *Q.* Magnum dicis malum; nam ista 17
potestate nata gravitas optimatium cecidit convaluitque
ris multitudinis. *M.* Non est, Quinte, ita. non ius enim
illud solum superbius populo et violentius videri necesse
erat, quo postea quam modica et sapiens temperatio ac-
cessit, † conuertem lex in omnis est * * *

Domum cum laude redeunto; nihil enim praeter 8 18
laudem bonis atque innocentibus neque ex hostibus ne-
que a sociis reportandum. iam illud apertum est profecto,
nihil esse turpius quam quemquam legari nisi rei publi-
cae causa. omitto quem ad modum isti se gerant atque
gesserint, qui legatione hereditates aut syngraphas suas
persequuntur — in hominibus est hoc fortasse vitium —,
sed quaero, quid reapse sit turpius quam sine procura-
tione senator legatus, sine mandatis, sine ullo rei publi-
cae munere? quod quidem genus legationis ego consul,
quamquam ad commodum senatus pertinere videbatur,
tamen adprobante senatu frequentissimo, nisi mihi levis
tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. minui
tamen tempus et, quod erat infinitum, annuum feci. ita
turpitudo manet diuturnitate sublata. sed iam, si placet,
de provinciis decedatur in urbemque redeatur. *Att.* No-
bis vero placet, sed his, qui in provinciis sunt, minime
placet. *M.* At vero, Tite, si parebunt his legibus, nihil 19
erit iis urbe, nihil domo sua dulcius, nec laboriosius mo-
lestiusque provincia.

[Sed] sequitur lex, quae sancit eam tribunorum ple-
bis potestatem, quae *est* in re publica nostra: de qua
disseri nihil necesse est. *Q.* At me hercule ego, frater,
quaero, de ista potestate quid sentias; nam mihi quidem
pestifera videtur, quippe quae in seditione et ad seditio-
nem nata sit: cuius primum ortum si recordari volumus,
inter arma civium et occupatis et obsessis urbis locis
procreatum vidimus; deinde cum esset cito necatus tam-
quam ex XII tabulis insignis ad deformitatem puer, brevi
tempore nescio quo pacto recreatus multoque taetrior et
foedior *re*natus est. quid enim ille non edidit? qui pri- 9
mum, ut inpio dignum fuit, patribus omnem honorem
eripuit, omnia infima summis paria fecit, turbavit, mi-

scuit; cum adflixisset principum gravitatem, numquam
20 tamen conquievit. namque ut C. Flaminium atque ea,
quae iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam,
quid iuris bonis viris Tiberii Gracchi tribunatus reliquit?
etsi quinquennio ante Decimum Brutum et P. Scipionem
consules — quos et quantos viros! — homo omnium in-
fimus et sordidissimus, tribunus pl. C. Curiatius in vin-
cula coniecit, quod ante factum non erat. C. vero Grac-
chus ruinis et iis sicis, quas ipse se proiecisse in forum
dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem
rei publicae statum perturbavit? quid iam de Satur-
nino, Sulpicio, reliquis dicam? quos ne depellere quidem
21 a se sine ferro potuit res publica. cur autem aut vetera
aut aliena proferam potius quam et nostra et recentia?
quis umquam tam audax, tam nobis inimicus fuisset, ut
cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi
mucronem aliquem tribunicium exacuisset in nos? quem
cum homines scelerati ac perditi non modo ulla in domo,
sed nulla in gente reperirent, gentis sibi in tenebris rei
publicae perturbandas putaverunt. quod nobis quidem
egregium et ad inmortalitatem memoriae gloriosum, ne-
minem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri,
22 nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. sed ille quas
strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine
ulla spe bona furor edere potuit inpurae beluae multo-
rum inflammatus furoribus. quam ob rem in ista qui-
dem re vehementer Sullam probo, qui tribunis pl. sua
lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii fe-
rendi reliquerit, Pompeiumque nostrum ceteris rebus
omnibus semper amplissimis summisque ecfero laudibus,
de tribunicia potestate taceo; nec enim reprehendere
10 23 libet nec laudare possum. *M.* Vitia quidem tribunatus
praeclare, Quinte, perspicis, sed est iniqua in omni re
accusanda praetermissis bonis malorum enumeratio vitio-
rumque selectio: nam isto quidem modo vel consulatus
vituperari potest, si consulum, quos enumerare nolo,
peccata conlegeris; ego enim fateor in ista ipsa pote-
state inesse quiddam mali, sed bonum, quod est quaesi-
tum in ea, sine isto malo non haberemus. 'nimia pote-
stas est tribunorum pl.' quis negat? sed vis populi

multo saevior multoque vehementior, quae, ducem quod
habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet; dux
enim suo *se* periculo progredi cogitat, populi impetus
periculi rationem sui non habet. 'at aliquando incendi- 24
tur.' et quidem saepe sedatur. quod enim est tam de-
speratum collegium, in quo nemo e decem sana mente
sit? quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus, sed
etiam sublatus intercessor evertit; quid enim illum aliud
perculit nisi quod potestatem intercedenti collegae abro-
gavit? sed tu sapientiam maiorum in illo vide: con-
cessa plebi a patribus ista potestate arma ceciderunt,
restincta seditio est, inventum est temperamentum, quo
tenuiores cum principibus aequari se putarent, in quo
uno fuit civitatis salus. 'at duo Gracchi fuerunt.' et
praeter eos quamvis enumeres multos licet, cum deni
creentur, non nullos in omni memoria reperies pernicio-
sos tribunos, leves etiam quam bonos fortasse plures:
invidia quidem summus ordo caret, plebes de suo iure
periculosas contentiones nullas facit. quam ob rem aut 25
exigendi reges non fuerunt aut plebi re, non verbo danda
libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclaris
institutis adduceretur, ut auctoritati principum cederet.
nostra autem causa, quae, optume et dulcissume frater, 11
incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit contentio-
nis cum tribunatu; non enim plebes [incitata] nostris
rebus invidit, sed vincula soluta sunt et servitia incitata,
adiuncto terrore etiam militari. neque nobis cum illa
tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo rei publi-
cae tempore, cui *nisi* cessissem, non diuturnum beneficii
mei patria fructum tulisset. atque haec rei exitus indi-
cavit: quis enim non modo liber, *sed* servus libertate
dignus fuit, cui nostra salus cara non esset? quod si is 26
casus fuisset rerum, quas pro salute rei publicae gessi-
mus, ut non omnibus gratus esset, et si nos multitudi-
nis furentis inflammata invidia pepulisset tribuniciaque
vis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Satur-
ninus in Metellum, incitasset, ferremus, o Quinte frater,
consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis
fuerunt, [qui hoc facere debent,] quam clarissimi viri,
qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate quam manere

*in* inproba maluerunt. Pompeium vero quod una i
in re non ita valde probas, vix satis mihi illud vid
attendere, non solum ei quid esset optimum vidend
fuisse, sed etiam quid necessarium: sensit enim deb
non posse huic civitati illam potestatem; quippe qu
tanto opere populus noster ignotam expetisset, qui p
set carere cognita? sapientis autem civis fuit caus
nec perniciosam et ita popularem, ut non posset obs
perniciose populari civi non relinquere. scis sole
frater, in huius modi sermone, ut transiri alio possit,
'admodum' aut 'prorsus ita est.' *Q.* Haud equidem a
sentior, tu tamen ad reliqua pergas velim. *M.* Perse
ras tu quidem et in tua vetere sententia permanes.
Nec me hercule ego sane a Quinto nostro dissentio,
ea quae restant audiamus.

12 27 *M.* Deinceps igitur omnibus magistratibus auspi
et iudicia dantur: iudicia, ut esset populi potestas,
quam provocaretur, auspicia, ut multos inutilis comit
tus probabiles inpedirent morae; saepe enim populi im
petum iniustum auspiciis di inmortales represserunt.
iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus e
citur, populare *est* sane neminem in summum locum n
per populum venire sublata cooptatione censoria. s
praesto est huius vitii temperatio, quod senatus lege n
28 stra confirmatur auctoritas; sequitur enim: e i u s d e c r e
r a t a s u n t o. nam ita se res habet, ut, si senatus dom
nus sit publici consilii quodque is creverit defenda
omnes, et, si ordines reliqui principis ordinis consil
rem publicam gubernari velint, possit ex temperatio
iuris, cum potestas in populo, auctoritas in senatu s
teneri ille moderatus et concors civitatis status, praeser
tim si proximae legi parebitur; nam proximum est: i
o r d o v i t i o c a r e t o, c e t e r i s s p e c i m e n e s t o. *Q.* Prae
clara vero, frater, ista lex *est,* sed et late patet ut vitio ca
29 reat ordo et censorem quaerit interpretem. *Att.* Ille ver
etsi tuus est totus ordo gratissimamque memoriam re
tinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censo
13 res, sed etiam iudices omnis potest defatigare. *M.* Omitt
ista, Attice; non enim de hoc senatu nec iis de homin
bus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legi

us parere voluerint, haec habetur oratio: nam cum omni vitio carere lex iubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. id autem difficile factu est nisi educatione quadam et disciplina, de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. *Att.* Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem le- 30
gum, tempus verò largitur longitudo diei. ego autem, etiam si praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. *M.* Tu vero et istum, Attice, et si quem alium prae*teriero*. '*ce*teris specimen esto.' quod si *tenemus*, tenemus omnia: ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic emendari et corrigi continentia. vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur quasi commodissime respondisset, cum esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos, superiorem equitem Romanum, inferiorem libertinum: quorum cum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod iis, qui inferioris ordinis essent, liceret. non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. quis enim ferret istos, cum videret eorum villas 31
signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatibus eisdem tenerentur? nec enim tantum mali est peccare principes, 14
quamquam est magnum hoc per se ipsum malum, quantum illud, quod permulti imitatores principum exsistunt. nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecumque mutatio morum in principibus exstiterit, eandem in populo secutam. idque haud paulo 32
est verius quam quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis mutari civitatum status: ego autem nobilium vita victuque mutato mores mutari civitatum puto; quo perniciosius de re publica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt plusque exemplo quam peccato nocent. atque haec lex, dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest; pauci

enim atque admodum pauci honore et gloria amplificati
vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. sed
haec et nunc satis et in illis libris tractata sunt diligen-
tius: qua re ad reliqua veniamus.
15 33 Proximum autem est de suffragiis, quae iubeo nota
esse optimatibus, populo libera. *Att.* Ita me hercule
attendi, nec satis intellexi quid sibi lex aut quid verba
ista vellent. *M.* Dicam, Tite, et versabor in re difficili
ac multum et saepe quaesita, suffragia [in magistratu
mandando ac de reo iudicando atque in legum rogatione]
clam an palam ferri melius esset. *Q.* An etiam id du-
bium est? vereor ne a te rursus dissentiam. *M.* Non
facies, Quinte. nam ego in ista sum sententia, qua te
fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce me-
34 lius, sed obtinerine iam possit videndum est. *Q.* Atqui,
frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et
fallit inperitos et obest saepissime rei publicae, cum ali-
quid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est,
obsisti posse populo negatur. primum enim obsistitur,
cum agitur severe; deinde vi opprimi in bona causa est
melius quam malae cedere. quis autem non sentit om-
nem auctoritatem optimatium tabellariam legem abstu-
lisse? quam populus liber numquam desideravit, idem
oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit.
itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus ex-
stant vocis quam tabellae. quam ob rem suffragandi
nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potenti-
bus, non latebra danda populo, in qua bonis ignoranti-
bus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret
suffragium. itaque isti rationi neque lator quisquam est
16 35 inventus nec auctor umquam bonus. sunt enim quattuor
leges tabellariae, quarum prima de magistratibus man-
dandis: ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sor-
dido. secuta biennio post Cassia est de populi iudiciis,
a nobili homine lata, L. Cassio, sed — pace familiae
dixerim — dissidente a bonis atque omnis rumusculos
popularis aurae aucupante. Carbonis est tertia de iuben-
dis legibus ac vetandis, seditiosi atque inprobi civis, cui
ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit ad-
36 ferre. uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium,

quod ipse Cassius exceperat, perduellionis: dedit huic quoque iudicio C. Caelius tabellam doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse rei publicae. et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam: excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius eius in Aegaeo excitavit mari. ac nostro quidem avo, cum res esset ad senatum delata, M. Scaurus consul 'utinam,' inquit 'M. Cicero, isto animo atque virtute in summa re publica nobiscum
versari quam in municipali maluisses!' quam ob rem, 37
quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas aut novas scribimus, non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit tibi dicendum puto. nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. tu, si tabellariam tuleris, ipse praestabis; nec enim mihi placet nec
Attico nostro, quantum e voltu eius intellego. *Att.* Mihi 17
vero nihil umquam populare placuit eamque optimam rem publicam esse dico, quam hic consul constituerat,
quae sit in potestate optimorum. *M.* Vos quidem, ut 38
video, legem antiquastis sine tabella. sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen ita libertatem istam largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni; sic enim a me recitata lex est de suffragiis: 'optimatibus nota, plebi libera sunto.' quae lex hanc sententiam continet, ut omnis leges tollat, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet; pontis etiam lex
Maria fecit angustos. quae si opposita sunt ambitiosis, 39
ut sunt fere, non reprehendo; sin valuerint tantum leges, ut desinat ambitus, habeat sane populus tabellam quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, ut in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est: hoc retento reliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur.

itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vi-
des, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis quid
optimi viri sentiant? quam ob rem lege nostra libertatis
species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis
causa tollitur.

18 Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi
40 aut cum senatu. gravis et, ut arbitror, praeclara est
lex: '*quae cum populo* quaeque in patribus agentur, mo-
dica sunto,' id est modesta atque sedata; actor enim
moderatur et fingit non modo mentem ac voluntates, sed
paene voltus eorum, apud quos agit. quod est in senatu
non difficile; est enim senator is, cuius non ad auctorem
referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. huic
iussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, cum
frequens ordo est; ut loco dicat, id est rogatus; ut modo,
ne sit infinitus; nam brevitas non modo senatoris, sed
etiam oratoris magna laus est [in sententia], nec est um-
quam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu,
quod fit ambitione saepissime, nullo magistratu adiu-
vante tolli diem utile est, aut cum tanta causa est, ut
opus sit oratoris copia vel ad hortandum vel ad docen-
dum; quorum generum in utroque magnus noster Cato
41 est. quodque addit 'causas populi teneto', est senatori
necessarium nosse rem publicam, idque late patet: quid
habeat militum, quid valeat aerario, quos socios [res pu-
blica] habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quis-
que sit lege, condicione, foedere; tenere consuetudinem
decernendi, nosse exempla maiorum. videtis iam genus
hoc omne esse scientiae, diligentiae, memoriae, sine quo
paratus esse senator nullo pacto potest.

42 Deinceps sunt cum populo actiones, in quibus pri-
mum et maximum: 'vis abesto.' nihil est enim exitiosius
civitatibus, nihil tam contrarium iuri ac legibus, nihil
minus civile et humanum quam conposita et constituta
re publica quicquam agi per vim. parere iubet interces-
sori, quo nihil praestantius; inpediri enim bonam rem
19 melius quam concedi malae. quod vero actoris iubeo
esse fraudem, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi ho-
minis, sententia: quem est senatus secutus, cum decre-
visset C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione re-

ferente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. quod qui permovet, cum agi nihil potest, vim quaerit, cuius inpunitatem amittit hac lege. sequitur illud: 'intercessor rei 43
malae salutaris civis esto.' quis non studiose rei publicae subvenerit hac tam praeclara legis voce laudatus? sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: 'auspicia servanto, auguri *p.* parento.' est autem boni auguris meminisse *se* maximis rei publicae temporibus praesto esse debere Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit, caelique partis sibi definitas esse traditas, e quibus saepe opem rei publicae ferre possit. deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

Tum leges praeclarissimae de duodecim tabulis tra- 44
latae duae, quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat. et nondum inventis seditiosis tribunis pl., ne cogitatis quidem, admirandum tantum maiores in posterum providisse. in privatos homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium: quo quid est iniustius? cum legis haec vis sit, *ut sit* scitum et iussum in omnis. ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt; discriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii quam fuse in tribus convocatus. quo verius in 45
causa nostra vir magni ingenii summaque prudentia, L. Cotta, dicebat nihil omnino actum esse de nobis; praeter enim quam quod omnia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. sed visum est et vobis et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse *se* aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam quid sentiret ostendere.

Sequitur de captis pecuniis et de ambitu; quae cum 20 46
magis iudiciis quam verbis sancienda sint, adiungitur 'noxiae poena par esto', ut in suo vitio quisque plectatur:

vis capite, avaritia multa, honoris cupiditas ignominia sanciatur. extremae leges sunt nobis non usitatae, rei publicae necessariae. legum custodiam nullam habemus, itaque eae leges sunt, quas adparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos *νομοφύλακες* creabantur; nec ii solum litteras — nam id quidem etiam apud maiores nostros erat —, sed etiam facta hominum observabant
47 ad legesque revocabant. haec detur cura censoribus, quando quidem eos in re publica semper volumus esse: apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint, deque iis censores praeiudicent. hoc in Graecia fit publice constitutis accusatoribus, qui quidem graves esse non possunt, nisi sunt voluntarii; quocirca melius *est* rationes referri causamque exponi censoribus, integram tamen legi, accusatori iudicioque servari. sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis. *Att.* Quid? si nos tacemus, locus ipse te non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? *M.* Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi;
48 id est enim iunctum magistratibus. *Att.* Quid? de iure populi Romani, quem ad modum instituisti, dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc loco est quod requiras? *Att.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in re publica versantur, turpissimum puto: nam ut modo a te dictum est leges a librariis peti, sic animadverto plerosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum adparitores velint. quam ob rem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, cum de religione leges proposueras, faciendum tibi est ut, magistratibus
49 lege constitutis, de potestatum iure disputes. *M.* Faciam breviter, si consequi potuero; nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis, perite meo quidem iudicio et diligenter; nos autem de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus, de iure populi Romani quae relicta sunt et tradita. *Att.* Sic prorsum censeo et id ipsum, quod dicis, exspecto.

# FRAGMENTA LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. Lactantius instit. div. V, 8. *Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni. quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus* Sicut una *inquit* eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt, nec se intellegunt esse consanguineos et subiectos sub unam eandemque tutelam: quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent.

2. Lactantius inst. div. I, 20. Magnum *Cicero* audaxque consilium suscepisse Graeciam *dicit*, quod Cupidinum et Amorum simulacra in gymnasiis consecrasset; *adulatus est videlicet Attico et irrisit hominem familiarem.*

3. Lactantius inst. div. III, 19. *At illi, qui de mortis bono disputant, sic argumentantur: si nihil est post mortem, non est malum mors; aufert enim sensum mali. si autem supersunt animae, est etiam bonum, quia immortalitas sequitur. quam sententiam Cicero de legibus sic explicavit:* gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem quam qui est in vita aut certe non deteriorem adlatura est statum; nam sine corpore animo vigente divina vita est, sensu carente nihil profecto est mali.

[4. Augustinus de civ. dei XXI, 11. Octo genera poenarum in legibus esse *scribit Tullius*, damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exilium, mortem, servitutem. (*Eadem verba sic affert Isidorus Origg.* V, 27: Octo genera poenarum in legibus contineri *Tullius scripsit*, damnum -- servitutem et mortem. *his namque poenis vindicatur omne perpetratum peccatum.*)

5. Servius ad Verg. Aen. V, 16. *Cicero ait in libris legum:* stipem prohibeo; nam auget superstitionem et exhaurit domos. *dignis igitur largiendum est.*]

6. Macrobius de differentiis et societatibus Graeci Latinique verbi 17, 6. et Auctor incertus de verbo V, 6. ed Ian. p. 160. ed. Endl. *Graeci in coniunctivo modo tempora bina coniungunt; proprium Latinorum est, ut modo indicativa pro coniunctivis, modo coniunctiva pro in-*

*dicativis ponant. Cicero de legibus tertio:* Qui poterit socios tueri, si dilectum rerum utilium et inutilium non habebit?

7. Macrobius Saturn. VI, 4, 8. *Sunt qui aestiment hoc verbum* umbracula *Virgilio auctore conpositum, cum Varro rerum divinarum libro decimo dixerit:* nonnullis magistratibus in oppido id genus umbraculi concessum, *et Cicero in quinto de legibus:* Visne igitur, quoniam sol paululum a meridie iam devexus videtur nequedum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim eaque quae restant in illis alnorum umbraculis persequamur?

## DE IURE CIVILI.

Quintilianus XII, 3, 10. *M. Tullius non modo inter agendum numquam est destitutus scientia iuris, sed etiam componere aliqua de eo coeperat, ut appareat posse oratorem non discendo tantum iuri vacare, sed etiam docendo.*

8. Gellius Noct. Att. I, 22, 7. *M. Cicero in libro, qui inscriptus est de iure civili in artem redigendo verba haec posuit:* nec vero scientia iuris maioribus suis Q. Aelius Tubero defuit, doctrina etiam superfuit. *in quo loco* superfuit *significare videtur 'supra fuit et praestitit superavitque maiores suos doctrina sua, superfluenti tamen et nimis abundanti'; disciplinas enim Tubero stoicas et dialecticas percalluerat.*

9. Charisius instit. gramm. I. p. 138, 2 et 13. ed. Keil. *N o b i l e, si homo vocetur, ablativo per e; n o b i l i, si res aliqua praedicetur. - - N o b i l e Cicero de iure civili:* aliquo excellente ac nobile viro.